DOSTOJEVSKI

ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

DJELA F. M. DOSTOJEVSKOGA
Četvrti svezak

Urednik
JAKŠA KUŠAN

Naslov izvornika
/ ЗАПИСКИ ИЗ МЕРТВОГО ДОМА / ЗИМНИЕ ЗАМЕТКИ О ЛЕТНИХ ВПЕЧАТЛЕНИЯХ / ЗАПИСКИ ИЗ ПОДПОЛЬЯ /

Prema izdanju
Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1957

F. M. DOSTOJEVSKI
ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

ZNANJE ZORA
ZAGREB 1975

Likovno opremio
BORIS DOGAN

SADRŽAJ

ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

PRVI DIO

PRISTUP

U dalekim krajevima Sibirije, sred stepa, brda ili neprohodnih šuma, nalazi se ovdjeondje poneki gradić, s jednom ili najviše dvije tisuće žitelja, drven, neugledan, s dvjema crkvama — jednom u gradu, drugom na groblju, gradić koji je sličniji lijepu selu kraj Moskve nego gradu. Obično su vrlo dobro opskrbljeni upraviteljima policije, prisjednicima i svim drugim nižim činovništvom. Uopće, u Sibiriji je, uza svu studen, neobično toplo služiti. Tu žive priprosti, neslobodoumni ljudi, poredak je starinski, stalan, vjekovima posvećen. Činovnici — koji s pravom igraju ulogu sibirskoga plemstva — ili su domoroci, urođeni Sibirci, ili došljaci iz Rusije, najviše iz prijestolnica, koje su namamili doplatak na plaću, dvostruki putni troškovi i zamamne nade u budućnost. Oni od njih koji znaju da rješavaju zagonetku života ostaju gotovo redovno u Sibiriji i s užitkom se ukorjenjuju u njoj. Kasnije oni donose bogata i slatka ploda. Ali drugima, lakoumnu svijetu koji ne zna da rješava zagonetku života, brzo dosadi Sibirija i oni se tužno pitaju zašto su i došli u nju. Nestrpljivo odslužuju zakonski rok službe, tri godine, a kad im istekne taj rok, odmah mole za premještaj i vraćaju se u domaju, psujući Sibiriju i podrugujući joj se. Nemaju pravo: ne samo sa službenoga gledišta, nego i s mnogih drugih gledišta može se u Sibiriji sretno živjeti. Klima je divna; ima osobito mnogo bogatih i gostoljubivih trgovaca; mnogo izvanredno imućnih stranaca. Gospođice cvatu kao ruže i moralne su do krajnosti. Divljač leti po ulicama i sama nailazi na lovca. Šampanjca ispijaju neprirodno mnogo. Ikra je odlična. Prirod je na nekim mjestima petnaest zrna od jednoga… Uopće, zemlja je blagoslovljena. Treba samo da se znaš koristiti njom. U Sibiriji znaju da se njome koriste.

U jednom od takvih gradića, veselih i zadovoljnih sobom, s najprijaznijim stanovništvom na koje će mi uspomena ostati neizbrisiva u srcu, sreo sam Aleksandra Petroviča Gorjančikova, naseljenika koji se rodio u Rusiji kao plemić i vlastelin; zbog ubojstva

svoje žene dopao teške robije, a kad mu je protekla desetogodišnja robija, određena zakonom, mirno i nečujno trajao je svoje dane kao naseljenik u gradiću K. Upisan je bio zapravo u selu kraj grada, ali je živio u gradu, jer je u njemu imao prilike da se bar kakogod prehrani poučavanjem djece. Po sibirskim se gradovima često nalaze učitelji koji su naseljenici deportirci; stanovnici ne zaziru od njih. Oni poučavaju najviše u francuskom jeziku, koji je prijeko potreban na životnom poprištu, ali da nije njih, ne bi po dalekim sibirskim krajevima imali ni pojma o njemu.

Prvi put sam Aleksandra Petroviča sreo u kući starinskoga, isluženog i gostoljubiva činovnika Ivana Ivanoviča Gvozdikova, u kojega je bilo pet kćeri različitih godina, vrlo nadobudnih. Aleksandar Petrovič davao im je pouku četiri puta sedmično, po trideset kopejaka srebra za sat.

Njegova me vanjština zainteresirala. Bio je neobično blijed i slabašan, nije još bio star, svojih trideset i pet godina, malen, mlitav. Odjeven je bio uvijek vrlo pristalo, evropski. Ako s njim razgovaraš, gleda te neobično uporno i pažljivo, veoma ti uljudno saslušava svaku riječ, kao da se u nju zadubljuje, kao da si mu svojim pitanjem zadao zadaću, kao da bi od njega da ispitaš neku tajnu, i napokon, odgovara jasno i kratko, ali toliko mjeri svaku riječ u svojem odgovoru da ti odjednom postaje nekako neugodno, pa se najzad i sam raduješ svršetku razgovora. Odmah sam se onda u Ivana Ivaniča raspitao o njemu i doznao da Gorjančikov živi besprijekorno i moralno i da ga Ivan Ivanič inače ne bi ni zvao svojim kćerima; ali da je veoma nedruževan, svakoga se kloni, izvanredno je učen, mnogo čita, ali govori vrlo malo i uopće je prilično teško razgovoriti se s njim. Neki su tvrdili da je zaista šenut, premda su smatrali da to zapravo i nije baš tako velik nedostatak; da su mnogi ugledni gradski žitelji pripravni uvijek prigrliti Aleksandra Petroviča, da bi on mogao čak i koristiti, pisati molbe itd. Mislili su da, po svoj prilici, ima u Rusiji čestitu rodbinu, da možda to i nisu posljednji ljudi, ali su znali da je od same deportacije odlučno prekinuo svaku vezu s njima — jednom riječju, škodi sebi.

Uz to su svi kod nas znali njegovu povijest, znali su da je ubio svoju ženu, još u prvoj godini braka, ubio je iz ljubomore i sam se prijavio (što mu je mnogo olakšalo kaznu). A takve zločine smatraju

svagda nesrećama i žale ih. Ali, uza sve to čudak se uporno klonio sviju i dolazio je medu ljude samo da daje pouke.

Isprva mu nisam poklanjao osobitu pažnju, ali malo pomalo, i sam ne znam zašto, počeo me zanimati. U njemu je bilo nešto zagonetno. Nije bilo ni najmanje mogućnosti da se razgovoriš s njim. Na pitanje mi je, dakako, uvijek odgovarao, čak tako kao da to smatra svojom prvom dužnošću; ali, poslije njegovih mi je odgovora bilo nekako teško da ga dalje ispitujem; a i na licu mu se nakon takvih razgovora vidjela uvijek neka muka i umor. Sjećam se, jedne sam se krasne ljetne večeri vraćao s njim od Ivana Ivanića. Iznenada mi je palo na pamet da ga na časak pozovem sebi da popuši cigaretu. Ne mogu opisati kakav mu se užas odrazio na licu; posve se zbunio, stao gunđati neke nepovezane riječi, pa me odjednom pakosno pogledao i udario u bijeg na protivnu stranu. Ja se začudio.

Otada me, kad bismo se sastali, gledao kao nekako uplašen. Ali nisam odustao; nešto me k njemu privlačilo, i za mjesec se dana ja, ni petni šest, svratio sam Gorjančikovu. Razumije se, postupio sam glupo i neobzirno. Stanovao je posve na kraju grada, kod starice mještanke koja je imala sušičavu kćer, a ta kći nezakonitu kćer, dijete od desetak godina, ljepuškastu veselu djevojčicu. U času kad sam ušao Aleksandru Petroviču sjedio je s njom i učio je čitati. Kad me ugledao, toliko se smeo kao da sam ga zatekao u kakvu zločinu. Sasvim se zbunio, skočio sa stolice i gledao me razrogačenim očima. Najzad sjedosmo; pomno je pazio na svaki moj pogled, kao da mi u svakom pogledu naslućuje neko osobito, tajnovito značenje. Dosjetio sam se da je sumnjičav do ludila. Gledao me mrsko, kao da me pita: »Ta hoćeš li skoro otići odavde?«

Počeo sam govoriti o našem gradiću, o dnevnim novostima; on je šutio i pakosno se smijuckao; razabralo se da ne samo što nije znao najobičnijih gradskih novosti, koje svatko zna, nego se nije ni zanimao za njih. Počeo sam zatim govoriti o našem kraju i njegovim potrebama; slušao me šutke i tako mi čudno gledao u oči da sam se najzad zastidio svoga razgovora. Uostalom, gotovo sam ga razdražio novim knjigama i časopisima; bili su mi u rukama, upravo s pošte, i nudio sam mu ih još nerazrezane. Pomamno ih je pogledao, ali se odmah predomislio i odbio ponudu, ispričao se da nema vremena. Naposljetku se rastadoh od njega, a kad sam izišao iz

njegova stana, osjetio sam da mi je sa srca spao nesnosni teret. Stidio sam se i učinilo mi se veoma glupim da salijećem čovjeka koji sebi postavlja baš za glavnu zadaću da se što više krije od svega svijeta. Ali, učinio sam to.

Sjećam se da kod njega nisam ni opazio gotovo nikakvih knjiga, nisu pravo dakle govorili o njemu da mnogo čita. No kad sam dva triput prolazio vrlo kasno noću kraj njegovih prozora, opazio sam u njima svjetlo. Šta li je radio sjedeći do zore? Nije li pisao? A ako jest, šta zapravo?

Prilike su me na neka tri mjeseca udaljile iz našega gradića. Kad sam se već zimi vratio, doznao sam da je Aleksandar Petrovič jesenas umro, umro osamljen i nije ni jedan jedini put zovnuo liječnika. U gradiću su ga bili gotovo već zaboravili. Stan mu je bio prazan. Odmah sam se upoznao s pokojnikovom domaćicom, jer sam kanio od nje ispitati čime se osobito bavio njen stanar i nije li pisao štogod. Za dvadeset kopejaka donijela mi je punu luburu papira koji su ostali iza pokojnika. Starica je priznala da je dvije bilježnice već straćila. Bila je to mrka, šutljiva žena od koje nisi mogao saznati ništa valjano. O svojem stanaru nije znala da mi kaže ništa osobito novo. Po njenim riječima nije on gotovo nikad ništa radio, i po cijele mjesece nije rasklapao knjige ni uzimao pero u ruku; samo je po cijele noći šetao gore dolje po sobi i sve je nešto mislio, a gdjekad i govorio sam sa sobom; vrlo je zavolio i milovao njenu unuku, Katju, osobito otkako je saznao da se zove Katja, i da je na Katarinin dan svagda davao da se za nekoga služi parastos. Gostiju nije trpio; od kuće je odlazio jedino da uči djecu; priječao se čak i na nju, staricu, kad bi jedanput u sedmici došla da mu bar ponešto spremi sobu, i za pune tri godine nije s njom progovorio gotovo ni riječi. Zapitao sam Katju sjeća li se svojega učitelja. Ona me šuteći pogledala, odvratila se k zidu i zaplakala. Taj je čovjek ipak, dakle, nekoga mogao prinuditi da ga voli.

Odnio sam njegove papire i cijeli ih dan listao. Tri četvrtine tih papira bili su pusti, bezvrijedni papirići ili učeničke vježbe s predlošcima. Ali tu je bila jedna bilježnica, podebela, sitno ispisana i nedovršena, koju je možda sam autor zabacio i zaboravio. To je bio opis, mada nepovezan, desetogodišnjega robijaškog života što ga je pretrpio Aleksandar Petrovič. Mjestimice se taj opis prekidao nekom

drugom pripovijescu, nekim neobičnim, užasnim uspomenama, nabačenima nejednako, u trzajima, kao na silu. Nekoliko sam puta pročitao te odlomke i gotovo se uvjerio da su pisani u ludilu. Ali robijaški zapisi — »Prizori iz Mrtvoga doma« — kako ih on sam naziva negdje u svojem rukopisu, učinilo mi se da nisu sasvim bez interesa. Sasvim nov svijet, neznan dosad, neobičnost nekih činjenica, neke osobite napomene o propalim ljudima — zanijeli su me i ja sam štošta pročitao sa zanimanjem. Razumije se, možda se varam. Za pokus odabirem najprije dva-tri poglavlja i neka prosude čitaoci…

I

MRTVI DOM

Naša je kaznionica stajala na kraju tvrđave, baš do tvrđavskog bedema. Događalo se da kroz pukotine na ogradi proviriš na svjetlo božje: nećeš li ugledati išta? — pa samo ugledaš komadić neba i visok zemljani bedem, obrastao dračem, a po bedemu se i dan i noć šeću stražari; i odmah pomisliš kako će proteći cijele godine, a ti ćeš baš isto tako odlaziti da gledaš kroz pukotine na ogradi i ugledat ćeš svaki put taj isti bedem, isto takve stražare i taj isti mali komadić neba, ne onoga neba nad kaznionicom, nego drugoga, dalekoga, slobodnog neba.

Zamislite veliko dvorište, svojih dvjesta koraka dugačko i oko sto pedeset koraka široko, sasvim opkoljeno, u obliku nepravilna šestorokuta, visokom ogradom, to jest ogradom od visokih vrljika koje su uspravno ukopane duboko u zemlju, čvrsto pritisnute rubom jedna uz drugu, učvršćene prečkama i na vrhu zašiljene; to je vanjska kaznionička ograda. Na jednoj su strani u ogradi načinjena vrata koja su navijek zatvorena i uvijek ih, i po danu i po noći, čuvaju straže; otvaraju ih na zahtjev, kad puštaju na posao. Onkraj tih vrata bio je svijetli, slobodni svijet, živjeli su ljudi kao i svi. Ali na ovoj strani ograde zamišljali su taj svijet kao neku neostvarivu priču. Tu je bio zasebni svijet, koji ne nalikuje ni na što više; tu su bili zasebni zakoni, nošnja, živovanje i običaji, i za živa mrtvi dom, život kao nigdje, i osobiti ljudi. Ja se i laćam da opišem taj osobiti zakutak.

Kad uđete u kaznionički krug, vidite u njemu nekoliko zgrada. Uz obje strane širokoga unutarnjega dvorišta protežu se dvije dugačke prizemne brvnare. To su uze. Tu žive uznici, porazmješteni po razredima. Zatim, u dnu kazničkoga kruga, još jedna isto takva brvnara: to je kuhinja, razdijeljena na dva dijela; dalje još jedna zgrada, gdje su pod jednim krovom pivnice, žitnice, suše. Sredina je u dvorištu prazna i sačinjava ravnu, poveliku čistinu. Tu se postavljaju uznici, obavlja se pregled i prozivanje izjutra, u podne i navečer, a gdjekad i još po nekoliko puta na dan — prema tome kako su stražari sumnjičavi i kako brzo znaju brojiti. Uokolo, između zgrada i ograde, ostaje još povelik prostor. Onuda, iza zgrada, neki uznici, koji su nešto nedruževniji i mračnije naravi, vole hodati za dokolice, sakriveni svačijim očima, i premišljati svoje misli. Kad sam ih sretao za tih šetnja, volio sam da im se zagledam u mrka, ožigosana lica, i da pogađam o čemu misle.

Bio je jedan prognanik kojemu je za dokolice bio najmiliji posao da broji vrljike. Bilo ih je tisuću i po, a sve kod njega na broju i u računu. Svaka mu je vrljika značila dan; svaki je dan odbijao po jednu vrljiku i tako je po broju nesračunanih vrljika jasno mogao da vidi koliko mu dana još preostaje da probavi u kaznionici do kraja robije. Iskreno se radovao kad bi dovršio koju stranu na šestorokutu. Mnogo je godina imao još da čeka, ali u kaznionici je bilo vremena da se nauči strpljivosti. Vidio sam jednom kako se s drugovima opraštao uznik koji je na robiji probavio dvadeset godina i napokon izlazio na slobodu. Bilo je ljudi koji su se sjećali kako je došao u kaznionicu prvi put, mlad, bezbrižan, pa nije mislio ni o svojem zločinu ni o svojoj kazni. Izlazio je sijed starac, mrka, tužna lica. Šuteći je obišao svih naših šest uza. Ulazeći u svaku uzu, molio se ikonama, te se onda pojasnim poklonom opraštao od drugova i molio ih da ga se ne sjećaju po zlu.

Sjećam se također kako su jednoga uznika, koji je prije bio imućan sibirski seljak, zovnuli jednom predveče na vrata. Pola godine prije toga bio je dobio glas da mu se bivša žena preudala, i neobično se ražalostio. Sada se ona sama dovezla pred kaznionicu, zovnula ga i dala mu milostinju. Razgovarali su koji časak, zaplakali oboje i rastali se zauvijek. Vidio sam mu lice kad se vraćao u uze… Jest, na tom si se mjestu mogao naučiti strpljivosti.

U sumrak su nas sve uvodili u uze i ondje nas zatvarali preko noći. Uvijek mi je teško bilo vraćati se s dvorišta u naše uze. Bila je to duga, niska, zagušljiva soba, tmurno osvijetljena lojanicama, s teškim zagušljivim zadahom. Ne razumijem sada kako sam u njoj proživio deset godina. Na ljesama sam imao tri daske; to je bio cijeli moj prostor. Na tim istim ljesama porazmještalo se samo u našoj sobi tridesetak ljudi. Zimi su nas zatvarali rano; svoja četiri sata moralo se čekati dok svi ne pozaspu. A dotle buka, graja, grohot, psovke, zveket okova, para, čađ, odjeća u dronjcima, sve pogrđeno i osramoćeno … jest, žilav je čovjek! *Čovjek je biće koje se privikava na sve, i ja mislim da mu je to najbolje svojstvo.*

U kaznionici nas je bilo svega oko sto i pedeset ljudi — gotovo stalan broj. Jedni su dolazili, drugi odrobijali i odlazili, treći umirali. I kakva li svijeta nije tu bilo! Mislim da je svaka gubernija, svaki kraj Rusije imao ovdje svojih predstavnika. Bilo je i stranaca, bilo je među prognanicima čak i nekoliko kavkaskih gorštaka. Svi su bili podijeljeni po stupnju zločina, dakle po broju godina dosuđenih za zločin. Vjerojatno da nije bilo zločina koji ovdje ne bi imao svoga predstavnika. Jezgru kazničkog žiteljstva činili su prognanici, robijaši građanskog staleža: silni robijaši, kako su naivno izgovarali sami uznici mjesto сыльный (prognani). To su bili zločinci koji su zauvijek izgubili sva staleška prava, odbačeni dijelovi društva sa žigom na licu za vječno svjedočanstvo da su odbačeni. Slali su ih na robiju na osam do dvanaest godina i zatim ih razasiljali kudagod po sibirskim općinama kao naseljenike.

Bilo je i vojničkih zločinaca, ali oni nisu gubili staleška prava, kao ni drugdje u ruskim vojničkim kažnjeničkim četama. Slali su ih na kratke rokove, pa kad bi odrobijali, vraćali su se opet onamo odakle su došli, u vojnike, u sibirske graničarske bataljone. Mnogi su se od njih gotovo odmah vraćali u kaznionicu zbog ponovnih velikih zločina, ali se nisu više vraćali na kratko vrijeme, nego na dvadeset godina. Ta se vrsta zvala »doživotni«. Ali ni »doživotni« još nisu sasvim gubili sva staleška prava.

Najzad, bila je još jedna zasebna vrsta najstrašnijih zločinaca, najviše vojničkih, prilično brojna. Nazivala se »posebno odjeljenje«. Iz cijele su Rusije slali ovamo zločince. Oni su sami sebe smatrali doživotnima i nisu znali dužinu svoje robije. Po zakonu im se morao

davati dvostruk i trostruk rad. Držali su ih u kaznionici dok ne započnu najteži robijaški radovi u Sibiriji. »Vama vremenita, a nama vječna robija« — govorili su drugim uznicima. Čuo sam kasnije da je taj razred dokinut. Osim toga su u našoj tvrđavi dokinuli i građansku upravu, te uveli opću vojno kažnjeničku četu. Razumije se, s tim se zajedno promijenilo i starješinstvo. Opisujem dakle starinu, ono što je davno bilo pa prošlo…

Davno je to već bilo, sve mi se to pričinja sada kao u snu. Sjećam se kako sam ušao u kaznionicu. Bila je večer u mjesecu prosincu. Mračilo se već, ljudi se vraćali s rada, spremali se za prebrojavanje. Brkat mi je podoficir otvorio napokon vrata u tu neobičnu kuću, gdje ću provesti toliko godina, pretrpjeti toliko i takvih osjećaja o kojima ne bih imao ni približne predodžbe da ih nisam zaista iskusio. Ne bih, na primjer, nikako mogao zamisliti: kolika je strahota i muka u tome što za svih deset godina robije neću nijedanput ni časak biti sam. Na radu svagda pod pratnjom, kod kuće s dvjesta drugova, i nijednom, ni jedan jedini put sam! Ali i na to sam se još morao privikavati!

Bilo je tu nehotičnih ubojica i ubojica od zanata, razbojnika i razbojničkih harambaša. Bilo je običnih džepara i skitnica — koji su majstori za nađeni novac ili za krađu. Bilo je i takvih o kojima je teško bilo ocijeniti: zašto li su došli amo? Ali svatko je imao svoju pripovijest, tmurnu i tešku poput glavobolje od mamurluka. Uopće su malo govorili o svojoj prošlosti, nisu voljeli pričati i očito su nastojali da ne misle o njoj. Znao sam među njima čak i ubojice koji su bili tako veseli, tako bezbrižni, te bih se mogao okladiti da im savjest nikad nije izrekla nikakav prijekor. Ali, bilo je i mrkih lica, gotovo uvijek šutljivih. Uopće, o svom je životu malokad netko pripovijedao, a i radoznalost nije bila u modi, nekako nije bila uobičajena, nije bila navadna. Jedino bi ovda-onda tko god od besposlice zapodjeo razgovor, a drugi bi slušao hladnokrvno i mrko. Nitko nije ovdje mogao nikoga zadiviti. »Mi smo pismen svijet!« govorili su često, s nekim čudnim samozadovoljstvom.

Sjećam se kako je jednom neki razbojnik, pijan (u kaznionici su gdjekad mogli da se opijaju), započeo pripovijedati kako je zaklao petogodišnjeg dječaka, kako ga je najprije zavarao igračkom, zaveo ga nekud u praznu sušu pa ga tamo i zaklao. Cijele uze, koje su se dosad smijale njegovim šalama, zaviknule su kao jedan čovjek, i

razbojnik je morao zašutjeti; nisu uze zaviknule od negodovanja, nego tako, jer *nije trebalo govoriti o tome*, jer nije običaj da se govori o tome.

Spomenut ću tom prilikom da je taj svijet bio zaista pismen, i čak u pravom značenju, a ne u prenesenom. Zacijelo više od polovice znali su čitati i pisati. Na nekom drugom mjestu, gdje se u velikim masama okuplja ruski narod, odijelit ćete gomilu od 250 ljudi od kojih bi bila polovica pismenih. Čuo sam kasnije, netko je iz takvih istih podataka izveo zaključak da pismenost upropašćuje narod. To je zabluda: tome su sasvim drugi razlozi, premda se mora priznati da pismenost razvija u narodu samosvijest. Ali to nije nipošto nedostatak.

Svi su se razredi razlikovali po odjeći: u jednih je polovica kaputa bila tamnosmeđa, a druga polovica siva, isto tako i na hlačama jedna nogavica siva, a druga tamnosmeđa. Jednom pri radu prišla uznicima djevojčica kolačarka, dugo me promatrala i onda se odjednom grohotom nasmijala. — »Pi, baš divota! — uzviknula je — ni sivoga sukna nije dostalo, ni crnoga sukna nije dostalo!« Bilo je i takvih kojima je cijeli kaput bio od samoga sivog sukna, samo su rukavi bili tamnosmeđi. I glava se brijala različito: jednima je polovica glave bila obrijana niz lubanju, drugima poprijeko.

Na prvi si pogled u svemu tome neobičnom društvu mogao opaziti nešto upadno opće; i najizrazitije i najoriginalnije ličnosti, koje su nehotice gospodovale drugima, nastojale su da pogode opći ton cijele kaznionice. Reći ću općenito, da je sav taj svijet, osim nekoliko izuzetaka neumornih veseljaka, i zbog toga prezrenih od sviju, bio mrk, zavidan, strašno tašt, hvalisav, uvredljiv i nadasve formalističan. Najveća je vrlina bila sposobnost da se ničemu ne čudiš. Svima je bila glavna misao kako će se javno držati. Ali, često se i najuznošljiviji lik brzo kao munja mijenjao u najmalodušniji lik. Bilo je nekoliko istinski jakih ljudi; ti su bili otvoreni i nisu se prenemagali. Ali začudo, među tim pravim jakim ljudima bilo je nekoliko do krajnosti, gotovo bolesno taštih. Uopće, na prvom je mjestu bila taština, držanje za javnost. Većina je bila iskvarena i neobično se razuzdala. Brbljanje i ogovaranje nije se prekidalo: bio je to pakao, metež pakleni. Ali protiv unutarnjih uredaba i uobičajenih kazioničkih navika nije nitko smio da ustaje; svi su se pokoravali. Bilo je naravi

koje su oštro odskakale, koje su se teško, s mukom pokoravale, ali su se ipak pokoravale.

Dolazili su u kaznionicu ljudi koji su se na slobodi već odviše raspustili, odviše prevršili mjeru, tako da su i zločine najzad počinjali, kao da ih i ne počinjaju svojom glavom, kao da i ne znaju zašto, nekako u bunilu, u omaglici; često od taštine, uzbuđene do krajnosti. Ali kod nas su ih odmah ušutkivali, unatoč tome što su neki prije dolaska u kaznionicu bili strah i trepet cijelim selima i gradovima. Ogledavajući se uokolo, novajlija je brzo razbirao da je dospio na nezgodno mjesto, da ovdje ne može nikoga u čudo natjerati, te se neopazice smirivao i zapadao u opći ton. Taj se opći ton izvana sastojao od nekoga osobitog, osobnog dostojanstva, kojim je bio prožet gotovo svaki žitelj u kaznionici. Kao da je zaista zvanje robijaša, utučenoga čovjeka, bilo neki činovni razred, i još častan. Ni znaka stida i kajanja! Ali, bilo je i neke izvanjske smirenosti, rekao bih službene, nekoga spokojnog mudrovanja: »Mi smo propalice«, govorili su; »Kad nisi znao da na slobodi živiš, a ti sada prolazi kroz šibe, broj redove«. — »Nisi slušao oca i majku, slušaj sada bubanj.« — »Nisi htio da vezeš zlatom, sad kamenje tuci mlatom.« — Sve se to govorilo često, i u obliku moralne pouke, i u obliku običnih poslovica i uzrečica, ali nikad ozbiljno. Sve su to bile samo riječi. Teško da je i jedan jedini od njih priznavao u sebi svoju krivicu.

Neka tkogod, tko nije robijaš, pokuša prekoriti uznika za njegov zločin, izgrditi ga (premda i nije u ruskom duhu do koriš zločinca) — psovkama neće biti kraja. A kakvi su svi oni bili majstori u psovanju! Psovali su profinjeno, umjetnički. Psovka je kod njih bila uzdignuta do znanosti; nastojali su da ne prevladaju toliko uvredljivom riječju, koliko uvredljivim smislom, duhom, idejom — a to je profinjenije, zajedljivije. Neprestano svađe još su više razvijale među njima tu znanost. Svi su ti ljudi radili pod batinom, bili su dakle lijeni, kvarili se dakle; ako i nisu bili pokvareni prije, kvarili su se na robiji. Svi su oni bili okupljeni ovdje protiv svoje volje, svi su bili tuđi jedan drugomu.»Vrag je izderao troje likove opanke dok je nas skupio na hrpu!« — govorili su sami o sebi, i zato su u tome paklenom životu bile uvijek na prvom mjestu brbljarije, spletke, bablje klevete, zavist, svađa, pakost.

Nikakva baba ne može biti takva baba kao neki od tih ubojica. Ponavljam, bilo je i među njima jakih ljudi, karakternih, koji su se za svega života naučili da vladaju drugima i da zapovijedaju, koji su bili prekaljeni, neustrašivi. Te su nekako preko volje poštovali, a oni su, premda su često bili vrlo ljubomorni na svoju slavu, ipak, uglavnom, nastojali da ne budu drugima na teret, u puste se psovke nisu upuštali, vladali se neobično dostojanstveno, bili razboriti i gotovo uvijek poslušni oblasti — ni zbog principa poslušnosti ni zbog svijesti o dužnosti, nego onako, kao po nekom ugovoru, jer su uviđali zajedničke probitke. A s njima su i postupali oprezno.

Sjećam se kako su jednoga od takvih uznika, neustrašiva i odlučna čovjeka, poznatoga oblasti po zvjerskim sklonostima, pozvali jednom radi nekoga prestupka na kaznu. Bio je ljetni dan, neradno vrijeme. Viši časnik, najbliži i neposredni kaznionički poglavar, dovezao se sam u stražarnicu, koja je bila uz sama naša vrata, da prisustvuje kazni. Taj je major bio za uznike neko kobno biće, dotjerao ih je dotle da su drhtali pred njim. Bio je strog do bezumnosti, »nalijetao je na ljude«, kako su govorili robijaši. Najviše su mu se plašili njegova pronicavog, risjega pogleda, kojemu se ništa nije moglo skriti. Vidio je nekako i ne gledajući. Čim bi ušao u kaznionicu, znao je već šta se u njoj radi na drugom kraju. Uznici su ga zvali osmookim. Sistem mu je bio pogrešan. Svojim mahnitim, zlobnim postupcima samo je ozlojeđivao ionako ozlojeđene ljude, pa da nije nad njim bilo zapovjednika, plemenita i razboritog čovjeka, koji je pokadšto usmjeravao njegove divljačke istupe, bio bi on svojom upravom nanio veliko zlo. Ne razumijem kako je mogao sretno proći; izišao je iz službe živ i zdrav, premda je, uostalom, bio predan sudu.

Uznik je problijedio kad su ga zovnuli. Obično je šuteći i odrješito liježao pod šibe, šuteći trpio kaznu i ustajao nakon kazne kao raščerupan, pa hladnokrvno i filozofski gledao nezgodu koja se dogodila. S njim su uostalom postupali uvijek oprezno. Ali ovaj put je on zbog nečega držao da je nevin. Problijedio je i kradom od pratnje uspio da gurne u rukav oštar engleski cipelarski nož. Noževi i svako oštro oruđe strogo je bilo zabranjeno u kaznionici. Pretrage su bile česte, nenadane i ozbiljne, a kazne teške; ali kako je teško pronaći nešto u lopova kad odluči da to osobito sakrije — a noževi su i oruđe

bili svakidašnja potreba u kaznionici — uza sve pretrage noževa je bilo i dalje. Ako su ih i oduzimali, odmah su se nabavljali novi. Sva robija poletjela prema ogradi i sa strepnjom u srcu gledala kroz pukotine među vrljikama. Svi su znali da Petrov ovaj put neće htjeti da legne pod šibe, i da je majoru došao kraj. Ali u najodlučnijem času naš je major sjeo na drošku i odvezao se, a drugom časniku naredio da izvrši kaznu. »Sam ga je Bog spasio!« govorili su poslije toga uznici.

A što se tiče Petrova, on je sasvim mirno pretrpio kaznu. Kad je otišao major, minuo ga gnjev. Uznik je poslušan i pokoran do nekoga stupnja; ali ima krajnost koja se ne smije prelaziti. Zbilja: ništa ne može biti zanimljivije nego kad tako neobično plane nestrpljivost i prkos. Često čovjek trpi nekoliko godina, smiruje se, snosi najljuće kazne, a odjednom će planuti zbog kakve god sitnice, gotovo zbog bilo kakve gluposti, ni zbog čega. U nekom smislu mogao bi biti nazvan i luđakom; a tako ga i nazivaju.

Rekao sam već da u nekoliko godina nisam među tim ljudima vidio ni najmanjega traga kajanju, ni najmanje tegobne misli o svojem zločinu, i da većina njih u duši smatraju sebe sasvim nedužnima. To je činjenica. Dakako, taština, loši primjeri, junačenje, lažni stid mnogo su tome pridonijeli. Uz to, tko bi mogao reći da je istražio dubinu tim propalim srcima i da je pročitao u njima ono što je skriveno svemu svijetu? Ta za tolikih bi se godina moglo valjda bar išta opaziti, mogla bi se u tim srcima shvatiti, uloviti bar neka crta koja bi svjedočila o unutarnjem jadu, o muci. Ali toga nije bilo, nikako nije bilo. Jest, čini se da se zločin ne može dokučiti s danih, gotovih gledišta, i filozofija zločina je ponešto teža nego što se misli.

Dakako, kaznionice i sistem prisilnih radova ne popravljaju zločinca; oni ga samo kažnjavaju i osiguravaju društvo od daljih zlikovčevih napada na sigurnost društva. U zločincu pak kaznionica i najteži prisilni robijaški rad razvijaju samo mržnju, želju za zabranjenim nasladama i strahovitu lakoumnost. Ali sam čvrsto uvjeren da i čuveni sistem samice postiže tek lažnu, varavu vanjsku svrhu. On isisava iz čovjeka životni sok, rastrojava mu dušu, slabi je, straši je, a zatim moralno isušenu mumiju, napola ludoga čovjeka prikazuje kao primjer kako se popravio i pokajao. Dabome, zločinac koji je ustao protiv društva mrzi to društvo i gotovo svagda smatra

sebe pravim, a njega krivim. Uz to je od njega već pretrpio i kaznu, pa misli da se time očistio, izravnao. S takvih bi se gledišta moglo napokon suditi da sam zločinac treba gotovo da bude oslobođen. Ali uza sva i naopaka gledišta, svatko će priznati da ima takvih zločina koji se svagda i svagdje, po kojim mu drago zakonima, od početka svijeta smatraju neporecivim zločinima, dokle god čovjek bude čovjek.

Tek u kaznionici čuo sam priče o najstrašnijim, o najneprirodnijim djelima, o najgrozomornijim ubojstvima, ispripovijedane uz najnesuzdržaniji, najveseliji djetinjski smijeh. Osobito mi ne silazi s pameti jedan ocoubojica. Bio je plemićkog roda, službovao je, a svojemu je šezdesetogodišnjem ocu bio kao neki razvratni sin. Vladao se sasvim razuzdano, uvalio se u dugove. Otac ga je zadržavao, svjetovao; ali je otac imao kuću, imao dobarce, naslućivali se novci, i sin od pomame za baštinom — ubio oca. Zločin se otkrio tek za mjesec dana. Sam je ubojica prijavio policiji da mu je nestao otac, ne zna se kamo. Cijeli je taj mjesec proveo najrazuzdanije. Najzad, za njegova izbivanja, policija je našla les. Dvorištem je po cijeloj dužini bio prokopan jarak za otjecanje nečistoće i pokriven daskama. Leš je ležao u tom jarku. Bio je odjeven i uređen, sijeda glava odsječena i postavljena uz trup, a pod glavu je ubojica položio jastuk. Nije priznao; izgubio je plemstvo, čin i deportiran je na rad na dvadeset godina. Za sve vrijeme dok sam živio s njim bio je divno i veselo raspoložen. Bio je do krajnosti zavrnut, lakomislen, nerazborit čovjek, ali nipošto glup. Nisam u njemu nikad opazio kakve osobite okrutnosti. Uznici su ga prezirali, ne zbog zločina, o kojemu nije bilo ni spomena, nego zbog gluposti, zato što nije znao da se svlada. U razgovorima je gdjekada spominjao oca. Jednom je sa mnom razgovarao o snažnoj konstrukciji koja je nasljedna u njihovoj porodici, te dometnuo: »Eto, moj roditelj nije se sve do svoje smrti tužio ni na kakvu bolest.« Takva je zvjerska bezosjećajnost, razumije se, nečuvena. To je fenomen; tu je neki nedostatak u konstituciji, neko tjelesno i moralno bogaljstvo, još nepoznato znanosti, a nije naprosto zločin.

Razumije se, nisam vjerovao u taj zločin. Ali ljudi iz njegova grada, koji su morali znati sve podrobnosti njegova slučaja,

pripovjedili su mi sve o tome. Činjenice su bile tako jasne da si morao vjerovati.

Uznici su čuli kako je jednom po noći vikao u snu: »Drži ga, drž! Glavu mu sijeci, glavu, glavu!…«

Gotovo su svi uznici govorili i buncali po noći. Psovke, lopovske riječi, noževi, sjekire najviše su im se u bunilu javljale na jeziku. »Mi smo izbijen svijet — govorili su — utroba nam je odbijena, zato mi i vičemo noću.«

Erarski robijaški tvrđavski rad nije bio zanimanje nego dužnost: uznik je odrađivao svoj posao ili provodio zakonske radne sate i odlazio u kaznionicu. Rad su svi mrzili. U kaznionici ne bi čovjek mogao živjeti bez svoga zasebnog, osobnoga zanimanja, kojemu bi se odao do kraja razborito i promišljeno.A i kako bi svi ti ljudi — odrasli, koji su intenzivno živjeli i željni su života, a silom stjerani ovamo u jednu hrpu, silom otrgnuti od društva i od normalnog života — mogli ovdje živjeti prirodno i uobičajeno, po svojoj volji i želji! Od same bi se besposlice razvila u njima ovdje takva zločinačka svojstva, o kojima nisu prije ni sanjali. Bez rada i bez zakonitog, prirodnog vlasništva ne može čovjek živjeti, kvari se, prevraća se u zvijer. I zato je svatko u kaznionici, po prirodnoj potrebi i po nekom osjećaju samoodržanja, imao svoj zanat i zanimanje.

Dugi ljetni dan gotovo čitav je bio ispunjen erarskim radom; za kratke je noći jedva bilo vremena da se ispavaš. Ali zimi, čim se počne mračiti, mora uznik, po uredbi, već da bude zatvoren u kaznionici. Šta da se radi za dugih, dosadnih sati zimske večeri? I zato se gotovo svaka uznička zgrada, usprkos zabrani, pretvarala u golemu radionicu. Zapravo se nije zabranjivao rad, zanimanje; ali se strogo branilo da netko u kaznionici ima uza se oruđa, a bez toga nije moglo biti ni rada. Ali, radili su kradom, a čini se da starješinstvo u nekim prilikama nije baš oštro pazilo na to. Mnogi uznici nisu ništa znali kad su došli u kaznionicu, ali su učili od drugih i onda odlazili na slobodu kao dobri obrtnici. Bilo je tu i čizmara, i postolara, i krojača, i stolara, i bravara, i rezbara, i pozlatara. Bio je jedan Židov, Isaj Bumstein, draguljar i ujedno lihvar. Svi su oni radili i zarađivali. Narudžbe su se dobivale iz grada.

Novci su kovana sloboda, i zato su deset puta draži čovjeku kojemu je sasvim oteta sloboda. Kad mu samo zveckaju u džepu,

već se napola utješio, makar ih i ne mogao trošiti. Ali novci se mogu trošiti svagda i svagdje, pogotovo jer je zabranjeni plod dvaput slađi. A u kaznionici si mogao imati čak i rakije. Lule su bile najstrože zabranjene, ali su ih svi pušili. Novci i duhan izbavljali su od skorbuta i od drugih bolesti. A rad je izbavljao od zlodjela; bez rada bi uznici izjeli jedan drugoga, kao pauci u staklenki. Uza sve to bio je zabranjen i rad i novac. Počesto su se po noći obavljale nenadane pretrage, oduzimalo se sve što je zabranjeno, te kako god bili skriveni novci, ipak su gdjekad dopadali šaka stražarima. Zato ih donekle i nisu čuvali, nego brzo propijali; zato se u kaznionicu i dobavljala rakija. Nakon svake pretrage krivac nije samo gubio svu svoju imovinu, nego su ga obično i ljuto kažnjavali. Ali, poslije svake su se pretrage odmah popunjavali gubici, odmah se nabavljale nove stvari i sve je teklo po starom. I starješinstvo je to znalo, i uznici nisu roptali na kazne, premda je takav život bio nalik na život onih koji su se naselili na brdu Vezuvu.

Tko nije imao zanata, poslovao je drugačije. Bilo je prilično originalnih načina. Neki su se, na primjer, bavili samim prekupom, a prodavale su se gdjekad takve stvari, da nikome izvan kaznionice ne bi ni na pamet palo, ne samo da ih kupuje i prodaje, nego da ih i smatra za stvari. Ali, robijaši su bili vrlo siromašni i izvanredno poslovni. Najgora je krpa imala cijenu i bila upotrebljiva za kakav posao. A zbog siromaštine su i novci u kaznionici imali sasvim drugu vrijednost nego na slobodi. Velik i zamršen rad plaćao se tričavim novcima. Neki su se uspješno bavili lihvarstvom. Uznik koji bi sve spiskao i spao na niske grane, nosio bi posljednje svoje stvari lihvaru i dobivao od njega nešto bakrena novca uz strahovite kamate. Ako o roku ne bi iskupio te stvari, one su se prodavale bez odgađanja i bez smilovanja; lihvarstvo je tako cvalo da su se u zalog primale čak i državne stvari, koje su bile pod paskom, kao državna rubenina, obuća i drugo — stvari koje svakom uzniku svakoga časa trebaju.

Ali kod takvih je zaloga znalo doći i do preokreta koji, uostalom, nije bio sasvim nenadan: onaj koji je založio i dobio novce odmah je, bez daljih razgovora, odlazio najstarijemu potčasniku, najbližemu starješini u kaznionici, prijavljivao da su založene stvari koje su pod paskom, pa bi stvari odmah bile oduzete lihvaru, čak i bez prijave višoj oblasti. Zanimljivo je da pri tom nije gdjekad bilo ni svađe: lihvar

je šuteći i namršten vraćao što treba, pa kao da se i sam nadao da će tako biti. Možda je morao priznati u sebi da bi isto tako učinio i sam kad bi bio zalagač. I zato, ako je gdjekad psovao nakon toga, psovao je bez ikakve pakosti, i tek onako, da mu duši bude lakše.

Uopće, svi su užasno krali jedan od drugoga. Gotovo svaki je imao svoj sanduk s bravom da onamo sprema državne stvari. To se dopuštalo; ali sanduci nisu spašavali. Može se, vjerujem, zamisliti kakvih je tu bilo vještih kradljivaca. Meni je jedan uznik, koji mi je bio iskreno odan (kažem to bez pretjerivanja), ukrao bibliju, jedinu knjigu koja se smjela imati u kaznionici; još istoga mi je dana sam priznao, ne zbog kajanja, nego jer me je žalio što sam je dugo tražio.

Bilo je rakijaša koji su trgovali rakijom i brzo se bogatili. O toj ću prodaji govoriti jednom zasebno; ona prilično zaslužuje pažnju. U kaznionici je bilo vrlo mnogo ljudi koji su amo dospjeli zbog krijumčarenja, pa nije nikakvo čudo što se unatoč svim pretragama i pratnjama u kaznionicu unosila rakija. Da se najzad spomene: krijumčarenje je po svojoj naravi osobit prestupak. Može li se, na primjer, zamisliti da novci, probitak, igraju u gdjekojega krijumčara sporednu ulogu, stoje na drugom mjestu? A baš to se događa. Krijumčar radi zbog strasti, jer mu je to poziv. On je donekle pjesnik. Riskira sve, ulazi u svaku opasnost, služi se lukavštinama, pronalazi, izmotava se; gdjekad radi čak i po nekom nadahnuću. To je isto toliko jaka strast kao i kartanje.

Znao sam u kaznionici jednog uznika, po vanjštini pravog diva, ali tako krotkoga, tihog, smjernoga, da se nije moglo zamisliti kako je dospio u kaznionicu. Bio je tako dobroćudan i snošljiv da se za svega svojega boravka u kaznionici nije ni s kim svađao. Ali je bio sa zapadne granice, došao je zbog krijumčarstva, i, razumije se, nije otrpio nego počeo unositi rakiju. Koliko su ga puta kažnjavali za to, i kako se bojao šiba! A i samo unošenje rakije pribavljalo mu je sasvim neznatne prihode. Od rakije se bogatio jedino zakupnik. Čudak je volio umjetnost radi umjetnosti. Bio je plačljiv kao žena, i koliko se puta nakon kazne znao zaklinjati i zaricati da neće krijumčari«! Junački se svladavao gdjekad po cijeli mjesec dana, ali najzad ipak ne bi izdržao…

Zahvaljujući tim osobama, u kaznionici nije nedostajalo rakije …

Najzad, bio je još jedan dohodak koji, istina, nije bogatio uznike, ali je bio stalan i blagotvoran. To je milostinja. Viša klasa našega društva i ne sluti kako se za »nesretnika« brinu trgovci, mještani i cijeli naš narod. Milostinja se daje gotovo neprestano, gotovo uvijek kruh, zemičke i kolači, mnogo rjeđe novci. Bez tih bi milostinja na mnogim mjestima uznicima bilo preteško, osobito optuženicima koji se drže mnogo strože nego suđeni. Milostinju dijele uznici pošteno na jednake dijelove. Ako ne doteče svima, kolači se jednako rasijecaju, gdjekad čak i na šest dijelova, i svaki uznik dobiva svakako svoj komadić.

Sjećam se kako sam prvi put dobio novčanu milostinju. To je bilo ubrzo nakon moga dolaska u kaznionicu. Vraćao sam se s jutarnjega rada sam, sa stražarom. Susrele me majka i kći, djevojčica od desetak godina, lijepa kao anđelak. Bio sam ih već jednom vidio. Mati je bila soldatuša, udova. Muž joj je, mlad vojnik, bio dopao pod sud i umro u bolnici, u uzničkom odjelu, onda dok sam i ja ondje bolovao. Žena i kći došle mu da se oproste; obje su strašno plakale. Kad me djevojčica opazila, zašaptala nešto majci; majka odmah stala, našla u uzlu četvrt kopjejke i dala djevojčici. Djevojčica potrčala za mnom… — Na, »nesretniče«, uzmi, za božju volju, kopjejku! — viče ona, istrčava pred mene i gura mi novac u ruku. Uzeo sam njenu kopjejku, djevojčica se veoma zadovoljna vratila majci.

Tu sam kopjejku dugo čuvao kod sebe.

II

PRVI DOJMOVI

Prvi mjesec i uopće početak moga kazničkog života živo se sada javlja mojoj uobrazilji. Daljnje moje kazničke godine promiču mi u pameti kudikamo mutnije. Neke kao da su sasvim nestale, splinule se s drugima, a iza sebe ostavile samo cjelovit dojam: težak, jednoličan, zagušljiv.

Ali sve što sam proživio za prvih dana svoje robije prikazuje mi se sada kao da se dogodilo jučer. A tako i mora biti.

Sjećam se jasno da me od prvoga koraka u tom životu prenerazilo to kako u njemu kao da i nisam ništa našao što bi me osobito preneražavalo, što bi bilo neobično, ili, bolje, neočekivano. Sve to kao da je i prije promicalo preda mnom u uobrazilji, kad sam na putu u Sibiriju nastojao da unaprijed pogodim svoju sudbinu. Ali ubrzo me stala gotovo na svakom koraku zaustavljati sva sila najčudnijih iznenađenja, čudovišnih činjenica. I tek kasnije, kad sam već podugo bio poživio u kaznionici, dokučio sam potpuno svu neobičnost, svu nenadanost takva življenja i sve sam mu se više čudio. Priznajem, to me je čuđenje pratilo za cijelo vrijeme moje duge robije; nikad se nisam mogao izmiriti s njom.

Prvi mi je dojam, kad sam došao u kaznionicu, bio uopće najodvratniji; ali začudo, uza sve to učinilo mi se da se u kaznionici živi kudikamo lakše nego što sam putem zamišljao. Uznici su, pa i u okovima, slobodno hodali po cijeloj kaznionici, psovali, pjevali pjesme, bavili se svojim poslovima, pušili, čak i pili rakiju (premda samo nekolicina), a po noći su neki kartali. Sam mi se posao, na primjer, nije nipošto učinio tako teškim, robijaškim, i tek prilično dugo nakon toga dokučio sam da težina i robijaštvo toga rada nije toliko u njegovoj teškoći i neprekidnosti, koliko u tome što je prisilan, obavezan, pod batinom. Seljak radi na slobodi možda i kudikamo više, gdjekad i noću, osobito ljeti; ali on radi za sebe, radi s razumnim ciljem, i njemu je neusporedivo lakše nego robijašu na prisilnom radu, koji mu nimalo ne koristi. Palo mi jedanput na pamet: ako bi htjeli da sasvim zgaze, unište čovjeka, da ga kazne najužasnijom kaznom, tako da bi najstrašniji ubojica uzdrhtao od te kazne i unaprijed zazirao od nje, treba samo dati radu značaj posvemašnje, najpotpunije beskorisnosti i besmislenosti. Ako sadašnji robijaški rad i jest nezanimljiv i dosadan robijašu, on je sam po sebi, kao rad, razuman: uznik pravi opeku, kopa zemlju, radi s gipsom, gradi; u tom radu ima smisla i svrhe.

Radnik robijaš gdjekad se čak i zanosi njime, hoće da izgradi spretnije, probitačnije, bolje. Ali kad bi ga prisilili, na primjer, da prelijeva vodu iz jednoga čabra u drugi, a iz drugoga u prvi, da razbija pijesak, da vuče gomilu zemlje s jednoga mjesta na drugo i natrag — mislim da bi se uznik za nekoliko dana objesio, ili bi počinio tisuću prestupaka da čak i umre i da se iskopa iz takva

poniženja, sramote i muke. Razumije se, takva bi se kazna pretvorila u mučenje, u osvetu, i bila bi besmislena, jer ne bi postizala nikakav razumni cilj. Ali, budući da u svakom prisilnom radu svakako ima čestica takva mučenja, besmislice, poniženja i sramote, i robijaški rad je kudikamo mučniji od svakoga slobodnog rada baš zato što je prisilan.

Uostalom, u kaznionicu sam došao zimi, u mjesecu prosincu, i nisam još imao ni pojma o ljetnom radu, koji je pet puta teži. A zimi je u našoj tvrđavi uopće bilo malo erarskih poslova. Uznici su odlazili na Irtiš, kidali stare erarske barake, radili po radionicama, razgrtali pred državnim zgradama snijeg, nanesen vijavicama, palili i tucali alabaster, itd., itd. Zimski je dan bio kratak; posao se svršavao brzo i svi su se naši ljudi vraćali rano u kaznionicu, gdje nisu imali gotovo nikakva posla ako se ne bi našao kakav posao za sebe. Ali svojim se poslom bavila možda samo trećina uznika, a drugi su dangubili, bez potrebe tumarali po svim kazničkim zgradama, psovali, zapodijevali međusobne spletke, zadjevice, opijali se ako bi se namjerili na kakve novce, noću prokartavali posljednju košulju, i sve to od čame, od dokolice, od besposlice.

Kasnije sam razumio da osim otete slobode, osim prisilnoga rada, ima u robijaškom životu još jedna muka, a teško da nije ljuća od svih drugih. To je prisilno zajedničko stanovanje. Zajedničkoga stanovanja ima dabome i po drugim mjestima, ali u kaznionicu dolaze takvi ljudi da ne bi svatko želio poživjeti s njima, i ja sam uvjeren da je svaki robijaš osjećao tu muku, premda, naravno, najviše podsvjesno.

Hrana mi se također učinila prilično dovoljnom. Uznici su tvrdili da takve hrane nema u uzničkim četama u evropskoj Rusiji. Ne mogu da o tome sudim: nisam ondje bio. Uz to su mnogi mogli imati svoju hranu. Govedina je kod nas stajala dvije kopjejke funta, ljeti tri kopjejke. Ali su svoju hranu nabavljali samo oni koji su imali stalnih novaca, a većina je jela erarsku hranu. Uostalom, kad su se uznici hvalili svojom hranom, govorili su samo o kruhu i blagoslivljali osobito to što je kod nas kruh zajednički, a ne daje se na mjeru. Od toga su se posljednjega žacali: da se daje na mjeru, trećina bi ljudi bila gladna, a u družbi je dostajalo svima.

Kruh je naš bio nekako osobito ukusan i zbog toga glasovit u cijelom gradu. To su pripisivali zgodnom uređaju kaznioničkih peći. Ali kupusna juha bila je vrlo neugledna. Kuhala se u zajedničkom kotlu, malo se začinjala kašom, pa je osobito u radne dane bila rijetka, prazna. Žacnuo sam se od silnoga mnoštva žohara u njoj. Ali uznici nisu za to ništa marili.

Prva tri dana nisam odlazio na rad; tako su postupali i sa svakim novim došljakom: puštali su da se odmori od puta. Ali odmah sutradan moradoh izići iz kaznionice da me prekuju. Okovi mi nisu bili propisni, nego kolutasti, »zveketavi« kako su ih zvali uznici. Nosili su se izvana. Propisni okovi, udešeni za rad, nisu bili sastavljeni od kolutova nego od četiri željezne šipke, debele gotovo kao prst, koje spajaju tri koluta. Morali su se nadijevati pod hlače. Uz srednji se kolut vezao remen koji se opet pričvršćivao uz pojas, pripasan preko same košulje.

Sjećam se svoga prvog jutra u kaznionici. U stražarnici kod kaznioničkih vrata bubanj odbubnjao budnicu, a za desetak časova stražarski potčasnik stao otključavati uze. Počelo je buđenje. Uz tmurno svjetlo lojanice od šestine funte dižu se sa svojih ljesa uznici dršćući od hladnoće. Većina je šutljiva i mrka od sna. Zijevaju, protežu se i mršte svoja ožigosana ćela. Neki se krste, drugi se već počinju svađati. Strašno je zagušljivo. Čim su se otvorila vrata, provalio svjež zimski uzduh i para se u pramenovima zavitlala po uzama.

Kod redom vedara s vodom zgrnuli se uznici; redom hvataju zaimaču, uzimaju u usta vode, pa iz usta miju ruke i lice. Vodu je uvečer pripravio čistač. U svakoj je uzničkoj zgradi, po odredbi, družba odabrala jednog uznika da služi u kaznionici. Zvao se čistačem i nije odlazio na rad. Posao mu je bio da pazi na čistoću u uzama, da pere i struže ljese i podove, da donosi i odnosi noćni čabar, i da dobavlja svježu vodu u dva vedra, ujutro za umivanje a po danu za piće. Zbog zaimače, jer je bila samo jedna, odmah su započele prepirke.

— Kamo srljaš, kužna glavo! — gunđa mrk, visok uznik, suhonjav i crnomanjast, s nekim čudnim ispupčinama na obrijanoj lubanji, pa gura drugoga, debelog i zdepastog, vesela i rumena lica. — Čekaj!

— Šta vičeš! Za čekaj se kod nas plaća — ne bilo te!Gle ga, otegnuo se kao spomenik. To jest, nema u njem, brate, nikakve *fortibatrljavosti*.

Fortibatrljavost je djelovala: mnogi se nasmijali. To je jedino i trebalo veselomu debeljku, koji je u uzama očevidno bio kao neki dobrovoljni lakrdijaš.

Visoki ga uznik pogledao s najvećim prezirom.

— Piljcika! — izgovorio kao za se — gle ga, ugojio se od kaznioničkoga kruha čistaca.[1] Veseli se što će za mrs baciti dvanaest praščića.

Debeljko se naposljetku rasrdio.

— A kakva si ti ptica? — zaviknuo i odjednom pocrvenio.

— Pa i jesam ptica!

— Kakva?

— Takva.

— Kakva to takva?

— Pa jednom riječju takva.

— Ali kakva?

Obojica se upili očima jedan u drugoga. Debeljko čeka odgovor i stisnuo pesnice, kao da bi odmah da srne u tučnjavu. I zaista mislio sam da će biti tučnjave. Sve mi je to bilo novo i gledao sam radoznalo. Ali sam kasnije doznao da su svi ovakvi prizori neobično nedužni, da se kao u komediji odigravaju na sveopće zadovoljstvo; a do tučnjave ne dolazi gotovo nikad. Sve je to bilo prilično značajno i pokazivalo je kaznioničke običaje.

Visoki je uznik stajao mirno i dostojanstveno. Osjećao je da ga gledaju i da očekuju: hoće li se ili neće obrukati svojim odgovorom; da se mora održati, dokazati da je ptica, i pokazati kakva je upravo ptica. S neizrecivim se prezirom okosio očima na protivnika, nastojeći da ga radi veće uvrede pogleda nekako preko ramena, odozgo dolje, kao da ga promatra poput bubice, pa izgovorio polagano i razgovijetno:

— Kagan!…

To jest, da je on ptica kagan. Urnebesni grohot pozdravio uznikovu domišljatost.

— Ništarija si ti, a nisi *kagan* — zariknuo debeljko kad je osjetio da je sasvim nagrabusio, pa se do krajnosti razbjesnio.

Ali čim je prepirka postala ozbiljna, odmah poklopiše junake.

— Šta ste zagrajali! — izderala se na njih sva kaznionica.

— Bolje da se potučete nego što derete grlo! — doviknuo netko iza ugla.

— Jest, drž, potući će se! — zaorilo za odgovor. — Kod nas su živi, žestoki ljudi; sedmorica se ne bojimo jednoga…

— A i valjaju obojica!… Jedan je za funtu kruha dospio u kaznionicu, a drugi je zemljana bludnica, srknuo kod žene kisela mlijeka i za to dobio knutom.

— De, de, de, okanite se! — zaviknuo invalid koji je radi reda živio u kaznionici i zato spavao u kutu na zasebnoj ljesi.

— Eno, momci; Nevalid Petrovič se probudio! Nevalidu Petroviču, rođenomu bratu!

— Brat… Kakav sam ja tebi brat? Nismo rubalj zajedno propili, a brat! — zagunđa invalid i navlači kabanicu.

Spremaju se na prebrojavanje; počelo je svitati; u kuhinji se slegli i zbili ljudi, ne možeš se progurati. Uznici se u svojim kratkim kožusima i učinjenim medvjeđim šubarama zgrću oko kruha koji im reže kuhar. Kuhare je birala družba, u svaku kuhinju po dvojicu. Kod njih se čuvao i kuhinjski nož za rezanje kruha i mesa, za cijelu kuhinju jedan.

Po svim kutovima i oko stolova razmjestili se uznici, sa šubarama, u kratkim kožusima i potpasani, pripravni da odmah odu na rad. Pred nekima stoje drvene kupe s kvasom. U kvas drobe kruh i srču. Huka i buka nepodnosiva; ali neki staloženo i tiho razgovaraju po kutovima.

— Starčiću Antoniču, na zdravlje bilo, zdravo! — progovorio mlad uznik sjedajući uz namrštena, bezuba uznika.

— Pa, zdravo, ako se ne šališ — izgovorio onaj, ali ne uznosi oči, a nastoji da bezubim desnima sažvače kruh.

— Ta ja sam, Antoniču, mislio da si umro, zaista.

— Ne, umri najprije ti, a ja ću poslije…

Sjednem uz njih. Desno od mene razgovaraju dva ozbiljna uznika i očito nastoje da jedan pred drugim očuva svoj ugled.

— Meni bogme neće ukrasti — govori jedan — ja se, brate, i sam bojim da ne bih što ukrao.

— Pa, a i mene ne hvataj golom rukom: opalit ću te.

— A šta ćeš ti opaliti? Isto si takav zlikovac; i nema nam drugačijega imena… ona će tebe okrasti, a neće ti se ni pokloniti. Ondje je, brate, i moja kopjejka planula. Onomad došla ona. Kamo bih s njom? Uzeo sam moliti Fećku krvnika: imao je još u predgrađu kuću, kupio ju je od Solomonke, šugavca Židova, od onoga što se kasnije objesio.

— Znam. On je preklani bio kod nas rakijaš, a po nadimku je Griška — zloglasna je krčma. Znam.

— Pa eto ne znaš; druga je krčma zloglasna.

— Kako druga! Baš ti zbilja znaš! A ja ću ti dovesti toliko svjedoka…

— Dovest ćeš! Otkud si ti, a tko sam ja?

— Tko! Pa ja sam tebe i tukao i ne hvalim se, a ti još pitaš tko sam.

— Ti mene tukao! Ta nije se još rodio tko će mene istući; a tko me je tukao, taj leži u zemlji.

— Kugo skitnička!

— Ubila te kuga sibirska!

— Turska sablja govorila s tobom!…

I počelo je psovanje.

— De, de, de! Razgalamili se! — uzvikaše uokolo. — Na slobodi nisu znali živjeti; veseli su što su se dokopali kruha čistaca…

Odmah će ih umiriti. Dopušta se da psuju jedan drugoga, da »mlate« jezikom. To je donekle i zabava svima. Ali tučnjave neće svagda dopustiti, i jedino u izuzetnom slučaju neprijatelji će se potući. Tučnjavu će prijaviti majoru; započet će istrage, doći će sam major — jednom riječju, svima će biti loše, pa se zato i ne dopušta tučnjava. A i sami neprijatelji psuju jedan drugoga više za zabavu, za vježbu u stilu. Počesto sami sebe varaju, započinju strašno žestoko, bjesomučno … misliš: evo će udariti jedan na drugoga; nipošito: dotjerat će do neke točke i odmah će se razići.

Svemu sam se tome isprva neobično čudio. Spomenuo sam ovdje namjerno primjer najobičnijih robijaških razgovora. Nisam u početku shvaćao kako ljudi mogu jedan drugoga psovati radi užitka,

kako im to može biti zabava, omiljen posao, ugodnost. Ali ne treba zaboravljati ni taštinu. Psovač dijalektičar bio je cijenjen. Samo što mu nisu pljeskali, kao glumcu.

Još sinoć sam bio opazio da me gledaju ispod oka.

Uhvatio sam već nekoliko mrkih pogleda. Ali drugi su uznici obilazili oko mene, jer su nagađali da sam donio novaca. Odmah mi se počeli dodvoravati: počeli me učiti kako se nose novi okovi; nabavili mi, dakako za novce, sandučić s bravom da spremim državne stvari koje sam već dobio i nešto svoje rubenine što sam je bio ponio u kaznionicu. A sutradan su mi je ukrali i propili. Jedan mi je od njih postao kasnije najodaniji, premda nije prestao da me okrada svakom zgodnom prilikom. Činio je to nimalo se ne zbunjujući, gotovo nesvjesno, kao po dužnosti, i nisam se mogao srditi na njega.

Između ostalog uputili su me da treba imati svoj čaj, da nije loše nabaviti i čajnik, a za početak su mi za upotrebu nabavili tuđi čajnik i preporučili mi kuhara koji će mi, kažu, za tridesetak kopejaka na mjesec kuhati što me volja ako budem želio da jedem zasebno i da sebi kupujem živež … Razumije se, posudili su od mene novaca i svaki je od njih već prvi dan i po triput dolazio da posuđuje.

Bivše plemiće gledaju uopće na robiji mrko i neprijazno.

Mada su oni već izgubili sva svoja staleška prava i sasvim su izjednačeni s drugim uznicima — uznici ih nikad ne priznaju za svoje drugove. I to ne zbog svjesne predrasude nego posve iskreno, nesvjesno. Iskreno su nas priznavali za plemiće, iako su nas i sami zadirkivali da smo pali.

— Nije, sad nemoj, čekaj! Nekad bješe: tko sam ja! A sad je: tko me zna! — i druge ljubaznosti.

S užitkom su gledali naše muke koje smo nastojali skrivati. Pogotovo smo izvlačili u početku na radu, jer nismo imali toliko snage koliko oni, i nismo mogli da im pomažemo kako treba. Ništa nije teže nego u ljudi steći povjerenje (i pogotovo u takvih ljudi) i zaslužiti njihovu ljubav.

Na robiji je bilo nekoliko plemića. Najprije, kojih pet Poljaka. O njima ću govoriti jednom zasebno. Robijaši nikako nisu voljeli Poljake, još manje nego deportirane ruske plemiće. Poljaci su (govorim samo o političkim prestupnicima) bili s njima nekako

profinjeno, uvredljivo uljudni, nadasve suzdržljivi i nikako nisu mogli sakriti od uznika kako su im odvratni, a uznici su to vrlo dobro opažali i uzvraćali jednakom mjerom.

Morao sam gotovo dvije godine proživjeti u kaznionici dok nisam stekao sklonost nekih robijaša. Ali većina me je napokon zavoljela i priznala za »dobra« čovjeka.

Osim mene bila su još četiri Rusa plemića. Jedan, kukavno i podlo stvorenje, strašno pokvareno, uhoda i doušnik po zanatu. Bio sam čuo za njega još prije dolaska u kaznionicu i već sam prvih dana prekinuo s njim svaki saobraćaj. Drugi, onaj isti ocoubojica o kojem sam već govorio u svojim zapisima. Treći je bio Akim Akimič; malokad sam viđao takva čudaka kakav je bio taj Akim Akimič. Oštro mi se zasjekao u sjećanje. Bio je visok, suhonjav, slabouman, veoma slabo pismen, izvanredan mudrijaš i savjestan kao Nijemac. Robijaši su mu se podsmijevali, ali neki su se i bojali kvačiti se s njim zbog njegove zajedljive, obijesne, svadljive naravi. Od prvoga se časa s njima zbratio, svađao se i čak tukao. Bio je neobično pošten. Čim spazi nepravdu, odmah će se uplesti, makar ga se i ne ticala. Naivan je bio do krajnosti: kad se, na primjer, svađao s uznicima, korio ih je pokadšto što su tati, i ozbiljno ih nagovarao da ne kradu.

Služio je na Kavkazu kao zastavnik. Združio sam se s njim već od prvoga dana, i on mi je odmah ispripovjedio svoju zgodu. Započeo je na Kavkazu, kao junker, u pješačkoj pukovniji, dugo je izdirao, naposljetku imenovan za časnika i otpravljen kao glavni zapovjednik u neku utvrdu. Neki susjedni mirni knežić zapalio mu tvrđavu i po noći napao na nju; nije uspio. Akim Akimič je postupio lukavo i pričinjao se kao da i ne zna tko je zlikovac. Krivicu su svalili na nemirnjake, a za mjesec dana Akim Akimič pozvao knežića prijateljski u goste. Došao on ne sluteći ništa. Akim Akimič postrojio svoju četu, pa je pred svima razobličavao i korio knežića; dokazao mu da je sramota paliti tvrđave. Tom mu je prilikom pročitao sasvim podrobnu uputu kako miran knez treba od sada da se vlada, a onda ga ustrijelio i to odmah, sa svim potankostima, javio višoj oblasti. Za sve to su mu sudili, osudili ga na smrt, ali ublažili osudu i prognali ga u Sibiriju, na robiju drugog razreda, u tvrđavi, na dvadeset godina. Priznavao je da je postupio nepravo, govorio mi da je to znao i prije nego što je ustrijelio knežića, znao je da mirnomu treba suditi po

zakonima; ali uza sve to što je znao, kao da nije nikako mogao pravo razumjeti svoju krivicu.

— Ali, molim vas! Ta on je zapalio moju utvrdu! Zar da mu se poklonim zato, što li? — govorio mi je odvraćajući na moje prigovore.

Ali mada su se uznici podsmijevali budalaštini Akima Akimoviča, ipak su ga cijenili zbog savjesnosti i vještine.

Nije bilo zanata kojega Akim Akimovič ne bi znao. Bio je stolar, čizmar, postolar, slikar, pozlatar, bravar, i sve je to izučio tek na robiji. Sve je radio kao samouk: jedanput pogleda i uradi. Izrađivao je također različite kutije, košarice, fenjerčiće, dječje igračke i prodavao ih u gradu. Tako je imao novaca i odmah ih trošio na zališnu rubeninu, na ponešto mekši jastuk, nabavio strunjaču koja se sklapa. Stanovao je u istoj komori sa mnom i mnogu mi je uslugu iskazao za prvih dana moje robije.

Kad su uznici izlazili iz kaznionice na rad, redali su se pred stražarnicom u dva reda; ispred uznika i iza njih redali su se stražari s nabijenim puškama. Dolazili su: časnik inženjer, inženjerski vježbenik i nekoliko inženjerskih vojnika, nadziratelja radova. Vježbenik je prebrojavao uznike i u grupama ih slao kamo treba na rad.

Zajedno s drugima otputio sam se u inženjersku radionicu. To je bila oniska zidana zgrada, u veliku dvorištu, zatrpanom različitim materijalom. Tu je bila kovačnica, bravarija, stolarija, ličilačka radionica i drugo. Akim Akimič dolazio je ovamo i radio u ličilačkoj radionici, kuhao ulje, sastavljao boje te bojio stolove i namještaj orahovom bojom.

Čekajući da me prekuju, razgovorio sam se s Akimom Akimičem o svojim prvim dojmovima u kaznionici.

— Jest, ne vole oni plemiće — napomenuo je — osobito političke, pojeli bi ih; nije ni čudo. Prvo, vi ste i drugačiji svijet, koji nije ni nalik na njih, a drugo, svi su oni bili prije vlasteoski kmetovi, ili su iz vojničkoga staleža. Razmislite sami, mogu li oni vas zavoljeti? Ovdje je, reći ću vam, teško živjeti. A u Rusiji je u kažnjeničkim četama još teže. Ima ih kod nas koji su odande, pa ne mogu da se nahvale naše kaznionice, kao da su iz pakla prešli u raj. Nije nevolja u radu.Kažu da ondje, u prvom razredu, starješinstvo nije sasvim vojničko, bar postupa drugačije nego kod nas. Ondje, kažu, može

prognanik živjeti u svojem kućanstvu. Nisam ondje bio, ali tako govore. Ne briju, ljudi nisu u mundirima. premda ie, uostalom, i bolje što su kod nas u mundirima i obrijani — ipak je više reda, a i oku je ugodnije. Ali njima se to ne sviđa. A i pogledajte kakav je to klatež! Jedan je iz redova kantonista,[2] drugi Čerkez, treći raskolnik, četvrti pravoslavni seljak, ostavio u zavičaju porodicu, milu djecu, peti je Židov, šesti Ciganin, sedmi ne zna se tko, i svi oni treba da se sažive, pošto—poto, da se slože jedan s drugim, da jedu iz jedne zdjele, da spavaju na istim ljesama. A i kakva ti je sloboda: zališan zalogaj možeš pojesti samo kradom, svaki groš sakrivaš u čizme, i svejednako samo kaznionica te kaznionica … Preko volje ti budalaština ulazi u glavu.

Ali to sam već znao. Želio sam naročito da ga ispitam o našem majoru. Akim Akimovič nije ništa krio, i sjećam se, moj dojam nije bio sasvim ugodan.

Ali mi je bilo suđeno da još dvije godine proživim pod njegovom vlašću. Sve što mi je o njemu pripovjedio Akim Akimovič pokazalo se posve istinitim, s tom razlikom da je dojam zbiljnosti uvijek jači nego dojam od samoga pripovijedanja. Strašan je bio taj čovjek, upravo zato što je takav čovjek bio gotovo neograničeni poglavica dviju stotina duša. Sam po sebi, bio je on samo nevaljao i loš čovjek, ništa više. Uznike je smatrao svojim prirodnim neprijateljima, i to mu je bila prva i glavna pogreška. Imao je zaista nekih sposobnosti, ali sve, pa i dobro, prikazivalo se u njemu u takvu nagrđenom obliku. Nesuzdržljiv, pakostan, provaljivao je u kaznionicu gdjekad i po noći, a ako bi opazio da uznik spava na lijevoj strani ili na leđima, ujutro bi ga kažnjavao: »Spavaj, veli, na desnoj strani, kako sam odredio«. U kaznionici su ga mrzili i bojali ga se kao kuge. Lice mu je bilo crveno, zlobno. Svi su znali da je sasvim u rukama svoga služaka Fećke. A više od svega volio je svojega psića Trezorku i gotovo je poludio od žalosti kad se Trezorka razbolio. Kažu da je ridao nad njim kao nad rođenim sinom; otjerao jednoga veterinara i po svojem se običaju gotovo potukao s njim, a kad je čuo od Fećke da u kaznionici ima kažnjenik, samouk veterinar, koji liječi izvanredno uspješno, zovnuo ga odmah.

— Pomozi! Pozlatit ću te, izliječi Trezorku! — zaviknuo kažnjeniku.

Bio je to seljak Sibirac, lukav, pametan, zaista vrlo vješt veterinar, ali pravi pravcati seljak.

— Gledam ja Trezorku — pripovijedao je kasnije uznicima, uostalom dugo nakon posjeta majoru, kad je već bio zaboravljen cijeli taj događaj — gledam: leži pas na divanu, na bijelu jastuku; i vidim da je upala, trebalo bi pustiti krv i pas bi se izliječio, zaista, kažem! Ali mislim u sebi: a šta ako ga ne izliječim, nego skapa? Nije, kažem, vaše visokoblagorođe, kasno ste me zovnuli, da ste me zovnuli jučer ili prekjučer, u isto vrijeme, bio bih izliječio psa; a sada ga ne mogu izliječiti…Tako je Trezorka umro.

Pripovijedali su mi potanko kako su htjeli ubiti našeg majora. Bio u kaznionici neki kažnjenik. Živio kod nas već nekoliko godina i odlikovao se krotkim vladanjem. Opažali su također da gotovo nikad ni s kim ne govori. Smatrali su ga zbog toga i za budalu. Bio je pismen i cijele je posljednje godine neprestano čitao bibliju, čitao i po danu i po noći. Kad bi svi pozaspali, ustajao je o ponoći, palio crkvenu voštanicu, peo se na peć, rasklapao knjigu i čitao do jutra. Jednoga dana otišao i izjavio potčasniku da neće ići na rad. Javili majoru; on planuo i odmah sam dojurio. Kažnjenik se bacio na njega opekom, pripravljenom unaprijed, ali je promašio. Uhvatili ga, presudili i kaznili. Sve se odigralo vrlo brzo. Za tri dana je umro u bolnici. Na samrti je govorio da ni na koga nije nazuban, nego je samo želio da nastrada. Nije, uostalom, pripadao nikakvoj raskolničkoj sekti. U kaznionici su ga spominjali s poštovanjem.

Najzad me prekovaii. Tada je u radionicu došlo nekoliko kolačarica, jedna za drugom. Neke su bile posve male djevojčice. Dok ne odrastu, obilazile su obično s kolačima: majke su pekle; a one prodavale. Kad odrastu, obilazit će i dalje, ali bez kolača; tako su gotovo sve običavale. Neke i nisu bile djevojčice. Kolač je stajao dvije kopjejke, i svi su ga kažnjenici kupovali.

Opazio sam jednoga kažnjenika, stolara, prosijeda već, ali rumena, kako se smješka i s kolačaricama zapodijeva šalu. Upravo prije nego što su došle omotao je oko vrata crven vuneni rubac. Neka debela, kozičava ženica metnula mu na blanjaću svoje naćve. Između njih se zapodjeo razgovor.

— A što jučer niste došli? — progovorio kažnjenik i osmjehnuo se zadovoljan sam sa sobom.

— Eto! Došla sam ja, ali vama ni traga ni glasa — odgovorila žustra žena.

— Morali smo na posao, inače bi mi svakako bili na mjestu.… A meni su prekjučer sve vaše došle.

— A tko?

— Marjkaška je došla, Havroška je došla, Čekunda je došla,Dvugrošova je došla …

— Pa šta je to? — zapitam Akima Akimiča — zar? …

— Događa se — odgovori on i skromno obori oči, jer je bio izvanredno moralan čovjek.

To se dakako događalo, ali tek malokad i uz najveće poteškoće. Uopće je bilo više ljubitelja, na primjer, pića nego toga, uza svu prirodnu težinu prisilnog načina života. Teško se bilo dokopati žena. Trebalo je odabirati vrijeme, mjesto, ugovarati, uricati sastanke, tražiti samoću, što je bilo osobito teško, pridobivati stražare, što je bilo još teže, i uopće trošiti silne novce za one prilike. Ipak mi je kasnije polazilo za rukom da budem gdjekad i svjedok ljubavnim prizorima. Sjećam se, jedanput ljeti, bili smo nas trojica u nekoj suši na obali Irtiša i ložili neku peć; stražari su bili dobri. Najzad su došle dvije »suflerke«, kako ih zovu uznici.

— Onda, što ste se tako zasjedjele? Valjda kod Zverkovih?— dočekao ih uznik kojemu su došle, jer ih je već odavno očekivao.

— Zasjedjela sam se? Pa maloprije je svraka na vrljici sjedila dulje nego ja kod njih— veselo odgovorila djevojka.

Bila je to najprljavija djevojka koja se može zamisliti. Zvala se Čekunda. S njom je došla Dvugrošova. Nju je nemoguće opisati.

— I vas odavno nisam vidio — nastavio udvarač obraćajući se Dvugrošovoj — što ste vi to nekako omršavili.

— Pa, možda. Prije sam bila i te kako debela, a sada — evo kao da sam progutala iglu.

— Svejednako sa soldatićima?

— Ne, to su vam o nama zlobni ljudi nalagali; uostalom, šta i marim! Ma i rebra gubila, a soldata ljubila!

— Pa okanite se njih i volite nas; mi imamo novaca.

Da se upotpuni slika, zamislite toga udvarača, obrijanog, u okovima, prugastoga i s pratnjom.

Oprostim se od Akima Akimiča, a kad sam doznao da se mogu vratiti u kaznionicu, zovnem stražara i odem kući. Ljudi se već skupljali. Prije svih se vraćaju s rada oni koji rade danji rad. Jedini način na koji ćeš uznika primorati da marljivo radi jest da mu odrediš danji rad. Gdjekad se određuju silni danji radovi, ali se ipak svršavaju dvaput brže nego kad bi uznike silili da rade sve do podnevnog bubnjanja. Kad bi uznik dovršio danji rad, odlazio je nesmetano kući i nitko ga više nije pozivao na drugi posao.

Ne ručaju zajedno, nego kako se desi, tko prije dođe; a svi zajedno ne bi ni stali u kuhinju. Kušao sam kupusnu juhu ali, nenavikao, nisam mogao da je jedem pa sam skuhao čaj. Sjedosmo na kraj stola. Sa mnom je bio jedan drug, kao i ja iz plemićke porodice.

Uznici su dolazili i odlazili. Bilo je, uostalom, mjesta; nisu se još svi skupili. Grupa od pet ljudi sjela odvojeno za veliki stol. Kuhar im nalio u dvije zdjele kupusnu juhu i metnuo na stol cijelu tavu s pečenom ribom. Nešto su svetkovali pa su jeli svoje jelo. Nas su pogledali ispod oka. Ušao jedan Poljak i sjeo uz nas.

— Nisam bio kod kuće, ali sve znam! — zaviknuo gromko visok uznik, ušao u kuhinju pa očima mjeri sve nazočne.

Ima mu pedesetak godina, mišićav je i suhonjav. Izraz lica mu je nekako lukav i veseo. Osobito mu je upadljiva debela ovješena donja usna; zbog nje mu je lice izvanredno smiješna.

— Pa, dobro spavali! A što se ne zdravite? Naši su, iz Kurska! — dometnuo sjedajući uz one koji ručaju svoje jelo.

— Kruh i sol! Ponudite gosta!

— Pa mi, brate, nismo iz Kurska.

— Onda ste iz Tambova?

— Nismo baš ni iz Tambova. S nas ti, brate, nećeš ništa saderati. Idi ti bogatu seljaku, ondje moli.

— Meni je, braćo, u trbuhu danas Ivan Vrčac i Marija Štucavica; a gdje prebiva taj bogati seljak?

— Pa eto, Gazin je bogat seljak; njemu idi.

— Danas, braćo, Gazin banči, udario piti; svu kesu propija.

— Ima dvadesetak rubalja srebra — napomenuo drugi. —

—Probitak je, brate, biti rakijaš.

— Što je, dakle, nećete primiti gosta? Pa, onda ćemo srknuti i državnoga.

— Pa idi, zamoli čaja. Eno, gospoda piju.

— Kakva gospoda, tu nema gospode; isti su sada kao i mi— mrko izgovorio uznik koji je sjedio u kutu. Dosad nije bio izustio ni riječi.

— Pio bih čaja, ali se stidim da molim: tašti smo! — na pomenuo uznik debele usne, dobrodušno nas gledajući.

— Ako hoćete, ja ću vam dati — rekoh pozivajući uznika— je li po volji?

On pristupi stolu.

— Gle, kod kuće je likovim opankom kupusnu juhu srkao, a ovdje čaj upoznao; prohtjelo mu se gospodskoga pića — izgovorio mrki uznik.

— A zar ovdje nitko ne pije čaja? — zapitam ga. — Ali me nije udostojio odgovorom.

— Eto, i kolače donose. Pa počastite i kolačićem!

Donijeli su kolače. Mlad uznik nosi cijeli paket i rasprodaje ih po uzama. Kolačarica mu prepušta deseti kolač; na taj kolač i on računa.

— Kolači, kolači! — viče on ušavši u kuhinju — moskovski, vrući! I sam bih jeo, ali treba novaca. Pa, momci, ostao posljednji kolač: tko je imao majku?

To pozivanje na materinsku ljubav nasmijalo sve, pa su uzeli nekoliko kolača.

— Šta je to, braćo — reći će on — ta Gazin će danas do zla dobančiti! Tako mi boga! Baš je i našao da banči! Može na nesreću da dođe osmooki.

— Sakrit će ga. A šta, je li svojski pijan?

— I te kako! Pakostan je, nasrće.

— E, pa će dobančiti do pesnica…

— O kome oni govore? — upitam Poljaka koji je sjedio do mene.

— O Gazinu, kažnjeniku. On ovdje trguje rakijom. Kad zaradi novaca, odmah ih propija. Naprasit je i zao; istina, kad Je trijezan, miran je; ali kad se napije, to se ispolji; na ljude nasrće nožem. Onda ga umiruju.

— A kako ga umiruju?

— Na njega se baca deset uznika pa ga užasno tuku sve dok se sasvim ne obeznani, to jest, tuku ga namrtvo. Onda ga polažu na ljese i pokrivaju kožuhom.

— Ta mogu ga ubiti!

— Drugoga bi ubili, ali njega neće. Neobično je jak, jači od svih ovdje u kaznionici i nadasve snažne građe. Sutradan je već zdrav zdravcat.

— Recite, molim vas — nastavim da ispitujem Poljaka — ta eto i oni jedu svoje jelo, a ja pijem čaj. A onamo se čini kao da mi zaviđaju na tom čaju. Zašto to?

— Nije to zbog čaja — odgovorio Poljak. — Oni se na vas ljute što ste plemić i što se razlikujete od njih. Mnogi bi od njih željeli da se zakvače s vama. Voljeli bi da vas uvrijede, ponize. Doživjet ćete tu još mnogo neugodnosti. Ovdje je užasna teško svima nama. Nama je teže u svakom pogledu. Treba biti vrlo ravnodušan, da biste se privikli na neugodnosti i na grdnje zbog čaja i zbog zasebne hrane, iako ovdje vrlo mnogi : vrlo često jedu svoje, a neki redovno piju čaj. Oni smiju, ali vi ne smijete.

Kad je to izgovorio, ustao je i otišao od stola.

Za nekoliko časaka obistinile su se njegove riječi.

III

PRVI DOJMOVI

Tek što je otišao M-cki[3] (onaj Poljak koji je sa mnom razgovarao), dosrljao u kuhinju Gazin, pijan pijancat.

Pijan uznik, usred bijela dana, u radni dan, kad svi moraju ići na posao, pod strogim starješinom koji može svakoga časka da dođe u kaznionicu, uz potčasnika koji nadzire robijaše i ne miče se iz kaznionice, uz stražare, uz invalide, jednom riječju, uza sve te strogosti — sasvim je bunio sve pojmove koje sam stjecao o uzničkom živovanju. I prilično sam dugo morao proživjeti u kaznionici dok nisam sebi objasnio sve ono što mi je za prvih dana moje robije bilo toliko zagonetno.

Rekao sam već da su uznici uvijek imali nešto za sebe raditi i da je taj rad prirodna potreba u robijaškom životu; da osim potrebe uznik veoma voli novce i cijeni ih više od svega, gotovo koliko i slobodu, i da je već utješen ako mu oni zveckaju u džepu. Naprotiv, ako ih nema, nujan je, tužan, nemiran i klonut će duhom, i onda je pripravan na krađu, ma što se desilo, samo da ih se dokopa. Ali mada su u kaznionici novci bili takva dragocjenost, nisu se nikad zaležali u sretnika koji ih ima. Prije svega, teško je bilo očuvati da ih ne ukradu ili oduzmu. Ako bi ih se kod nenadanih pretraga dokopao major, odmah bi ih zaplijenio. Možda ih je upotrebljavao za poboljšicu uzničke hrane; svakako su novce donosili njemu.

Ali najčešće su ih krali i ni u koga se nisi mogao pouzdati. Kasnije su kod nas pronašli način da novce očuvaju sasvim sigurno. Predavali su ih na čuvanje starcu starovjercu, koji je k nama došao iz starodubovskih slobodnih sela, iz nekadašnjih Vetkovaca[4]… Ali ne mogu da ne reknem o njemu nekoliko riječi, premda i zastranjujem.

Bio je to starčić od šezdesetak godina, malen, prosijed. Snažno me se dojmio na prvi pogled. Toliko se razlikovao od drugih uznika: u pogledu mu je bilo nešto, tako smireno i tiho, da sam, sjećam se, nekako osobito rado gledao njegove jasne, svijetle oči, okružene sitnim, zrakastim boricama. Često sam s njim i razgovarao i malokad sam u životu sastao tako dobro, blago biće.

Poslali su ga ovamo zbog izvanredno teška prestupka. Među starodubovskim se starovjercima pojavili obraćenici. Vlada ih je sama podsticala i ulagala mnogo napora za daljnje obraćenje i drugih koji su se opirali. Starac je, zajedno s drugim fanaticima, odlučio »da gine za vjeru«, kako je govorio. Počela se graditi jednovjerska crkva, a oni je zapalili. Kao jedan od začetnika prognan je starac na robijaški rad. Bio je imućan mještanin, bavio se trgovinom; kod kuće je ostavio ženu i djecu, ali je hrabro otišao u prognanstvo, jer je u svojoj zaslijepljenosti smatrao to »žrtvom za vjeru«. Da proživite s njim neko vrijeme, i preko volje biste se zapitali kako je taj smjerni čovjek, krotak kao dijete, mogao biti buntovnik.

Nekoliko sam puta zapodijevao s njim razgovor »o vjeri«. Nije popuštao ni za dlaku u svojem uvjerenju, ali nikad u njegovim odgovorima nije bilo nikakve zlobe, nikakve mržnje. A razorio je

crkvu, i nije to poricao. Činilo se da bi on, po svojem uvjerenju, morao svoj postupak i »muke« koje je I pretrpio zbog njega smatrati za slavno djelo. Ali, koliko god sam promatrao, kako god ga proučavao, nikad nisam opazio u njega nikakva znaka taštine i ponosa.

Bilo je kod nas u kaznionici i drugih starovjernika, najviše Sibiraca. To su bili veoma prosvijetljeni ljudi, prepredeni seljaci, izvanredni poznavaoci biblije i cjepidlake, i na svoj način odlični dijalektičari; naduti ljudi; uznošljivi, lukavi i do krajnosti netrpeljivi. Sasvim je drugačiji bio starac. Možda bolji poznavalac biblije nego oni, ali se klonio prepirki. Bio je nadasve druževan i veseo, često se smijao, ne onim prostim, ciničkim smijehom kakvim su se smijali robijaši, nego jasnim, tihim smijehom, u kojem je bilo mnogo djetinje prostodušnosti i koji je nekako osobito pristajao uz njegove sjedine. Možda se varam, ali meni se čini da se po smijehu može upoznati čovjek, pa ako vam je od prvog susreta ugodan smijeh nekoga sasvim nepoznatog čovjeka, smiono kažite da je to dobar čovjek.

U cijeloj je kaznionici starac stekao sveopće poštovanje, kojim se nije nimalo uznosio. Uznici su ga zvali djedicom i nikad ga nisu vrijeđali. Razumio sam donekle kakav je utjecaj morao imati na svoje istovjernike. Ali, uza svu vidljivu čvrstinu kojom je podnosio svoju robiju, u njemu se krila duboka, neizlječiva tuga, koju je nastojao sakriti od svih. Živio sam s njim u istoj uzničkoj zgradi. Jednom noću, oko tri sata, probudio se ja i začuo tih, suspregnut plač. Starac sjedi na peći (onoj istoj na kojoj se prije njega po noći molio onaj što se dao u čitanje i htio ubiti majora) i molio se iz svoje rukom pisane knjige. Plače, i čujem pokadšto: »Gospode, nemoj me ostaviti! Gospode, okrijepi me! Dječice moja mala, dječice moja mila, nikad se više nećemo vidjeti!« Ne mogu opisati kako sam se rastužio.

Eto tom su starcu malopomalo gotovo svi uznici stali davati svoje novce u pohranu. Na robiji su gotovo svi bili kradljivci, ali odjednom se svi nekako uvjerili da starac nikako ne može ukrasti. Znali su da nekamo sakriva novce koje mu uruče, ali na takvo skrovito mjesto da ih nitko nije mogao pronaći. Kasnije je meni i nekim Poljacima objasnio svoju tajnu. Na jednoj je vrljici bila grančica koja je čvrsto srasla s drvetom. Ali se mogla izvaditi, pa je u drvetu nastajala velika

udubina. Ovamo je djedica sakrivao novce i onda opet uticao grančicu, tako da nikad nitko nije mogao ništa naći.

Ali zastranio sam od pripovijesti. Zastao sam na onom: zašto se uzniku nisu u džepu mogli novci zagrijati. Osim brige da očuvaju novce, bilo je u kaznionici toliko jada, a uznik je po svojoj prirodi biće koje toliko žeđa za slobodom i po svojem socijalnom položaju najzad tako lakoumno i neuredno, te je razumljivo što odjednom zaželi da »protera kera«, da probana cijelu svoju imovinu, bučno i s muzikom, tako da bar na časak zaboravi svoj jad. Čudno ih je bilo gledati kako gdjekoji od njih radi i ne dižući glave, gdjekad po nekoliko mjeseci, samo zato da u jedan dan spiska svu zaradu, do posljednje kopjejke, a zatim ponovo, do novog bančenja, nekoliko mjeseci izdire na radu. Mnogi su od njih voljeli da nabave nešto novo i svakako nešto osobito: kakve nemundirske crne hlače, prsluke, sibirske kaftane. Mnogo su se upotrebljavale također katunske košulje i pojasevi s bakrenom pločicom. Gizdali su se o blagdanima, a nagizdani bi svakako prošetao po svim uzničkim zgradama da se svima pokaže. Zadovoljstvo je lijepo odjevenoga postajalo djetinjasto, a u mnogome su uznici i bili prava djeca. Istina, sve su te lijepe stvari nekako odjednom nestajale, gdjekad bi ih njihov vlasnik još iste večeri založio i spiskao u bescjenje. Uostalom, bančenje se razvijalo postepeno. Priređivalo se obično ili uz blagdane ili uz nečiji imendan. Uznik svečar, kad ujutro ustane, pali pred ikonom svjećicu i moli se; onda se gizda i naručuje objed. Kupuje se govedina, riba, priređuju mu sibirske nadjevene piroge; prežderava se kao vol, gotovo uvijek sam, malokad poziva drugove za stol. Onda dolazi rakija: svečar se opija kao ćuskija, i redovno obilazi po uzničkim zgradama, tetura, spotiče se i nastoji svima pokazati da je pijan, da »banči«, da bi time zaslužio sveopće poštovanje.

Svuda se u ruskom narodu gaji spram pijanoga neka simpatija, a u kaznionici su čak i smjerni postajali spram onoga koji udari da pije. U kazničkom je bančenju bilo nekog aristokratizma. Kad bi se uznik razveselio, naimao je svakako muziku. U kaznionici je bio neki Poljak, vojni bjegunac, vrlo ružan, ali je guslao i imao uza se svoj instrument — sve svoje blago. Nije imao nikakva zanata i zarađivao je samo tako što su ga naimale pijanice da im svira vesele plesove. Posao mu je bio da nerazdruživo ide za svojim pijanim gospodarom

iz jedne uzničke zgrade u drugu i da što više može ciliče na guslama. Često mu se na licu javljala dosada, čama. Ali dovik: »Sviraj, evo ti novaca!« primoravalo ga je da opet ciliče te ciliče.

Kad uznik počne bančiti, mogao je biti čvrsto uvjeren, ako se baš valjano opije, da će na njega zacijelo pripaziti, na vrijeme ga položiti da spava, i sakriti ga kudagod ako se pojave starješine, i to sasvim nesebično. A potčasnik i invalidi, koji su radi reda stanovali u kaznionici, mogli su također biti sasvim mirni: pijani nije mogao izazvati nikakav nered. Na njega je pazila cijela kaznionica, pa da on zahalabuči, da se uzbuni, odmah bi ga umirili i naprosto bi ga svezali. Zbog toga su niži kaznionički poglavari kroz prste gledali na pijančenje, pa nisu htjeli ni da ga primjećuju. Vrlo dobro su znali da će biti i gore ako ne budu dopuštali rakije.

Ali otkud se rakija dobavljala?

Rakija se kupovala u samoj kaznionici, od takozvanih rakijaša. Bilo ih je nekoliko, a svoju su trgovinu obavljali redovno i uspješno, iako je zapravo malo uznika pilo i »bančilo«, jer je bančenje iziskivalo novaca a uznički se novci teško zarađivali. Trgovina se započinjala, vodila i svršavala prilično originalno. Neki uznik, recimo, nema zanata i neće da radi (bilo je i takvih), ali hoće da ima novaca i uz to je nestrpljiv, hoće brzo da se obogati. Ima nešto novaca za početak, pa odlučuje da trguje rakijom: smion pothvat koji iziskuje velik rizik. Mogao bi za to platiti leđima i mahom izgubiti robu i kapital. Ali rakijaš se odvažuje. Isprva nema mnogo novaca, i zbog toga prvi put krijumčari rakiju u kaznionicu sam, pa je, razumije se, povoljno prodaje. Ponavlja pokušaj po drugi i po treći put, pa ako ne padne u šake starješinama, brzo će razgranati pravu trgovinu na širokim osnovama; postaje poduzetnik, kapitalist, drži agente i pomoćnike, riskira mnogo manje, a bogati se sve više. Za njega riskiraju pomoćnici.

U kaznionici ima uvijek mnogo ljudi koji su spiskali, prokockali, probančili sve do kopjejke, ljudi bez zanata, jadnih i odrpanih, ali donekle obdarenih smionošću i odlučnošću. U takvih ljudi preostaju, kao kapital, cijela cjelcata samo leđa; ona mogu još poslužiti za štogod, pa propalica pijanac pušta u promet eto taj posljednji kapital. Odlazi poduzetniku i naima se kod njega da krijumčari u kaznionicu rakiju; u bogata rakijaša ima po nekoliko takvih slugu. Negdje izvan

kaznionice ima takav čovjek — vojnik, mještanin, gdjekad čak i djevojka — koji za poduzetnikove novce i za neku nagradu, a ta razmjerno nije malena, kupuje u krčmi rakiju i sakriva je negdje na skrovitu mjestancu, kamo uznici dolaze na rad. Dobavljač gotovo uvijek najprije kuša kakva je rakija, a za otpito nemilice dolijeva vodu — uzimaj ili ne uzimaj, ali uznik ne može biti odviše izbirljiv; i dobro je što mu još nisu sasvim propali novci, pa mu je dobavljena rakija, kakva mu drago, ali ipak rakija. Tom, dakle, dobavljaču dolaze s volovskim crijevima krijumčari koje mu je unaprijed najavio kaznionički rakijaš. Ta se crijeva najprije ispiru, onda se u njih ulijeva voda, i tako ostaju vlažna i rastezljiva da budu podesna kad zatreba da prime rakiju. Kad uznik nalije u crijeva rakiju, obavija ih oko sebe, kolikogod može, na najskrovitijim mjestima svojega tijela. Razumije se, pri tom dolazi do izražaja sva spretnost, sva tatska lukavština krijumčara. Dirnuta mu je donekle čast; treba da prevari i vojnike i stražare. I vara ih: valjana će tata vojnik, gdjekad kakav regrutić, sigurno promašiti. Razumije se, vojnika unaprijed proučavaju, uz to se uzima u obzir vrijeme, mjesto gdje se radi. Uznik, na primjer pećar, popne se na peć: tko će vidjeti šta ondje radi? Vojnik se neće za njim penjati. Kad se približi kaznionici, uzima u rukave novac, petnaest ili dvanaest kopejaka srebra, za svaki slučaj, i pred ulazom čeka razvodnika. Svakog uznika koji se vraća s rada stražarski razvodnik svega ogledava i opipava, i tek mu onda otvara vrata u kaznionicu. Krijumčar rakije obično se nada da će se razvodnik stidjeti da ga potanko opipava po nekim mjestima. Ali prepredeni razvodnik dohvaća pokadšto i ta mjesta, pa napipava rakiju. Onda preostaje još posljednje sredstvo: krijumčar šuteći i kradom od stražara koji ga prati tutne razvodniku u ruke novac koji je sakrio u ruci. Ponekad s takvom smicalicom ulazi sretno u kaznionicu i prenosi rakiju.

Ali gdjekad smicalica ne polazi za rukom, i onda mora plaćati svojim posljednjim kapitalom, to jest leđima. Javljaju majoru, šibaju kapital i šibaju ga bolno, rakiju plijeni erar, i krijumčar prima sve na sebe, ne izdaje poduzetnika, ne zbog toga, mora se napomenuti, što bi mu se gadilo potkazivati, nego jedino zbog toga što mu potkazivanje nije probitačno; svejedno bi ga išibali; sva bi mu utjeha bila što bi ih išibali obojicu. Ali, poduzetnik mu još treba, premda, po

običaju i po unaprijed sklopljenoj pogodbi, krijumčar za išibana leđa ne dobiva od poduzetnika ni kopjejke.

A što se inače tiče potkazivanja, ono obično cvate. U kaznionici ni najmanje ne ponizuje biti potkazivač: ne može se ni zamisliti da bi se zgražali nad njim. Ne klone ga se, prijateljuju s njim, pa kad biste u kaznionici i pokušali dokazivati kako je potkazivanje gadno, ne bi vas nikako razumjeli. Onaj uznik plemić, razuzdanik i nitkov, s kojim sam prekinuo svako druženje, prijateljevao je s majorovim služakom Fećkom i služio mu kao uhoda, a onaj je sve što je čuo o uznicima javljao majoru. Kod nas su svi to znali i nitko nikad nije ni pomislio da ništariju kazni ili makar ukori.

Ali, ja sam zastranio. Ponekad se, dakako, rakija sretno pronosi; onda poduzetnik prima donesena crijeva, plaća za njih i počinje računati. Po računu se vidi da ga roba stoji već vrlo skupo; i zato, radi većeg dobitka, prelijeva on rakiju još jednom, iznova je razvodnjuje gotovo napola, i kad se na taj način sasvim pripremio, čeka kupca. Već o prvom blagdanu, a gdjekad i u radni dan, javlja se kupac: to je uznik koji je nekoliko mjeseci radio kao ujarmljeni vol i skuckao kopjejku da sve propije na dan određen za to unaprijed. Taj se dan, već davno prije nego što je svanuo, jadnomu trudeniku javljao i u snu, i u sretnim sanjarijama za rada, i zamamom svojom podržavao mu duh na mučnom polju kazničkog života.

Napokon sviće na istoku zora svijetloga dana; novci se skuckali, nisu ukradeni, i on ih nosi rakijašu. Rakijaš mu daje najprije rakiju, koliko može čistu, tj. samo dvaput razvodnjenu; ali, koliko god on otpija iz boce, za sve otpito dolijeva odmah vodu. Za kupicu rakije plaća se pet šest puta više nego u krčmi. Može se zamisliti koliko treba takvih kupica ispiti i koliko novaca treba platiti za njih da se čovjek opije. Ali, zbog odviknutosti od pića i zbog suzdržavanja od njega, uznik se opija prilično brzo, i obično pije dalje sve dok ne propije sve svoje novce.

Onda dolazi na red sve što je dotad nabavio: rakijaš je u isti mah i lihvar. Najprije prelaze k njemu novo nabavljene privatne stvari, onda stare prnje, a naposljetku i erarske stvari. Kad propije sve do posljednjeg dronjka, liježe pijanac da spava, a sutradan, kad se probudi, puca mu glava i on uzalud moli od rakijaša makar gutljaj rakije protiv mamurluka. Tužno on podnosi nevolju, još istoga se

dana laća ponovo posla i radi opet nekoliko mjeseci, ne uspravlja se, sanja o sretnom danu pijančevanja koji je nepovratno kanuo u vječnost, i malo - pomalo počinje da se bodri i da očekuje drugi takav dan, koji je još daleko, ali će ipak i on kadtad osvanuti.

A što se tiče rakijaša, kad trgovinom stekne golemu svotu, nekoliko desetaka rubalja, on nabavlja posljednji put rakiju i ne razvodnjuje je više, jer je namjenjuje sebi; dosta je trgovao: vrijeme je i njemu da svetkuje! Započinje bančenje, piće, jelo, muzika. Sredstva su velika, on pridobiva čak i najbliže, niže kaznioničke vlasti. Banči pokadšto po nekoliko dana. Razumije se, pripravljenu rakiju brzo ispija: onda odlazi drugim rakijašima, koji ga već čekaju, i pije dotle dok ne propije sve do kopjejke. Kako god uznici čuvali pijanicu, ipak on gdjekad dospijeva pred oči višoj vlasti, majoru ili stražarskom časniku. Vode ga u stražarnicu, oduzimaju mu novce ako ih nadu kod njega, i onda ga šibaju. Kad se osvijesti, vraća se u kaznionicu i za nekoliko se dana opet laća rakijaškog zanata.

Neki od onih koji banče, razumije se bogati, sanjaju i o krasnom spolu. Za velike se novce prokradaju gdjekad tajom, mjesto na rad, kamo god iz tvrđave u predgrađe, a prati ih potkupljeni eskortni vojnik. Ondje se, u kakvoj skrovitoj kućici, gdjegod na kraju grada, priređuje gozba do iznemoglosti i spiskavaju se zaista velike svote. Za novce ne zaziru ni od uznika; a eskortni se vojnik odabire nekako unaprijed, takav koji zna šta je posrijedi. Obično su takvi vojnici budući kandidati za kaznionicu. Uostalom, za novce se može sve uraditi, i takvi putovi ostaju gotovo uvijek tajna. Mora se dodati da se to samo malokad događa; za to treba mnogo novaca, i ljubitelji krasnoga spola utječu se drugim sredstvima, sasvim neopasnim.

Još za prvih dana moga kaznioničkog života pobudio je u meni osobitu radoznalost jedan mlad uznik, izvanredno lijep momak. Zvao se Sirotkin. Bio je u mnogom pogledu prilično zagonetno biće. Ponajprije me zadivilo njegovo krasno lice; nije mu bilo više od dvadeset i tri godine. Nalazio se u zasebnom odjelu, to jest bez roka, smatrao se dakle za jednog od najtežih vojnih prestupnika. Tih i krotak, govorio je malo, smijao se malokad. Oči su mu bile modre, crte pravilne, lišće čisto, nježno, kosa svijetlorusa. Čak i napola obrijana glava malo ga je nagrđivala, tako je bio lijep. Zanata nije imao nikakva, ali novaca je stjecao, pomalo doduše, ali često. Bio je

očito lijen, hodao odrpan. Jedino ga kadgod tko drugi obuče lijepo, gdjekad i u crvenu košulju, i Sirotkin se tada očevidno veseli što se ponovio: obilazi po uzničkim zgradama, pokazuje se. Nije pio, nije kartao, gotovo se ni s kim nije svađao. Znao je hodati iza uzničkih zgrada — s rukama u džepovima, miran, zamišljen.

O čemu je mogao da misli, teško je bilo i zamisliti. Ako ga kada zovneš od radoznalosti, zapitaš ga štogod, odmah će odgovoriti, čak nekako smjerno, ne na uznički način, nego uvijek kratko, nerazgovorljivo; a gleda te kao desetogodišnje dijete. Kad u njega bude novaca, neće kupiti štogod prijeko potrebno, neće dati da mu se pokrpi kaput, nego će kupiti kolačić, paprenjak i pojesti — kao da mu je sedam godina. — »Eh ti, Sirotkine! — znali su mu govoriti uznici — ti sirotane kazanski!« U slobodno vrijeme tumara obično po tuđim uzničkim zgradama; svi su gotovo zabavljeni svojim poslom, jedini on nema posla. Ako mu štogod kažu, gotovo uvijek za podsmijeh (njemu su se i njegovim drugovima ipak često podsmijevali) — on će se bez ijedne riječi okrenuti, pa ide u drugu uzničku zgradu; a pokadšto, ako ga baš dobrano ismiju, porumenjet će.

Često sam mislio: zbog čega je to mirno, prostodušno biće dospjelo u kaznionicu? Ležao sam jednom u bolnici, u kažnjeničkoj odaji. Sirotkin je također bolovao i ležao kraj mene; nekako predveče razgovorio se ja s njim; on se iznenada zanio i u razgovoru pripovjedio mi kako su ga dali u vojnike, kako ga je mati oplakivala i kako mu je teško bilo u regrutima. Dometnuo da nikako nije mogao podnijeti regrutski život, jer su ondje svi bili takvi mrzovoljni, strogi, a starješine gotovo uvijek bili nezadovoljni njime.

— A kako se svršilo? — zapitam. — Zbog čega si dospio ovamo? I još u zasebno odjeljenje… Ah ti, Sirotkin, Sirotkin!

— Pa ja sam, Aleksandre Petroviču, proboravio u bataljonu svega godinu dana; a ovamo sam došao zbog toga što sam ubio Grigorija Petroviča, svoga četnog starješinu.

— Čuo sam to, Sirotkine, ali ne vjerujem. Ta koga si ti mogao ubiti?

— Tako se dogodilo, Aleksandre Petroviču! Bilo mi je već preteško.

— A kako žive drugi regruti? Dabome, teško je isprva, ali kasnije ,se privikavaju, pa kad gledaš, nastaje odličan vojnik. Tebe je valjda razmazila mati, hranila te do osamnaeste godine paprenjacima i mlijekom.

— Majka me, istina, neobično voljela. Kad sam otišao u regrute, ona se zbog toga razboljela i legla, a čujem, nije ni ustajala više… Vrlo mi je gorko bilo potkraj u regrutstvu. Starješina me nije volio, za sve me kažnjavao — a zašto?Ja se svima pokoravam, živim uredno; rakije ne pijem, nemam poroka, a to je već, Aleksandre Petroviču, loše ako čovjek ima kakvih poroka. Svi su oko mene takvi nesmiljeni — nemaš gdje zaplakati. Znao sam otići u kut i tamo poplakati. Stojim tako jednoć na straži. Već je noć; postavili me da stražarim na glavnoj straži, kod puščanih stalaka. Vjetar, bila je jesen, a takva tama da ti oči ispadnu gledajući. I tako mi je postalo teško, jako teško! Metnuo ja pušku uz nogu, skinuo bajunet, položio ga do sebe; izuo desnu čizmu, cijev uperio sebi u prsa, nalegnuo na nju i nožnim palcem odapeo oroz. Gledam — puška slagala! Pregledam pušku, pročistim kopanjicu, naspem nova baruta, kresnem kremen i opet uperim u prsa. I šta bješe? Barut planuo, a opet nema hica! Šta li je to, mislim! Uzeo ja i obuo čizmu, nataknuo bajunet, šutim i hodam. Onda sam i odlučio da to učinim: ma kamo bilo, samo napolje iz regrutstva. Za pola sata dolazi zapovjednik; zapovijedao je ophodnom stražom. Ravno na mene: »Zar se tako stoji na straži?« Ja uzeo pušku na ruku i zatjerao u njega bajunet sve do cijevi. Prevalio sam četiri tisuće vrsta, pa ovamo, u zasebno odjeljenje…

Nije lagao. A i zašto bi ga poslali u zasebno odjeljenje? Obični se zločini kažnjavaju kudikamo lakše.

Uostalom, jedini je Sirotkin od svih svojih drugova i bio takav ljepotan. A što se tiče drugih, sličnih njemu, kojih je kod nas bilo svega petnaestak, neobično ih je bilo i gledati; samo dva tri lica bila su još prilična; drugi su svi bili nekakvi klopavci, nakaze, prljavci; neki čak i sijedi. Ako mi dopuste prilike, pripovijedat cu jednom podrobnije o svoj toj družbi. A Sirotkin se često družio s Gazinom, onim istim zbog kojega sam započeo ovu glavu kad sam spomenuo kako je pijan nasrnuo u kuhinju i kako je pobrkao moje prve pojmove o kazioničkom životu.

Taj je Gazin bio užasno stvorenje. Na sve je ostavljao strašan, mučan dojam. Uvijek mi se činilo da ništa nije moglo biti okrutnije, čudovišnije od njega. Vidio sam u Tobolsku razbojnika Kamenjeva, čuvenog po zločinima; vidio sam zatim Sokolova, optuženog uznika, vojnog bjegunca, strašnog ubojicu. Ali ni jedan od njih nije na mene ostavio tako odvratan dojam kao Gazin. Gdjekad mi se pričinjalo da vidim pred sobom golema, gorostasnog pauka, velika poput čovjeka. Bio je Tatarin, strahovito jak, jači od svih u kaznionici; rasta više nego srednjega, herkuleske grade, nezgrapne, nerazmjerno goleme glave; hodao je zgrbljen, gledao ispod oka.

Po kaznionici su se o njemu pronosili čudni glasovi; znali su da je bio vojnik, ali su uznici između sebe pričali — ne znam je li istina — da je bjegunac iz Nerčinska; u Sibiriju je bio prognan već više puta, pobjegao je više puta, više puta je mijenjao ime, i najzad dospio u našu kaznionicu, u zasebno odjeljenje. Pripovijedali su o njemu i to da je prije volio klati malu djecu, naprosto iz naslade: odmami dijete kamo na zgodno mjesto, najprije ga zaplaši, izmuči, a kad se sasvim nauživa užasa i trepeta jadne, male žrtve, kolje je tiho, polagano, uživajući. Sve su to možda i izmišljali, zbog općega teškog dojma koji je na svakoga ostavljao Gazin, ali sve su te izmišljotine nekako pristajale njemu, priličile mu. A inače se u kaznionici, kad nije bio pijan, u obično vrijeme, vladao vrlo razborito. Bio je uvijek tih, ni s kim se nije nikad svađao i klonio se svađa, ali kao iz prezira spram drugih, kao da sebe smatra za višeg od ostalih; govorio je vrlo malo i bio je nekako namjerno nerazgovorljiv. Sve su mu kretnje bile polagane, mirne, samouvjerene. Po očima mu se vidjelo da nije ni najmanje glup, nego izvanredno lukav; ali nešto uznošljivo podrugljivo i okrutno bilo mu je uvijek na licu i u smiješku.

Trgovao je rakijom i bio u kaznionici jedan od najimućnijih rakijaša. Ali, u godini mu se možda dvaput događalo da se opije i sam, i onda se pokazivalo sve zvjerstvo njegove prirode. Kako se postepeno opijao, započinjao je najprije da zadirkuje ljude porugama koje su bile veoma zlobne, proračunane i kao da su odavno pripremane; napokon, kad bi se sasvim opio, zapadao je u strašan bijes, hvatao nož i navaljivao na ljude. Uznici su poznavali njegovu užasnu snagu, pa bi se razbježali i sakrivali se: napadao je na svakog namjernika. Ali su brzo pronašli način kako će s njim izići na

kraj. Desetak ljudi iz njegovih uza navaljivalo je iznenada na njega, svi u jedan mah, pa bi ga tukli. Ne može se zamisliti ništa okrutnije od te tučnjave: udarali su ga u prsa, pod srce, pod lažičicu, u trbuh; udarali mnogo i dugo i prestajali tek kad bi se sasvim obeznanio i bio kao mrtav. Ne bi se usuđivali da koga drugog ovako biju: tako biti značilo je ubiti, samo ne Gazina. Poslije bitke bi ga onesviještenoga umotavali u bundicu i odnosili na ljese. — »Pa odlanut će mu kad poleži!« — I zaista, sutradan je ustajao gotovo zdrav te, šuteći i mrk, odlazio na rad. I svaki put kad bi se Gazin opio, svi su već u kaznionici znali da će se njemu svakako batinama završiti dan. A i sam je to znao, pa ipak se opijao. Tako je potrajalo nekoliko godina; najzad su opazili da počinje popuštati. Stao se tužiti na različite bolove, počeo očigledno kunjati, sve češće odlaziti u bolnicu… »Popustio je ipak!« govorili su uznici.

Ušao je u kuhinju, a pratio ga je onaj gadni Poljak s guslama, kojega su obično naimali pijanice da im zabava bude potpuna; stao nasred kuhinje, pa šuteći i pozorno promatra sve nazočne. Svi zašutjeli.Napokon, kad je opazio mene i mojega druga, pogledao nas zlobno i podrugljivo, osmjehnuo se zadovoljan sam sa sobom, nešto kao smislio u sebi i dobrano teturajući prišao našem stolu:

— A dopustite da zapitam — započeo (govorio je ruski) — od kakvih prihoda izvoljevate ovdje da pijuckate čaj?

Ja se šuteći zgledao sa svojim drugom, jer sam zaključio da je najbolje šutjeti i ne odgovoriti mu. Na prvi prigovor on bi se razbjesnio.

— Imate dakle novaca? — nastavi on da ispituje. — Imate dakle hrpu novaca, a? A zar ste zato došli na robiju da čaj pijuckate? Došli ste da pijuckate čaj? Ta govorite, da vas…!

Ali kad je vidio da smo odlučili šutjeti i ne obazirati se na njega, pocrvenje i uzdrhta od bijesa. Kraj njega su u kutu stajale velike naćve, u koje se slagao sav narezani kruh pripremljen uznicima za objed ili večeru. Bile su tako velike da je u njih stalo kruha za pol kaznionice, sada su bile prazne. On ih zgrabi obadvjema rukama i zamahnu se iznad nas. Još malo, i bio bi nam razmrskao glave. Mada bi ubojstvo ili namjera ubojstva uzrokovali cijeloj kaznionici izvanredne neugodnosti — započele bi istrage, pretrage, porasla bi strogost, zbog čega su uznici svim silama nastojali da izbjegnu takve

krajnosti — unatoč tomu svi su sada šutjeli i čekali. Ni jedne riječi nama u zaštitu! Ni jednog uzvika Gazinu — toliko su nas užasno mrzili! Očito im je godila opasnost u kojoj smo se nalazili… Ali sve se sretno završilo: baš kad je htio da spusti naćve, zaviknu netko iz predsoblja:

— Gazine! Ukrali rakiju!

On tresnu naćvama o pod i kao mahnit poleti iz kuhinje.

— Sam bog je spasio! — govorili su među sobom uznici.

I dugo su poslije toga govorili o tome.

Nisam ni kasnije uspio doznati, je li vijest o krađi rakije bila istinita ili ju je netko izmislio za tu zgodu da nas spasi.

Naveče, već po mraku, prije nego što su zaključali uzničke zgrade, hodao sam uz vrljike i teška mi tuga pala na dušu: nikad kasnije za svega svojega kažnjeničkog života nisam osjetio takve tuge. Teško je trpjeti prvi dan zatvora, gdje mu drago: bilo u kaznionici, bilo u kazamatima, bilo na robiji … Ali me najviše, sjećam se, mučila jedna misao, koje se nisam mogao otresti i koja me progonila za cijelo vrijeme što sam ga proveo u kaznionici — misao donekle nerazrješiva — nerazrješiva za mene još i sad: o nejednakosti kazne za iste zločine. Istina, zločini se ne mogu usporediti jedan s drugim, ni približno. Na primjer: i ovaj i onaj ubili su čovjeka; ocijenjene su sve prilike u oba slučaja; i odatle proizlazi i za jedan i za drugi zločin gotovo jednaka kazna. A ipak, pogledajte kakva je razlika među zločinima. Jedan je, na primjer, zaklao čovjeka tako, nizašto, za glavicu luka: izišao na cestu, zaklao prolaznika seljaka, a u toga bila samo jedna jedincata lukovica. »Šta ćeš, oče! Siao si me u plijen: eto sam zaklao seljaka i našao tek lukovicu. — Glupane! Lukovica je, a ipak kopjejka! Sto duša, sto lukovica, pa eto ti i rubalj!« (Kaznionička priča). — A drugi je ubio jer je od bludna nasilnika branio čast svoje zaručnice, sestre, kćerke. — Jedan je ubio na skitnji, opsjedala ga cijela pukovnija policajaca, a on je branio svoju slobodu, život, prečesto umirao od gladi; a drugi kolje malu djecu jer mu je slast klati, osjećati na rukama njihovu toplu krv, nauživati se njihova straha, posljednjega njihova golubinjeg trepeta pod samim nožem. I šta se događa? I jedan i drugi dospijevaju na istu robiju. Istina, ima razlika u rokovima dosuđenih kazna. Ali razmjerno nema mnogo tih razlika; a u jednoj te istoj vrsti zločina ima

nebrojeno mnoštvo varijacija. Koliko naravi, toliko varijacija. Recimo da se te razlike ne mogu izgladiti, zbrisati, da je to nerješiva zadaća svoje vrste, kvadratura kruga, recimo da je tako. Ali sve kad i ne bi bilo te nejednakosti — pogledajte drugu razliku u samim posljedicama kazne…

Evo čovjeka koji na robiji gine, topi se kao svijeća; a evo drugog koji prije dolaska na robiju nije ni znao da na svijetu ima takva vesela života, da ima takav ugodan klub junačkih drugova. Da, dolaze u kaznionicu i takvi. Evo, na primjer, obrazovana čovjeka, s razvijenom savješću, sviješću, srcem. Puka bol njegova srca ubit će ga svojim mučenjem prije svih kazna. On će sam sebe za svoj zločin osuditi bezobzirnije, nemilosrdnije nego najgrozniji zakon. A evo uz njega drugoga, koji za svega robijanja neće nijedanput pomisliti na ubojstvo koje je počinio. On čak smatra sebe za nedužna. A ima i takvih koji namjerno izvrše zločin samo da dospiju na robiju i tako se izbave iz kudikamo robijaškijega života na slobodi. Ondje je on živio dokraja ponižen, nikad se nije sit najeo i od jutra je do noći radio za svoga poslodavca, a na robiji je rad lakši nego kod kuće, kruha ima dovoljno, i to takva kruha kakva on još nije ni vidio; o blagdanu je govedina, ima milostinje, ima prilike da zaradi kopjejku. A društvo? Ljudi prepredeni, spretni, sveznalice; i sad on gleda svoje drugove sa smjernim divljenjem: još nikad nije vidio takvih; smatra ih za najviše moguće društvo na svijetu. Zar je kazna za tu dvojicu jednako osjetljiva? Uostalom, čemu da se bavimo nerješivim pitanjima! Bubnja bubanj, vrijeme je da se ide u uze.

IV

PRVI DOJMOVI

Započelo je posljednje prebrojavanje. Nakon toga su se zaključavale uzničke zgrade, svaka zasebnim katancem, i uznici su ostajali zaključani sve do svanuća.Prebrojavanje je obavljao potčasnik s dvojicom vojnika. Zbog toga su katkad skupljali uznike u dvorištu, pa bi dolazio stražarski časnik. Ali su češće cijelu tu ceremoniju obavljali manje službeno: brojili su po uzničkim zgradama. Tako je bilo i sada. Oni koji su brojili često su se bunili,

griješili u brojenju, odlazili i opet se vraćali. Napokon su jadni stražari dobrojili do željene brojke i zaključali uze. U njima je bilo do tridesetak uznika, prilično tijesno zbijenih na ljesama. Bilo je još prerano za spavanje. Svaki je, razumljivo, morao da se nečim bavi.

Od starješinstva je ostao u uzama samo jedan invalid, kojega sam već prije spominjao. U svakim uzama ima i starješina izabran između uznika, razumije se, po dobrom vladanju. Imenuje ga sam major upravitelj. Vrlo se često događalo da su i starješine bili uhvaćeni u ozbiljnim nevaljanštinama; onda su ih šibali, odmah ih zbacivali među mlađe i odmjenjivali drugima. U našim je uzama bio starješina Akim Akimič. koji se na moje čudo često izdirao na uznike. Uznici su mu obično uzvraćali porugama. Invalid je bio pametniji od njega i nije se ni u šta miješao, a ako bi gdjekad i maknuo jezikom. to je bilo samo radi reda, da umiri savjest. Šutke je sjedio na svojoj ljesi i prošivao čizmu. Uznici se gotovo uopće nisu obazirali na njega.

Toga prvog dana moga kažnjeničkoga života opazio sam nešto i uvjerio sam se kasnije da je to istinito: da svi neuznici. bili oni tko mu drago — počevši od onih koji su neposredno u vezi s uznicima, kao što su eskortni vojnici — stražari do svih uopće koji imaju ma kakva posla s robijaškim životom — nekako pretjerano sude o uznicima. Kao da svakoga časa, uznemireni, očekuju da će kaznjenik sad na s nožem navaliti na koga od njih. Ali najznačajnije je to što su sami kažnjenici bili svjesni da ih se boje, i to ih ie očito nekako hrabrilo. Međutim, najbolji je starješina kažnjenicima baš onaj koji ih se ne boji. I uopće, bez obzira na hrabrost, samim je kažnjenicima kudikamo ugodnije kad u njih imaju povjerenja. Time ih je moguće čak i pridobiti. Događalo se za moga robijanja, premda malokad, da bi tkogod od poglavara došao u kaznionicu bez pratnje. Da onda vidiš kako bi se iznenadili kažnjenici, i kako je to na njih dobro djelovalo. Takav neustrašiv posjetnik izazivao je poštovanje, pa da se i zaista moglo dogoditi kakvo zlo, pred njim se ne bi dogodilo.

Gdje god ima kažnjenika, svagdje oni zadaju strah, a ja zaista ne znam odakle taj strah. Neku osnovu ima on, dakako, već u vanjštini kažnjenika koji je proglašen razbojnikom; osim toga, svatko tko se približi kaznionici osjeća da se sva ta ljudska gomila nije tu okupila po svojoj volji, i da se, ma što činili, živ čovjek ne može učiniti lešom;

njemu ostaju osjećaji, želja za osvetom i za životom, strasti i potreba da tim strastima udovolji. Ali ipak čvrsto vjerujem da se kažnjenika ne treba nimalo bojati. Ne nasrće čovjek tako lako i tako brzo s nožem u ruci na drugog čovjeka. Jednom riječju, ako i može biti opasnosti, ako je gdjekad i ima, upravo se po malobrojnosti takvih nesretnih slučajeva može zaključiti da je ta opasnost neznatna. Razumije se, sada govorim samo o osuđenim kažnjenicima, od kojih su mnogi čak i zadovoljni što su se napokon dokopali kaznionice (toliko je gdjekad bolji taj novi život!), pa su voljni da žive povučeno i mirno; a osim toga pravim nemirnjacima između sebe i sami neće dati da se mnogo razmeću.

Svaki se kažnjenik, ma kako bio smion i drzak, u kaznionici svega boji. Ali drugo je kažnjenik koji je pod sudom. Taj je zaista kadar da nasrne na stranog čovjeka tek tako, nizašto, naprosto zbog toga, na primjer, što sutra mora pod kaznu; pa ako se zapodjene nešto novo, odgodit će se i kazna. Tu ima uzrok i cilj napada: »to je radi toga da promijenim svoj udes«, pošto—poto i što brže. Znam čak jedan neobičan psihološki slučaj te vrste.

Kod nas je u kaznionici, u vojnom odjelu, bio jedan vojni kaznjenik, koji je bio osuđen na dvije godine, ali nije izgubio građanska prava, strašan razmetljivac i silna kukavica. Razmetljivost i kukavština uopće se samo malokad sreću u ruskoga vojnika. Naš je vojnik, čini se, uvijek tako zaposlen te kad bi i htio ne bi imao vremena da bude razmetljiv. Ali ako je već razmetljivac, onda je gotovo uvijek besposličar i kukavica. Dutov (prezime kažnjenikovo) odsjedio najzad svoju prilično kratku kaznu i opet stupio u linijski bataljon. Ali, budući da se svi takvi kao on, kad se u kaznionicu šalju na popravak, na kraju kvare u njoj, obično se događa da ne provedu na slobodi više od dvije - tri sedmice, nego opet zapadaju pod sud i vraćaju se u kaznionicu, ali sada ne više na dvije ili tri godine, nego u »vječni« odio, na petnaest ili dvadeset godina. Tako se i dogodilo. Za koje tri sedmice nakon izlaska iz kaznionice obio Dutov bravu i ukrao, a osim toga se naprostačio i nabjesnio. Potegli ga na sud i osudili na strogu kaznu.

On se strašno, do bezumlja uplašio tjelesne kazne koja će ga stići, kao najjadnija kukavica, te je uoči onoga dana kad je trebalo da ga protjeraju kroz šibe napao nožem stražarskog časnika koji je bio

ušao u kažnjeničku odaju. Razumije se, dobro je znao da će takvim postupkom veoma otežati osudu i produžiti robiju. Ali računao je upravo s tim da bar na nekoliko dana, bar na nekoliko sati odgodi strašni čas kazne! Bio je tolika kukavica da, kad je poletio s nožem, nije ni ranio časnika, nego sve to zapravo hinio samo da bi mu za taj novi prestupak opet sudili.

Trenuci prije kazne strašni su, razumije se, osuđeniku, i ja sam se za nekoliko godina nagledao prilično optuženika uoči kobnoga im dana. Obično sam optuženike sretao u bolnici, u kažnjeničkim sobama, kad sam ležao bolestan, što se događalo prilično često. Svi zatvorenici po cijeloj Rusiji znaju da su prema njima najmilosrdniji liječnici. Oni ne prave nikakve razlike među kažnjenicima, kakvu i nehotice pravi svaki drugi čovjek, možda jedino s izuzetkom prostoga puka. On nikad ne prekorava kažnjenika za prestupak, ma kako strašan bio, i sve mu oprašta zbog kazne koju trpi, i uopće zbog nesreće. Ta ne naziva uzalud narod u cijeloj Rusiji zločin nesrećom, a zločince nesretnicima. Ta oznaka ima duboko značenje, utoliko važnije što je stvoreno nesvjesno, instinktivno. A liječnici su kažnjenicima pravo utočište u mnogim prilikama, osobito optuženicima koje drže kruće nego osuđenike… Optuženik, dakle, kad ocijeni da se vjerojatno približio za njega strahoviti dan, odlazi obično u bolnicu, jer želi da bar malo odgodi teški čas. A kad se ispisuje iz bolnice, znajući gotovo sigurno da je sutra kobni rok, uvijek je neobično uzbuđen. Neki nastoje zbog samoljublja da prikriju svoje osjećaje, ali nespretno junačenje neće zavarati njihove drugove. Svi razumiju šta se zapravo događa, pa zbog čovječnosti šute.

Znao sam kažnjenika, mlada čovjeka, ubojicu, vojnika koji je bio osuđen na potpun broj šiba. Toliko se uplašio da je uoči kazne ispio vrč rakije u koju je namočio burmuta. Uzgred: u optuženika robijaša uvijek se prije kazne javlja rakija. Dugo je već prije roka dokrijumčare, nabavljaju je za skupe novce, i optuženik će rado pola godine oskudijevati u nečemu što mu je prijeko potrebno, samo da skucka novaca koliko mu treba za četvrt štofa rakije, da ga ispije četvrt sata prije kazne. Kažnjenici općenito vjeruju da pijan čovjek ne osjeća tako bolno bič ili batine. Ali sam zastranio s pripovijesti. Kad je jadnik ispio svoj vrč rakije, zaista se odmah razbolio; stao bljuvati

krv, te ga gotovo onesviještena odvezli u bolnicu. To mu je bljuvanje toliko naškodilo prsima da su mu se za nekoliko dana javili znaci prave sušice, od koje je za pola godine umro. Liječnici koji su ga liječili od sušice nisu znali kako se od nje razbolio.

Ali kad pripovijedam o malodušnosti prestupnika, koja se često javljala prije kazne, moram dometnuti da, naprotiv, neki od njih zadivljuju promatrača neobičnom neustrašivošću. Sjećam se nekih primjera odvažnosti koja je graničila s bešćutnošću, a tih primjera nije bilo baš malo. Upamtio sam osobito susret s jednim strašnim zločincem. Jednoga dana pukao po kaznjenickim odajama glas da će naveče kazniti čuvenoga razbojnika Orlova, vojnog bjegunca a nakon kazne dovesti u zatvor. Robijaši bolesnici, očekujući Orlova, tvrdili su da će biti ljuto kažnjen. Svi su bili nekako uzrujani, a priznajem, i ja sam silno radoznalo očekivao pojavu čuvenog razbojnika. Odavno sam već slušao čudesa o njemu.

To je bio zlikovac kakvih ima malo, hladnokrvno je klao starce i djecu, čovjek strašne snage volje i ponosite svijesti o svojoj snazi. Priznao je mnoga ubojstva, pa su ga osudili da bude protjeran kroz šibe. Doveli ga naveče. U odajama je već bio mrak pa su upalili svijeće. Orlov je bio gotovo bez svijesti, strašno blijed, guste, razbarušene kose, crne kao noć. Leđa mu otekla i bila krvavomodre boje. Cijele su ga noći kažnjenici dvorili, mijenjali mu vodu, prevrtali ga s jedne strane na drugu, davali mu ljekarije, kao da dvore krvna srodnika, kakva dobrotvora. Već sutradan se sasvim oporavio i prošetao dvatri put po sobi! Tome sam se čudio: došao je u bolnicu sasvim slab i izmučen. Prošao je bio u jedan mah polovicu određenog broja batina. Liječnik je zaustavio egzekuciju tek onda kad je opazio da zločincu prijeti neminovna smrt ako se kazna dalje nastavi. Osim toga, Orlov je bio malena rasta i slabe grade, a uz to izmoren od duga ležanja pod sudskom istragom. Ako je ikad netko sretao optuženike uznike, sigurno će dugo pamtiti njihova iscijeđena, mršava, blijeda lica, grozničave poglede.

Orlov se ipak brzo oporavio. Očevidno je njegova unutarnja, duševna energije mnogo pomagala prirodi. To zaista nije bio sasvim običan čovjek. Iz radoznalosti sam se bliže upoznao s njim i cijelu sam ga sedmicu dana proučavao. Mogu pouzdano reći da nikad u životu nisam sreo čovjeka jačega, čeličnijeg karaktera nego što je

on. Vidio sam već jednom, u Tobolsku, jednu znamenitost toga roda, nekoga razbojničkog harambašu. Bio je prava zvijer, pa kad stojiš uz njega, ne znajući mu još ni ime, slutiš već po instinktu da je kraj tebe strašno biće. Ali kod njega me užasavala duševna tupost. Tijelo mu je toliko bilo prevladalo sva duševna svojstva, da si na prvi pogled vidio po njegovu licu kako je tu preostala samo divlja pomama za tjelesnim nasladama, razbludom, putenošću. Uvjeren sam da bi Korenev — tako se zvao onaj razbojnik — čak i klonuo duhom i drhtao od straha pred kaznom, mada je bio kadar da kolje i ne trepnuvši.

Sasvim mu je oprečan bio Orlov. To je bila očita, potpuna pobjeda volje nad tijelom. Vidjelo se da taj čovjek ima neograničenu vlast nad samim sobom, prezire sve muke i kazne i ne boji se ničega na svijetu. U njemu smo vidjeli samu beskrajnu energiju, želju za djelovanjem, žeđu za osvetom, žudnju da dostigne postavljeni cilj. Između ostalog, prenerazila me njegova neobična nadutost. Sve je gledao nekako nevjerojatno prezirno, ali se nije nimalo šepirio nego je to bilo nekako prirodno. Mislim da nije bilo bića na svijetu koje bi ga se moglo dojmiti pukim autoritetom. Sve je gledao nekako neočekivano ravnodušno, kao da nema ničega što bi ga moglo iznenaditi. I premda je dobro znao da ga drugi uznici gledaju s poštovanjem, nije se nikad pred njima razmetao. A ipak su taština i uznošljivost prirođeni gotovo svim uznicima bez izuzetka. Nije bio nimalo glup, ali nekako čudno iskren, premda nipošto brbljav. Na pitanja mi je odgovarao otvoreno, kako čeka da ozdravi pa da što prije prođe preostalu kaznu, i kako se bojao isprva, prije kazne, da je neće izdržati. — »Ali sada — dometnuo je i namignuo mi okom — svršeno je. Proći ću preostali broj batina i odmah će me s grupom otpraviti u Nerčinsk, a ja ću putem pobjeći! Pobjeći ću svakako! Samo da mi što prije zacijele leđa!« — I svih tih pet dana očekivao je željno kad će moći zamoliti da ga otpuste.

A čekajući bio je pokadšto vrlo raspoložen i veseo. Pokušavao sam da s njim zapodjenem razgovor o njegovim pustolovinama. Malo se mrštio na ta pitanja, ali je uvijek odgovarao otvoreno. A kad je razabrao da se primičem njegovoj savjesti i hoću da od njega postignem kakvo bilo pokajanje, pogledao me tako prezirno i naduto kao da sam odjednom u njegovim očima postao malen, prilično glup

dječak s kojim ne možeš raspravljati kao s odraslima. Na licu mu se pojavilo čak i nešto kao sažaljenje. Začas mi se najprostodušnije grohotom nasmijao, bez ikakve ironije, i ja sam uvjeren da se možda više puta u sebi smijao kad je ostao sam i sjećao se mojih riječi.

Najzad je izišao iako mu još nisu bila sasvim zacijelila leđa; i ja sam otišao isti dan da se ispišem, pa smo se tako zajedno vraćali: ja u kaznionicu, a on u stražarnicu kraj kaznionice, gdje su ga držali i prije. Kad smo se rastajali, stisnuo mi ruku, a to je od njega bio znak osobitog povjerenja. Mislim da je to učinio zato što je bio vrlo zadovoljan samim sobom i sadašnjim časom. Zapravo nije mogao da me ne prezire, i zacijelo me držao za pokorno, slabo, jadno stvorenje koje je u svakom pogledu niže od njega. Odmah sutradan izveli su ga na dalju kaznu …

Kad su se naše uze zatvorile, poprimile su sasvim drugu sliku — sliku pravog stana, domaćeg ognjišta. Tek sada sam mogao uznike, svoje drugove, vidjeti potpuno kao kod kuće. Po danu mogu svaki čas doći u kaznionicu potčasnici, stražari i uopće starješine, pa se zbog toga svi stanovnici kaznionice drže nekako drugačije, kao da se nisu sasvim umirili, kao da svaki čas očekuju neku uzbunu. Ali čim su se uze zatvorile, svi se odmah mirno porazmjestili, svaki na svoje mjesto, i gotovo se svaki prihvatio kakvog ručnog rada. Uze se odjednom osvijetlile. Svaki drži svoju svijeću i svijećnjak, ponajviše drven. Netko sjeo i prošiva čizme, netko šije kakvu odjeću. Zagušljiv zrak u uzama iz sata u sat je sve gori. Grupa kockara čučnula u kutu, uz razastrt sag za karte. Gotovo u svakim uzama jedan je uznik držao kod sebe tanak malen sag od jednog aršina, svijeću i nevjerojatno uprljane, masne karte. Sve se to zajedno zvalo: igračnica. Vlasniku su plaćali po petnaestak kopejaka za noć; to mu je bila zarada. Kartaši su kartali obično tri lista, gorke i dr. Sve su igre bile hazardne. Svaki kartaš izasipa preda se hrpe bakrena navca — sve što mu je u džepu, a ispravlja se iz čučnja tek onda kad sve prokarta ili kad ošiša drugove. Kartanje se svršavalo u kasnu noć, a gdjekad je trajalo do svanuća, sve do onoga časa kad se uze otvaraju.

U našoj sobi, pa i po svim drugim uzama, bilo je uvijek prosjaka koji su sve prokartali, ili su naprosto tako od prirode prosjaci. Kažem: »od prirode« i osobito naglašavam tu riječ. Zaista, svuda u našem

narodu, u kakvim bilo okolnostima, u kakvim bilo prilikama, uvijek ima i bit će nekih čudnih ličnosti, koje su mirne i često nisu nipošto lijene, ali im je već sudbina dosudila da dovijeka budu prosjaci. Vazda su beskućnici, vazda odrpanci, vazda se čine nekako utučeni i nečim razjađeni i uvijek se netko njima titra, netko ih vitla kojekuda, obično tkogod od bekrija ili onih koji su se iznenada obogatili i uznijeli. Svaki ugled, svaka inicijativa njima je jad i tegoba. Kao da su se i rodili uz takvu pogodbu da ništa ne započinju sami, nego da samo poslužuju, da ne žive po svojoj volji, da plešu kako im drugi sviraju; njihov je usud da ispunjavaju samo tuđu volju. Na kraju, nikakve prilike, nikakvi preokreti ne mogu ih obogatiti. Oni su uvijek prosjaci.

Zapazio sam da takvih ima ne samo u narodu, nego i u svim društvenim krugovima, staležima, strankama, po časopisima i udrugama. Tako ih je bilo i u svakoj kazničkoj zgradi, u svakoj kaznionici, i čim bi se uredila kartašnica, odmah bi koji od njih dolazio da poslužuje. A i uopće nijedna kartašnica nije mogla biti bez poslužitelja. Naimali su ga obično svi kartaši zajedno, na cijelu noć, za nekih pet kopejaka srebra; a glavna mu je dužnost bila da cijelu noć stoji na straži. Najčešće se po šest sedam sati smrzavao u mraku, u hodniku, na studeni od trideset stupnjeva, i osluškivao svaku lupu, svaki zvuk, svaki korak u dvorištu.

Major upravitelj ili stražari dolazili su katkad u kaznionicu prilično kasno noću, ulazili tiho te zatjecali i kartaše i poslenike i suvišne svijeće koje su se vidjele još izvana. Naravno, kad bi odjednom zatreskala brava na vratima iz hodnika u dvorište, bilo je već prekasno sakrivati se, gasiti svijeće i lijegati na ljese. Ali nakon toga kartaši bi se stražaru poslužitelju ljuto osvetili, pa je malokad dolazilo do takva propusta. Pet je kopejaka dakako smiješno ništavna plaća, čak i za kaznionicu; ali mene je uvijek zapanjivala u kaznionici surovost i nemilosrdnost naimačka, i u tom i u svim drugim slučajevima. »Kad si uzeo novce, onda i služi!« To je bio argument koji ne trpi nikakvih prigovora. Za izdani groš naimač je uzimao sve što je mogao uzeti, uzimao, ako je mogao, i previše, i još je mislio da iskazuje najamniku uslugu. Kartaš, pijanac, koji je bez računa bacao novce i desno i lijevo, uvijek je zakidao svojega poslužitelja, i to nisam opazio samo u kaznionici ni samo u kartašnici.

Rekao sam već da su u uzama gotovo svi posjedali uz kakve god poslove: osim kartaša, nije bilo više od pet pukih danguba; oni odmah polijegali da spavaju.

Moje je mjesto na ljesama bilo baš uz vrata. Na drugoj strani ljese, s glavom prema mojoj glavi, bio je smješten Akim Akimič. Do deset—jedanaest sati radio bi, lijepio neki šareni kitajski fenjerčić, koji su kod njega naručili iz grada uz priličnu cijenu. Fenjer je pravio majstorski, radio je sustavno, nije odustajao; a kad bi svršio posao, pomno bi se uredio, prostro svoju strunjaču, pomolio se Bogu i uredno legao na postelju. Urednost i red proširivao je, čini se, do najsitničavije pedantnosti; vidjelo se da sebe zacijelo drži za izvanredno pametna, kao svi tupi i ograničeni ljudi. Nije mi se svidio već od prvog dana, premda sam, sjećam se, toga prvog dana mnogo razmišljao o njemu i veoma se čudio kako je takav čovjek dopao kaznionice, mjesto da uspijeva u životu. Kasnije ću počesto imati prilike da govorim o Akimu Akimiču.

Ali opisat ću ukratko sastav cijelih naših uza. U njima mi bješe živjeti mnogo godina, i sve su to bili moji budući sustanovnici i drugovi. Razumije se da sam se silno radoznalo zagledavao u njih. Lijevo je bila skupina kavkaskih gorštaka, dopremljenih ponajviše zbog grabeža i na različite rokove. Bila su dva Lezgina, jedan Čečen i tri dagestanska Tatara. Čečen je bio mrko i namršteno stvorenje; gotovo ni s kim nije razgovarao i neprestano je gledao oko sebe mrzovoljno, ispod oka i s otrovnim, pakosnim i podrugljivim smiješkom. Jedan je Lezgin bio već starac, duga, tankoga, kukasta nosa, vidjelo se da je razbojnik već na prvi pogled. Zato me se drugi, Nura, već prvi dan dojmio najugodnije, najprijatnije. Bio je srednjih godina, nevisok, herkulske građe, sasvim plav i svijetlomodrih očiju, prćasta nosa, lica kao u Čuhonke, i krivonog od nekadašnjega neprestanog jahanja. Cijelo mu je tijelo bilo isječeno, izranjeno bajunetama i kuglama. Na Kavkazu je bio pokoran, ali je neprestano kradom odlazio nepokornim gorštacima i odande zajedno s njima napadao na Ruse. U kaznionici su ga svi voljeli. Bio je uvijek veseo, prijazan sa svakim, radio je ne ropćući, miran i vedar, premda se često zgražao gledajući gadariju i prljavštinu uzničkog života, te se bunio i čak bjesnio na svaku krađu, lupeštinu, pijanstvo i uopće sve

što je nepošteno, ali svađe nije zapodijevao nego se samo sa zgražanjem odvraćao.

Za cijelo vrijeme svoje robije ništa nije ukrao, nije počinio ni jedno nevaljalo djelo. Bio je neobično pobožan. Molio se predano; o postovima prije muslimanskih blagdana postio je kao fanatik i znao je cijele noći provesti u molitvi. Svi su ga voljeli i vjerovali u njegovo poštenje. »Nura je lav«, govorili su uznici; tako mu je i ostao nadimak lav. Bio je potpuno uvjeren da će ga, dok odrobija koliko mu je određeno, vratiti na Kavkaz, i živio samo u toj nadi. Čini mi se, bio bi umro da je izgubio tu nadu.

Već mi je prvi dan moga boravka u kaznionici upao u oči. I nisi mogao da ne zapaziš njegovo dobro lice, puno simpatije, među pakosnim, mrkim i podrugljivim licima drugih robijaša. U prvih pola sata, kako sam došao na robiju, on me prolazeći kraj mene potapšao po ramenu dobrodušno mi se smijući u oči. Nisam isprva razumio šta to znači. A ruski je govorio vrlo loše. Uskoro poslije toga prišao mi on ponovo i smješkajući se udario me opet prijateljski po ramenu. Zatim opet i opet, i tako se nastavljalo tri dana. Kako sam se kasnije dosjetio i uvjerio, to je značilo da me žali, da zna kako mi je teško upoznavati se s kaznionicom, pa hoće da mi pokaže svoje prijateljstvo, da me ohrabri i da me uvjeri o svojem pokroviteljstvu. Dobri i naivni Nura!

Tri dagestanska Tatara bila su rođena braća. Dvojica su bili već vremešni, ali trećemu, Aleju, nije bilo više od dvadeset i dvije godine, a naoko je bio još mlađi. Na ljesama mu je mjesto bilo uz mene. Njegovo lijepo otvoreno, pametno i dobrodušno naivno lice na prvi je pogled privuklo moje srce, i bilo mi je baš drago što mi je sudbina poslala za susjeda njega, a ne koga drugoga. Sva mu se duša odražavala na lijepom, može se čak kazati: divnom licu. Osmijeh mu je bio tako povjerljiv, tako djetinjski prostodušan, krupne su mu crne oči bile tako blage, tako prijazne, da sam gledajući njega svagda osjećao zadovoljstvo, pa i olakšanje u jadu i tuzi. Ne pretjerujem u tome.

Stariji mu brat u zavičaju (imao je petoricu starije braće; dva su mu druga brata dospjela u neku tvornicu) zapovjedio jednom da uzme sablju i uzjaše konja, pa da s njim pođe na neki pohod. Poštivanje starijih tako je razvijeno kod brđana, te se momčić ne

samo nije usudio nego nije ni pomislio da zapita kamo se upućuju. A oni nisu ni smatrali za potrebno da mu to kažu. Svi su oni polazili na razbojstvo, da na cesti dočekuju bogata armenskog trgovca i da ga opljačkaju. Tako se i dogodilo: poklali su pratnju, zaklali Armenca i razgrabili mu robu. Ali se to otkrilo: pohvatali ih svu šestoricu, sudili im, utvrdili im krivicu, kaznili ih i otpravili ih u Sibiriju na robiju. Jedina milost koju je sud iskazao Aleju bila je osuda na kraće vrijeme; poslali ga na robiju na četiri godine.

Braća su ga veoma voljela, više nekom očinskom nego bratskom ljubavlju. On im je bio utjeha na robiji, i oni su se, inače mrki i namršteni, vazda smješkali gledajući ga, pa kad bi s njim razgovarali (a razgovarali su s njim vrlo malo, kao da ga sve još drže za dječaka s kojim i ne možeš razgovarati o nečem ozbiljnom), surova bi im se lica vedrila, i ja sam pogađao da mu govore o nečem šaljivom, gotovo djetinjskom, bar bi se svagda zgledali i dobrodušno se smješkali kad bi saslušali njegov odgovor. A on se nije gotovo ni usuđivao da im šta kaže: toliko ih je poštovao.

Teško je shvatiti kako je taj dječak za cijele svoje robije mogao u sebi očuvati takvu blagost srca, odnjegovati u sebi takvu strogu čestitost, takvu duševnost, privlačnost, kako je uspio da ne ogrubi, da se ne pokvari. To je, uostalom, bila jaka i postojana narav, uza svu očiglednu blagost. Dobro sam ga kasnije upoznao. Bio je čist kao nevina djevojčica, i čiji god gadan, ciničan, prljav ili nepraveden postupak u kaznionici palio bi oganj zgražanja u njegovim krasnim očima, koje su od toga postajale još ljepše. Ali se uklanjao svađama i grdnjama, premda nije uopće bio od onih koje smiješ vrijeđati a da ne uzvrate, već se znao braniti. Ali svađao se nije ni s kim — svi su ga voljeli i svi mazili. Isprva je prema meni bio samo uljudan. Malopomalo počeh s njim razgovarati; za nekoliko je mjeseci naučio izvrsno govoriti ruski, što njegova braća nisu postigla za cijelo vrijeme svoje robije. Učinilo mi se da je neobično skroman i tankoćutan, i da čak već mnogo razmišlja. Uopće, reći ću unaprijed: mislim da Alej nije nipošto obično stvorenje, i susreta s njim sjećam se kao jednoga od najljepših susreta u svom životu. Ima naravi koje su po sebi tako plemenite, tako ih je Bog obdario, te ti se čini nemogućom i sama pomisao da bi se mogle ikad promijeniti nagore.

Za njih se nikad ne bojiš. Ja se ni sad ne bojim za Aleja. Gdje li je on sada?...

Jednom, već prilično dugo poslije moga dolaska u kaznionicu, ležim ja na ljesama i razmišljam o nečem tužnom. Alej, koji je uvijek radio i bio marljiv, nije sada bio ničim zabavljen. U to je vrijeme bio muslimanski blagdan pa oni nisu radili. Leži on, s rukama pod glavom, pa i on nešto misli. Odjednom me zapita:

— Šta je, vrlo ti je teško sada?

Pogledam ga radoznalo: čudnim mi se učinilo to naglo, otvoreno pitanje uvijek tankoćutnog, uvijek pažljivog, uvijek obazrivoga Aleja; ali kad sam pogledao pozornije, razabrao sam mu na licu toliki jad, toliku tugu od uspomena da sam odmah shvatio da je njemu samom vrlo teško, i to baš u taj isti čas. Rekao sam mu to. On uzdahnu i sjetno se osmjehnu. Volio sam njegov smiješak, uvijek nježan i srdačan. Osim toga, kad se smješkao, pokazivao je dva reda bisernih zubi na kojima bi mu mogla zavidjeti i najljepša djevojka.

— Je li, Aleju, zacijelo si ovaj čas mislio kako kod vas u Dagestanu svetkuju taj blagdan? Ondje je sigurno lijepo.

— Jest — odgovorio je zanosno i oči mu sinule. — A odakle znaš da o tome mislim?

— Kako ne bih znao! A je li ondje ljepše nego ovdje?

— O, zašto to govoriš!…

— Sada kod vas mora da je sve u cvatu, pravi raj?

— Ooh, bolje da i ne govoriš.

Silno se bio uzbudio.

— Slušaj, Aleju, jesi li imao sestru?

— Jesam, zašto pitaš?

— Zacijelo je ljepotica, ako je nalik na tebe.

— Šta na mene! Takva je ljepotica da u cijelom Dagestanu nema ljepše. Ah, kakva je ljepotica moja sestra! Nisi takve vidio! I mati mi je bila ljepotica.

— A je li te voljela mati?

— Ah! Šta govoriš! Jamačno je sada umrla od tuge za mnom. Ja sam joj bio miljenik sin. Voljela me više nego sestru, više od sviju… Noćas mi se prisnila kako plače nada mnom.

Zašutio ie i te večeri nije više ni riječi izustio. Ali otad je uvijek tražio razgovor sa mnom, premda zbog poštovanja koje je, ne znam

zbog čega, gajio prema meni, nikad nije prvi zapodijevao razgovor. Zato je volio kad bih mu se ja obratio. Ispitivao sam ga o Kavkazu, o njegovu pređašnjem životu. Braća mu nisu priječila da sa mnom razgovara, to im je čak i godilo. Kad su vidjeli da sve više volim Aleja, postali i oni mnogo prijazniji sa mnom. Alej mi je pomagao u radu, bio mi u uzama uslužan gdje je god mogao, i vidjelo se kako mu je vrlo ugodno da mi čime god olakša i ugodi, a u tom nastojanju da mi ugodi nije bilo ni najmanjeg poniženja ili traženja kakva probitka, nego toplo, prijateljsko čuvstvo prema meni, koje on nije više ni krio. Između ostaloga, imao je on mnogo radnih sposobnosti; naučio je da dobro šije rubeninu, prošiva čizme, a kasnije je izučio, koliko je mogao, stolarski zanat. Braća su ga hvalila i ponosila se njime.

— Slušaj, Aleju — rekoh mu jednom — zašto ne naučiš čitati i pisati ruski? Znaš li koliko ti to može kasnije valjati ovdje u Sibiriji?

— Hoću drage volje. Ali od koga bih naučio?

— Zar tu nema mnogo pismenih ljudi? Hoćeš li da te ja naučim?

— Ah, nauči me, molim te! — Čak se pridigao na ljesama i sklopio ruke na molbu gledajući me.

Prihvatili smo se posla još iste večeri. Imao sam ruski prijevod Novoga zavjeta, knjigu koja nije zabranjena u kaznionici. Bez azbuke, po samoj toj knjizi, Alej je za nekoliko sedmica izvrsno naučio čitati. Za koja tri mjeseca sasvim je razumijevao književni jezik. Učio je sa žarom, zanosno.

Jednom ja i on pročitasmo svu Propovijed na gori. Opazio sam da on neka mjesta u njoj izgovara nekako osobito čuvstveno.

Zapitam ga sviđa li mu se to što je pročitao.

On me naglo pogledao i rumen mu izbila na lice.

— Ah, da! — odgovori — da. Isa[5] je svet prorok, Isa je govorio božje riječi. Kako je lijepo!

— A šta se tebi najviše sviđa?

— Pa gdje On govori: »Opraštaj, ljubi, ne vrijeđaj, i neprijatelja ljubi.« Ah, kako On lijepo govori!

Okrenuo se braći, koja su slušala naš razgovor, i vatreno im počeo nešto govoriti. Oni su dugo i ozbiljno razgovarali i odobravajući klimali glavom. Onda se s dostojanstveno milostivim, to

jest pravim muslimanskim smiješkom (koji ja veoma volim, i baš volim dostojanstvenost toga smiješka) obratili meni i potvrdili da je Isa bio božji prorok i da je činio velika čudesa; da je od gline načinio pticu, duhnuo u nju i ona poletjela… i to je u njih zapisano u knjigama. Govoreći to, bili su čvrsto uvjereni da mi ugađaju što slave Isu, a Alej je bio sav sretan što su mu se braća odlučila i ushtjela da meni tako ugode.

Pisanje nam je također polazilo za rukom izvanredno uspješno. Alej dobavio papira (a nije mi dopustio da kupim za svoje novce), pera, tinte, i za dva mjeseca naučio izvrsno pisati. Njihovu ponosu i zadovoljstvu nije bilo kraja. Nisu znali kako bi mi zahvalili. Ako bi nam se desilo da na radu budemo zajedno, otimali su se tko će mi pomoći i držali su to za svoju sreću. O Aleju da i ne govorim. Volio me možda jednako kao i braću. Nikad neću zaboraviti kako je odlazio iz kaznionice. Odveo me za uze, ondje poletio te me ogrlio i zaplakao. Nikad me prije nije ljubio i nije plakao. »Ti si meni toliko učinio, toliko učinio« — govorio je — »da mi ni otac ni mati ne bi učinili toliko: ti si me učinio čovjekom, Bog će ti platiti, a ja te neću nikad zaboraviti« …

Gdje je, gdje li je sada moj dobri, mili, mili Alej! …

Osim Čerkeza bila je u našim uzama još šaka Poljaka; oni su bili sasvim odijeljena porodica, koja gotovo i nije općila s drugim uznicima. Rekao sam već da su zbog toga što su mrzili uznike Ruse i oni zauzvrat bili svima mrski. To su bile izmučene, bolesne naravi; bilo ih je šestorica. Neki su od njih bili obrazovani; o njima ću kasnije govoriti posebno i potanko. Od njih sam za posljednjih godina svoga života u kaznionici dobivao gdjekad poneku knjigu. Prva knjiga koju sam pročitao dojmila me se snažno, neobično, osobito. O tim ću dojmovima jednom govoriti posebno. Meni su oni nadasve zanimljivi, i uvjeren sam da će mnogima biti posve nerazumljivi. O nekim se stvarima ne smije suditi dok se ne iskušaju. Reći ću jedno: da je moralna oskudica teža nego sve fizičke muke. Prost čovjek koji ide na robiju dolazi u svoje društvo, možda čak i u obrazovanije. Izgubio je dakako mnogo — zavičaj, porodicu, sve, ali mu društvo ostaje jednako. Obrazovan čovjek, kojega po zakonima stiže jednaka kazna kao prosta čovjeka, često gubi kudikamo više od njega. On mora potisnuti u sebi sve svoje potrebe, sve navike; mora prijeći u

društvo koje mu nije dovoljno, mora se naviknuti da diše drugačiji zrak… To je riba izvučena iz vode na pijesak … I često se kazna, po zakonu jednaka za sve, prevraća njemu u deset puta mučniju kaznu. To je istina … čak i kad bi se ticalo samo materijalu'h navika koje se moraju žrtvovati.

Poljaci su stvorili zasebnu i cjelovitu grupu ljudi. Bila su šestorica, i na okupu. Od svih robijaša u našim uzama voljeli su jedinoga Židova i možda jedino zbog toga što ih je zabavljao. Našeg su Židovčića uostalom voljeli čak i drugi uznici, premda su mu se svi listom podsmijevali. Bio je jedini kod nas, i ja ni danas ne mogu da ga se sjećam bez smijeha. Svaki put kad sam ga gledao padao mi je na pamet Gogoljev Židovčić Jankelj iz Tarasa Buljbe, kako se razodjenuo da sa svojom Židovkom ode na noćište u neki ormar, i odmah postao neobično nalik na pile. Isaj Fomič, naš Židov, bio je slika i prilika očerupana pileta. Nije bio više mlad, pedesetak godina, niska rasta i slab, pomalo lukav, ali i istinski glup. Bio je drzak i uznošljiv, ali i strašna kukavica. Sav je bio pun nekih bora, a na čelu i na obrazima imao je žigove koje su mu udarili na stratištu. Nisam nikako razumio kako je mogao izdržati šezdeset udaraca bičem.

Došao je zbog ubojstva. Imao je sakriven recept koji su mu njegovi Židovi dobavili od liječnika odmah nakon stratišta. Po tom se receptu mogla dobiti takva mast od koje bi za dvije sedmice nestali njegovi žigovi. U kaznionici nije smio upotrijebiti tu mast, nego je čekao da prođe dvanaest godina robije, a nakon toga, kad iziđe i naseli se, kanio se svakako poslužiti receptom. »Inače se ne mogu oženiti«, rekao mi jednom, »a ja hoću svakako da se oženim.« Bio sam s njim u veliku prijateljstvu. Uvijek je bio izvrsno raspoložen. Na robiji mu je bilo lako; bio je po zanatu draguljar, zatrpan poslom iz grada, u kojemu nije bilo draguljara, i tako se izbavio od teških radova. Razumije se, ujedno je bio lihvar, pa je za kamate i zaloge opskrbljivao svu robiju novcima. Došao je prije mene, a jedan mi je Poljak potanko opisao njegov dolazak. To je nadasve smiješna priča, koju ću kasnije pripovjediti; o Isaju Fomiču govorit ću još počesto.

Ostali u našim uzama bili su: četiri starovjerca, starci i štioci, među njima i starac iz starodubovskih sela; dvatri Malorusa, mrki ljudi; mlad robijaš mršava lišca i tanana nosića, dvadeset i tri su mu po prilici godine, a ubio je već osmoro ljudi; gomila krivotvoritelja

novaca, od kojih je jedan bio lakrdijaš cijelim našim uzama, i napokon nekoliko mrkih i namrštenih ličnosti, obrijanih i iznakaženih, šutljivih i zavidnih, što mrzovoljno gledaju ispod oka uokolo i kane tako gledati, mrštiti se, šutjeti i mrziti još mnogo godina — dokle god budu na robiji.

Sve mi je to samo bljesnulo pred očima te prve, nemile večeri moga novog života — bljesnulo u dimu i čađi, sred psovki i neizreciva cinizma, u zagušljivom zraku, uz zveku okova, sred kletvi i bestidnog hohota. Legao sam na gole ljese, podmetnuo pod glavu odjeću (jastuka još nisam imao), pokrio se kožuhom, ali dugo nisam mogao zaspati, premda sam bio posve izmučen i skrhan od svih mučnih, neočekivanih dojmova toga prvog dana. Ali novi mi je život tek otpočinjao. Mnogo me još očekivalo u budućnosti, o čemu nisam nikad ni mislio ni slutio …

V

PRVI MJESEC

Tri dana nakon moga dolaska u kaznionicu naredili mi da idem na rad. Dobro se sjećam toga prvog dana na radu, premda mi se tada nije dogodilo ništa neobično, bar kad uzmem u obzir sve što je ionako bilo neobično u mojem položaju. Ali i to mi je bio jedan od prvih dojmova, a ja sam svejednako još pomamno sve promatrao. Cijela tri prva dana proveo sam u najtežim osjećajima. »Eto kraja mojem putovanju: u kaznionici sam!« — ponavljao sam svaki čas u sebi — »eto mojeg utočišta za mnogo, mnogo godina, mojeg zakutka u koji ulazim s takvim nepovjerenjem, s takvim bolnim osjećajem… A tko zna? Možda ću, kad ga za mnogo godina budem morao ostaviti, još i požaliti za njim! …« — dometao sam s nešto one zluradosti koja gdjekad ide tako daleko te namjerno diraš svoju ranu, kao da želiš uživati u svojoj boli, kao da ti je zaista naslada da spoznaš svu veličinu nesreće. Misao da ću jednom požaliti za tim zakutkom i samog me zaprepastila: i već sam onda shvatio, do kolikog stupnja može čovjek da se prilagođuje. Ali to je još bila budućnost, a zasad je sve oko mene bilo neprijateljsko i — strašno… nije doduše sve, ali se meni, razumije se, činilo.

Ta divlja radoznalost s kojom su me promatrali moji novi drugovi robijaši, njihova povećana surovost s novakom plemićem koji se odjednom pojavio u njihovoj družbi, surovost koja je gdjekad prelazila gotovo u mržnju — sve me to toliko izmučilo da sam već i sam želio što prije raditi samo da bih što prije upoznao i iskusio svu svoju nevolju, da bih počeo živjeti kao i svi oni, da bih što prije ušao u istu kolotečinu sa svima. Razumije se, mnogo toga onda nisam zapažao i slutio što mi je bilo baš ispred nosa: u neprijateljskom nisam još razbirao utješno. Uostalom, nekoliko prijaznih, ljubaznih lica, što sam ih sreo već za prva tri dana, ipak me veoma ohrabrilo. Najljubazniji je i najprijazniji sa mnom bio Akim Akimič. Među mrkim i mrzovoljnim licima drugih robijaša nisam mogao da ne opazim i nekoliko dobrih i veselih. »Svagdje ima loših ljudi, a među lošima i dobrih«— pomislih brže za utjehu — »tko zna? Ti ljudi možda nisu toliko gori od onih drugih koji su ostali ondje, izvan kaznionice.« Mislio sam to i klimao glavom svojoj misli, a međutim — bože moj! — da sam onda znao koliko je ta misao bila istinita!

Evo, na primjer, tu je bio jedan čovjek kojega sam tek nakon mnogo godina potpuno upoznao, a gotovo za svega mojega robijanja bio je sa mnom i vazda uz mene. To je bio kažnjenik Sušilov. Čim sam sada progovorio o robijašima koji nisu gori od drugih, odmah sam se nehotice sjetio njega. On me posluživao. Imao sam još i drugog poslužitelja. Akim Akimič mi je još od samog početka, prvih dana, preporučio jednoga uznika, Osipa, i rekao mi da će mi on za trideset kopejaka na mjesec svaki dan kuhati posebno jelo ako mi je erarsko baš tako mrsko i ako imam sredstava da se sam hranim. Osip je bio jedan od četvorice kuhara koje su uznici izborom određivali za naše dvije kuhinje, ali se njima ostavljalo na volju da prime ili ne prime takav izbor; a tko bi i primio, mogao se već sutra odreći. Kuhari ionako nisu odlazili na rad i sav im je posao bio da peku kruh i da kuhaju šči. Kod nas ih nisu zvali kuharima nego kuharicama, ali to nije bilo zbog prezira, pogotovo jer su se za kuhinju odabirali razboriti i, po mogućnosti, pošteni ljudi, nego onako, od bezazlene šale, pa se naši kuhari nisu nimalo vrijeđali.

Osipa su odabirali gotovo uvijek, i on je nekoliko punih godina bio bez prestanka kuharica, a odricao se gdjekad tek na neko vrijeme, kad bi ga već odviše obuzela čama, a zajedno s tim i volja da

krijumčari rakiju. Bio je izuzetno pošten i dobar, premda je u kaznionicu dospio zbog krijumčarenja. To je bio onaj isti krijumčar, visok, krepak momak, kojeg sam već spominjao; plašio se svega, osobito šiba, bio je miran, ponizan, prijazan sa svima, *nikad* se nije ni s kim svađao, ali nije mogao da ne krijumčari rakiju, uza svu svoju plašljivost, od strasti za krijumčarenjem. Zajedno s drugim kuharima trgovao je također rakijom, ali dakako ne u onolikoj mjeri kao, na primjer, Gazin, jer se nije usuđivao mnogo riskirati.

S tim sam se Osipom uvijek vrlo dobro slagao. A što se tiče sredstava za moje jelo, trebalo ih je zaista malo. Neću pogriješiti ako kažem da sam za mjesec dana trošio za hranu svega jedan rubalj srebra, razumije se, osim kruha koji je bio erarski, i gdjekad kupusne juhe kad bih već bio vrlo gladan, uza sve što mi se gadila, na koju sam se, uostalom, kasnije gotovo posve navikao. Obično sam kupovao komad govedine, funtu na dan. A zimi je govedina stajala kod nas jedan groš.[6] Po govedinu je odlazio na trg tkogod od invalida, kojih je kod nas bio po jedan u svakim uzama da pazi na red. Oni su sami, dobrovoljno, prihvatili dužnosti da svaki dan odlaze na trg kupovati za kažnjenike, a nisu za to uzimali gotovo nikakvu nagradu, jedino kakvegod sitnice. Činili su to radi svoga mira, inače im ne bi bilo života u kaznionici. Tako su oni donosili duhan, čaj ciglaste boje, govedinu, kolače i drugo, osim jedino, možda, rakije. Za rakiju ih nisu molili, premda su ih gdjekad i častili njome.

Osip mi je nekoliko godina redom pekao uvijek jednaki komad govedine. Kako je bio ispečen, to je već drugo pitanje, ali o tome i nije riječ. Značajno je da nekoliko godina nisam s Osipom progovorio gotovo ni dvije riječi. Mnogo sam puta započinjao s njim razgovor, ali je on nekako bio nesposoban da taj razgovor podržava: nasmiješi se, ili odgovori *da* ili *ne*, i to je sve. Čak je i čudno bilo gledati toga Herkula rastom, a sedmogodišnje dijete umom.

Osim Osipa bio je među ljudima koji su mi pomagali još i Sušilov. Nisam ga zvao i nisam ga tražio. Nekako me je sam našao i dodijelio se meni; ne sjećam se više kada se i kake to zbilo. Počeo mi je prati. Nad tom se jamom u erarskim koritima pralo kažnjeničko rublje. Osim toga Sušilov je sam pronalazio nebrojene različite dužnosti da mi ugodi: postavljao mi čajnik, trčkarao s različitim nalozima, tražio

mi štogod. nosio moj kaput na popravak, laštio mi čizme četiri puta u mjesecu; sve je to radio usrdno, žustro, kao da ima bogzna kakvih poslova, jednom riječju, sasvim je svezao svoju sudbinu s mojom i preuzeo sve moje poslove na sebe. Nikad nije govorio, na primjer: »Vi imate toliko košulja, kaput vam je poderan«, i tako dalje, nego uvijek: »Mi imamo sada toliko košulja, kaput *nam* je poderan«. Sve mi je gledao u oči i kao da je to prihvatio za glavnu svrhu cijelog svog života.

Zanata, ili, kako govore uznici, »ručnoga zanata«, nije imao nikakva i čini se da je samo od mene zarađivao koju kopjejku. Plaćao sam ga koliko sam mogao, to jest groševima, i on se svagda bez ijedne riječi zadovoljavao. Nije mogao da ne služi komu, a mene je, čini se, odabrao osobito zbog toga što sam bio druževniji od drugih i pošteniji u plaćanju. Bio je od onih koji nikad ne mogu da se obogate i oporave i koje su kod nas naimali da stražare u kartašnicama, pa su po cijele noći provodili u hodniku na studeni, osluškivali svaki glas na dvorištu da ne bi došao major upravitelj, i za to dobivali po pet kopejaka srebra gotovo za cijelu noć, a u slučaju nepažnje gubili sve i odgovarali leđima. Govorio sam već o njima. Karakteristika je tih ljudi da se odriču svoje ličnosti uvijek, svagdje i gotovo pred svima, a u zajedničkim poslovima da ne igraju čak ni ulogu drugoga, nego trećeg reda. Sve je to kod njih već tako po prirodi.

Sušilov je bio vrlo jadan momak, sasvim ponizan i ponižen, čak i utučen, premda ga kod nas nije nitko tukao, nego je već tako od prirode bio utučen. Ja sam ga zbog nečega uvijek žalio. Nisam mogao ni da ga pogledam bez toga osjećaja, a zašto sam ga žalio, ne bih ni sam znao odgovoriti. Razgovarati s njim također nisam mogao; ni on nije znao razgovarati, vidjelo se da mu je to velika muka, i tek bi onda oživio kad mu, da se završi razgovor, dadeš štogod da uradi, zamoliš ga neka kamo ode, otrči. Najzad sam se čak i uvjerio da mu time ugađam.

Nije bio ni visoka ni niska rasta, ni lijep ni ružan, ni glup ni pametan, ni mlad ni star, pomalo kozičav, djelomično sijed. Nikad se o njemu nije moglo reći ništa određeno. Samo jedno: on je, kako mi se čini i koliko sam mogao dokučiti, bio od one iste družbe od koje i Sirotkin, i to jedino zbog toga što je bio utučen i pokoran bez riječi.

Uznici su mu se pokadšto podsmijevali, najviše zbog toga što se *mijenjao* kad je s kažnjeničkom četom išao u Sibiriju, a promijenio se za crvenu košulju i rubalj. Zbog te ništavne cijene, za koju je sebe prodao, kažnjenici su mu se i podsmijevali. Mijenjati se znači promijeniti s kim ime, dakle i sudbinu. Kako i god se to činilo čudno, istinito je i za mojega je vremena još među kažnjenicima koje otpremaju u Sibiriju bio na snazi taj običaj, posvećen tradicijama i određen stalnim oblicima. Isprva nisam u to nikako mogao vjerovati, ali sam napokon morao da povjerujem očevidnosti.

Evo kako se to radi. Tjeraju, na primjer, u Sibiriju kažnjeničku četu. Idu svakakvi: i na robiju, i u tvornicu, i na naseobu; idu zajedno. Gdjegod putem, na primjer u permskoj guberniji, poželi neki prognanik da se mijenja s drugim. Na primjer, neki Mihajlov, ubojica ili drugačiji zločinac, drži da mu nije probitačno otići za mnogo godina na robiju. Recimo, bistar je momak, prepreden, zna posao; on, dakle, odabire iz te iste čete kojeg plićega, utučenijeg, poniznijeg čovjeka kojemu je određena razmjerno mala kazna: ili u tvornicu na malo godina, ili čak i na robiju, ali na nešto kraće vrijeme. Najzad nalazi Sušilova. Sušilov je iz dvorske služinčadi i prognan je naprosto na naseobu. Ide on već oko tisuću i po vrsta, razumije se, bez ijedne kopjejke, ide izmoren, sustao, o samoj erarskoj hrani, bez slatka zalogaja makar uz put, u samoj erarskoj odjeći, i poslužuje druge za kukavan sitniš. Mihajlov zapodijeva sa Sušilovom razgovor, združuje se, čak se i sprijateljuje s njim, a onda ga na nekoj postaji poji rakijom. Na kraju mu predlaže: ne bi li se htio mijenjati? Ja sam, kaže, Mihajlov, eto tako i tako, idem na robiju kao da i nije robija, nego u neki »zasebni odio«. Jest doduše robija, ali zasebna, dakle nešto bolja. — Za zasebni odio, dok je postojao, nisu znali čak ni svi poglavari, pa, na primjer, ni u Petrogradu. To je bio takav odijeljen i zaseban zakutak u jednom od sibirskih zakutaka, i s tako malo ljudi (u moje ih je doba bilo u njemu do sedamdeset) da mu je teško bilo i naići na trag. Sretao sam kasnije ljude koji su u Sibiriji služili i znali je, a od mene su čak prvi put čuli da postoji »zasebni odio«. U *zakoniku* se govori o njemu samo kojih šest redaka: »Osniva se u toj i to; kaznionici zasebni odio, za najteže zločince, dok ne otpočnu u Sibiriji najteži robijaški radovi.« Čak i sami kažnjenici u tom »odjelu« nisu znali jesu li na doživotnoj ili odmjerenoj robiji. Rok nije bio

određen, rečeno je samo: dok ne otpočnu najteži radovi; dakle »diljem robije«.

Nije čudo što to nije znao ni Sušilov ni itko iz kažnjeničke čete, pa ni sam prognanik Mihajlov, koji je možda imao samo predodžbu zasebnom odjelu, zaključujući po svom zločinu koji je veoni težak, te je zbog njega prošao već svoje tri četiri tisuće kilometara. Neće ga, dakle, poslati na dobro mjesto. A Sušilov ;e krenuo na naseobu; šta ćeš ljepše? »Ne bi li se mijenjao?« Sušilov se napio, bezazlen je, zahvalan Mihajlovu koji se prema njemu ponaša prijateljski, i zato se ne može odlučiti da odbije. Uz to je već u kažnjeničkoj četi čuo da se mijenjati može, da se i drugi mijenjaju, nema tu dakle ničega neobičnog i nečuvenog. Uglavljuju. Nesavjesni se Mihajlov koristi neobičnom Susilovljevom priprostotom pa od njega kupuje ime za crvenu košulju i za rubalj srebra, i to mu odmah daje pred svjedocima.

Sutradan Sušilov nije više pijan; ali ga opet poje, a i ne bi valjalo da odbije: dobiveni je rubalj već propio, crvenu košulju malo zatim također. Ako nećeš, vrati novce. A otkuda bi Sušilov smogao cijeli rubalj srebra? Ako ne vrati, družba će ga prisiliti da vrati: na to u družbi strogo paze. K tome, ako si obećao, onda izvrši — i pri tom družba ostaje. Inače će te pojesti. Utuci će te možda, ili naprosto ubiti, bar će te zaplašiti.

I zaista, kad bi družba ma i jedan jedini put u tome popustila, nestalo bi i običaja da se mijenjaju imena. Ako budeš mogao da odustaješ od obećanja i da kršiš pogodbu pošto si već uzeo novce — tko će nakon toga i sklapati pogodbu? Jednom riječju, to je zajednički posao družbe, pa je zato četa u tome vrlo stroga. Najzad vidi Sušilov da ne može više uzmaknuti pa odlučuje da se sasvim privoli. To se javlja cijeloj družbi; onda, ako se mora, još obdaruju i poje koga treba. Njima je, razumije se, svejedno hoće li Mihajlov ili Sušilov vragu na rogove, a rakija je popijena, počastili su ih — i oni dakle šute. Odmah na prvoj postaji bude, na primjer, prozivka; dolazi do Mihajlova: »Mihajlov!« Sušilov se odaziva: evo me! »Sušilov!« Mihajlov viče: evo me! — i podu dalje. Nitko i ne govori više o tome.

U Tobolsku razvrstavaju kažnjenike. »Mihajlova« na naseobu, a »Sušilova« pod jačom stražom otpravljaju u zasebni odio. Dalje ne može biti više nikakva protesta; a i čime bi se zapravo dokazalo?

Koliko bi se godina oteglo nešto takvo? Šta bi se još dogodilo? Gdje su najzad svjedoci? Poreći će ako ih je i bilo. Ostat će, dakle, rezultat da je Sušilov za rubalj srebra i za crvenu košulju došao u »zasebni odio«.

Uznici su se podsmijevali Sušilovu — ne zbog toga što se je mijenjao (premda one koji lakši rad mijenjaju za teži općenito preziru, kao i svakoga glupana koji zapadne u škripac), nego što je uzeo samo crvenu košulju i rubalj srebra; to je već preneznatna naplata. Obično se mijenjaju za skupe novce, opet sudeći relativno. Uzimaju čak i po nekoliko desetaka rubalja. Ali Sušilov je bio tako ponizan, bezličan i toliko ništav da nekako i nije pristajalo podsmijevati mu se.

Dugo sam živio sa Sušilovim, već nekoliko godina. Malo—pomalo neobično mi je postao odan; nisam mogao da to ne opazim, pa sam se i ja naviknuo na njega. Ali jednom — ne mogu to nikada sebi oprostiti — nije izvršio nešto što sam ga zamolio, a upravo je bio uzeo od mene novaca, i ja sam bio tako okrutan da sam mu kazao: »Eto, Sušilove, novce uzimate, a posao ne obavljate.« Sušilov umuknuo, otrčao po mojem poslu, ali odjednom se nešto ražalostio. Prošla su možda dva dana. Mislio sam: ne može biti da je to zbog mojih riječi. Znao sam da je jedan uznik, Anton Vasiljev, navalio na njega da mu plati neki sitan dug. Zacijelo nema, a boji se zaiskati od mene. Preksutradan kažem njemu: »Sušilove, htjeli ste, čini mi se, u mene zaiskati novaca, za Antona Vasiljeva? Evo vam.« Sjedio sam tada na ljesama; Sušilov je stajao preda mnom. Neobično se, čini se, začudio što sam mu sam ponudio novaca, sam mu spomenuo njegovu nepriliku, pogotovo jer je u posljednje vrijeme, po svom mišljenju, i odviše od mene uzeo, pa se nije usuđivao ni nadati da bih mu još dao.

Pogledao je novce, zatim mene, naglo se okrenuo i izišao. Sve me je to zbunilo. Pođem za njim i nađem ga za uzama. Stoji kod kazničke ograde, licem prema njoj, pritisnuo glavu uz nju i rukom se na nju nalaktio.

— »Sušilove, šta vam je?« zapitam ga.

Nije me gledao i ja, neobično začuđen, opazim da tek što nije zaplakao. »Vi, Aleksandre Petroviču … mislite … — započeo je isprekidanim glasom i nastojeći da gleda u stranu — da ja vama … za novce … a ja … ja … aaah!«

Pri tom se opet okrenuo ogradi, tako da je čak udario čelom o nju — i kako je zaridao!…

Prvi sam put na robiji vidio čovjeka koji plače. Jedva sam ga utješio, i premda me je otad, ako se to može, još usrdnije služio i »pazio na mene«, opazio sam po nekim, gotovo neprimjetljivim znacima da mi njegovo srce nikad nije moglo oprostiti moj prigovor. A međutim su mu se drugi podsmijevali, bockali ga u svakoj zgodnoj prilici, gdjekad ga svojski grdili — a on je živio s njima u slozi, prijateljski, i nikad se nije vrijeđao. Jest, vrlo je teško upoznati čovjeka, čak i nakon mnogo godina poznanstva!

Eto zato mi se robija i nije mogla na prvi pogled pokazati u pravom svjetlu, kako mi se pokazala kasnije. Zato sam i rekao: ako sam i gledao sve s takvim lakomim, živim zanimanjem, ipak nisam mogao uočiti mnogo toga što mi je bilo upravo pred nosom. Naravno, isprva sam zapažao krupne pojave, koje su najuočljivije, ali sam možda i njih pogrešno shvaćao, pa su mi ostavljale u duši samo težak, beznadno tužan dojam. Tome je mnogo pridonio moj susret s A-vim, također uznikom, koji je u kaznionicu došao kratko vrijeme prije mene, pa me se prvih dana nakon moga dolaska na robiju osobito mučno dojmio. Bio sam, uostalom, još prije dolaska u kaznionicu doznao da ću se ondje sresti s A-vim. On mi je otrovao to prvo teško vrijeme i uvećao duševne muke. Ne mogu da o njemu ne govorim.

To je bio najodurniji primjer dokle se čovjek može spustiti i iskvariti i do kojeg stupnja može ubiti u sebi svaki moralni osjećaj, bez muke i bez kajanja. A-v je bio mlad čovjek, plemićkog roda. Već sam ga spomenuo kad sam kazao da je našem majoru upravitelju dojavljivao sve što se radi u kaznionici, i bio prijatelj njegova služaka Fećke. Evo ukratko njegova životopisa. Nije dovršio nauke, posvadio se u Moskvi s rođacima koji su se uplašili njegova lošeg vladanja, došao u Petrograd, pa da bi se dokopao novaca, počeo je podlo potkazivati, to jest odlučio da proda krv desetorice ljudi, samo da odmah udovolji svojoj neutaživoj žeđi za najprostijim i najraskalašenijim užicima kojima ga je sablaznio Petrograd, njegove slastičarnice i Meščanske ulice,[7] i za kojima je toliko ginuo da se upustio, iako nije bio glup, u nešto bezumno i besmisleno. Brzo su

ga razobličili; u potvoru je bio upleo nevine ljude, druge prevario, i za to ga prognali u Sibiriju, u našu kaznionicu, na deset godina.

Bio je još vrlo mlad, tek je počinjao da živi. Očekivalo bi se da će ga takva promjena sudbine zbuniti, izazvati njegovu narav na kakav otpor, na kakav prijelom. Ali on je, ne zbunjujući se nimalo, prihvatio svoju novu sudbinu čak i bez ikakva gađenja, nije se moralno zgrozio nad njom, nije se ničega u njoj uplašio osim, možda, toga što mora da radi i da se rastane sa slastičarnicama i trima Meščanskim ulicama. Učinilo mu se, štaviše, da mu je robijaško zvanje samo razvezalo ruke za još veće nevaljalštine i nepodopštine. »Kad sam robijaš, onda i jesam robijaš; ako sam robijaš, smijem biti i zao, pa me nije stid.« To je doslovce bilo njegovo mišljenje. Spominjem to gadno stvorenje kao fenomen. Nekoliko sam godina proživio medu ubojicama, razuzdanicima i zgoljnim zlikovcima, ali nikad još u životu, tvrdim to, nisam naišao na takvu potpunu moralnu propast, takvu krajnju pokvarenost i takvu bezočnu podlost kao u A-va.

Kod nas je bio ocoubojica, plemić, spomenuo sam ga već; ali po mnogim sam se crtama i činjenicama uvjerio da je i on kudikamo plemenitiji i čovječniji od A-va. Kako sam ga ocijenio, A.v je za cijelo vrijeme moga kazničkoga života bio i ostao tek komad mesa, sa zubima i želucem i s neutaživom žeđi za najprostijim, najzvjerskijim tjelesnim nasladama, a da bi zadovoljio najsitniju i najhirovitiju od tih naslada, bio je kadar najhladnokrvnije ubiti, zaklati, jednom riječju učiniti sve, samo ako se to može zabašuriti. Ne pretjerujem nimalo; dobro sam upoznao A-va. To je bio primjer kako duboko može pasti čovjek kad ga u nutrini ne zadržava nikakva norma, nikakva zakonitost. I kako mi je odurno bilo gledati njegov vječno podrugljiv smiješak. To je bila neman, moralni Quasimodo. Dometnite tomu, da je bio lukav i pametan, lijep, čak i ponešto obrazovan, sposoban. Ta bolji je požar, bolji pomor i glad nego takav čovjek u društvu!

Rekao sam već, u kaznionici su se svi tako iskvarili da su uhodarstvo i denuncijacije cvale, a uznici se na to nisu čak ni srdili. Naprotiv, s A-vim su svi bili u veliku prijateljstvu i općili su s njim kudikamo prijateljskije nego s nama. A blagonaklonost našega pijanog majora prema njemu pridavala mu je u njihovim očima veliku važnost i vrijednost. Između ostalog, uvjerio on majora da zna slikati portrete (kažnjenike je uvjeravao da je bio gardijski poručnik), pa je

major naredio da ga na posao šalju njemu kući, dakako radi toga da naslika njegov portret. Ondje se on i sprijateljio sa služakom Fećkom, koji je imao izvanredan utjecaj na gospodara, dakle na sve i sva u kaznionici.

A-v nas je po majorovu zahtjevu uhodio, a major, kad bi se napio, pljuskao bi njega po obrazima, njega samoga grdio da je uhoda i doušnik. Događalo se, čak vrlo često, da je odmah iza pljusaka major sjedao na stolicu i nalagao A-vu da nastavi portret. Naš je major, čini mi se, zaista vjerovao da je A-v znamenit umjetnik, gotovo Brjulov, za kojega je i on bio čuo, ali je ipak držao da ima pravo pljuskati ga po obrazima, jer kao misli, makar ti sada i bio taj umjetnik, ipak si robijaš: i makar ti tri puta bio Brjulov, ipak sam ja tvoj poglavar, što dakle htjednem, to ću od tebe i uraditi. Između ostalog, naređivao je A-vu da mu izuva čizme i da mu iz spavaće sobe iznosi kojekakve posude, a ipak se dugo nije mogao odreći misli da je A-v velik umjetnik.

Slikanje portreta oteglo se gotovo godinu dana. Napokon major dokučio da ga ovaj vara, a kad se sasvim uvjerio da se portret ne dovršava nego je, naprotiv, svaki dan sve manje nalik na njega, rasrdio se, istukao umjetnika i otpremio ga za kaznu u kaznionicu, na teški rad. A-v je očito zbog toga žalio i teško mu se bilo odreći besposlenih dana, milostinje s majorova stola, prijatelja Fećke i svih slasti koje su njih dvojica pronalazili u majorovoj kuhinji. Major je bar, kad je uklonio A-va, prestao progoniti M-a, uznika kojega mu je A-v neprestano ogovarao, a evo zašto. Kad je A-v došao u kaznionicu, M. je bio sam. Kidao se od jeda, nije se uopće družio s drugim uznicima, gledao ih s užasom i gađenjem, nije zapažao i previđao je u njima sve što bi ga se moglo umirujuće dojmiti i nije se s njima zbližavao. Oni su mu uzvraćali jednakom nenavišću. Uopće je u kaznionici ljudima poput M-a veoma teško. M. nije znao zbog čega je A-v dopao kaznionice. Naprotiv, A-v se dosjetio s kim ima posla, uvjerio M-a brzo da je prognan za nešto što je sasvim oprečno potkazivanju, gotovo za ono isto za što je prognan, i M. M. se neobično obradovao drugu, prijatelju. Dvorio ga, tješio ga prvih dana robije, misleći da je A-vu zacijelo vrlo teško, dao mu svoje posljednje novce, hranio ga, podijelio s njim najpotrebnije stvari.

Ali A-v ga odmah zamrzio, baš zbog toga što je bio plemenit, što je s tolikim zgražanjem gledao svaku podlost, baš zbog toga što nije bio nalik na njega, i što god mu je M. u pređašnjim razgovorima pripovjedio o kaznionici i majoru, sve je to A-v prvom prilikom doušio brzo majoru.

Major je zbog toga strašno zamrzio i ugnjetavao M-a, pa da nije bilo komandantova utjecaja, bio bi ga natjerao na zlo. A A-v ne samo da se nije zbunio kad je kasnije M. doznao njegovu podlost, nego je čak volio sastajati se s njim i s podsmijehom ga gledati. U tome je očito uživao. Mene je na to nekoliko puta upozoravao sam M. Taj je nitkov kasnije pobjegao s jednim kažnjenikom i sa stražarom, ali o tom ću bijegu poslije govoriti. Isprva se veoma dodvoravao i meni, misleći da nisam čuo o njemu. Ponavljam, on mi je prve dane na robiji zatrovao još ljućom čamom. Zgrozio sam se od te strašne podlosti i nevaljalštine u koju su me bacili, u koju sam dospio. Pomislio sam da je ovdje sve tako podlo i nevaljalo. Ali sam se varao: o svima sam sudio po A-vu.

Ta sam tri dana u jadu tumarao po kaznionici, ležao na svojim ljesama, dao pouzdanu kažnjeniku, kojega mi je preporučio Akim Akimič, da mi sašije košulje od dobivenog erarskog platna, razumije se, uz naplatu (po nekoliko groša za košulju), nabavio, na uporno nagovaranje Akima Akimiča, sklopnu strunjaču (od pusta opšivenog platnom), izvanredno tanku, kao pitu, i jastuk nabijen vunom, strašno tvrd, na kakav nisam bio navikao. Akim Akimič se veoma trudio da mi sve to uredi, pa je i sam pripomogao, svojim mi rukama sašio pokrivač od komadićaka starog erarskog sukna, skupljenog od iznošenih hlača i kaputa koje sam pokupovao od drugih kažnjenika. Erarske su stvari nakon određenog vremena ostavljali uznicima u vlasništvo i oni su ih prodavali odmah tu u kaznionici. Ma koliko to bila istrošena stvar, ipak je bilo nade da će se prodati po bilo koju cijenu. Svemu sam se tome isprva veoma čudio.

To je uopće bilo vrijeme moga prvog sukoba s pukom. Odjednom sam i ja postao isto onakav čovjek iz prostoga puka, isto onakav robijaš kakvi su i oni. Njihove navike, pojmovi, mišljenja, običaji kao da postadoše i moji, bar po obliku, po zakonu, premda u suštini nisam pristajao uz njih. Bio sam začuđen i zbunjen, kao da prije nisam ni slutio o tome ni čuo za to, premda sam i znao i čuo. Ali

zbilja ostavlja sasvim drugačiji dojam nego ono što se samo zna i čuje. Zar sam, na primjer, mogao ikad prije slutiti da se takve stvari, takve stare tralje mogu još smatrati stvarima? — A evo od tih sam tralja sašio pokrivač!

Teško je bilo i zamisliti kakve je vrste bilo sukno određeno za kažnjeničko odijelo. Naoko kao da je i bilo nalik na sukno, debelo vojničko; ali tek što se malo iznosi, pretvaralo se u neku mrežu i posve se raspadalo. Uostalom, sukneno su odijelo davali na godinu dana, ali je teško moglo toliko trajati. Kažnjenik radi, nosi na sebi terete; odijelo se brzo trca i dere. A kožusi su se davali na tri godine i obično su za sve to vrijeme služili i za odjeću, i za pokrivače, i za prostirače. Ali kožusi su jaki, premda nije bila rijetkost da si pred kraj treće godine, do kojeg su se roka nosili, viđao na gdjekom kožuh pokrpljen prostim platnom. Ipak su se čak i sasvim istrošeni kožusi nakon određenog roka prodavali za četrdesetak kopejaka srebra. Neki opet, koji bi se pobolje očuvali, prodavali su se za šest ili čak sedam grivenika u srebru, a na robiji su to bili veliki novci.

A novci su — govorio sam već o tome — imali u kaznionici veliku važnost, moć. Može se pouzdano kazati da se uznik, koji je na robiji imao bar iole novaca, deset puta manje patio nego onaj koji ih uopće nije imao, premda je i njega erar opskrbio svime, pa šta će mu dakle, činilo bi se, novci! — kako je umovalo naše starješinstvo. Ali i opet ponavljam: kad bi se uznicima otela svaka mogućnost da imaju novaca, oni bi ili pomjerili pameću, ili bi skapavali kao muhe (unatoč tome što su opskrbljeni svime), ili bi se, najzad, dali na nečuvene zločine — jedni od jada, drugi da bi što prije bili kakogod kažnjeni i uništeni, ili da bilo kako »promijene sudbinu« (tehnički izraz).

A ako uznik, koji je gotovo krvavim znojem zaradio svoju kopjejku, ili se, da je stekne, dao na neobične lukavštine, spojene često s prevarom i lupeštvom, u isti mah troši tako nepromišljeno, tako djetinjski besmisleno, to nipošto ne dokazuje da ne cijeni novce, mada se tako i čini na prvi pogled. Za novcima žudi uznik grčevito, čak mu se pamet muti, pa ako ih zaista kao tričarije baca kad banči, baca ih radi onoga što smatra još za jedan stupanj višim od novaca. A šta je uzniku više od novaca? Sloboda ili kakva bilo sanjarija o slobodi. Uznici su veliki sanjari. O tome ću štošta kazati poslije, a sada samo ovo: bi li se povjerovale da sam viđao ljudi, prognanih na

dvadeset godina, koji su meni samome mirno govorili, na primjer, ovako: »Samo počekaj, dat će Bog, odrobijat ću, a onda …«

Cijeli smisao riječi »kažnjenik« znači čovjeka bez volje, a kad on troši novce, onda već postupa po svojoj volji. Unatoč kakvim bilo žigovima, okovima i mrskim kaznioničkim vrljikama, koje mu zaklanjaju božji svijet i ograđuju ga kao zvijer u kavezu — može on dobaviti rakiju, dakle strogo zabranjenu nasladu, okrijepiti se jagodovačom, gdjekada štaviše (ako i ne svagda) potkupiti svoje najbliže starješine, invalide i čak potčasnika, koji će mu gledati kroz prste što krši zakon i disciplinu; može se za prid još i razmetnuti pred njima, a kažnjenik se silno voli razmetati, to jest, pokazati se pred drugovima i uvjeriti čak i sebe, *makar na neko vrijeme*, da ima kudikamo više slobode i vlasti nego što se čini — jednom riječju, može se probančiti, izbjesniti, navriježati se koga mu drago i dokazati kako on sve to *može*, kako je sve to » *u našim rukama*«, to jest uvjeriti sebe, o onome što jadnik ne može ni misliti. Da spomenem: zato se možda u kažnjenika, i kad su trijezni, opaža općenito volja za razmetanje, za hvalisanje, za smiješno i naivno, makar i tobožnje, veličanje svoje ličnosti. Napokon u svemu tom bančenju ima neki rizik — sve to ima dakle bar neku sjenku života, bar daleku sjenku slobode. A šta ne bi dao za slobodu? Koji milijunaš, ako mu se petljom stegne grlo, ne bi dao sve svoje milijune za jedan gutljaj zraka?

Katkada se poglavari čude kako je neki uznik živio nekoliko godina mirno, primjerno, zbog dobra ga vladanja imenovali čak i desetarom, a odjednom, iz čista mira, kao da je đavo ušao u njega, uzeo objesenjačiti, bančiti, divljati, a gdjekad će se odvažiti naprosto na zločin ili na javno nepoštovanje starijega, ili će ubiti koga, ili izvršiti nasilje itd. Gledaju ga i čude se. A, međutim, jedini razlog zbog kojega je tako iznenada buknuo taj čovjek od koga se to najmanje moglo očekivati možda je tužna, grčevita manifestacija ličnosti, instinktivna tuga nad samim sobom, želja da izrazi sebe, svoju poniženu ličnost, želja koja odjednom iskrsava i dovodi do pakosti, do bjesnila, do pomućene pameti, do nastupa, do grčeva. Tako možda čovjek, živ sahranjen u lijesu, kad se u njemu probudi, udara u poklopac i upinje se da ga zbaci, premda bi ga razum, dobome, mogao uvjeriti da će mu sav napor ostati uzaludan. Ali o

tome se baš radi da tu ne djeluje razum: to su grčevi. Sjetimo se još da se gotovo svaka samovoljna manifestacija ličnosti u kažnjeniku smatra prestupkom, a onda je njemu dakako svejedno bila to velika ili mala manifestacija. Ako će bančiti, bančit će, ako će riskirati, riskirat će sve, pa makar i ubojstvo. Samo treba početi: opojit će se onda čovjek, i nećeš ga zaustaviti! Zato bi svakako bilo bolje ne dovoditi ga do toga. Svima bi bilo lakše.

Jest; ali kako bi se to postiglo?

VI

PRVI MJESEC

Kad sam ušao u kaznionicu, imao sam nešto novaca; u rukama, uza se, imao sam malo, jer sam se bojao da mi ih ne oduzmu, ali je za svaki slučaj bilo nekoliko rubalja sakrivenih, to jest ulijepljenih u uvez na evanđelju, koje se moglo pronijeti u kaznionicu. Tu knjigu, s novcima ulijepljenim u nju, poklonili su mi još u Tobolsku one koje su također muku mučile u progonstvu[8] i računale mu vrijeme već desecima godina, pa su već odavno naučile da u svakom nesretniku vide brata. Ima u Sibiriji, i gotovo nikad ne nestaje, nekoliko osoba koje kao da sebi određuju za svrhu života bratsku pasku nad »nesretnicima«, smilovanje i žaljenje za njih kao za rođenu djecu, sasvim nesebično, sveto.

Ne mogu da ovdje ne spomenem ukratko jedan sastanak. U gradu u kojem je bila naša kaznionica živjela je neka udovica Nastasja Ivanovna. Razumije se, nitko od nas, dok je bio u kaznionici, nije se mogao upoznati s njom osobno. Ona kao da je odabrala za svrhu svoga života da pomaže prognanicima, ali se najviše brinula za nas. Ili joj se u porodici dogodila kakva slična nesreća, ili je tko od osobito dragih i bliskih njenu srcu nastradao u isto takvom prestupku, tek ona kao da je držala za osobitu sreću činiti za nas sve što može. Mnogo dabome nije mogla; bila je vrlo siromašna. Ali mi smo, dok bijasmo u kaznionici, osjećali da ondje, izvan kaznionice, imamo najodanijeg prijatelja. Između ostalog, često nam je javljala vijesti koje su nam bile potrebne.

Kad sam izišao iz kaznionice i odlazio u drugi grad, uspio sam je posjetiti i osobno se s njom upoznati. Živjela je negdje u predgrađu, kod nekog svoga bliskog rođaka. Nije bila ni stara ni mlada, ni lijepa ni ružna; nije se čak moglo razabrati ni je li pametna, obrazovana. Jedino se u nje zapažala, na svakom koraku, sama beskrajna dobrota, neodoljiva želja da ugodi, da olakša, da ti svakako učini štogod ugodno. Sve joj se to vidjelo u tihim, dobrim pogledima. Proveo sam kod nje s jednim svojim kaznioničkim drugom gotovo cijelo veče. Neprestano nam je gledala u oči, smijala se kad smo se mi smijali, odmah pristajala uza sve što bismo mi kazali; užurbala se da nas pogosti čime je samo mogla. Poslužila nas čajem, zakuskom, nekim slatkišima, a da je imala tisuća, radovala bi im se valjda samo zato što bi nama mogla bolje ugoditi a olakšati sudbinu našim drugovima koji su ostali u kaznionici.

Na rastanku nam je dala za uspomenu svakome po kutiju za cigarete. Te je kutije za cigarete slijepila sama od kartona (bogzna kako su i bile slijepljene), oblijepila ih šarenim papirom, baš onakvim kakvim se uvezuju male aritmetike za pučke škole (a možda je zaista uzela kakvu aritmetiku da ih oblijepi). A uokolo su obje kutije za ukras bile oblijepljene uskim rubom od zlatna papira, po koji je ona možda posebno odlazila u dućane. »Eto, vi pušite cigarete, pa će vam možda valjati«, rekla kao da nam se plašljivo ispričava zbog svoga dara… Kažu neki (čuo sam i čitao to) da je najveća ljubav spram bližnjega u isti mah i najveća sebičnost. U čemu li je tu bila sebičnost, ne mogu nikako dokučiti.

Premda, kad sam ulazio u kaznionicu, nisam nipošto imao mnogo novaca, ipak se nisam tada nekako mogao ozbiljno ljutiti na one kažnjenike koji su gotovo već za prvih sati moga kaznioničkoga života, pošto su me jedanput prevarili, naivno mi dolazili po drugi, treći, čak i po peti put i uzajmljivali od mene. Ali jedno priznajem iskreno: vrlo me je ogorčavalo što me svi ti ljudi, sa svojim naivnim lukavštinama, svakako, činilo mi se, drže za zvekana i glupana i podsmijevaju mi se što im po peti put dajem novce. Moralo im se svakako činiti da nasjedam njihovim varkama i lukavštinama, a da sam ih, naprotiv, odbijao i tjerao, uvjeren sam da bi me kudikamo više cijenili. Ali kako god da sam bio ogorčen, nisam ipak mogao odbiti.

A ogorčen sam bio zbog toga što sam tih prvih dana ozbiljno i zabrinuto mislio kako i u kakav odnos treba da se postavim u kaznionici, ili, bolje, u kakvu odnosu treba da budem s njima. Osjećao sam i shvaćao da mi je cijela ta sredina sasvim nova, da sam u potpunu mraku, a u mraku ne možeš proživjeti toliko godina. Trebalo se pripremiti. Razumije se, odlučio sam da prije svega treba postupati otvoreno, po nutarnjem osjećaju i savjesti. Ali, znao sam također da je to samo aforizam, a preda mnom će ipak iskrsnuti najneočekivanija praksa.

I zato, uza sve sitne brige kako ću se snaći u uzama, što sam ih već spominjao, a na njih me najviše navodio Akim Akimič, uza sve to što su me te brige donekle i zabavljale — sve me je više morila strašna čama koja izjeda. »Mrtvi dom!« govorio sam sam sebi promatrajući gdjekad u sumraku, sa stepenica naših uza, kažnjenike koji su se već skupili s rada te lijeno tumaraju po čistini u kaznioničkom dvorištu, iz uza u kuhinju i natrag. Promatrao sam, pa sam nastojao da im po licima i po kretnjama razaberem kakvi su ljudi i kakvi su im karakteri. A oni se vrzu ispred mene namrštena čela ili i odviše veseli (ta se dva lika najviše susreću i gotovo su karakteristika robiji), psuju se ili naprosto razgovaraju, ili, najzad, šeću pojedinačno, kao zamišljeni, tiho, polako, neki umorna, apatična lika, drugi (čak i ovdje!) s izrazom uznošljive nadmoći, naherenih kapa, zaogrnuti kožusima, drska, lukava pogleda i bezobrazno podsmješljivi. Sve je to moje društvo, moj sadašnji svijet — mislio sam — s kojim moram da živim, htio — ne htio…

Bio sam pokušao da o njima ispitujem i ispipavam Akima Akimiča, s kojim sam rado pio čaj da ne budem sam. Da uzgred kažem, čaj mi je za to prvo vrijeme bio gotovo jedina hrana. Akim Akimič nije čaj odbijao, te je sam pristavljao naš smiješni, mali, limeni, ovdje napravljeni samovar koji mi je M. dao na upotrebu. Akim Akimič ispio bi obično jednu čašu (imao je i čaša), ispijao je šuteći i dostojanstveno, zahvaljivao mi vraćajući je, i odmah se laćao da dovršava moj pokrivač. Ali ono što mi je trebalo da doznam nije znao reći, pa nije ni shvaćao zašto se toliko zanimam za karaktere kažnjenika koji nas okružuju i nama su najbliži, i čak me je slušao s nekim pomalo lukavim smiješkom koji mi je još živ u sjećanju. Eto, pomislih, očito je da moram sam istraživati, a ne ispitivati.

Četvrtoga dana, isto onako kao i onda kad sam išao da mi prekuju okove, poredali se u rano jutro kažnjenici u dvored, na čistini pred stražarnicom, kod ulaza u kaznionicu. Sprijeda, licem prema njima, i straga poredali se vojnici s nabijenim puškama i nataknutim bajunetama. Vojnik ima pravo da puca u kažnjenika ako on naumi da bježi; ali ujedno i odgovara za svoj hitac ako ga je izbacio bez krajnje potrebe; to isto vrijedi i u slučaju otvorene pobune kažnjenika. Ali tko bi i naumio da bježi javno?

Došao inženjerski časnički pripravnik, pa i inženjerski potčasnici i vojnici, nadglednici radova. Obavili prozivku; dio kažnjenika, koji će u krojačke radionice, otputio se prije svih; njih se i nisu ticali inženjerski starješine; oni su radili zapravo za kaznionicu, šili za nju. Onda se otputili ljudi u obrtničke radionice, a onda i na obične teške radove. S dvadesetak drugih kažnjenika otputio se i ja.

Za tvrđavom su na smrznutoj rijeci bile dvije neupotrebljive erarske barke koje je trebalo rastaviti da bar staro drvo ne propadne uludo. Uostalom, sav je taj stari materijal, čini se, vrlo malo vrijedio, gotovo ništa. Drva su se u gradu prodavala uz neznatnu cijenu, a uokolo je bilo mnogo šume. Slali su gotovo jedino zato da kažnjenici ne bi sjedili skrštenih ruku, a to su i sami kažnjenici dobro vidjeli. Takva su se posla laćali uvijek mlako i apatično. Sasvim je drukčije bilo kad je posao sam po sebi valjan, vrijedan, i osobito kad se posao mogao izmoliti na rok.Onda kao da ih je nešto oduševljavalo, i premda od toga nisu imali baš nikakve koristi, ipak su se, vidio sam to sam, upinjali iz petnih žila da što brže i što bolje obave posao; tu bi im se nekako probudilo čak i samoljublje.

A u ovom poslu, koji se obavljao više radi forme nego radi potrebe, teško je i izmoliti rok, nego treba raditi dokle god u jedanaest sati prije podne bubanj ne pozove kući. Dan je bio topao i maglovit; snijeg samo što se ne topi. Cijela se naša grupa otputila za tvrđavu, na obalu, potiho zveckajući okovima koji su, doduše, sakriveni pod odjećom, ali ipak uz svaki korak proizvode tanak, oštar, metalni zvuk. Dva tri čovjeka odijelila se da odu u spremište po potrebno oruđe. Išao sam s drugima i kao da sam oživio: želio sam što prije vidjeti i doznati kakav je rad. Kakav je taj robijaški rad? I kako ću prvi put u životu raditi?

Sjećam se svega do najmanje sitnice. Putem je naišao neki mještanin ,s bradicom, stao i gurnuo ruku u džep. Iz naše se grupe odmah izdvojio kažnjenik, skinuo kapu, primio milostinju, pet kopejaka, i žustro se vratio svojima. Mještanin se prekrstio i otišao svojim putem. Tih je pet kopejaka potrošeno još toga jutra za kolače, koji su najednako razdijeljeni cijeloj grupi.

U cijeloj toj grupi kažnjenika neki su bili, kao obično, mrki i nerazgovorljivi, drugi ravnodušni i tromi, treći su lijeno preklapali. Jedan se nečemu neobično radovao i veselio, pjevao i malo da nije putem plesao, i uz svaki skok zveckao okovima. To je bio onaj isti onizak, zbijen kažnjenik koji se prvog jutra, kad sam došao u kaznionicu, svađao s drugim kod vode za umivanje, zbog toga što se taj drugi usudio nepromišljeno reći o sebi da je ptica kagan. Taj momak koji se razveselio zvao se Skuratov. Napokon je zapjevao neku obješnjačku pjesmu iz koje se sjećam pripjeva:

Dok me nema, ženili me,
U mlinu sam bio ja

Nedostajala je samo još balalajka.

Njegova neobična veselost probudila je, razumije se, odmah mrzovolju u nekih iz naše grupe, i gotovo su je smatrali za uvredu.

— Zaurlao! — prijekorno progovorio jedan kažnjenik kojega se to, uostalom, nije nimalo ticalo.

— Jednu je jedinu pjesmu vuk i znao, a tu si primio, ti iz Tule — priklopio s maloruskim izgovorom drugi između mrkih.

— Makar i bio iz Tule — odvratio odmah Skuratov — a vi ste se u vašoj Poltavi zadavili valjuškama.

— Šta buncaš! Šta si ti jeo? Jalovu si juhu kusao!

— A sada te vrag kašom hrani — nadovezao treći.

— Zaista sam, braćo, razmažen — odgovorio Skuratov tiho uzdahnuvši, kao da se kaje za svoju razmaženost, obraćajući se svima uopće i nikome napose — još od malih sam se nogu gojio (tj. odgojio; Skuratov je namjerno iskrivljavao riječi) suhim šljivama i zemičkama sa češnjakom, a moja rođena braća još i danas imaju u Moskvi dućan, na prometnom mjestu vjetrom trguju, trgovci prebogati.

— A čime si ti trgovao?

— Pa i mi smo radili u različitim svojstvima. Eto onda sam, braćo, i dobio prvih dvjesta…

— Rubalja zar? — prihvatio jedan radoznali, pa i zadrhtao kad je čuo za tolike novce.

— Ne, dragoviću, ne rubalja nego batina. Luka, ej Luka!

— Nekome sam Luka, a tebi sam Luka Kuzmič — preko volje se oglasio malen, mršav kažnjenik šiljata nosića.

— Dobro, Luka Kuzmiču, vrag te odnio, neka ti bude.

— Nekome sam Luka Kuzmič, a tebi sam ujo.

— Dobro, vrag odnio tebe i uju, ne vrijedi ni govoriti! A htio sam lijepu riječ da ti kažem. Dakle, braćo, kad se to do godilo, nisam dugo poživio u Moskvi; dali mi najzad petnaest batinica i otpravili me odande. Ja dakle…

— A zašto su te otpravili? — prekinuo ga jedan koji je budno pratio pripovijedanje.

— Pa ne idi u karantenu, ne ispijaj bure, ne zbijaj ludorije; i tako se nisam pravo mogao, braćo, obogatiti u Moskvi. A silno sam, silno, silno želio da budem bogataš. Toliko sam to želio da i ne znam iskazati.

Mnogi udarili u smijeh. Skuratov je očevidno bio od onih dobrovoljnih veseljaka, ili točnije lakrdijaša, koji kao da preuzimaju obavezu da razveseljavaju mrke drugove, a razumije se, ne dobivaju za to baš ništa osim psovke. On je pripadao osobitome, značajnom tipu o kojem će možda još biti potrebno da govorim.

— Ta tebe bi mogli ubiti mjesto samura — priklopio Luka Kuzmič — Gle, same će odjeće biti za svojih sto rubalja.

Na Skuratovu je bila najstarija, najistrošenija kožušina, kojoj sa svih strana strše zakrpe. On ogleda kožuh odozgo do dolje, prilično ravnodušno ali pažljivo.

— Zato je glava skupa, braćo, glava! — odgovori. — Kad sam se rastajao s Moskvom, to me je i utješilo što će glava poći zajedno sa mnom. Zbogom, Moskvo, hvala ti za batine, za slobodni duh, divno su me išarali! A kožuh, dragoviću, nemoj gledati…

— Glavu valjda da ti gledam?

— Pa i glava nije njegova, nego udijeljena — opet se upleo Luka. — Udijelili su mu je za božju volju u Tjumenu, kad je prolazio s

grupom.

— A ti si, Skuratove, valjda imao zanat?

— Kakav zanat! Sljepcovođa je bio, prosjake vodio — priklopio jedan između namrštenih — to mu je jedini zanat.

— Zaista sam pokušao da šijem čizme — odgovori Skuratov koji nije ni zapazio zajedljivu napomenu. — Sašio sam samo jedan par.

— A je li tko kupio?

— Pa nagrabusio neki, očito se Boga nije bojao, oca i mater nije štovao; Bog ga kaznio i on kupio…

Svi oko Skuratova prasnuli u smijeh.

— A zatim sam još jedanput radio, već ovdje — nastavio Skuratov izvanredno hladnokrvno — Stjepanu Fjodoriču Pomorcevu, poručniku, naglavio sam čizme.

— Pa je li bio zadovoljan?

— Nije, braćo, nije bio zadovoljan. Ispsovao me do u deveto koljeno i još me nogom odostrag udario. Baš se veoma rasrdio. — Ah, slagao mi život, slagao robijaški!

Samo časak iza toga
Akulinin stigao muž…

Iznenada zapjevao on opet u sav glas, počeo poskakivati i lupati nogama.

— Eto ti nesklapna čovjeka! — progunđa Malorus koji je išao kraj mene, pakosno ga i prezirno pogledavši ispod oka.

— Nekoristan čovjek! — napomenu drugi neopozivim, ozbiljnim tonom.

Nisam nikako shvaćao zašto se srde na Skuratova, i uopće, zašto su svi veseljaci, kako sam zapazio već tih prvih dana, nekako kao prezreni? Mislio sam da se gnjev Malorusa i onih drugih tiče ličnosti. Ali to se nije odnosilo na ličnost, nego je gnjev izazivalo to što u Skuratova nije bilo namještenosti, nije bilo lažne ozbiljnosti radi isticanja osobnog dostojanstva kojim je do sitničavosti bila okužena sva robija, jednom riječju to što je on bio, po njihovim riječima, »nekoristan« čovjek.

Ali nisu se srdili na sve veseljake i nisu sa svima postupali kao sa Skuratovom i njemu sličnima. Kako je tko dopuštao da postupaju s

njim: čovjeka koji je dobrodušan i nije preuzetan odmah je snalazilo poniženje. To me zaprepastilo. Ali bilo je takvih veseljaka koji su umjeli i voljeli da za uzvrat ujedaju i nisu nikome praštali: takve su morali cijeniti. Tu je, u toj istoj grupi ljudi, bio jedan od takvih zubatih, a zapravo nadasve veseo i vrlo ugodan čovjek, kojega sam s te strane upoznao tek kasnije, naočit i stasit momak, s velikom bradavicom na obrazu i silno komična izraza lica a inače prilično lijepa i lukava. Zvali su ga *pionirom*, jer je nekad služio kod pionira; sada je bio u zasebnom odjelu. O njemu ću imati još mnogo da pričam.

Uostalom, nisu ni svi »ozbiljni« bili tako razgovorljivi kao taj Malorus koji se žesti na veselje. Na robiji je bilo nekoliko ljudi koji su težili za prvenstvom zbog svoga mnogostrana znanja, domišljatosti, karaktera, uma. Mnogi su između takvih zaista bili umni, karakterni ljudi i postizali za čime su težili, to jest prvenstvo i velik moralni utjecaj na drugove. Među sobom su ti umnici često bili ljuti neprijatelji — i svaki je od njih imao mnogo mrzitelja. Druge su kažnjenike gledali dostojanstveno i čak milostivo, nepotrebnih svađa nisu zapodijevali, kod poglavara su bili na dobru glasu, na radovima su bili kao neki raspoređivači i ni jedan od njih ne bi, na primjer, prigovarao pjesmama; u takve se sitnice nisu upuštali. Sa mnom su svi takvi bili osobito pristojni, za cijelo vrijeme robije, ali nisu mnogo razgovarali, također kao zbog nekog dostojanstva. I o njima ću još govoriti potanje.

Dođosmo na obalu. Dolje, na rijeci, stoji zamrzla u vodi stara barka koju treba da kidamo. Na drugoj strani rijeke modri se stepa; pogled je tužan i pustinjski. Nadao sam se da će svi odmah pohrliti na rad, ali to nisu ni mislili. Neki posjedali po balvanima što leže na obali; gotovo svi povadili iz čizama duhankese s ovdašnjim duhanom koji se prodaje na trgu u listovima, po tri kopjejke funta, i pokratke vrbove čibučiće s malim drvenim lulicama, koje su sami izradili. Zadimili lule; vojnici pratioci okružili nas kao lancem i, veoma zlovoljni, počeli nas čuvati.

— I tko je smislio da se kida ta barka? — izgovori jedan kao u sebi, a ne obraća se nikomu. — Je li im ustrebalo iverja?

— Pa onaj je smislio koji se nas ne boji — napomenuo drugi.

— Kamo ti seljaci grnu? — zapitao prvi, pošto je pošutio, a nije dakako ni čuo odgovor na pređašnje pitanje, pa pokazuje u daljinu na gomilu seljaka koji su se nekud povrzmali po djelcu snijegu. Svi se lijeno okrenuli na onu stranu i od besposlice im se uzeli podsmijevati. Jedan seljačić, posljednji, išao je nekako neobično smiješno, raširio ruke, a u stranu objesio glavu s dugom spljoštenom seljačkom kapom. Lik mu se cjelovito i jasno ističe na bijelom snijegu.

— Gle bratana Petrovića kako se obukao! — napomenuo jedan oponašajući izgovor seljaka. Začudo, kažnjenici su uopće nekako prezirali seljake, premda ih je polovica bila seljačkog roda.

— Taj posljednji, momci, kleca kao da rotkvu sadi.

— Teška mu je glava, ima mnogo novaca — priklopio treći.

Svi se nasmijali, ali i to nekako lijeno, kao preko volje. Međutim je prišla kolačarka, žustra, kočoperna ženica.

Kupili od nje za udijeljeni petak kolača i razdijelili na jednake dijelove.

Mlad momak, koji je u kaznionici trgovao kolačima, uzeo dvadesetak komada i stao se živo prepirati da iscjenjka tri umjesto dva kolača, kako je po običnom redu trebalo da bude. Ali kolačarka ne pristaje.

— Ej, a onoga ne daš?

— Čega još?

— Pa što miševi ne jedu.

— Kuga te ubila! — zaciknula ženica i nasmijala se.

Najzad došao i nadglednik rada, potčasnik sa štapićem.

— Hej vi, šta ste posjedali? Započinjite!

— Pa odredite nam, Ivane Matvejiču, rok — progovorio jedan od »prvaka« polako ustajući.

— Zašto niste molili maloprije, pri raspoređivanju? Razvaljujte barku, eto vam rok.

Napokon poustajali nekako i sišli na rijeku jedva vukući noge. U grupi se odmah javili i »narednici«, bar riječima. Pokazalo se da se barka ne smije cijepati nasumce, nego treba očuvati, koliko se može, balvane i osobito poprečna rebra koja su cijelom svojom dužinom pričvršćena drvenim čavlima za dno barke — posao dug i dosadan.

— Evo, treba najprije odvući tu balvanetinu. Hajde, pri hvatite, momci! — reći će jedan koji nije nipošto bio ni narednik ni starješina, nego naprosto radnik, ponizan i tih momak koji je dosad šutio, pa se nagnuo, obuhvatio rukama debeli balvan i čeka pomoćnike. Ali mu nitko ne pomaže.

— Jest, dići ćeš valjda! Nećeš ti dići, a da dođe tvoj djed medvjed, ne bi ni on digao! — progunđao netko kroz zube.

— Šta je dakle, braćo, kako bi se otpočelo? Ja ne znam …— reći će u neprilici onaj brzopleti, pa se okani balvana i pridiže se.

— Ne možeš svršiti cijeli posao … šta si istrčao?

— Da za tri kokoške razdaje hranu, preračunao bi se… a ovamo bi prvi… droplja!

— Pa ja, braćo, ništa — ispričava se on u neprilici — ja samo tako …

— Da ne bih na vas ponadijevao prevlake, je li? Ili biste da vas usolim za zimu? — zaviknuo opet nadglednik i u nedoumici gleda gomilu od dvadeset glava, koja ne zna kako bi se prihvatila posla. — Započinjite! Brže!

— Brže se brzo ne radi, Ivane Matvejiču.

— Pa ti ionako ne radiš ništa! Hej, Saveljeve! Razgovore mani, Petroviču! Tebi govorim: što stojiš, zjake prodaješ!…Započinji!

— A šta ću sam uraditi? …

— Ta odredite nam posao na rok, Ivane Matvejiču.

— Rekao sam, neće biti na rok. Razvalite barku i idite kući. Započinjite!

Prihvatili se napokon, ali tromo, preko volje, nevješto. Bilo je neugodno i gledati tu zdravu zdravcatu gomilu snažnih radnika, koji kao da zaista ne znaju kako bi se prihvatili posla. Tek što su se latili da vade prvo rebro, najmanje, pokazalo se da se rebro krha, »samo se krha«, kako su za opravdanje javili nadgledniku; ne smije se dakle tako raditi, nego moraju prihvatiti kakogod drugačije. Zapodjelo se dugo raspravljanje među njima kako bi prihvatili drugačije, šta bi radili. Razumije se, malopomalo došlo je do psovki, zaprijetilo da će zaći i dalje… Nadglednik opet uzviknuo i zamahao štapićem; ali se rebro opet skrhalo. Uvidjeli su napokon da nisu dovoljne sjekire, nego treba donijeti još kakvo oruđe. Otpravili odmah pod pratnjom dva momka u tvrđavu po oruđe, a svi drugi čekajući posjedali sasvim mirno na barku, povadili svoje lulice i opet zadimili.

Nadglednik najzad pljune.

— Eh, od vas neće posao zaplakati! Ah, ljudi, ljudi! — progunđao srdito, mahnuo rukom i otišao u tvrđavu mašući štapićem.

Za sat je došao poslovođa. Mirno saslušavši kažnjenike, rekao je da moraju još četiri rebra izvaditi u određenom roku, ali tako da se više ne krhaju, nego da budu cijela, osim toga odijelio je neke da rastave velik dio barke, a nakon toga možemo ići kući. Zadao je velik posao na rok, ali kako su ga se prihvatili! Kamo se djela lijenost, kamo nedoumica! Zalupale sjekire, počeli se izvijati drveni klinovi. Drugi podmeću debele motke, navaljuju se na njih s dvadeset ruku, pa žustro i majstorski izvaljuju rebra, na moje čudo, cijela cjelcata i neoštećena. Rad je u punom jeku. Svi se odjednom nekako osobito umudrili. Niti ima izlišnih riječi, niti psovanja, svak zna šta treba da kaže, da uradi, kamo da stane, šta da posavjetuje. Upravo pola sata prije bubnja dovršen je posao određen na rok, i kažnjenici pošli kući umorni, ali sasvim zadovoljni, premda su od određenog vremena dobili tek pola sata. Ali što se tiče mene, opazio sam nešto osobito:

kamo bih god za posla prišao da pomažem, svagdje sam bio na nepravom mjestu. svagdje sam smetao, svagdje su me gotovo sa psovkama tjerali.

Ma kakav posljednji odrpanac, i sam loš radnik koji ne smije ni pisnuti pred drugim robijašima, žustrijima i razboritijim od njega, držao je da ima pravo, ako stanem uz njega, izderati se na mene pod izlikom da mu smetam. Najzad mi je jedan od tih žustrih rekao otvoreno i jednostavno:

— Kamo srljate, odlazite! Što se petljate kamo vas ne zovu.

— Zapao u škripac! — odmah prihvatio drugi.

— Bolje bi bilo da uzmeš škrabicu — rekao mi treći — i da pođeš skupljati za kamenu gradnju i duhansku razgradnju, a ovdje za tebe nema posla.

Morao sam stajati odijeljen, a odijeljen stajati kad svi rade nekako je sramota. Ali kad se zaista tako dogodilo da sam odstupio i stao na kraj u barci, odmah zavikaše:

— Eto, kakvim su nas nadijelili radnicima; šta da s njima uradiš? Ništa nećeš uraditi!

Sve je to, razumije se, bilo namjerno, jer ih je sve zabavljalo. Trebalo je da se razmeću pred bivšim plemićem, pa su se, naravno, radovali prilici.

Sada je posve razumljivo, zašto je, kako sam već rekao, prvo moje pitanje kad sam ušao u kaznionicu bilo: kako bih se vladao, kako bih se držao pred tim ljudima? Slutio sam da će mi se često događati takvi sukobi s njima, kao sada na radu. Ali, usprkos bilo kakvim sukobima, odlučio sam da ne mijenjam plan svoga držanja, što sam ga donekle bio smislio za to vrijeme; znao sam da je pravi. Odlučio sam da se moram držati koliko god mogu priprostije i nezavisnije i da nipošto ne pokazujem osobito nastojanje da se zbližim s njima; ali i da ih ne odbijam ako oni sami požele zbliženje. Da se nipošto ne bojim njihovih prijetnja i mržnje i da se, koliko mogu, pretvaram kao da to ne opažam. Da se nipošto ne zbližavam s njima u nekim stvarima i da ne povlađujem nekim njihovim navikama i običajima, jednom riječju, da im se ne namećem sam radi potpunog drugarstva. Dosjetio sam se odmah da bi me oni prvi prezirali zbog toga. Ali, po njihovim shvaćanjima (a u to sam se kasnije i uvjerio), morao sam ipak čuvati i cijeniti pred njima čak i

svoje plemićko porijeklo, to jest, trebalo je da se mazim, prenavljam, gadim se od njih, frkćem na svakom koraku, besposličim.

Tako su upravo oni zamišljali plemića; nikad nisam bio plemić prema njihovim shvaćanjima; ali zato sam se zavjerio da neću nikakvim ustupkom ponizivati pred njima ni obrazovanje, ni način svoga mišljenja. Kad bih im se, da im ugodim, počeo umiljavati, povlađivati im, upuštati se u familijarnost s njima i pristajati uz različita njihova »svojstva« da bih zadobio njihovu sklonost, odmah bi pomislili da to činim od straha i kukavštine i prezirno bi postupali sa mnom. A-v mi je bio primjer: on je odlazio majoru, i oni su ga se sami bojali. Ali, opet, nisam htio ni da se pred njima zatvaram u hladnu, nedostupnu uljudnost, kao Poljaci. Sada sam vrlo dobro vidio da me oni preziru zbog toga što sam htio da radim kao i oni, što se nisam mazio i prenavljao pred njima; i premda sam bio uvjeren da će kasnije morati promijeniti svoje mišljenje o meni, ipak me je veoma ogorčavala misao kako sada imaju tobože pravo da me preziru, jer misle da sam im se na radu dodvoravao.

Kad je dovršen popodnevni rad i kad sam se naveče vratio u kaznionicu, umoran i izmučen, opet me obuzela strahovita čama. »Koliko mi još ostaje tisuća takvih dana — mislio sam — sve takvih istih, sve istih isticatih!« Šuteći, već po sumraku, tumarao sam sam samcat iza uza, uz ogradu, i odjednom ugledam našega Šarika kako trči ravno meni. Šarik je bio naš kaznionički pas, onako kako ima satnijskih, baterijskih i eskadronskih pasa. Živio je u kaznionici od pamtivijeka, nije bio ničiji, sve je držao za gospodare i hranio se otpacima iz kuhinje. Bio je povelik, crn s bijelim pjegama, kućni pas, nije bio vrlo star, a pametnih očiju i kitnjasta repa. Nitko ga nikad nije milovao, nitko nikad nije ni najmanje pazio na njega. Još prvog dana sam ga pogladio i iz ruke mu dao kruha. Dok sam ga gladio, stajao je mirno, prijazno me gledao i za znak zadovoljstva tiho mahao repom.

Sada, kad me dugo nije vidio — mene, prvoga koji se za nekoliko godina sjetio da ga pomiluje — trčao je i tražio me među svima, a kad me našao za uzama, pojurio mi kevćući u susret. I ne znam više šta mi je bilo, samo sam poletio da ga ljubim, zagrlio sam mu glavu; on mi prednjim šapama skočio na ramena i stao lizati lice. »Evo, dakle, prijatelja kojega mi šalje sudbina!« pomislih, i svaki put kad

sam se zatim, za toga prvog teškoga i tmurnog vremena, vraćao s rada, najprije sam, ne ulazeći još nikamo, hrlio za uze sa Šarikom koji bi preda mnom skakao i kevtao od radosti, obuhvaćao sam mu glavu i ljubio je, ljubio, i srce bi mi se stezalo od nekoga slatkog, a u isti mah i bolno gorkoga čuvstva. Sjećam se, čak mi je i godilo misliti, kao da se hvalim sebi svojom mukom, da mi je sad, evo, na cijelom svijetu ostalo samo jedno stvorenje koje me voli, koje mi je privrženo, moj prijatelj, moj jedini prijatelj — moj vjerni pas Šarik.

VII

NOVA POZNANSTVA — PETROV

Ali vrijeme je teklo i malopomalo počeo sam se uživljavati. Svaki dan su me sve manje i manje bunile svakidašnje pojave novoga života. Događaji, prilike, ljudi — na sve to sam se nekako navikao. S tim se životom izmiriti ne možeš, ali je već odavno bilo vrijeme da ga priznam za svršenu činjenicu. Sve nesuglasice, koje su još preostale u meni, pritajio sam u sebi što sam mogao skrovitije. Nisam više kao izgubljen tumarao po kaznionici i nisam odavao svoj jad. Surovi, radoznali pogledi kažnjenika nisu više tako često zastajali na meni, nisu me pratili tako namjerno bezočno. Očito su se i oni naviknuli na mene, a to mi je bilo vrlo drago. Po kaznionici sam već obilazio kao po svojoj kući, znao sam svoje mjesto na ljesama, pa i navikao se, činilo mi se, na takve stvari na koje sam mislio da se neću naviknuti dokle god živim. Redovito svake sedmice odlazio sam da obrijem pola glave. Svake subote, poslije rada, pozivali su nas po redu iz kaznionice u stražarnicu (tko se ne obrije, sam je odgovarao za sebe), i ondje su nam brijači iz bataljuna hladnim sapunom sapunali glave i nemilosrdno ih gulili najtupljim britvama, tako da mi se i sada ježi koža kad se sjetim toga mučenja.

Ali se brzo našao lijek: Akim Akimič me uputio na nekoga kažnjenika iz vojnog odjela, koji je za kopjejku brijao svakoga svojom britvom i time zarađivao. Mnogi su kažnjenici odlazili njemu da izbjegnu erarske brijače, a ipak to nisu bili razmaženi ljudi. Našega kažnjenika brijača zvali su majorom — zašto, ne znam, i čime je podsjećao na majora, ni to ne znam da kažem. Sada, dok ovo

pišem, pred očima mi je taj major, visok, suhonjav, šutljiv momak, prilično glup, vječno zaokupljen svojim poslom i svakako s remenom u ruci, po kojem je dan i noć navlačio svoju sasvim izbrušenu britvu, te se sav odavao tom poslu koji je očevidno shvatio kao cilj cijeloga svog života. I zaista je bio zadovoljan kad je britva bila dobra i kad bi mu tko došao da se obrije: sapun mu je bio topao, ruka laka, brijanje baršunsko. Očito se naslađivao i ponosio svojom umjetnošću i nehajno primao zarađenu kopjejku, kao da mu je zaista do umjetnosti a nije do kopjejke. Svojski je izvukao A-v od našega majora upravitelja kad mu je doušivao o kaznionici pa jedanput spomenuo ime našega kazničkog brijača i neoprezno ga nazvao majorom. Major upravitelj razbjesnio se i uvrijedio do krajnosti. »A znaš li ti, nitkove, šta je major! — vikao je i zapjenio se i bez okolišanja se razračunavao s A-vim. — Razumiješ li ti šta je major! I odjednom bilo kakva nitkova robijaškog usuđuju se da zovu majorom, pred mojim očima, u mojoj nazočnosti! … «

Jedini je A-v mogao da se složi s takvim čovjekom.

Od samoga prvoga dana svoga boravka u kaznionici stao sam već maštati o slobodi. Računanje kad će se dovršiti moje kazničke godine u nebrojenim mi je različitim slikama i oblicima postalo omiljeni posao. Nisam ni o čemu mogao da mislim drugačije, i uvjeren sam da tako radi svatko kome je na određeno vrijeme oteta sloboda. Ne znam jesu li robijaši mislili, računali isto kao ja, ali čudna lakoumnost njihovih nada osupnula me već u prvi mah. Zatvoren čovjek, kojemu je oteta sloboda, sasvim se drugačije nada nego onaj koji živi pravim životom. Slobodan se čovjek, dakako nada (na primjer, promjeni sudbine, ostvarenju kakva nauma), ali on živi, djeluje; istinski ga život svojim kolanjem sasvim zaokuplja. Drugačije je zatvorenome. I tu je, recimo, život — kaznionički, robijaški; ali bio robijaš tko mu drago, i na koje bilo vrijeme prognan, ne može nikako, instinktivno, svoju sudbinu držati za nešto pozitivno, konačno, za dio zbiljskoga života. Svaki robijaš osjeća da nije kod svoje kuće, nego kao u gostima. Dvadeset godina čini mu se kao da su dvije godine, i potpuno je uvjeren da će i s pedeset i pet godina, kad iziđe iz kaznionice, biti isto takav kršan čovjek kakav je sada s trideset i pet godina. »Poživjet ćemo još!« misli on i tvrdokorno tjera od sebe sve sumnje i druge neugodne misli. Čak i oni koji su prognani bez roka, u

zasebnom odjelu, i oni su računali gdjekad kako će odjednom stići odluka iz Pitera: »Neka ih pošalju u Nerčinsk, u rudnike, i neka im odrede rokove.« A to je divota: prvo, do Nerčinska ima gotovo pola godine hoda, a u grupi hodati neusporedivo je bolje nego biti u kaznionici! Zatim će se dovršiti rok u Nerčinsku, a tada …

I tako računa čak i gdjekoji sijed čovjek!

U Tobolsku sam vidio ljude prikovane uza zid. Čovjek je na lancu dugačkom po prilici hvat;[9] tu mu je i ležaj. Prikovali su ga zbog nečeg strašnog, što je napravio već u Sibiriji. Sjedi po pet, sjedi i po deset godina. Najviše ih ima među razbojnicima. Među njima sam vidio samo jednoga koji kao da je bio gospodin; negdje je nekad služio. Govorio je tiho, šapćući; smiješak mu je bio sladunjav. Pokazivao nam je svoj lanac, pokazivao kako je najzgodnije leći na ležaj. Bila je to po svoj prilici fina ptičica! Svi se oni uopće vladaju mirno i čini se da su zadovoljni, a međutim svaki želi samo da odsjedi svoje vrijeme. Zašto? mislio bi. Pa evo zašto: izići će onda iz zagušljive, smrdljive sobe s niskim zidanim svodovima i proći će po kazničkom dvorištu, i… i to je sve. Iz kaznionice ga neće nikad više pustiti. On i sam zna da one, koji budu pušteni s lanca, zauvijek zadržavaju u kaznionici, sve do smrti, i u okovima. Zna to, a ipak neobično želi da što prije završi svoje vrijeme na lancu. Ta zar bi bez te želje mogao presjediti pet - šest godina na lancu, ne umrijeti ili ne sići s uma? Zar bi još itko mogao da sjedi?

Osjećao sam da me rad može spasiti, okrijepiti mi zdravlje, tijelo. Neprestani duševni nemir, živčana uzbuđenost, zagušljiv zrak u uzama mogli bi me sasvim uništiti. Češće boraviti na zraku, svaki dan se umarati, privikavati se da nosim terete, pa ću se bar spasiti — mislio sam — ojačat ću, izići ću zdrav, bodar, snažan, a ne star. Nisam se prevario: rad i kretanje mnogo su mi koristili. Sa stravom sam gledao jednoga od mojih drugova (plemića)[10] kako se u kaznionici gasio kao svijeća. Ušao je u nju zajedno sa mnom, još mlad, lijep, bodar, a izišao napol uništen, sijed, bez nogu, sipljiv. Ne, mislio sam gledajući ga, hoću da živim i živjet ću. Zato sam isprva i izvlačio svojski od kažnjenika zbog ljubavi za rad, i dugo su me zadirkivali s prezirom i porugama. Ali se nisam ni na koga obazirao i žustro sam odlazio kamo bilo, na primjer, makar da palim i tučem

alabastar — jedan od prvih poslova koje sam upoznao. To je bio lak posao.

Inženjersko je starješinstvo nastojalo koliko može olakšati plemićima posao, što, uostalom, i nije bio nikakav obzir, nego samo pravednost. Čudno bi bilo od čovjeka, koji je upola slabiji i nikad u Petrogradu nije radio, iziskivati onaj isti rad koji se po uredbi određuje pravom radniku. Ali to se »*maženje*« nije uvijek provodilo, štaviše, provodilo se nekako kao kradom; na to su oštro pazili sa strane. Počesto se morao raditi težak posao, a onda su, razumije se, plemići mučili dvaput veću muku nego drugi radnici. Na alabastar su određivali obično tri - četiri čovjeka, starce ili nemoćne, dakle i nas među njima, razumije se; osim toga bi pridodali po jednoga pravog radnika koji zna posao. Obično je odlazio uvijek isti, nekoliko godina redom, Almazov, surov, crnomanjast, suhonjav čovjek, već u godinama, nedruževan i čangrizav. Strašno nas je prezirao. Uostalom, bio je veoma nerazgovorljiv, lijen čak i da viče na nas.

Suša u kojoj smo palili i tukli alabastar bila je također na pustoj, strmoj riječnoj obali. Zimi, osobito po sumornu danu, bilo je tužno gledati rijeku i suprotnu, daleku obalu. Nešto žalosno, što kida srce, bilo je u tom divljem, pustinjskom pejzažu. Ali sigurno je bilo još teže kad je na beskrajnoj, bijeloj, snježnoj prostirci jarko sjalo sunce; sve bi da odletiš kamogod na tu stepu što se započinje na drugoj obali i prostire prema jugu kao neprekidna ravnica možda tisuću petsto vrsta. Almazov se obično šuteći i surovo prihvaćao posla; mi se, tobože, stidimo što ne možemo pravo da mu pomažemo, a on namjerno svršava sam, namjerno ne traži od nas nikakvu pomoć, kao da želi da osjetimo svu svoju krivicu prema njemu i pokajemo se za svoju nekorisnost. A cijeli je posao bio u tome da se naloži peć, pa da se ispali natrpani u peć alabastar, koji bi mu mi i dovukli. A sutradan, kad se alabastar već sasvim ispalio, počinjalo je vađenje iz peći. Svaki bi od nas uzeo težak malj, napunio sebi zaseban sanduk alabastrom i stao ga razbijati. To je bio vrlo ugodan posao. Krhki se alabastar brzo pretvara u bijelu, blistavu prašinu, tako se zgodno, tako lijepo drobi. Mi mašemo teškim maljevima i lupkaramo; obrazi se rumene, krv kola brže. Onda nas i Almazov počinje gledati milostivije, kao što gledaju malodobnu djecu; milostivo puši svoju

lulicu, a ipak ne može da ne gunđa kad mora progovoriti. Ali on je sa svima bio takav, a zapravo je, čini se, bio dobar čovjek.

Drugi posao na koji su me slali bio je u radionici; okretao sam tokarski točak. Točak je bio velik, težak. Bila je potrebna prilična snaga da se on okreće, osobito kad bi tokar (bio je inženjerski majstor) djeljao štogod kao što je stupac sa stuba, ili noga s velika stola, za erarski namještaj kojem činovniku, a za to je bio potreban gotovo balvan. U takvom slučaju nije mogao sam da vrti jedan čovjek, nego su slali dvojicu — mene i još jednog plemića B. Tako je taj posao za nekoliko godina ostao nama kad je samo bilo štogod da se djelja.

B. je bio slab, boležljiv, još mlad, bolesnih grudi. Došao je u kaznionicu po prilici godinu dana prije mene, zajedno sa još dva druga — jednim starcem koji se za cijelo vrijeme dok je živio u kaznionici i dan i noć molio Bogu (zbog toga su ga kažnjenici veoma cijenili), a umro je za moga vremena, i s drugim, još vrlo mladim čovjekom, svježim, rumenim, jakim, smionim, koji je od polovice etape nosio umornoga B., punih sedam stotina vrsta. Trebalo je vidjeti njihovo prijateljstvo. B. je bio čovjek veoma obrazovan, plemenit, velikodušna karaktera, ali pokvarena i ozlojeđena bolešću. Točak smo okretali zajedno, i to nas je obojicu čak i zanimalo. Meni je taj posao omogućavao izvrsno kretanje.

Osobito sam još volio razgrtati snijeg. To je bilo obično poslije vijavica, vrlo često zimi. Kad vijavica potraje dan i noć, zamela bi neku kuću do polovice prozora, a neku bi gotovo i sasvim zatrpala. Kad onda prestane vijavica i javi se sunce, istjerali bi nas u velikim gomilama, a gdjekad i cijelu kaznionicu, da odgrćemo od erarskih zgrada snježne smetove. Svakome bi dali lopatu, svima zajedno odredili posao na rok, pokadšto takav da si se morao čuditi kako se može svladati, i svi bi se složno prihvatili posla. Sipki snijeg, koji se tek slegao i malko odozgo primrznuo, vješto se grabi lopatom, u golemim grudama, razbacuje se uokolo i još se u zraku pretvara u blistavu prašinu. Lopata ulazi sve dublje u bijelu masu što se svjetluca na suncu. Kažnjenici su gotovo uvijek veselo obavljali taj posao. Svjež zimski zrak i kretanje raspaljivali su ih. Svi bi postali veseliji; orio se grohot, cika, dosjetke. Počeli bi se grudati, ali nije moglo biti drugačije, razumije se, nego da se začas uzviču oni

razumni koji se zgražaju nad smijehom i veseljem, i sveopći bi se zanos obično svršavao psovkama.

Malo - pomalo počeh proširivati krug svojih poznanstava. Uostalom, nisam baš ni mislio o poznanstvima: sve sam još bio nemiran, mrk i nepovjerljiv. Poznanstva su počela sama po sebi.

Između prvih počeo me posjećivati kažnjenik Petrov. Kažem: *posjećivati*, i osobito naglašavam tu riječ. Petrov je živio u posebnom odjelu i u uzama najudaljenijim od mene. Među nama, činilo bi se, nije moglo biti nikakvih veza; zajedničkoga nije također baš ničega bilo i nije moglo biti. A ipak je Petrov u to prvo vrijeme držao kao za neku svoju dužnost da gotovo svaki dan svraća k meni u uze ili da me zaustavlja u slobodno vrijeme, kad bih hodao iza uza, što god mogu dalje od svačijih očiju. Isprva mi je to bilo neugodno. Ali on je nekako umio učiniti da su me njegovi posjeti ubrzo počeli i zabavljati, mada on nipošto nije bio baš druževan i razgovorljiv.

Vanjštinom je bio nevisoka rasta, jake građe, spretan, kočoperan, prilično ugodna lica, blijed, širokih jagodica, smiona pogleda, bijelih, gustih, sitnih zuba i s vječitim prstohvatom burmuta na donjoj usni. Stavljati na usnu burmut bio je običaj mnogih robijaša. Činio se mlađi nego što je uistinu bio. Bilo mu je četrdesetak godina, a naoko samo trideset. Govorio je sa mnom uvijek posve prirodno, držao se do krajnosti kao jednak s jednakim, to jest izvanredno pristojno i obzirno. Ako bi, na primjer, opazio da tražim samoću, porazgovorio bi sa mnom časak - dva, te me odmah ostavljao, i svaki put se zahvaljivao na pažnji, što, dakako, nije činio nikad i ni s kim na cijeloj robiji.

Zanimljivo je da su takvi odnosi potrajali među nama ne samo prvih dana, nego punih nekoliko godina, i gotovo nikad nisu postajali bliži, premda mi je zaista bio odan. Ne mogu ni sada dokučiti šta je zapravo želio od mene, zašto mi je dolazio svaki dan? Kasnije se, doduše događalo da me je i krao, ali je krao nekako *neočekivano*; a novaca nije od mene gotovo nikad molio, nije, dakle, nipošto dolazio radi novaca ili radi kakva interesa.

Ne znam također zašto, ali meni se uvijek činilo kao da on uopće i ne živi sa mnom u kaznionici, nego negdje daleko u drugoj kući, u gradu, a kaznionicu posjećuje samo uzgred, da dozna novosti, da posjeti mene, da pogleda kako živimo. Uvijek se nekamo žurio, kao

da je negdje nekoga ostavio i ondje ga čekaju, kao da negdje nešto nije dovršio. A, međutim, kao da se ipak nije baš odviše brinuo. I pogled mu je bio neobičan: uporan, sa sjenkom smionosti i neke poruge, ali je gledao nekako u daljinu, preko stvari; kao da nastoji iza stvari koja mu je pred nosom vidjeti neku drugu stvar, koja je podalje. To mu je davalo rastresen izraz. Namjerno sam gdjekada gledao kamo će od mene otići Petrov? Gdje to njega tako očekuju? Ali od mene je žurno odlazio kamogod u uze ili u kuhinju, sjedao ondje uz koga od onih što razgovaraju, slušao pažljivo, pokadšto se i sam miješao u razgovor, čak i vrlo žestoko, a onda bi odjednom nekako prekinuo i zašutio.

Ali, govorio on ili sjedio i šutio, ipak se vidjelo da je tu samo tako, uz put, da negdje ima posla i da ga negdje očekuju. Najčudnije je to da posla nije imao nikad nikakva; živio je u pukoj besposlici (osim erarskih poslova, razumije se). Nije znao nikakav zanat, a i novaca nije gotovo nikad imao. Ali za novcima nije mnogo ni žalio. A o čemu je razgovarao sa mnom? Razgovor mu je bio isto tako neobičan kao i on sam. Vidi, na primjer, da gdjekad sam hodam za kaznionicom, i odjednom naglo zakreće prema meni. Dolazi korakom, a čini se kao da je pritrčao.

— Zdravo!

— Zdravo!

— Jesam li vas uznemirio?

— Niste.

— Htio sam, evo, da vas upitam za Napoleona.[11] Ta on je rođak onome koji je bio dvanaeste godine? (Petrov je bio od vojničkih naseljenika, pismen.)

— Jest, rođak je.

— Šta kažu, kakav je predsjednik?

Pitao je uvijek brzo, otržito, kao da mora što brže nešto doznati. Kao da se raspituje o nekom vrlo važnom poslu koji se ne može nimalo odgoditi.

Razjasnim mu kakav je Napoleon predsjednik, i dometnem da će možda ubrzo postati i car.

— Kako to?

Razjasnim mu, koliko mogu, i to. Petrov je pažljivo slušao, potpuno shvaćao i brzo se dovijao, čak se nagnuo uhom na moju stranu.

— Hm… A htio sam, eto, da vas upitam, Aleksandre Petroviču, je li istina, što govore, da ima takvih majmuna kojima su ruke do peta, a veliki su kao najviši čovjek.

— Jest, ima takvih.

— A kakvi su to?

Objasnim mu, koliko sam znao, i to.

— A gdje žive?

— U žarkim zemljama. Ima ih na otoku Sumatri.

— To je u Americi, je li? Šta to govore, da ondje ljudi tobože hodaju naglavce?

— Ne hodaju naglavce. To vi pitate za antipode.

Objasnim mu što je Amerika, a koliko sam mogao i šta su antipodi. Slušao me tako pažljivo kao da je baš samo radi antipoda dotrčao.

— Aa! A ja sam eto lanjske godine čitao o grofici Lavalliere, Arefjev donio knjigu od ađutanta. To je dakle istina, ili je samo tako izmišljeno? Dumasovo djelo.

— Razumije se, izmišljeno.

— Pa zbogom. Hvala.

I Petrova nestaje. Zapravo nismo gotovo nikad razgovarali drugačije nego tako.

Počeh se raspitivati o njemu. Kad je M. doznao za to poznanstvo, čak me je i opominjao. Rekao mi je da su mnogi robijaši pobuđivali u njemu strah, osobito isprva, prvih dana u kaznionici, ali nijedan, čak ni Gazin, nije ga se dojmio tako strahovito kao taj Petrov.

— To je najodlučniji, najneustrašiviji od svih robijaša — govorio je M. — Za sve je sposoban; ni pred čim neće zastati ako mu se javi hir. I vas će zaklati ako mu padne na um, tako, naprosto će vas zaklati, neće se ni namrštiti ni pokajati.Čak mislim da nije sasvim pri pameti.

Ta me ocjena veoma zainteresirala. Ali M. nije nekako mogao razjasniti zašto mu se tako čini. I začudo: nekoliko sam godina za redom poznavao Petrova, gotovo sam svaki dan razgovarao s njim; cijelo mi je vrijeme bio iskreno privržen (premda uopće ne znam

zašto) — i za svih tih godina, iako je on i u kaznionici živio razborito i nije učinio baš ništa strašno, ipak sam, gledajući ga i razgovarajući s njim, svaki put bio uvjeren da je M. imao pravo i da je Petrov možda najodlučniji, najneustrašiviji čovjek, koji se ni na šta ne da prisiliti. Zašto mi se tako činilo, to također ne mogu razjasniti.

Napomenut ću, uostalom, da je taj Petrov bio onaj isti koji je htio ubiti majora-upravitelja kad su ga zovnuli da bude kažnjen, i kad se major, kako su govorili kažnjenici, »spasio čudom« — jer je otišao upravo trenutak prije kazne. Jedanput, još prije robije, dogodilo se da ga je pukovnik na vježbi udario. Po svoj su ga prilici mnogo puta tukli i prije toga; ali sad on nije htio da pretrpi, nego je probo pukovnika javno, usred bijela dana, na očigled svih vojnika. Uostalom, ne znam do potankosti cijelu tu priču; nije mi je nikad pripovijedao. Dakako, to su bili samo sijevci, kad bi se iznenada pojavila prava njegova narav. Ipak su bili vrlo rijetki. Bio je zaista razborit i čak miran. U njemu su se krile strasti, čak jake, žarke; ali žeravica je uvijek bila zapretena pepelom i tiho je tinjala. U njega nisam nikad opažao ni sjenke razmetljivosti ili taštine, kao na primjer u drugih. Svađao se malokad, ali nije ni s kim bio ni u osobitu prijateljstvu, možda jedino sa Sirotkinom, a i to onda kad ga je trebao.

Ipak sam jednom vidio kako se ozbiljno rasrdio. Nisu mu nešto dali, neku stvar; zakinuli ga za nešto. Prepirao se s njim kažnjenik, jaka ljudeskara, visoka rasta, pakosnik, zabadalo, podrugljivac i nipošto kukavica, Vasilij Antonov, iz građanskog odjela. Već su dugo vikali, i ja sam mislio da će se to, ako previše zagrdi, završiti naprosto bubocima, jer se Petrov, doduše malokad, ali ipak pokadšto čak i tukao i psovao kao posljednji robijaš. Sada se dogodilo drugačije: Petrov je odjednom problijedio, usne mu zadrhtale i pomodrile: počeo je teško disati. Ustao je s mjesta i polako, sasvim polako, svojim nečujnim, bosim nogama (ljeti je veoma volio hodati bos) prišao Antonovu. Naglo, u jedan mah u cijelim bučnim, vikačkim uzama svi zašutjeli; čula bi se muha. Svi čekaju šta će biti. Antonov mu skočio u susret; sav se izobličio…

Nisam izdržao, nego iziđoh iz uza. Mislio sam, neću dospjeti ni da siđem niza stepenice i već ću začuti krik zaklana čovjeka. Ali se i ovaj put završilo ničim; dok Petrov nije još dospio da mu priđe, Antonov mu šuteći i brzo dobaci prijepornu stvar. (Bile su to neke

sasvim jadne prnje, neki obojci.) Razumije se, za časak — dva Antonov ga je ipak malo opsovao, radi olakšanja savjesti i iz pristojnosti, da pokaže kako se nije baš tako uplašio. Ali Petrov nije ni mario za psovanje, nije čak ni odgovarao: nisu bile u pitanju psovke, i sve se završilo u njegovu korist; bio je vrlo zadovoljan i uzeo prnje.

Za četvrt sata već je kao i prije tumarao po kaznionici, sasvim besposličarski, i kao da je tražio neće li se gdje zapodjeti o čemu zanimljivi razgovor, da i on zatakne tamo nos i posluša. Činilo se da ga sve zanima, ali se nekako događalo da je ponajviše ostajao ravnodušan za sve i samo je tako besposlen lunjao po kaznionici, tumarao amo - tamo. Mogao bih ga usporediti i s radnikom, kršnim radnikom kojemu bi sve išlo od ruke, ali mu ne daju posla, i on, eto, čeka i sjedi i igra se s malom djecom. Nisam razumio ni zašto živi u kaznionici, zašto ne bježi. Ne bi se predomisljao da bježi, kad bi samo vruće to zaželio. Takvim ljudima, kao što je Petrov, gospodari razum samo dotle dok oni što ne požele. Onda na cijelom svijetu nema više zapreke njihovoj želji. A uvjeren sam da bi on umio vješto pobjeći da bi zavarao sve, da bi tjedan dana mogao sjediti bez kruha gdjegod u šumi ili u trščaku na rijeci. Ali on očito nije još nadošao na tu misao i nije to poželio uistinu.

Velika razbora, osobito zdrava suda nisam nikad opazio kod njega. Ti se ljudi i rađaju s jednom jedincatom idejom koja ih cijeli život besvjesno pokreće amo - tamo; oni tako tumaraju cijeli život dok ne nađu posao koji im je sasvim po volji; onda im nije više stalo ni do glave. Čudio sam se gdjekad kako takav čovjek, koji je zbog batina zaklao poglavara, ovako bez riječi liježe kod nas da bude išiban. Gdjekad su ga šibali i kad bi ga zatekli s rakijom. Poput svih robijaša koji nemaju zanata počinjao bi katkad da unosi rakiju. Ali on je i pod šibe lijegao kao sa svojom privolom, to jest, kao da uviđa za što je to; u protivnom slučaju ne bi on ni za što legao, makar ga ubili.

Čudio sam mu se također kad me je krao, usprkos očitoj privrženosti spram mene. To ga je snalazilo nekako na mahove. Ukrao mi je bibliju koju sam mu dao da samo odnese s jednoga mjesta na drugo. Put je bio svega nekoliko koraka, ali je uspio da putem nađe kupca, prodao je i novce odmah propio. Sigurno je već ludo zaželio piti, a što bi ludo zaželio, to se *moralo* ostvariti. Eto

takav i kolje čovjeka za četvrt rublja, da za tu četvrtinu rublja popije osminu štofa rakije, a drugi put će propustiti čovjeka i sa sto tisuća. Naveče mi je sam priopćio krađu, ali bez ikakve zabune i kajanja, sasvim ravnodušno, kao najobičniju zgodu. Pokušao sam da ga čestito izgrdim; a i žao mi bješe moje biblije. Slušao me bez srdžbe, čak vrlo mirno; povlađivao da je biblija veoma korisna knjiga, iskreno žalio što je sada nemam, ali nipošto nije požalio što ju je ukrao; gledao je tako samosvjesno da sam ga odmah prestao grditi. A grdnju je trpio valjda zbog toga što je zaključio da i ne može proći bez toga da ga izgrdim za takav postupak, pa misli: neka on iskali dušu, nauživa se, nagrdi se; ali zapravo je sve to ludorija, takva ludorija da bi ozbiljnu čovjeku bila sramota i govoriti o tome.

Čini mi se da me je uopće držao za neko dijete, gotovo djetence, koje ne razumije najobičnije stvari na svijetu. Ako bih, na primjer, zapodijevao s njim razgovor o bilo čemu osim znanosti i knjiga, odgovarao mi je doduše, ali samo kao iz pristojnosti, te bi se ograničio na najkraće odgovore. Često sam se pitao: šta je njemu stalo do toga knjiškoga znanja o kojemu me obično ispituje? Događalo se da sam za tih razgovora s vremena na vrijeme pogledao sa strane na njega: da mi se možda ne podsmijeva? Ali nije se podsmijevao; obično je slušao ozbiljno, pažljivo, doduše ne suviše pažljivo, i to posljednje me je pokadšto ogorčavalo. Pitanja je zadavao točno, određeno, ali nekako se nije baš čudio obavijestima koje je dobivao od mene i primao ih čak rastresen… Činilo mi se i to da je o meni zaključio, ne razbijajući sebi dugo glavu, da se sa mnom ne može govoriti kao i s drugim ljudima, da osim razgovora o knjigama ništa drugo ne razumijem i čak nisam sposoban da razumijem, tako da me i ne vrijedi uznemirivati.

Uvjeren sam da me je čak i volio, i tome sam se veoma čudio. Je li me držao za nedorasla, nepotpuna čovjeka, je li spram mene osjećao onu osobitu samilost kakvu instinktivno osjeća svako jako biće za drugo slabije, kad je razabrao da sam takvo biće — ne znam. Sve mu to, doduše, nije smetalo da me krade, ali sam ipak uvjeren da me je žalio i kad me je krao. »Ah — misli on možda zahvaćajući rukom u tuđe dobro — kakav je to čovjek koji ne može ni svoje dobro braniti!« Ali zbog toga me je, čini mi se, i volio. Sam mi je jednom rekao, nekako iznenada, da sam »čovjek predobre

duše«, i »vi ste baš tako bezazleni, tako bezazleni, da me čak i smilovanje snalazi. Samo nemojte zamjeriti, Aleksandre Petroviču — dometnuo nakon časka — ta ja sam tako, iz duše kazao«.

Takvim se ljudima događa gdjekad u životu da se odjednom oštro i snažno ističu i iskazuju u časovima kakva nagloga, općeg rada ili prevrata, i tako u trenutku razviju svoju punu djelatnost. To nisu ljudi koji govore i ne mogu biti začetnici i glavni vođe u radu; ali su njegovi glavni izvršitelji i prvi započinju. Započinju jednostavno, bez posebnih uzvika, ali prvi preskaču glavnu zapreku, ne sklanjujući se, bez straha, udaraju ravno na sve noževe — i svi trču za njima i idu slijepo, idu sve do posljednjeg zida gdje obično i gube glave. Ne vjerujem da bi Petrov mogao dobro završiti; on će u takvom jednom jedincatom času sve završiti, pa ako dosad još nije propao, to znači da se još nije pojavila prilika. Ali tko zna? Možda će i poživjeti do sjedina i posve mirno umrijeti od starosti, bez cilja tumarajući amotamo.

Ipak mi se čini, M. je pravo rekao da je to najodlučniji čovjek na cijeloj robiji.

VIII

ODLUČNI LJUDI — LUČKA

O odlučnima je teško govoriti; na robiji ih je, kao i svagdje, bilo prilično malo. Naoko je to možda i strašan čovjek; kad se sjetiš šta o gdjekojem pripovijedaju, počinješ ga se i kloniti. Neko me je nesvjesno čuvstvo navodilo isprva čak i da obilazim te ljude. Kasnije sam mnogo izmijenio svoje poglede i o najstrašnijim ubojicama. Gdjekoji i nije ubio, a strasniji je od drugoga koji je ovamo došao nakon šest ubojstava. O nekim zločinima teško je bilo stvoriti i najosnovniji pojam: toliko je u njihovu izvršenju bilo čudnovatih okolnosti. Kažem to baš zbog toga što se kod nas u prostom puku neka ubojstva događaju iz najneobičnijih razloga.

Ima, na primjer, pa i vrlo često, ovakav tip ubojice: živi taj čovjek tiho i mirno. Ljuta je nevolja — on trpi. Recimo, seljak je, dvorski sluga, mještanin, vojnik. Odjednom mu nešto po zlu pošlo; nije izdžao nego potegao nož na svoga neprijatelja i tlačitelja. Tu i

započinje ono neobično: na neko vrijeme čovjek odjednom prevršuje mjeru. Prvoga je zaklao tlačitelja, neprijatelja; to je doduše zločin, ali je razumljiv, bilo je povoda; ali kasnije kolje i one koji mu nisu neprijatelji, kolje na koga naiđe, kolje za zabavu, zbog proste riječi, zbog pogleda, radi broja, ili naprosto: »Silazi mi s puta, ne nailazi mi na put, ja idem!« Kao da se čovjek opio, kao da je u bunilu. Kao da, čim je preskočio crtu koja mu je bila određena, počinje već uživati što mu nije više ništa sveto, kao da ga nešto kopka da u jedan mah preskoči svaku zakonitost i vlast i da se nauživa najrazuzdanije i bezgranične slobode, nauživa se kako srce zamire od užasa, jer je nemoguće da on to ne bi osjećao. Zna on uz to da ga očekuje strašna kazna. Sve je to možda nalik na ono čuvstvo koje čovjeka s visoke kule vuče u dubinu pod njegovim nogama, da bi se, najzad, i sam strmoglavio: što prije, pa je kraj! I sve se to događa čak i najmirnijim i prosječnim ljudima.

Neki se od njih u toj omaglici još i razmeću. Što je bio prije utučeniji, to ga jače sada podbada želja da se prošepiri, da zada straha. Naslađuje se tim strahom, voli samu odvratnost koju pobuđuje u drugima. Zaodijeva se nekim junaštvom, i takav »junak« pokadšto i sam želi da bude što prije kažnjen, čeka da ga dotuku, jer mu je napokon i samome teško nositi na sebi to tobožnje junaštvo. Zanimljivo je da cijelo to raspoloženje, cijela ta prividnost traje ponajviše do kaznenog mjesta, a onda kao da je odsječeno: baš kao da je to zaista neki propisani rok i kao da je unaprijed određen pravilima, stvorenima za to. Tu se čovjek odjednom smiruje, skunjuje, pretvara se u nekakva mlitavca. Na kaznenom se mjestu kmezi — moli ljude za oproštenje. Dolazi u kaznionicu, i gledaš — tako slini, tako šmrče i utučen je, da mu se čak i čudiš: »Ta zar je to onaj isti koji je zaklao petšest ljudi?«

Naravno, neki se ni u kaznionici ne smiruju brzo. Sve se održava neka snaga, neka hvalisavost; evo, kao da kaže, ta nisam ja ono što vi mislite; ja sam »za šest duša«. Ali na kraju se ipak smiruje. Gdjekad će samo sebi ugoditi sjećajući se svoga junačkog razmaha, svoga bančenja, što mu se dogodilo jednom u životu kad je »junakovao«, i vrlo voli, ako nađe prostodušnika, da se doličnom dostojanstvenošću pred njim pošepiri, pohvališe i da mu

ispripovijeda svoja junačka djela, nikako ne odajući da on sam želi pripovijedati. Evo, kao da kaže, kakav sam ja čovjek!

I kako se prefinjeno održava ta samoljubiva opreznost, kako lijeno nemarna zna gdjekada biti takva pripovijest! Kakva se naučena nadutost javlja u tonu, u svakoj riječi pripovjedačevoj. I gdje su se ti ljudi izučili!

Jednom za tih prvih dana, jedne duge večeri, kad sam besposlen i tužan ležao na ljesama, saslušao sam jednu od takvih pripovijesti, i kako sam bio neiskusan, držao sam pripovjedača za nekakva silna, strašna zlikovca, za nečuvenu željeznu narav, jer se on tada gotovo podsmijevao Petrovu. Tema je pripovijesti bila kako je on, Luka Kuzmič, ni rad čega drugoga nego jedino sebi za zabavu, *utukao* jednog majora. Taj je Luka Kuzmič bio onaj isti maleni, mršav, mlađani kažnjenik šiljata nosa u našim uzama, Malorus, kojega sam već spominjao. Bio je zapravo Rus, samo se rodio na jugu, čini mi se, kao kmet. U njemu je zaista bilo nešto oštro, uznošljivo: »Malen ptić, velik krič«. Ali uznici instinktivno poznaju čovjeka. Njega su vrlo malo cijenili, ili, kako govore u kaznionici, »njemu su vrlo malo cijenili«.

Bio je silno samoljubiv.

Sjedio je te večeri na ljesama i šio košulju. Šivanje rublja bio mu je zanat. Uz njega je sjedio tup, ograničen momak, ali dobar i prijazan, krupan i visok, njegov susjed na ljesama, uznik Kobilin. Lučka se kao susjed često s njim svađao i uopće mu se obraćao bahato podrugljivo i despotski, što Kobilin u svojoj prostodušnosti nije gotovo opažao. Pleo je vunenu čarapu i ravnodušno slušao Lučku. On je pripovijedao prilično glasno i razgovijetno. Želio je da ga svi čuju, premda je, naprotiv, nastojao da se čini kao da pripovijeda samo Kobilinu.

— Otpravili ti mene, brate, iz našeg mjesta — započe, bockajući iglom — u Čv, zbog skitnje dakle.

— A kad je to bilo, odavno? — zapita Kobilin.

— Pa, dok dospije grašak, uzet će druga godina. I tako, kad smo došli u K-v, strpali me na kratko vrijeme u kaz nionicu. Gledam: sjedi sa mnom dvanaestak ljudi, sve sami Malorusi, visoki, zdravi, kršni, kao bikovi. A tako su mirni!

Jelo je loše; titra se njima njihov major kako je njegovoj milosti zagodno (Lučka je namjerno iskrivio riječ). Sjedim dan-dva; vidim, ljudi su plašljivi. A šta, kažem, popuštate takvom glupanu?

— Pa ded se ti razgovori s njim! — čak mi se i smješkaju.

Šutim. A tu je, braćo, bio jedan silno smiješan Ukrajinac — nadovezao on odjednom okanjujući se Kobilina i obraćajući se svima uopće. — Pripovijedao je kako su ga na sudu osudili, i kako je sa sudom razgovarao, a sve plače; ostala su mu, kaže, djeca, žena. A tako je krupan, sijed, debeo. »Ja mu, kaže, velim: ne! A on, đavolji sin, sve piše, sve piše! Pa, velim sebi, skapao ti, a ja te gledao! A on sve piše, sve piše, a kad je zaviknuo!… Onda mi ode glava!« Ded mi, Vasja, konac; truo je robijski konac.

— S trga je — odgovori Vasja dajući konac.

— Naš je šivaći konac bolji. Onomadne smo poslali nevalida, pa od kakve on tamo podle žene uzima! — nastavi Lučka udijevajući konac prema svjetlu.

— Od kume, sigurno.

— Šta dakle, kako ono major? — zapita sasvim zaborav ljeni Kobilin.

To je jedino i trebalo Lučki. Ipak nije odmah nastavio pripovijest, pa kao da i nije Kobilina udostojio svoje pažnje. Mirno uravnao konce, lijeno potegnuo pod sobom noge i napokon progovorio:

— Uzbunio ja najzad moje Maloruse, zovnuli majora. A ja još izjutra zaiskao od susjeda nož, uzeo i sakrio ga, za svaki slučaj. Razbjesnio se major. Dolazi on. Hajde, kažem, ne budite kukavice, Malorusi! A njima već srce palo u tur, sve dršću! Utrčao major, pijan. »Tko je tu! Šta je tu! Ja sam car, ja i bog!«

Kad je rekao: »Ja sam car, ja i bog«, istupim — nastavi Lučka — a nož mi u rukavu.

— Nije, kažem, vaše visokoblagorođe, a sve prilazim bliže i bliže, nije, kako bi to moglo biti, kažem, vaše visokoblagorođe, da bi vi bili nama car i bog?

— A, to si dakle ti, to si dakle ti — zaviknuo major — buntovnice!

— Ne, kažem (a sve se primičem bliže), ne kažem, vaše visokoblagorođe, kako možda i vi sami znate i poznajete, Bog naš, sveznajući i svudašnji, jedan je jedini, kažem. I car je naš jedan jedini, postavio ga je nad nama sam Bog. On je, vaše

visokoblagorođe, kažem, monarh. A vi ste, vaše visoko blagorođe, tek major — poglavar naš, vaše visokoblagorođe, po carskoj milosti, kažem, i po svojim zaslugama.

— Kako, kako, kako, kako! — raskokodakao se, ne može govoriti, zagrcnuo se. Baš se neobično začudio.

— Pa evo kako, kažem; i kako sam ga odjednom saletio, baš sam mu cijeli nož zarinuo u sam trbuh. Spretno sam pogodio. Svalio se i samo nogama zatrzao. Bacio sam nož.

— Pazite, kažem, Malorusi, dignite ga sada!

Ovdje ću malo zastraniti. Na nesreću, takve rečenice: »Ja sam car, ja i bog«, i mnogo drugih nalik na to, prilično su upotrebljavali u staro vrijeme mnogi zapovjednici. Mora se, uostalom, priznati da je takvih zapovjednika još malo preostalo, a možda ih je i sasvim nestalo. Dodat ću, također, da su se osobito razmetali i voljeli se razmetati takvim rečenicama ponajviše oni zapovjednici koji su i sami potekli iz nižih činova. Časnički čin kao da im izvrće svu nutrinu, a ujedno i glavu. Dugo su izdirali, prošli su sve stupnjeve podvrženosti, pa odjednom vide da su časnici, zapovjednici, blagorođe, te i od nenaviknutosti i od prve opojenosti pretjeruju u uvjerenju o svojoj moći i značenju; razumije se, samo prema nižim činovnicima koji su im podvrženi. A pred višima su kao i prije u strahopoštovanju, kakvo uopće nije potrebno, i mnogim je poglavarima čak mrsko. Neki puzavci i s posebnim žarom hite da izjave svojim višim zapovjednicima kako su i oni sami potekli iz nižih činova, premda su časnici, i da »zauvijek pamte svoje mjesto«.

Ali prema nižim činovima postajali su gotovo neograničeni gospodari. Razumije se, danas teško da ima takvih i teško da bi se našao takav koji bi zaviknuo: »Ja sam car, ja i bog«. Ali spomenut ću ipak da ništa tako ne žesti kažnjenike, pa i uopće sve niže činove, kao takve riječi poglavara. Ta bezobraznost veličanja samoga sebe, to pretjerano uvjerenje o nekažnjivosti rađa mržnju u najpokornijem čovjeku i dozlogrđuje mu. Na sreću, takvu je pojavu, koja je gotovo nestala, još u staro vrijeme vlast strogo progonila. Nekoliko primjera za to znam i sam.

Uopće, one niže ogorčava svaka ohola nemarnost, svaka gadljivost u saobraćaju s njima. Neki misle, na primjer, ako se uznik dobro hrani, ako je dobro opskrbljen, ako se sve radi po zakonu,

onda je sve učinjeno. A to je zabluda. Svatko, bio on tko mu drago i ma kako bio ponižen, iziskuje makar instinktivno, makar nesvjesno, ali iziskuje, da mu štuju ljudsko dostojanstvo. Kažnjenik zna i sam da je kažnjenik, izopćenik, i zna svoje mjesto pred poglavarom; ali nikakvim žigovima, nikakvim okovima nećeš ga prisiliti da zaboravi da je čovjek. A jer je zaista čovjek, treba s njim postupati čovječno. Bože moj! Ta čovječni postupak može da počovječi i onoga na kome je već odavno potamnio lik božji. S tim »nesretnicima« i treba postupati najčovječnije. To je njima spasenje i radost.

Nailazio sam na takve dobre, plemenite zapovjednike. Vidio sam kako su se oni doimali tih poniženih. Nekoliko prijaznih riječi, i uznici su gotovo uskrsavali moralno. Radovali su se kao djeca i kao djeca počinjali i voljeti. Spomenut ću još nešto neobično: sami uznici ne vole da poglavari s njima opće odviše familijarno i baš odviše dobrodušno. Uznik želi da cijeni poglavara, a ovako on nekako prestaje da ga cijeni. Uznik voli, na primjer, da mu poglavar ima odličja, da je naočit čovjek, u milosti kod kojega visokog poglavara, da je i strog, i ozbiljan, i prevedan, i da pazi na svoje dostojanstvo. Takve uznici vole: on je eto i svoje dostojanstvo očuvao, i njima nije nažao učinio, sve je, dakle, dobro i lijepo.

— — —

— Za to su ti valjda i opalili? — mirno upita Kobilin.

— Hm! Opalili su mi, brate, istina da su mi opalili. Aleju, ded mi n6žice! Šta to, braćo, danas nema igračnice ?

— Maloprije su sve propili — napomenu Vasja. — Da nisu propili, valjda bi je i bilo.

— Da nisu! Za »da je« i u Moskvi daju sto rubalja — reče Lučka.

— A koliko su tebi, Lučka, dali ukupno? — progovori opet Kobilin.

— Dali su mi, dragi prijatelju, sto i pet. A da vam kažem, braćo: zamalo me nisu ubili — prihvati Lučka opet se okanjujući Kobilina. — Kad mi je, dakle, dospjelo tih sto i pet, povezli me u potpunoj paradi. A nikad još dotle nisam okusio šiba. Zgrnuo se nedogledan svijet, sav se grad strčao: kažnjavat će razbojnika, ubojicu dakle. I kako je glup taj svijet, ne znam ni da kažem. Krvnik me razodjenuo, povalio, viče:»Drži se, opalit ću te!« Čekam šta će biti. Kad mi je odrapio

jedanput, htjedoh da zaviknem, zinuo sam već bio, a nema krika. Glas me dakle izdao. Kad mi je odrapio drugi put, pa, vjerovao ili ne vjerovao, nisam više ni čuo kad su odbrojili dva. A kad sam se prenuo, čujem kako broje: sedamnaesta. Tako su me, brate, koja četiri puta nakon toga skidali s dereža, odmarao sam se po pola sata: polijevali me vodom. Iz— buljenim očima gledam sve njih, pa mislim: »Tu ću i umrijeti … «

— I nisi umro? — naivno upita Kobilin.

Lučka ga ošinuo nadasve prezirnim pogledom; razlegao se grohotan smijeh.

— Baš je lakrdijaš!

— Nije zdrav na tavanu — priklopi Lučka kao da se kaje što je mogao da zapodjene razgovor s takvim čovjekom.

— I jest mu pamet utučena — potvrdi Vasja.

Premda je Lučka ubio šest ljudi, u kaznionici ga se nikad nitko nije bojao, mada je on možda u duši želio da se pročuje kakav je strašan čovjek…

IX

ISAJ FOMIČ — KUPKA — BAKLUŠINOVA PRIPOVIJEST

Približavali se božićni blagdani. Uznici su ih očekivali nekako svečano, pa sam, gledajući njih, i ja počeo očekivati nešto neobično. Neka četiri dana prije blagdana odveli nas na kupanje. Za moga vremena, osobito prvih godina, malokad su uznike vodili na kupanje. Svi se obradovali i počeli se spremati. Bilo je određeno da idemo poslije objeda, a u takvo popodne nije se više radilo.

Više od svih u našim uzama radovao se i žurio Isaj Fomič Bumstein, robijaš Židov, kojega sam već spominjao u četvrtoj glavi ove pripovijesti. On se volio pariti dok ne otupi, do besvijesti, i svaki put kad se sada, prebirući stare uspomene, sjetim naše robijaške kupke (koja je zavrijedila da ne bude zaboravljena), odmah mi je pred očima na prvom mjestu lice preblaženog, nezaboravnog Isaja Fomiča, moga druga na robiji i supatnika u uzama. Bože mili, kako je šaljiv i smiješan bio taj čovjek! Rekao sam već nekoliko riječi o njegovoj figurici: pedesetak godina, mlitav, namreškan, sa

strahovitim žigovima, slabunjav, bijela pilećeg tijela. U izrazu mu se lica vidjelo neprekidno, ničim nepokolebano zadovoljstvo samim sobom, čak blaženstvo. Čini mi se da uopće nije žalio što je dopao robije. Kako je bio zlatar, a u gradu nije bilo zlatara, obavljao je neprestano kod gospode i kod gradskih poglavara same zlatarske poslove. Njemu su ipak bar nešto plaćali.

Nije oskudijevao, živio je čak *bogato*, ali je štedio novce i uz kamate ih pozajmljivao svim robijašima. Imao je svoj samovar, dobru strunjaču, čaše, čitav pribor za objed. Gradski mu Židovi nisu kratili svoje poznanstvo i zaštitu. Subotom je pod stražom odlazio u svoju bogomolju u gradu (što zakoni dopuštaju) i živio kao bubreg u loju, samo je nestrpljivo očekivao kad će odsjediti svojih dvadeset godina da se »oženi«. U njemu je bila smiješna mješavina naivnosti, gluposti, lukavosti, drskosti, prostodušnosti, plahosti i hvalisavosti. Bilo mi je vrlo čudno što mu se kažnjenici uopće nisu podsmijevali, nego jedino za zabavu zbijali s njim šalu. Isaj Fomič je očevidno svima služio za razonodu i svakidašnju zabavu. »On nam je jedini, ne dirajte Isaja Fomiča«, govorili su kažnjenici, a Isaj Fomič, premda je i shvaćao šta je posrijedi, ipak se očito ponosio svojom važnošću, a to je uznike veoma zabavljalo.

On je u najsmješnijim okolnostima stigao na robiju (još prije mene, ali su mi pripovijedali). Jednom se iznenada, predveče, za slobodna vremena, raširio po kaznionici glas da su doveli Židovčića i briju ga u stražarnici, pa će on odmah ući. Onda nije na robiji bio još nijedan Židov. Uznici su ga čekali nestrpljivo i odmah ga okružili čim je ušao na vrata. Kažnjenički potčasnik odveo ga u građanske uze i pokazao mu mjesto na ljesama. Isaju Fomiču bila je u rukama vreća s erarskim stvarima, koje su mu dali, i sa svojim stvarima. Položio je vreću, popeo se na ljese, podvio poda se noge i sjeo, a ne usuđuje se nikoga pogledati. Oko njega se ori smijeh i kaznioničke dosjetke, koje nišane na njegovo židovsko porijeklo. Odjednom se kroz gomilu progurao mlad kažnjenik, a u rukama nosi posve stare, prljave i razderane svoje ljetne šalvare za prido erarske obojke. Sjeo uz Isaja Fomiča i udario ga po ramenu.

— Ej, prijatelju dragi, čekam te ovdje već šestu godinu. Evo, gledaj, hoćeš li mnogo dati?

Pa razastre pred njim donesene prnje.

Isaj Fomič, koji se ulazeći u kaznionicu zaplašio toliko da se nije usudio ni uzgledati na tu gomilu podrugljivih, iznakaženih i strašnih lica što su se zbila oko njega, te od plahosti nije još dospio ni riječ da izgovori — kad je ugledao zalog, odjednom se trgnuo i brzo stao prstima prebirati prnje. Čak ih je pogledao prema svjetlu.

Svi su čekali šta će reći.

— Šta je, dakle, rubalj srebra ne daš? A vrijedilo bi! — nastavio zalagatelj namigujući Isaju Fomiču.

— Rubalj srebra ne može se dati, a sedam kopejaka može.

I to su bile prve riječi koje je Isaj Fomič izgovorio u kazni onici. Svi su pucali od smijeha.

— Sedam! Pa daj makar i sedam! Ali pazi, čuvaj zalog; glavom mi odgovaraš za nj.

— Tri kopjejke kamata, bit će deset kopejaka — otržito i drhtavim glasom nastavio Židovčić spuštajući ruku u džep po novce i bojažljivo pogledavajući na kažnjenike. I plašio se strahovito, i posao želio da sklopi.

— Jesu li to tri kopjejke kamata na godinu dana?

— Ne, nisu, nego na mjesec dana.

— Škrtac si ti, Žide! A kako se zoveš po sebi i po ocu?

— Isaj Fomič.

— Pa, Isaje Fomiču, daleko ćeš kod nas dotjerati! Zbogom!

Isaj Fomič još jednom ogledao zalog, složio ga i brižljivo gurnuo u svoju vreću, uz neprestani hohot kažnjenika.

Njega su zaista svi nekako i voljeli i nitko ga nije vrijeđao, premda su mu gotovo svi bili dužnici. A on je bio blag kao koka, pa kad bi vidio kako su mu svi skloni, pokušao bi se čak i junački, ali tako prostodušno smiješno da su mu to odmah praštali. Lučka, koji je za svoga vijeka upoznao mnogo Židova, često ga je zadirkivao, ali nipošto od pakosti nego onako, za zabavu, kao što se zabavljaju sa psićem, papigom, dresiranim životinjama itd. Isaj Fomič znao je to vrlo dobro, nije se uopće vrijeđao i vješto je znao uzvratiti šalu.

— Hej, Žide, izmlatit ću te!

— Ti ćeš mene jedanput udariti, a ja ću tebe deset puta — junački odgovara Isaj Fomič.

— Gnjido prokleta!

— Neka bude gnjida.

— Žide gnjidavi!

— Neka bude tako. Makar gnjidav, ali bogat; ima novaca.

— Krista si prodao.

— Neka bude tako.

— Valja ti, Isaje Fomiču, momak si od oka! Ne dirajte ga, on nam je jedini! — viču i hohoću kažnjenici.

— Hej, Žide, izvući ćeš knut, dospjet ćeš u Sibiriju.

— Pa ionako sam u Sibiriji.

— Još će te dalje prognati.

— A šta je, je li ondje pan Bog?

— Pa jest.

— Neka dakle; samo kad je pan Bog i novci, onda će svu da dobro biti.

— Momak je od oka Isaj Fomič, vidi se, momak od oka! — viču svi unaokolo, a Isaj Fomič, premda vidi da mu se podsmijevaju, hrabri se. Sveopće pohvale očito ga raduju, i on će zapjevati tankim diskantom, da se ori po cijelim uzama: la-lalalala, neku nezgrapnu, smiješnu melodiju, jedinu pjesmu, bez riječi, koju je pjevao za cijele svoje robije. Kasnije, kad se sa mnom bliže upoznao, uvjeravao me pod prisegom da je to ona melodija koju je pjevalo šest stotina tisuća Židova, i malih i velikih, kad su prelazili Crveno more, i svakom se Židovu nalaže da tu melodiju pjeva u času slavlja i pobjede nad neprijateljima.

Uoči svake subote, u petak naveče, dolazili su iz drugih uza u naše uze naročito da gledaju kako će Isaj Fomič svetkovati svoj šabes. Isaj Fomič bio je toliko naivno hvalisav i tašt da je i njega veselila ta opća radoznalost. Pedantno je i namješteno dostojanstveno pokrivao u kutu svoj majušni stolić, rasklapao knjigu, palio dvije svijeće i mrmljaući neke tajnovite riječi počeo oblačiti svoju rizu (rižu, kako je on izgovarao). To je bio šaren vuneni ogrtač, koji je brižno spremao u svoj sanduk. Na obje bi ruke privezao naručnike, a na glavu, baš na čelo, pričvrstio trakom neku drvenu kutijicu, pa se činilo da je Isaju Fomiču iskočio na čelu neki smiješan rog.

Onda bi započeo molitvu. Molio ju je pjevuckajući, vikao, pijuckao, okretao se unaokolo, razmahivao se nezgrapnim, smiješnim kretnjama. Naravno, sve to propisuju molitveni obredi i u

tome nije bilo ništa smiješno i čudno, ali je bilo smiješno to što se Isaj Fomič nekako baš razmetao pred nama i šepirio se svojim obredima. Čas zakrije odjednom rukama glavu i započne moliti ridajući. Rida sve jače, iznemaže i gotovo zavijajući obara na knjigu glavu, okrunjenu kutijom; tada se naglo, usred najjačeg ridanja, počinje grohotom smijati i pjevuckati nekim ganuto svečanim glasom, iznemoglim od prevelike sreće. »Eto, kako ga spopada!« znali su govoriti kažnjenici.

Zapitao sam jednom Isaja Fomiča šta znači to ridanje i onda odjednom ti svečani prijelazi u sreću i blaženstvo. Isaj Fomič je neobično volio ta moja pitanja. Odmah mi je objasnio da plač i ridanje znače misao o gubitku Jeruzalema, i zakon propisuje da uz tu misao što jače ridaš i gruhaš se u prsa. Ali u času najjačega ridanja on se, Isaj Fomič, *mora odjednom*, kao iznenada, sjetiti (to *odjednom* propisuje također zakon) da ima proroštvo o povratku Židova u Jeruzalem. Onda on mora odmah ispoljiti radost pjesmama, grohotom i uz to govoriti molitve tako da samim glasom izrazi što veću sreću, a lice mu mora biti što dostojanstvenije i plemenitije. Taj prijelaz *odjednom* i neminovna obveza na taj prijelaz izvanredno su se sviđali Isaju Fomiču: vidio je u tome neku vrlo lukavu majstoriju, pa mi je hvalisavo pripovijedao o toj domišljatoj zakonskoj ustanovi.

Jednom, kad je molitva bila u najvećem jeku, ušao je u sobu major-upravitelj, a s njim stražarski časnik i vojnici pratioci. Svi se pred svojim ljesama ukočili kao svijeće, samo je Isaj Fomič počeo još jače vikati i kreveljiti se. Znao je da je molitva dopuštena, prekidati se ne smije, pa naravno nije ništa riskirao što viče pred majorom. Ali mu je veoma godilo pokreveljiti se pred majorom i prošepiriti se pred nama. Major mu je prišao na jedan korak razmaka: Isaj Fomič okrenuo leđa stoliću te počeo ravno u lice majoru pjevuckajući izgovarati svoje svečano proročanstvo i razmahivati se rukama. Kako mu je bilo propisano da u taj čas izražava na licu izvanredno mnogo sreće i plemenitosti, učinio je to odmah, nekako osobito zažmirivši, smijući se i klimajući majoru glavom. Major se začudio; ali najzad prasnuo u smijeh, okrstio ga u oči glupanom i otišao, a Isaj Fomič se još jače uzvikao.

Za sat, kad je već večerao, zapitah ga: »A šta bi bilo da se major, kako je glup, rasrdio na vas?«

— Kakav major?

— Kako kakav? Pa zar ga niste vidjeli?

— Nisam.

— Ta stajao je jedan aršin pred vama, baš pred vašim licem.

Ali Isaj Fomič počeo me najozbiljnije uvjeravati da nije vidio ama nikakva majora, da on za to vrijeme, pri tim molitvama, zapada u neku ekstazu, tako da ništa više ne vidi i ne čuje što se oko njega zbiva.

Kao da sada gledam Isaja Fomiča kako se subotom besposlen potuca po cijeloj kaznionici i iz sve snage nastoji da ništa ne radi, kao što mu za subotu propisuje zakon. Kakve mi je nemoguće zgode pripovijedao svaki put kad bi došao iz svoje bogomolje; kakve mi je sasvim nevjerojatne vijesti i glasove iz Petrograda donosio, uvjeravajući me da ih je dobio od svojih Židova, a oni su ih dobili iz prve ruke.

Ali odviše sam se već raspripovijedao o Isaju Fomiču.

U cijelom su gradu bila samo dva javna kupališta. Prvo, koje je držao neki Židov, bilo je s kabinama, po 50 kopejaka za kabinu, i uređeno za osobe velikih prohtjeva. Drugo je kupalište bilo više za prosti svijet, trošno, prljavo, tijesno, pa u to kupalište odvedoše naše kažnjenike. Bio je studen i sunčan dan, a uznici se radovali već tome što će izići iz tvrđave i razgledati grad. Šale i smijeh nisu putem prestajali. Pratio nas je cio vod vojnika s nabijenim puškama, na čudo cijelom gradu.

U kupalištu nas odmah razdijelili u dvije grupe: dok se prva grupa prala, druga je čekala u hladnom predsoblju, što je bilo neizbježno zbog tijesnog kupališta. Ali, i uz to, kupalište je bilo tako tijesno da je teško bilo zamisliti kako se i polovica naših mogla smjestiti u nj. Petrov me ipak nije napuštao; sam mi je, bez mog poziva, priskočio da pomaže, i ponudio mi se da me opere. Zajedno s Petrovom ponudio mi se za poslugu i Baklušin, kažnjenik iz zasebnog odjela, kojega su kod nas zvali pionirom, i već sam ga spomenuo kao najveselijega i najugodnijeg među kažnjenicima, što je zaista i bio. Bio sam se s njim već ponešto upoznao. Petrov mi je pomogao, čak i da se razodjenem, jer, kako nisam bio navikao, razodijevao sam se dugo, a u predsoblju je bilo hladno, gotovo jednako kao i napolju.

Da spomenem, kažnjeniku se vrlo teško razodijevati dok se sasvim ne navikne. Prvo, mora znati da brzo porazvezuje ovoje pod okovima. Ti se ovoji prave od kože, dugački su do četiri vrška,[12] a navlače se na rubeninu, odmah ispod željezne karike koja obuhvaća nogu. Par ovoja ne stoji manje od šest desetaka srebra, ali svaki ih kažnjenik nabavlja na svoj trošak, razumije se, zbog toga što bez ovoja ne može hodati. Karika okova ne obuhvaća nogu čvrsto, između karike i noge može se gurnuti prst; tako željezo udara po nozi, tare se o nju i za jedan dan može da protare rane kažnjeniku koji nema ovoja pod okovima. Ali skinuti ovoje nije još teško. Teže je naučiti da ispod okova spretno skidaš rublje. To je cijela majstorija. Kad skineš donje rublje, na primjer s lijeve noge, treba da ga najprije proturiš između noge i okovske karike, onda, kad oslobodiš nogu, da to rublje prodjeneš natrag kroz tu istu kariku; onda sve što si već skinuo s lijeve noge da proguraš kroz kariku na desnoj nozi, a zatim sve što si prodjenuo kroz desnu kariku da prodjeneš opet sebi natrag. Takva je ista priča i s navlačenjem novog rublja. Novajliji se teško i dosjetiti kako se to radi; prvi nas je naučio svemu tome uznik Korenjev, u Tobolsku, bivši razbojnički harambaša, koji je pet godina odsjedio na lancu. Ali kažnjenici su se privikli i snalaze se bez ikakve neprilike.

Dao sam Petrovu nekoliko kopejaka da se opskrbi sapunom i likovim otarkom; kažnjenicima su davali doduše i erarski sapun, svakome po komadićak, velik kolika je dvokopjejka, a debeo kao kriška sira što se kod večere daje za zakusku u ljudi »srednje imućnih«. Sapun se prodavao odmah tu u predsoblju pred kupalištem, zajedno s medicom, kolačima i vrućom vodom. Svakom kažnjeniku daju, po pogodbi s gospodarom kupališta, samo po jedan kablić vruće vode; a tko želi da se temeljitije opere, mogao je dobiti i drugi kablić koji su u samu kupaonicu davali kroz prozorčić iz predsoblja, naročito napravljen za to. Kad me Petrov razodjenuo, poveo me ispod ruke, jer je opazio da mi je vrlo teško hodati u okovima. »Povucite ih gore, na listove — govorio je podupirući me kao dadilja — a evo ovuda opreznije, tu je prag.« Malo sam se i stidio; želio sam uvjeriti Petrova da i sam umijem proći, ali on to ne bi povjerovao. Postupao je sa mnom baš kao s djetetom, maloljetnim i

nevještim, kojemu svatko mora pomoći. Petrov nije nipošto bio sluga, uopće nije bio sluga; da sam ga ljuto uvrijedio, znao bi kako bi sa mnom postupio. Novaca mu za usluge nisam ni obećao, a on ih ni sam ne bi primio. Šta ga je, dakle, navodilo da me tako dvori?

Kad smo otvorili vrata u samu kupaonicu, mislio sam da smo ušli u pakao. Zamislite sobu, dvanaestak koraka dugačku i isto toliko široku, u koju se je zbilo u isti mah možda do sto ljudi, a svakako najmanje osamdeset, jer su uznici bili razdijeljeni samo u dvije grupe, a u svemu nas je došlo u kupalište do dvjesta ljudi. Para zamagljuje oči, prašina, prljavština, a tijesno tako da ne znaš kamo bi stao nogom. Uplašio sam se i htio se vratiti, ali me Petrov odmah ohrabrio. Uz najtežu muku progurali smo se kojekako do klupa, preko glava ljudi koji su posjedali po podu, moleći ih neka se nagnu da možemo proći. Ali na klupama su bila zauzeta sva mjesta. Petrov mi objasni da mjesto treba kupiti, i odmah se počeo pogađati s kažnjenikom koji se bio smjestio kod prozora. Taj za kopjejku ustupi svoje mjesto, dobije odmah od Petrova novce koje je on nosio stisnute u pesnici, jer ih je oprezno bio ponio u kupalište, pa odmah šmugne pod klupu, upravo pod moje mjesto, gdje je bio mrak, prljavština, a ljepljiva se vlaga slegla svuda gotovo za pola prsta. Ali i pod klupama su bila zauzeta sva mjesta; i ondje je vrvio svijet.

Na cijelom podu nije bilo mjestanca, ni kolik je dlan, gdje ne bi sjedili šćućureni kažnjenici i zapljuskivali se iz svojih kablića. Drugi strše između njih, drže kabliće u rukama i peru se stojećke; prljava voda stječe s njih ravno na obrijane glave onih koji sjede dolje. Na parnoj klupi i na svim stepenicama koje vode k njoj sjede zgureni i skvrčeni oni koji se peru. Ali peru se malo. Prosti se puk malo pere vrućom vodom i sapunom, on se samo strašno pari i zatim polijeva hladnom vodom — to je cijelo kupanje.

Pedesetak kupaćih metala u isti se mah diže i spušta na parnoj klupi; svi se šibaju do omame. Svakog se časa pusta para u sobu. To nije više vrućina; to je pakao. Sve to riče i grakće, uz zveku, stotine lanaca koji se vuku po podu. …. Neki bi htjeli proći pa se zapleću u tuđe lance i sami zapinju za glave onima što sjede niže, padaju, psuju i povlače za sobom one za koje zapinju. Prljavština teče sa sviju strana. Svi su u nekom opojnom, uzbuđenom duševnom raspoloženju; ori se vriska i krika. Kod prozora u

predsoblju, odakle daju vodu, redaju se psovke, stiska je, prava gužva. Dobivena vruća voda raspljuskuje se na glave onima što sjede na podu. prije nego što bude donesena do mjesta. Svaki čas na prozor ili na odškrinuta vrata zaviruje brkato lice vojnika s puškom u ruci, koji pazi nema li nereda. Obrijane glave i do crvenila oparena tijela kažnjenika čine se još nakaznija. Na oparenim leđima obično jasno iskaču brazgotine od nekadašnjega bičevanja ili batinanja, tako da se sada sva ta leđa čine kao da su ponovo izranjena. Strašne brazgotine! Koža mi se ježila kad sam ih gledao.

Pušta se para i ona prekriva gustim, vrelim oblakom cijelo kupalište; svi hohoću, viču. Iz oblaka pare titraju izubijana leđa, obrijane glave, skvrčene ruke i noge; a na kraju Isaj Fomič na najvišoj parnoj klupi hohoće na sav glas. On se pari do besvijesti, ali ga nikakva vrućina, čini se, ne može zasititi; za kopjejku naima parioničkog slugu, ali taj najzad ne izdrži, baca kupaću metlu i bježi da se polije hladnom vodom. Isaj Fomič ne odustaje, nego naima drugoga, trećega; odlučio je već da u takvoj prilici ne pazi na trošak, i mijenja do pet parioničkih slugu. »Ljudski se pariš, junače Isaje Fomiču!« dovikuju mu odozdo kažnjenici. Isaj Fomič osjeća i sam da je u taj čas viši od sviju i da ih je sve nadmudrio; ponosan je te oštrim, luđačkim glasom izvija svoju melodiju: lalalalala, koja nadvikuje sve glasove. Palo mi je na pamet da će biti vrlo slično ovom mjestu ako jednom svi zajedno budemo u paklu. Nisam se mogao svladati da ne kažem tu misao Petrovu; on je samo pogledao unaokolo i ošutio.

Htio sam i njemu kupiti mjesto do sebe, ali mi on sjede do nogu i izjavi da mu je baš zgodno. Baklušin nam je, međutim, kupovao vodu i donosio je koliko treba. Petrov mi reče da će me oprati od glave do pete, tako »da ćete biti čisti čisticati«, i svom me silom zvao da se parim. Nisam se odvažio pariti. Petrov me svega protro sapunom. »A sad ću vam *nožice* oprati«, nadovezao najzad. Htjedoh mu odgovoriti da se mogu oprati i sam, ali mu nisam više protuslovio, nego se sasvim predao njegovoj volji. U deminutivu »nožice« nije zvučala ni jedna jedina ropska nota; Petrov naprosto nije mogao moje noge da nazove nogama, valjda zbog toga što drugi, pravi ljudi imaju noge, a ja tek — nožice.

Kad me je oprao, s istim me ceremonijama, to jest s podupiranjem i opomenama na svakom koraku, kao da sam od porculana, dopremio u predsoblje i pomogao mi da obučem rublje, a kad je sa mnom sve svršio, pohrlio natrag u kupaonicu da se pari.

Kad smo došli kući, ponudim ga čašom čaja. Čaj nije odbio, ispio ga i zahvalio. Naumim da razdriješim kesu i da ga počastim osminom rakije. Osmina rakije našla se i u našim uzama. Petrov je bio izvanredno zadovoljan, ispio, huknuo, spomenuo mi da sam ga sasvim oživio, i brzo se otputio u kuhinju kao da ondje bez njega ne mogu nešto da oprave. Mjesto njega došao mi je drugi subesjednik, Baklušin (pionir), kojega sam još u kupki bio pozvao također na čaj.

Ne znam ugodnije naravi od Baklušinove. Istina, nije drugima praštao, često se i svađao, nije volio da mu se miješaju u poslove — jednom riječju, znao se braniti. Ali nije dugo ostajao posvađen, a kod nas su ga, čini se, svi voljeli. Kamo bi god ušao, svi bi ga dočekivali veselo. Znali su ga i u gradu kao najzabavnijeg čovjeka na svijetu, koji nikad ne gubi dobre volje. Bio je to visok čovo od tridesetak godina, mlađahan, prostodušnog, prilično lijepa lica, s bradavicom. To je lice katkad tako smiješno kreveljio, oponašajući svakog od reda, da su se svi oko njega morali grohotom smijati. I on je bio lakrdijaš, ali se nije obazirao na naše mrzovoljne neprijatelje smijeha, tako da ga nitko više nije grdio da je »pust i nekoristan« čovjek. Bio je pun vatre i života. Upoznao se sa mnom još prvih dana, i rekao mi da je bio kantonist, zatim je služio kod pionira, pa su ga čak zapazile i voljele neke visoke ličnosti, a on se toga još dobro sjećao i ponosio se.

Mene je odmah počeo ispitivati o Petrogradu. Čak je i knjige čitao. Kad mi je došao na čaj, najprije je nasmijao cijele uze pripoviješću kako je poručnik Š. obrisao jutros majora-upravitelja, pa sjeo uz mene i zadovoljna mi lica rekao da će se održati kazališna predstava. U kaznionici se za blagdane pripremala predstava. Javili se glumci, gradile se pomalo dekoracije. Neki iz grada obećali su da će dati svoja odijela za glumačke uloge, pa i za ženske; štaviše, nadali su se da će po nekom služaku nabaviti časničko odijelo s naramenicama. Samo da majoru ne bi palo na pamet da zabrani, kao lanjske godine. Ali lanjske godine o Božiću major nije bio dobre volje: negdje je prokartao novce, a uz to su i u kaznionici napravili

nevaljalština. pa je od pakosti zabranio, a sada možda neće htjeti da priječi.

Jednom riječju, Baklušin je bio uzbuđen. Vidjelo se da ie jedan od glavnih začetnika predstave, i ja se još onda zarekoh da ću svakako otići na tu priredbu. Prostodušna Baklušinovi radost što će predstava uspjeti godila mi je srcu. Riječ po riječ i mi se razgovorili. Između ostalog rekao mi je, da nije uvijek služio u Petrogradu, da je ondje nešto skrivio, pa su ga poslali u R., uostalom, kao potčasnika, u garnizonski bata-Ijon.

— A odande su me i poslali ovamo — napomenuo Baklušin.

— A zbog čega to? — zapitam ga.

— Zbog čega? Šta mislite, Aleksandre Petroviču, zbog čega? Pa zbog toga što sam se zaljubio.

— Eh, zbog toga još ne šalju ovamo — uzvratim smijući se.

— Istina je — dometne Baklušin — istina je, da sam pri toj zgodi nastrijelio iz pištolja jednog tamošnjeg Nijemca. Pa zar vrijedi zbog Nijemca prognati čovjeka, razmislite sami!

— Pa kako je to bilo? Pripovjedite, to je zanimljivo.

— Veoma smiješna priča, Aleksandre Petroviču.

— To bolje. Pripovijedajte.

— Bih li pripovjedio? Dobro, slušajte dakle…

Saslušao sam povijest jednog ubojstva, koja nije doduše sasvim smiješna, ali zato prilično čudna…

— Dogodilo se ovako — započeo Baklušin. — Kad su me ono poslali u R., vidim grad je lijep, velik, samo mnogo ima Nijemaca. Ali bio sam još, razumije se, mlad, starješinama u volji, kapu naherio, pa se provodim. Namigujem Njemicama. I svidjela mi se tu neka Njemica Lujza. Ona i njena tetka bile su pralje, perući rubeninu da je bila bijela kao snijeg. Tetka joj je bila stara, veoma svojeglava, a živjele su u blagostanju. Isprva sam uz prozore vezu hvatao, a zatim i pravo prijateljstvo sklopio. Lujza je govorila dobro i ruski, ali tako kao da šuškeće — a tako je umiljata, da još nikad nisam sreo takvu djevojku. Isprva sam ja i ovako i onako, ali ona će meni: »Da nisi to činio, Šaša, jer ja hoću da očuvam svoju nevinost, da ti budem dostojna žena«, i samo se mazi, smije se tako jasno… a i bila je tako čista da nisam do nje još vidio takvih. A sama me je namamila na ženidbu. Pa kako se ne bih ženio, pomislite! Spremam se, dakle, da

odem i zamolim potpukovnika … Odjednom gledam — Lujza nije došla na sas tanak prvi put, nije došla drugi put, nema je treći put… Šaljem joj pisma; na pismo nema odgovora. Šta je to, mislim. To jest, kad bi me varala, izvještila bi se i na pismo bi mi odgovorila, i na sastanak bi došla. A ona nije znala ni da slaže; tako je naprosto presjekla. To je tetka, mislim. Tetki nisam smio otići; ona je doduše znala, ali smo ipak kradom radili, to jest tiho. Hodam kao mahnit, napisao sam joj posljednje pismo i kažem: »Ako ne dođeš, sam ću doći tebi«. Uplašila se, došla. Plače; kaže, neki Nijemac, Schulz, dakle njihov rođak, urar, bogat i već vremešan, izrazio želju da nju uzme — da i mene, kaže, usreći, i on da pod stare dane ne ostane bez žene; a i voli me, kaže, i odavno je već snovao tu namjeru, ali je sve šutio, spremao se. On je dakle, Saša, kaže, bogat, i to je za mene sreća; a zar bi ti htio da me lišiš moje sreće? — Gledam: plače, grli me… Ah, mislim, ta i pravo govori! Kakvog smisla ima udati se za vojnika, pa bio ja i potčasnik? — Pa, kažem, Lujza, zbogom, Bog bio s tobom; zašto bih ti otimao tvoju sreću. A kakav je on, je li lijep? — Nije, kaže, vremešan je, duga nosa… — i sama prasnula u smijeh.

Otišao sam; šta ću, mislim, nije suđeno! Sutradan izjutra odem u njegov dućan, ulicu mi je ona kazala. Gledam kroz staklo: sjedi Nijemac, izrađuje sat, ima mu otprilike četrdeset i pet godina, kukast nos, izbuljene oči, na njemu je frak i visok ovratnik, vrlo dug, a on tako ozbiljan. Samo sam pljunuo: htjedoh mu odmah i stakla razbiti… ali čemu, mislim, ne treba dirati, propalo je, kao da nije ni bilo! Došao ja u sumrak u kasarnu, legao na ležaj i bi li vi, Aleksandre Petroviču, povjerovali, zaplakao sam …

Prolazi tako dan, drugi, treći. S Lujzom se ne sastajem. A međutim sam dočuo od jedne kume (stara je bila, također pralja, a Lujza je gdjekad odlazila k njoj) da Nijemac zna za našu ljubav, zato je i odlučio da je što prije zaprosi. Inače bi čekao još neke dvije godine. Od Lujze je, kaže, uzeo takvu prisegu da za mene neće ni da zna; on njih, kaže, i tetku i Lujzu, drži na uzdi, da će se možda, kaže, još i predomisliti i da se još i sada nije sasvim odlučio. Rekla mi je također da ih je za prekosutra, u nedjelju, pozvao obje ujutro na kavu, i još će doći jedan rođak, starac, nekadašnji trgovac a sada puka sirotinja, negdje u podrumu služi kao čuvar. Kad sam saznao

da će oni u nedjelju možda sve riješiti, uhvatila me takva srdžba da se nisam mogao svladati. I cijeli taj dan i cijeli sutrašnji dan samo sam o tome mislio. Progutao bih toga Nijemca, mislim.

U nedjelju ujutro nisam još ništa znao, a kad su se svršile službe božje, skočim, navučem kabanicu i otputim se Nijemci. Mislio sam, sve ću ih zateći. Zašto sam se otputio Nijemcu, šta sam ondje htio reći, ni sam ne znam. A za svaki sam slučaj gurnuo u džep pištolj. Bila je tako uz mene ta pištoljetina rđava, s nekadašnjim orozom; još kao dječak pucao sam iz tog pištolja. Nije se iz njega ni moglo više pucati. Ali ja ga nabio kuglom; mislim: ako me počnu tjerati, prostačiti, izvadit ću pištolj i sve ću ih poplašiti. Došao ja. U radionici nema nikoga, svi sjede u stražnjoj sobi. Osim njih nema ni žive duše, nikakve služinčadi. Sva mu je služinčad bila jedna Njemica, ujedno i kuharica. Prođem dućan, vidim da su zatvorena vrata, ali takva stara vrata, zakvačena. Kad sam iza sve sile lupio nogom, odmah su se otvorila. Gledam: prostrt stol. Na stolu velika posuda za kavu, a kava vri na špiritu. Stoji dvopek; na drugom poslužavniku boca rakije, sleđ i kobasica, i još boca nekog vina. Lujza i tetka, obje nagizdane, sjede na divanu. Spram njih sjedi na stolici sam Nijemac, ženik, očešljan, u fraku i s ovratnikom, sve mu strši naprijed. A sa strane sjedi na stolici još jedan Nijemac, starac već, debeo, sijed, i šuti. Kad sam ušao, Lujza sva problijedjela. Tetka u prvi mah poskočila, ali sjela, a Nijemac se namrštio. Sav srdit ustao, meni će u susret i kaže:

— Šta, kaže, želite?

Zbunio sam se, ali me već odviše obuzela pakost.

— Šta želim, kažem. Pa dočekuj goste, nudi ih rakijom. Došao sam ti u goste.

Nijemac razmislio i rekao:

— Sjednite.

Sjeo ja.

— Daj, kažem, rakije.

— Evo vam, kaže, rakije, izvolite piti.

— Ali daj ti meni, kažem, dobre rakije. — Sve više me hvata pakost.

— To je dobra rakija.

Uvrijedilo me što on mene baš tako nisko cijeni. A najviše zato što Lujza gleda. Ispijem, pa ću reći:

— A šta si se ti, Nijemče, obezobrazio? Sprijatelji se sa mnom. Ja sam zbog prijateljstva došao k tebi.

— Ne mogu ja biti vaš prijatelj, kaže — vi ste prost vojnik.

Eh, sada sam se razbjesnio.

— Ah ti, strašilo, kažem, ti kobasičaru! A znaš li ti da od ovoga časa mogu s tobom da uradim sve što hoću? Hoćeš li, evo, da te ustrijelim iz pištolja?

Izvadim pištolj, stanem preda nj i uperim mu cijev ravno u glavu. One sjede ni žive ni mrtve, ne smiju ni da se ganu; a starac dršće kao list, šuti, sav problijedio.

Nijemac se iznenadio, ali se snašao.

— Ne bojim vas se, kaže, i molim vas, kao valjan čovjek, da se odmah okanite svoje šale, a ja se vas uopće ne bojim.

— Haj, lažeš, kažem, bojiš se! A što se bojiš! — I ne smije on da makne glavu ispod pištolja, sjedi tako.

— Ne, kaže, to nikako ne smijete učiniti.

— A zašto, kažem, ne smijem?

— Pa zato, kaže, jer vam je to strogo zabranjeno i vas će za to strogo kazniti.

Vrag znao toga glupoga Nijemca! Da me nije sam podjario, živ bi bio i danas; bila je to samo prepirka.

— Ne smijem, dakle, kažem, po tvojem sudu?

— Ne smijete!

— Ne smijem?

— To nikako ne smijete sa mnom učiniti…

— Dobro, evo ti dakle, kobasico! — Pa kako sam ga kvrcnuo, uzljuljao se na stolici. One zaciknule.

Ja pištolj u džep i odmaglim, a kad sam ulazio u tvrđavu, ondje ga kod tvrđavske kapije bacim u koprivu.

Dođem kući, legnem na ležaj i mislim: odmah će me uhvatiti. Prolazi sat, dva — ne hvataju me. A onako pred sumrak obuzela me silna čama; izađem; htjelo mi se da svakako vidim Lujzu. Prođem kraj urara. Gledam: ondje je svijet, policija. Ja kumi: »Zovni Lujzu!« Tek sam malo počekao, vidim, trči Lujza; doletjela i zagrlila me, plače: »Sve sam, kaže, ja skrivila, jer sam poslušala tetku.« Reče mi još da je tetka odmah poslije onoga maloprijašnjega došla kući, i tako se uplašila da se razboljela i — šuti; i sama nije nikome kazala,

i meni je, kaže, zabranila: boji se, a oni neka rade kako ih volja. Nas, Lujza, kaže, nije maloprije nitko vidio. On je i sluškinju svoju bio otpravio, jer se bojao. Ona bi mu oči iskopala kad bi saznala da se hoće ženiti. Od radnika nije također nikoga bilo kod kuće — sve ih je uklonio. Sam je i kavu skuhao, sam i zakusku prigotovio. A rođak, taj je i prije cijelog života šutio, nije ništa govorio, a kad se maloprije to dogodilo, uzeo kapu i prvi otišao. I on će sigurno šutjeti, reče Lujza. —

Tako je i bilo. Dvije sedmice nije me nitko hvatao i nije bilo nikakve sumnje na mene. A za te dvije sedmice, vjerovali ili ne vjerovali, Aleksandre Petroviču, nauživao sam se cijele svoje sreće. Svaki dan sam se sastajao s Lujzom. I kako mi se, kako mi se priljubila! Plače: »Ja ću, kaže, za tobom poći, kamo god tebe budu prognali, sve ću ostaviti za tebe.« Mslio sam već da ću svisnuti: tako me onda ganula. Eh, a za dvije su me sedmice uhvatili. Starac i tetka se složili i optužili me…

— Čekajte — prekinem Baklušina — za to su vas mogli prognati svega na deset, dobro, i na dvanaest godina, na puni kazneni rok u građanski razred, a vi ste u zasebnom odjelu. Kako to može biti?

— Pa uz to se dogodilo još nešto — reče Baklušin. — Kad su me doveli pred sudsku komisiju, kapetan me pred sudom ispsovao gadnim riječima. Nisam otrpio, nego mu kažem: »Šta ti to psuješ? Zar ne vidiš, nitkove, da pred sudištem sjediš!« I sada je pošlo drugačije, počeli mi suditi po novom i osudili me za sve zajedno: četiri tisuće[13] i ovamo u zasebni odio. A kad su me izveli na kaznu, izveli su i kapetana: mene po zelenoj ulici, a njega da degradiraju i otprave na Kavkaz u vojnike.

Do viđenja, Aleksandre Petroviču. Svratite nam na predstavu.

X

BOŽIĆ

Napokon nastali i blagdani. Još na Badnjak nisu uznici gotovo ni izlazili na rad. Odlazili su u krojačnice, u obrtničke radionice; drugi su bili samo na rasporedu, pa makar i bili određeni kojekud, ipak se gotovo svi, pojedinačno ili u grupama, odmah vratili u kaznionicu, a

poslije objeda nitko više nije izlazio iz nje. I prije podne ih je većina išla samo za svojini poslovima, a ne za erarskim: neki da se pobrinu kako će unijeti rakiju i naručiti novu; drugi da sastanu znance kumove i kume, ili da za blagdan naplate sitne dugove za poslove koje su prije obavili; Baklušin i oni koji sudjeluju u predstavi da obiđu neke znance, ponajviše časničke sluge, i da nabave potrebne kostime. Neki su hodali zabrinuta lica i užurbani samo zato što su i drugi užurbani i zabrinuti, i premda neki, na primjer, nisu imali niotkuda da dobiju novaca, ipak su se i oni držali tako kao da će ih i oni od nekoga dobiti; jednom riječju, svi kao da očekuju za sutrašnji dan neku promjenu, nešto neobično.

Predveče su invalidi, koji su odlazili na trg radi nabavki za kažnjenike, nadonosili svakojakih jestvina: govedine, prasadi, čak i gusaka. Mnogi kažnjenici pa i skromniji i najčuvarniji, koji su cijele godine zgrtali svoje kopjejke, držali su za dužnost da za takav dan razdriješe kesu i da se dostojno omrse. Sutrašnji je dan pravi blagdan, koii se ne može oteti kaznjeniku, jer mu ga formalno priznaje zakon. Toga dana nisu mogli kažnjenika poslati na rad, a takva su bila samo tri dana u godini.

Napokon, tko bi znao kolike su se uspomene probudile možda u dušama tih otpadnika kad dočekuju taj dan! Veliki se blagdani oštro usijecaju u pamet prostim ljudima još od djetinjstva. To su dani odmora od teških poslova, dani obiteljskog okupljanja. A u kaznionici ih se moraju sjećati s jadom i tugom. Poštovanje svečanoga dana postajalo je za kažnjenike čak nešto službeno; malo ih je bančilo; svi su bili ozbiljni i kao nečim zabavljeni, premda mnogi gotovo i nisu imali posla. Ali i besposličari i bekrije nastojali su očuvati u sebi neku dostojanstvenost. Smijeh kao da je bio zabranjen. Uopće, raspoloženje je vodilo do neke sitničavosti i razdražljive nesnošljivosti, i tko bi kvario opći ton, makar i nehotice, poklopili bi ga vikom i psovkama i srdili se na njega kao zbog nepoštovanja samog blagdana. To raspoloženje kažnjenika bilo je osobito, pa i ganutljivo. Osim prirođenog strahopoštovanja spram svečanog dana, kažnjenik je nesvjesno osjećao da se tim svetkovanjem blagdana nekako dodiruje s cijelim svijetom, da nije sasvim otpadnik, propalica, odsječen komad, da je u kaznionici ono isto što i među ljudima. To su oni osjećali, to je bilo vidljivo i razumljivo.

I Akim Akimič se živo pripremao za blagdan. Nije on imao obiteljskih uspomena, jer je odrastao kao sirotan u tuđoj kući i gotovo od petnaeste godine otišao u tešku službu; nije u životu imao ni osobitih radosti, jer je cijeli život proveo uredno, jednolično, bojeći se da i za dlaku skrene s dužnosti koje su mu bile određene. Nije bio ni osobito pobožan, jer kao da je dobrodušnost progutala u njemu sve druge njegove ljudske darove i osobitosti, sve strasti i želje, loše i dobre. Zato se spremao da dočeka svečani dan bez žurbe, ne uzrujavajući se, ne uzbuđujući se tužnim i sasvim nekorisnim uspomenama, nego s tihom, smirenom dobrodušnošću, koje je bilo upravo onoliko koliko treba da se izvrši dužnost i određen; obred. Uopće nije volio da mnogo razmišlja. Značenje činjenica kao da se nikad nije ticalo njegove glave, ali odredbe koje bi mu jednom propisali izvršavao je svečano točno. Kad bi mu odredili da već sutra uradi sasvim protivno, uradio bi i to isto onako pokorno i marno kao što je jučer radio ono prvo.

Jednom, samo jedan jedini put u životu, pokušao je živjeti po svojoj pameti — i dopao robije. Pouka mu nije bila ututanj. I premda mu sudbina nije dosudila da bar ikad pojmi šta je zapravo skrivio, ipak je iz svoje zgode izvukao spasonosno pravilo da nikad i ni u kakvim prilikama ne rasuđuje, jer rasuđivanje »nije posao za njegovu pamet«, kako su između sebe govorili kažnjenici. Slijepo odan ceremoniji, on je i svoje blagdansko prasence, koje je nadjeo kašom i ispekao (sam svojim rukama, jer je znao i peći), gledao s nekim poštovanjem, kao da to i nije obično prasence koje se uvijek može kupiti i ispeći, nego neko osobito, blagdansko. Možda se još od djetinjstva privikao da na taj dan vidi na stolu prase, pa je zaključio da je prase prijeko potrebno za taj dan, i ja sam uvjeren, kad on samo jedan jedini put na taj dan ne bi jeo prasetine, da bi ga cijeli život grizla savjest što nije izvršio dužnost.

Do blagdana je nosio stari kaput i stare hlače, doduše pristojno pokrpane, ali već sasvim istrošene. Sada se vidjelo da je novo odijelo, koje je primio još prije neka četiri mjeseca, pomno čuvao u svom sanduku i nije ga dirao, nego ga je draškala misao da će se ponoviti o blagdanu. Tako je i učinio. Još naveče je izvadio novo odijelo, razložio ga, razgledao, očistio, oduhnuo, a kad je sve to uradio, najprije ga probao. Pokazalo se da mu odijelo sasvim

pristaje; sve je valjano, posve se zakopčava do gore, ovratnik je kao od kartona i visoko podupire podbradak, u pasu se čak pojavilo nešto nalik na struk na uniformi, pa se Akim Akimič čak nacerio od zadovoljstva i baš kao momak od oka okrenuo se pred svojim majušnim ogledalcem koje je sam svojim rukama, odavno već, u slobodno vrijeme oblijepio zlatnim rubom. Jedino kao da nije bila u redu kopča na ovratniku kaputa. Kad je Akim Akimič to opazio, odluči da premjesti kopču; premjestio ju je, opet probao i sada se pokazalo da je sasvim dobro. Onda složi sve kao i prije i umiren spremi za sutrašnji dan u sanduk. Glava mu je bila dobro obrijana; ali kad se pažljivo pogledao u ogledalcu, opazi da mu nije glava sasvim glatka, izbija kosa, tek što se vidi, te on odmah, ode »majoru« da se obrije sasvim pristojno i po propisu. I premda sutra ne bi nitko Akima Akimiča ogledavao, obrijao se samo da umiri svoju savjest i da, za takav dan, izvrši sve svoje dužnosti.

Strahopoštovanje prema dugmetu, naramenici, zapučku još mu se od djetinjstva neizbrisivo usjeklo u pamet u obliku neosporne dužnosti, a u srce kao najljepša slika koju može postići čestit čovjek. Kad je sve uredio, kao najstariji kažnjenik u uzama naredi da se donese sijeno, i brižno pripazi kako se sijeno razastire po podu. Isto je tako bilo i po drugim uzama. Ne znam zašto, ali o Božiću se kod nas po uzama uvijek razastiralo sijeno. Kad je posvršavao sve svoje poslove, pomolio se Akim Akimič Bogu, legao na svoj ležaj i odmah usnuo blaženim djetinjim snom, da se izjutra probudi što ranije. A isto su tako uradili i svi kažnjenici. Po svim uzama polijegali su mnogo ranije nego obično. Napustili su obične večernje poslove, o kartanju nema ni spomena. Svi očekuju sutrašnje jutro.

Napokon dođe i ono. Rano, još prije svanuća, tek što je odbubnjana budnica, otvorili su uze i stražarski potčasnik ušao da broji uznike pa je svima čestitao blagdan. Odgovorili mu isto tako, odgovorili prijazno i ljubazno. Ubrzo se pomolili Akim Akimič i mnogi drugi koji su u kuhinji imali gusaka i prasadi, te brzo pošli da vide šta se s njima radi, kako ih peku, gdje što stoji i tako dalje. Sa malih prozora na našim uzama, olijepljenih snijegom i ledom, vidjelo se kroz mrak da u obje kuhinje i svih šest peći bukti žarki plamen, naložen još prije svanuća.

Dvorištem tumaraju još po mraku uznici u svojim polovnim bundama, navučenim i zaogrnutim, svi namjerili u kuhinju. Neki, uostalom, njih vrlo malo, dospjeli su već da posjete i rakijaše. To su bili oni najnestrpljiviji. Uopće se inače svi vladaju pristojno, mirno i nekako preko običaja dostojanstveno. Ne čuje se ni obično psovanje, ni obična svađa. Svi shvaćaju da je to svečan dan i veliki blagdan. Bilo je takvih koji su svratili u druge uze da čestitaju kome od svojih. Javljalo se nešto nalik na prijateljstvo. Spomenut ću uzgred: medu kažnjenicima se gotovo i nije opažalo prijateljstva, ne mislim općega, toga pogotovo nema, nego ni pojedinačnog, da bi se jedan kažnjenik sprijateljio s drugim. Toga kod nas gotovo i nije bilo, i to je osobita crta; na slobodi nije tako. Kod nas su uopće svi bili u ophođenju kratki, suhi, s vrlo rijetkim izuzecima, i to je bio neki službeni, primljen već i utvrđen ton.

I ja iziđoh iz uza. Tek je stalo svitati, zvijezde se gase, studena, rijetka para suklja u vis. Iz dimnjaka na kuhinji kulja dim u stupovima. Neki kažnjenici, koji su mi naišli u susret, sami su mi veselo i prijazno čestitali blagdan. Zahvalio sam im i uzvratio isto. Među njima je bilo i takvih koji dosad nisu cijeli taj mjesec progovorili sa mnom ni jednu riječ.

Kod same kuhinje dostigao me kažnjenik iz vojnih uza, zaogrnut kožuhom. Opazio me još s polovice dvorišta i dovikivao mi: »Aleksandre Petroviču! Aleksandre Petroviču!« Trčao je u kuhinju i žurio se. Stanem i počekam ga. Bio je mlad momak, okrugla lica, tihih izražajnih očiju, vrlo nerazgovorljiv sa svima, a sa mnom nije bio progovorio još ni riječi i nije dosad, otkad sam ušao u kaznionicu, obraćao na mene nikakvu pažnju — nisam znao ni kako se zove. On mi zaduhan pritrčao i stao baš pred mene, pa me gledao nekako se tupo, ali i blaženo smješkajući.

— Šta želite? — pitam ga ponešto začuđen kad sam vidio da stoji preda mnom, smješka se, gleda me razrogačenim očima, a razgovora ne započinje.

— Pa kako, blagdan… — promrmlja, pa se i sam dosjeti da nema ni o čemu više da govori, ostavi me i brzo se uputi u kuhinju.

Spomenut ću ovom prilikom da se ni poslije toga nismo nikad sastajali i gotovo ni riječi progovorili sve do moga izlaska iz kaznionice.

U kuhinji je oko ražarenih peći bila žurba i stiska, prava gužva. Svak pazi na svoje dobro; kuhari već priređuju erarsko jelo, jer je za taj dan objed predviđen ranije. Nitko uostalom ne započinje još jesti, premda bi neki htjeli, ali se pazi na pristojnost pred drugima. Čekaju svećenika, a nakon toga će se tek omrsiti. Međutim, dok se još nije bilo ni sasvim razdanilo, počelo se već pred ulazom u kaznionicu oriti dozivanje narednikovo: »Kuhari!« To se dozivanje orilo gotovo svaki čas i trajalo gotovo dva sata. Zovu kuhare iz kuhinje da primaju darove koje odasvud iz grada donose u kaznionicu. Donosili su vrlo mnogo darova, pecivo, kruh, sirnice, palačinke, kolačiće, uštipke i drugu finu tjesteninu. Mislim da u cijelom gradu nije bilo domaćice iz trgovačkih i mještanskih kuća koja nije poslala svoj kruh da čestita veliki blagdan »nesretnicima« i uznicima. Bilo je bogatih darova, finih hljebova od najčistijeg brašna, poslanih u velikoj količini. Bilo je i sasvim siromaških darova — kakvo jeftino pecivo i dva kakva bilo crna kolačića, tek malo premazana skorupom; to je bio dar siromaha siromahu, ostatak od ostataka. Sve se primalo jednako zahvalno, bez razlikovanja darova i darovatelja.

Uznici koji primaju darove skidaju kape, klanjaju se, čestitaju blagdan i nose darove u kuhinju. Kad su se nakupile već cijele gomile napoklonjenoga kruha, pozvali su starješine iz svakih uza, pa su oni sve podjednako porazdjeljivali na uze. Nije bilo ni svađe ni grdnje; dioba je obavljena pošteno, najednako. Što je dopalo našim uzama, razdijelili su već kod nas; dijelio je Akim Akimič i još jedan kažnjenik; dijelili su svojom rukom i svojom rukom davali svakome. Nije bilo ni najmanjeg prigovora, ni najmanje zavisti ni u koga; svi su bili zadovoljni; nije moglo biti ni sumnje da bi se darovi mogli zatajiti ili dijeliti nejednako. Kad je Akim Akimič svršio svoje poslove u kuhinji, pošao se oblačiti, odjenuo se dolično pristojno i svečano, nije ostavio nijednu kopču nezakopčanu, a kad se odjenuo, dao se odmah na pravu molitvu. Molio se podugo. Molilo se već mnogo kažnjenika, ponajviše vremešnih. Mladež se nije mnogo molila: samo bi se tko prekrstio kad ustaje, pa i na blagdan. Kad se Akim Akimič pomolio, prišao mi je i nekako mi svečano čestitao blagdan. Pozvao sam ga odmah na čaj, a on mene na prasetinu. Uskoro je dotrčao i Petrov da mi čestita. Kao da se već bio napio, i premda je

dotrčao zaduhan, nije mnogo kazao, samo je malo postajao preda mnom u nekom očekivanju i brzo otišao u kuhinju.

Međutim su se u vojnim uzama pripremali da dočekaju svećenika. Te su uze bile uređene drugačije nego ostale: u njima su se ljese pružale uz zidove, a nisu bile nasred sobe, tako da je to bila jedina soba u kaznionici koja nije bila zatrpana u sredini. Po svoj su je prilici i uredili tako da bi se u njoj, kad ustreba, mogli skupljati kažnjenici. Nasred sobe postavili stolić, pokrili ga čistim ručnikom, stavili na nj svetačku sliku i upalili kandilo. Najzad dođe svećenik, s križem i svetom vodom. Pošto se pomolio i otpjevao pred svetačkom slikom, stade pred kažnjenike i svi s istinskim strahopoštovanjem počnu prilaziti da cjelivaju križ. Onda svećenik obiđe sve uze i poškropi ih svetom vodom. U kuhinji je pohvalio naš kaznionički kruh, koji je po tečnosti bio na glasu u gradu, i kažnjenici odmah poželjeli da mu pošalju dva svježa, tek ispečena hljeba; odmah su ih poslali po jednom invalidu.

Križ su ispratili s istim strahopoštovanjem s kojim su ga i dočekali, a onda su gotovo odmah došli major i komandant. Komandanta su kod nas voljeli i čak cijenili. On je s majorom prošao sve uze, svima čestitao blagdan, svratio u kuhinju i okusio kazmioničku kiselu juhu. Juha je bila izvrsna; za takav su dan za svakog kažnjenika dali gotovo funtu govedine. Osim toga priređena je prosena kaša, a masla su dali po volji. Kad je major ispratio komandanta, naloži da počne objed. Kažnjenici su nastojali da mu ne izlaze pred oči. Kod nas nisu voljeli njegov zlobni pogled ispod naočala, kojim je i sada motrio desno i lijevo neće li biti nereda, neće li se naći kakav krivac.

Počeli su ručati. Prase Akima Akimiča bilo je ispečeno izvrsno. Ne mogu razjasniti kako se ovo dogodilo: čim se major odvezao, za kojih pet časaka, našlo se vrlo mnogo pijanih ljudi, a još su prije pet časaka svi bili trijezni. Pojavilo se mnogo rumenih i sjajnih lica, javile se balalajke. Poljak s guslama obilazi već s nekom bekrijom, najmljen na cijeli dan, i ciliče mu vesele plesove. Razgovor postaje sve pijaniji i sve bučniji. Ali odručali smo bez velikih nereda. Svi su bili siti. Mnogi starci i ozbiljni ljudi otišli su odmah spavati, a to je učinio i Akim Akimič, koji je vjerojatno mislio da na veliki blagdan poslije objeda mora svakako spavati.

Stari starodubovski starovjerac dremnuo je malo, pa se popeo na peć, rasklopio svoju knjigu i molio do kasne noći, gotovo ne prekidajući molitvu. Teško mu je bilo gledati »sramotu«, kako je nazivao sveopće bančenje kažnjenika. Svi Čerkezi posjedali na stubama, pa radoznalo i s nekim gađenjem gledaju pijane ljude. Sreo sam Nuru: »Ne valja, ne valja! — rekao mi je, s pobožnim zgražanjem mašući glavom — uh, ne valja! Alah će se srditi!« Isaj Fomič tvrdoglavo i bahato zapalio u svojem kutu svijeću i počeo raditi, očito pokazujući da mu nimalo nije stalo do blagdana. Pogdjegdje se po kutovima pojavilo kartanje. Invalida se nisu bojali, a ako bi naišao potčasnik, koji je i sam nastojao da ništa ne opazi, postavili su straže. Stražarski je časnik cijeli taj dan zavirio možda triput u kaznionicu. Ali pijani su se skrivali, kartanje je prestajalo kad se on pojavi, a i sam je, čini se, odlučio da se ne obazire na sitne nerede. Pijana su čovjeka toga dana držali više za sitan nered. Malo-pomalo ljudi udarili da banče. Započinjale se i prepirke. Trijeznih je ipak ostalo mnogo više, pa je imao tko da pripazi na pijane. Zato su oni koji banče i pili bez mjere. Gazin je slavio slavlje. Zadovoljan je šetkao oko svoga mjesta na ljesama, pod koje je smiono donio rakiju što je dotad bila spremljena negdje u snijegu za uzama, na skrovitu mjestu, i lukavo se smijuckao gledajući mušterije koje mu dolaze. Bio je trijezan i nije popio ni kapi. Odlučio je bančiti na svršetku blagdana, dok najprije popljačka sve novce iz kažnjeničkih džepova.

Po uzama se razliježu pjesme. Ali pijanstvo već prelazi u bunilo i od pjesama nije daleko do suza. Mnogi obilaze sa svojim balalajkama, ogrnuli kožuhe i svojski udaraju u žice. U zasebnom su odjelu sastavili čak i zbor od nekih osam ljudi. Divno pjevaju uz pratnju balalajki i gitara. Pravih narodnih pjesama pjeva se malo. Sjećam se samo jedne, svojski otpjevane:

Sinoć sam se ja
Mlada gostila.

I tu sam čuo novu varijantu te pjesme, na koju prije nisam nailazio. Na kraju se pjesmi nadovezuje nekoliko stihova:

Da ja sam mlađana

Kuću spremila:
Žlice oprala,
U sći ulila,
Sa saća zgrebla,
Kolač ispekla.

Najviše su pjevali pjesme nazvane kod nas kažnjeničke, uostalom sve same poznate. Jedna od njih, Nekad, humoristička je i opisuje kako se prije čovjek veselio i gospodski živio na slobodi, a sada dospio u kaznionicu. Opisuje kako je prije zaslađivao »blancmanger[14] šampanjcem«, a sada:

Kad jedem kupus s vodom,
Za ušima mi puca...

Uobičajena je bila i ova, dobro poznata, pjesma:

Nekad sam se mlađan veselio,
Imao sam kapitala;
Kapital sam mlađan izgubio,
Robija me progutala…

I tako dalje. Samo kod nas nisu izgovarali »kapital«, nego »kopital«, izvodili su kapital iz riječi »kopit«.[15] Pjevali su i žalostive pjesme. Jedna je bila prava kaznionička pjesma, i ona je, čini mi se, poznata:

Sviće zora sa nebesa,
Iz sna budi bubnjev glas,
Stražar vrata otključava,
Pisar ide, zove nas.
Tko nas vidi iza zida
Kako nam se ovdje Živi!
Al Stvoritelj Bog je s nama,
Ni tu nama propast nije.

Drugu su pjesmu pjevali još žalostivije, s lijepim napjevom, kako ju je ispjevao, po svoj prilici, neki zatočenik, sa sladunjavim i prilično nepismenim riječima. Sjećam se još iz nje nekoliko stihova:

Dok živim, nikad više svoje
Ne ugledah domaje;
Osudiše me bez krivice
Da trpim dok me traje.
Zahuknula na krovu sova
Da ori šumom svom,
A meni srce tužno gine,
Ja nikad u svoj dom.

Tu su pjesmu kod nas često pjevali, ali ne u zboru nego pojedinačno. Za slobodna bi vremena izišao tkogod na stepenice uza, sjeo, zaronio u misli, podnimio rukom obraz i otegnuo visokim falsetom. Slušaš, i sve ti dušu kida. Glasova je kod nas bilo dobrih.

Međutim se počelo već i mračiti. Tuga, čama i bunilo jedva izviruju iz pijančenja i bančenja. Tko se još prije jednog sata smijao, prepio se i već rida gdjegod. Drugi su već dospjeli da se dva-tri put potuku. Treći, blijedi i jedva se držeći na nogama, tumaraju po uzama i zameću kavge. A oni koji u pijanstvu nisu žestoke naravi uzalud traže prijatelja da pred njima istresu dušu i isplaču svoj pijani jad. Sav je taj jadni svijet htio da se proveseli, da veselo provede veliki blagdan, a, bože moj, kako je težak i tužan taj dan gotovo svakom! Svaki ga provodi kao da se prevario u nekoj nadi.

Petrov je još dvaput svraćao k meni. Vrlo je malo popio cijeloga dana i bio je gotovo sasvim trijezan. Ali sve do posljednjeg časa sve je nešto očekivao, što mora svakako da se dogodi, nešto neobično, blagdansko, osobito veselo. Nije, doduše, o tome govorio, ali mu se vidjelo po očima. Neumorno je trčkarao iz uza u uze. Ali ništa se osobito ne zbiva i ne događa, osim pijanstva, pijanih nesklapnih psovaka i usijanih pijanih glava. I Sirotkin, u novoj crvenoj košulji, lunja po svim uzama, ljepuškast, umiven, pa i on tiho i naivno kao da nešto očekuje. Malo pomalo postajalo je po uzama nesnosno i odurno. Bilo je, razumije se, mnogo i smiješnoga, ali ja sam se nekako žalostio i sve ih žalio, teško mi je i zagušljivo bilo među

njima. Eno dva se kažnjenika prepiru tko će koga gostiti. Vidi se da su se već dugo prepirali i da su se prije toga čak i svađali. Jedan je osobito nazubljen na drugoga. Tuži se i nesigurno zaplećući jezikom nastoji dokazati da se onaj nepravedno ponio prema njemu: prodan je neki kožuh, zatajeni su nekad neki novci, lanjske godine u pokladnoj sedmici. Još je nešto osim toga bilo… Onaj što okrivljuje visok je i mišičav momak, razuman, miran, ali kad je pijan želi da se sprijatelji i da istrese svoj jad. On i psuje, i ističe svoj zahtjev kao sa željom da se onda još bolje pomiri sa suparnikom. Drugi je jedar, zbit, nevisoka rasta, okrugla lica, lukav i prepreden. Popio je možda više nego njegov drug, ali je tek pripit. Karakteran je čovjek i na glasu kao bogat, ali mu je radi nečega stalo da sada ne žesti nasrtljivog prijatelja pa ga vodi rakijašu; prijatelj mu tvrdi da on mora i dužan mu je ponuditi, »ako si samo pošten čovjek«.

Rakijaš s nekim poštovanjem prema naručitelju i sa sjenkom prezira prema nasrtljivom prijatelju, jer ne pije za svoje novce nego ga drugi časti, dohvatio i nalio čašicu rakije.

— Zaista, Stjopka, ti si to dužan — govori nasrtljivi prijatelj kad je vidio da je pobijedio — jer to je tvoj dug.

— Pa ja s tobom i ne bih nepotrebno jezikom mlatio! — odgovara Stjopka.

— Ne, Stjopka, to ti lažeš — ponavlja prvi primajući od rakijaša čašicu — jer ti meni duguješ novaca, savjesti nemaš i oči u tebe nisu tvoje, nego uzajmljene! Nitkov si ti, Stjopka, eto ti; u jednu riječ, nitkov!

— De, šta cmiziš, rakiju si prolio! Kad ti se iskazuje čast pa ti se daje, onda pij — viče rakijaš na nasrtljivog prijatelja — neću do sutra stajati uz tebe!

— Pa ispit ću, šta vičeš! Čestit ti Božić, Stepane Dorofejiču! — uljudno se i s malim poklonom obratio, držeći čašicu u rukama, Stjopki kojega je još čas prije nazvao nitkovom.

— Zdrav bio sto godina, a koliko si živio, ne odračunavam!

— Ispio, huknuo i otro se. — Prije sam, braćo, mnogo rakije ispijao — napomenuo je ozbiljno i dostojanstveno, a kao se obratio svima i nikom napose — ali sada su mi valjda već godine za vratom. Hvala ti, Stepane Dorofejiču.

— Nema na čemu.

— Uvijek ću ti dakle, Stjopka, spominjati ono, pa osim što si ti preda mnom veliki nitkov, kazat ću ti…

— A evo šta ću ti kazati, pijana nakazo — prekida ga Stjopka koji je postao nestrpljiv. — Slušaj i broji svaku moju riječ: evo da popolovimo svijet: tebi pola svijeta i meni pola svijeta. Idi i ne sastaji se više sa mnom. Dodijao si rni!

— Nećeš dakle da vratiš novce?

— Kakvih bi još novaca, pijani čovječe?

— Hej, na onom ćeš svijetu sam doći da vratiš, a ja neću primiti. Naš je novac zarađen znojem i žuljevima. Namučit ćeš se s mojim petakom na onom svijetu.

— Pa vrag te odnio.

— Šta tjeraš; nisam te upregao.

— Nosi se, nosi se!

— Nitkove!

— Zlikovče!

I zaredale opet psovke, još gore nego prije gošćenja.

Evo sjede na ljesama postrance dva prijatelja: jedan je visok, krupan, mesnat, pravi mesar, crvena lica. Gotovo plače, jer je neobično ganut. Drugi je slabačak, tanan, mršav, duga nosa s kojega kao da nešto kaplje, i sitnih svinjskih očica, oborenih zemlji. To je lukav i obrazovan čovjek, bio je nekad pisar i vlada se prema prijatelju ponešto bahato, što je ovome u duši vrlo žao. Cijeli dan su zajedno pili.

— On se usudio mene! — viče mesnati prijatelj i snažno njiše pisarovu glavu lijevom rukom kojom ga je obuhvatio.

»Usuditi se« znači udariti. Mesnati prijatelj, bivši potčasnik, zavidi iscijeđenom prijatelju, i zato se oni jedan pred drugim šepire kićenim slogom.

— A ja tebi kažem da ni ti nemaš pravo… — započinje dogmatični pisar, a tvrdokorno ne podiže prema njemu oči, nego važno gleda u zemlju.

— On se usudio mene, čuješ li ti! — upada mu u riječ prijatelj još jače izazivajući dragog prijatelja. — Ti si mi sada ostao jedini na ovom svijetu, čuješ li ti to? Jer tebi jedinomu kažem:

— A ja ti opet kažem: takvo kiselo opravdanje, dragi prijatelju, samo je sramota tvojoj glavi! — odvraća mu pisar tananim, uljudnim

glasićem — nego bolje priznaj, dragi prijatelju, sve je to pijanstvo zbog tvoje nestalnosti.

Mesnati prijatelj uzmiče malo, tupo gleda pijanim očima samozadovoljna pisarčića i odjednom, sasvim iznenada, iz sve snage udara pisara golemom pesnicom po sitnom licu. Time se svršava prijateljstvo za cijeli dan. Dragi prijatelj leti onesviješten pod ljese…

Evo ulazi u naše uze jedan moj znanac iz zasebnog odjela, beskrajno dobrodušan i veseo momak, razborit, bezazleno podrugljiv i naoko neobično priprost. To je onaj isti što je prvi dan moga boravka u kaznionici pitao za objedom u kuhinji gdje živi bogati seljak, uvjeravao da ima »anbicije« i popio sa mnom čaj. Četrdesetak mu je godina, neobično mu je debela usna i velik, mesnat nos posut bubuljicama. U rukama mu je balalajka po kojoj nemarno prebire žice. Za njim ide, kao prirepak, neobično malen kažnjenik velike glave, kojega sam dotad vrlo malo znao. Na njega se, uostalom, nije nitko ni obazirao. Bio je nekako čudan, nepovjerljiv, uvijek šutljiv i ozbiljan; odlazio je na rad u krojačnicu i očito je nastojao da živi za sebe i da se ne plete ni s kim. A sada se pijan pridružio Varlamovu kao sjena. Ide za njim veoma uzbuđen, razmahuje se rukama, udara pesnicom po zidu, po ljesama, čak gotovo plače. Varlamov ga, čini se, i ne primjećuje, kao da ga i nema uza nj. Začudo, prije se ta dva čovjeka nisu gotovo uopće družila; ni po zanimanju, ni po karakteru nemaju ništa zajedničko. I iz različitih su društvenih razreda, i žive u različitim uzama. Mali se kažnjenik zvao Bulkin.

Kad me Varlamov ugledao, nacerio se. Sjedio sam na svojim ljesama kod peći. Stao je podalje, prema meni, nešto mu palo na um, zateturao, prišao mi nejednakim koracima, nekako se cijelim tijelom isprsio te, lako dirkajući u žice i tek malo lupkajući čizmom, izgovorio recitativom:

Okrugla je bijela lica,
A pjevucka ko sjenica
Moja milena;
U svilenoj, u atlasnoj
Haljini je ona krasnoj,

Vrlo lijepa sva.

Ta je pjesma, čini se, ražestila Bulkina; on zamahao rukama i zaviknuo, obraćajući se svima:

— Sve on to laže, braćo, sve on to laže! Ni jedne istinske riječi ne govori, sve laže!

— Starcu Aleksandru Petroviču! — izgovorio Varlamov, s obješenjačkim mi smijehom zavirujući u oči, i gotovo poletio da se sa mnom ljubi. Bio je trešten pijan. Izraz: »starcu tom i tom …« to jest tomu i tomu moje poštovanje, upotrebljava se u prostom puku i po cijeloj Sibiriji, čak ako se tiče i čovjeka od dvadeset godina. Riječ »starac« znači nešto poštovano, časno, štaviše laskavo.

— Onda, Varlamove, kako ste?

— Pa dan po dan. A tko voli blagi dan, od zore je pjan; oprostite mi! — Varlamov je govorio malko pjevuckajući.

— I sve on to laže, sve on to opet laže! — zaviknuo Bulkin, u nekom očaju udarajući rukom po ljesama. Ali onaj kao da se zarekao da se neće ni najmanje obazirati na njega, i u tome je bilo vrlo mnogo smiješnoga, jer se Buklin bog te pita zašto prikrpio Varlamovu još od jutra, baš zbog toga što Varlamov »sve laže«, kako se njemu zbog nečega učinilo. Vuče se za njim kao sjena, hvata mu se za svaku riječ, krši ruke, gotovo ih do krvi izudarao o zidove i o ljese, i muči muku, očito muči muku zbog uvjerenja da Varlamov »sve laže«. Kad bi na glavi imao kose, valjda bi je počupao od jada. Kao da je preuzeo dužnost da odgovara za Varlamovljeva djela, kao da svi nedostaci Varlamovljevi terete njegovu savjest. Ali je baš zgodno to što ga Varlamov i ne gleda.

— Sve laže, sve laže, sve laže! Ni jedna mu jedina riječ ni kako ne valja! — viče Bulkin.

— A šta se to tebe tiče? — odgovaraju i smiju se kažnjenici.

— Kažem vam, Aleksandre Petroviču, da sam bio vrlo lijep i veoma su me voljele djevojke… — započeo iznebuha Varlamov.

— Laže! Opet laže! — prekida ga gotovo vriskom Bulkin.

Kažnjenici grohoću od smijeha.

— A ja se banim pred njima! Na meni je crvena košulja, kadifene šalvare; leškarim kao kakav grof Butilkin, pijan kao Šved, jednom riječju — šta vas volja!

— Laže! — odrešito ponavlja Bulkin.

— U ono sam vrijeme imao od oca zidanu jednokatnicu. Ali za dvije sam godine spiskao i kat i prizemlje, ostala mi samo kućna vrata bez stupova. Šta ćeš, novci su kao golubovi: dolijeću i opet odlijeću!

— Laže! — još odlučnije ponavlja Bulkin.

— Onomadne dakle poslao ja odavde rođacima suznicu; možda će mi poslati novaca. Jer sam, kažu, išao protiv svojih roditelja. Bio sam nesmjeran! Evo sedma je već godina kako sam poslao.

— I nema odgovora? — zapitam i nasmijem se.

— Tako je, nema — odgovori, naglo se nasmije i sam, pa sve bliže i bliže primiče svoj nos baš mojem licu. — A ja, Aleksandre Petroviču, imam ovdje ljubavnicu…

— Vi? Ljubavnicu?

— Onufrijev mi kaže nedavno: »Moja makar i bila kozičava, ružna, ali zato koliko ona ima odjeće; a tvoja je lijepa, ali je prosjakinja, s torbakom obilazi.«

— Pa zar je istina?

— Zbilja je prosjakinja! — odgovori on i tiho se nasmije; u uzama su također zahohotali. Svi su zaista znali da se spleo s nekom prosjakinjom i za pola godine dao joj svega deset kopejaka.

— Šta onda? — zapitam da ga se najzad otresem.

On šuti, pa me umiljato pogleda i nježno izgovori:

— Ne bi li dakle izvoljeli da mi zbog toga date za osminu rakije? Ta ja sam, Aleksandre Petroviču, danas neprekidno pio čaj — dometnuo ganut kad je primio novce — i tako sam se toga čaja nalupao da me spopala sipnja, a u trbuhu mi se bućka kao u boci…

Dok je on primao novce, Bulkinov je, čini se, duševni poremećaj dopro do krajnjih granica. Maše rukama kao očajan, gotovo plače.

— Ljudi božji! — viče i posve izbezumljen obraća se svima uzama — gledajte ga! Sve laže! Što god kazao, sve, sve on to laže!

—A šta je tebi stalo? — dovikuju mu kažnjenici čudeći se njegovoj razjarenosti — smušeni čovječe!

— Ne dam da laže — viče Bulkin, a oči mu blistaju i on iz sve snage lupa pesnicom po ljesama — neću da laže!

Svi hohoću. Varlamov uzima novce, oprašta se poklonom i kreveljeći se hiti iz uza, naravno rakijašu. I sad on, čini mi se, prvi put

opaža Bulkina.

— Pa hajdemo! — kaže mu zastajući na pragu, kao da mu je zaista potreban za nešto. — Bukvane! — domeće prezirno propuštajući pred sebe ozlojeđenog Bulkina i iznova počinje drndati na balalajci.

Ali čemu da opisujem to bunilo! Napokon se svršava i taj zagušljivi dan. Kažnjenici zapadaju na ljesama u težak san. U snu govore i buncaju još više nego za drugih noći. Kojegdje sjede i još kartaju se. Davno očekivani blagdan prošao. Sutra je opet radni dan, opet na rad.

XI

PREDSTAVA

Treći dan Božića, naveče, bila je prva predstava u našem kazalištu. Prije toga bilo je za priredbu po svoj prilici mnogo okapanja, ali glumci su se primili svega sami, tako da mi drugi nismo znali kako pripreme napreduju i šta se zapravo radi. Nismo točno znali čak ni šta će prikazivati. Glumci su cijela ta tri dana, kad su god izlazili na rad, nastojali nabaviti što više kostima. Kad bih sreo Baklušina, od zadovoljstva je samo pucketao prstima. Kao da je i o majoru-upravitelju našao dobar stih. Uostalom, nismo uopće znali zna li on za kazalište. Ako zna, je li ga formalno dopustio, ili je samo odlučio da šuti i da ne mari za kažnjenički naum, pošto je sigurno upozorio da sve bude po mogućnosti u redu. Mislim da je znao za kazalište, nije mogao da ne zna; ali se nije htio miješati, jer je uviđao da je možda gore ako se zabrani; kažnjenici će početi da se nevaljale, da pijančuju, bolje je dakle da se čime zabave. Uostalom, majoru pripisujem takav sud zbog toga što je najprirodniji, najistinitiji i najzdraviji. Može se čak i kazati: da kažnjenici nemaju o blagdanima kazališta ili druge takve zabave, sama bi im vlast morala to izmisliti. Ali kako se naš major odlikovao sasvim suprotnim načinom mišljenja od ostalih ljudi, nije ni čudo da velik grijeh tovarim na sebe kad mislim da je znao za kazalište i da ga je dopustio. Takav čovjek, kao što je major, morao je uvijek da prignjavi koga, da štogod oduzme, da komu otme pravo, jednom riječju, da pravi red. Po tome je bio

poznat u cijelom gradu. Šta mu je stalo ako su baš od toga skučivanja mogle u kaznionici nastati nevaljalštine? Za nevaljalštine ima kazni (misle takvi kao naš major), a s lupežima kažnjenicima — strogost i neprekidno, doslovno izvršavanje zakona, to je sve što treba! Ti nepametni izvršitelji zakona nikako ne shvaćaju da puko doslovno izvršavanje zakona, bez poimanja, bez razumijevanja njegova duha, vodi ravno neredima, pa da nikad i nije dovodilo ni do čega drugog. »U zakonima piše, šta ćeš više?« govore oni i iskreno se čude što od njih, kao dodatak zakonima, iziskuju još zdrav razbor i trijeznu glavu. Osobito ovo posljednje čini se mnogima od njih nepotrebnim raskošem, koji smućuje, skučenjem, nesnošljivošću.

Ali, bilo kako mu drago, starješina potčasnik nije protuslovio kažnjenicima, a njima je samo to i trebalo. Siguran sam da su kazalište i zahvalnost što su ga dopustili bili razlog da za blagdana nije u kaznionici bilo nijednoga ozbiljnog nereda: nijedne teške svađe, nijedne krađe. Sam sam bio svjedok kako su oni sami mirili svoje koji bi počeli bančiti ili se kavžiti, samo pod izlikom da će biti zabranjena predstava. Potčasnik je od kažnjenika tražio časnu riječ da će sve biti mirno i da će se dobro vladati. Pristadoše radosno i sveto su održali riječ; veoma im je laskalo što se njihovoj riječi vjeruje. Moram, uostalom, kazati da vlast nije stajalo baš ništa, nikakvih žrtava, što dopušta kazalište. Prije svega, nije se ograđivalo mjesto: kazalište su cijelo gradili i razgrađivali za svojih četvrt sata. Trajalo je sat i po, pa da je odjednom viša vlast naredila da se predstava prekine — sve bi se svršilo za trenutak. Kostimi su bili sakriveni u sanducima kod kažnjenika. Ali prije nego što ispričam kako je bilo uređeno kazalište i kakvi su zapravo bili kostimi, kazat ću nešto o kazališnoj objavi, to jest, šta su zapravo naumili igrati.

Napisane objave nije bilo. Tek za drugu i treću predstavu javila se jedna objava; napisao ju je Baklušin za gospodu časnike i uopće odlične posjetioce, koji su još za prve predstave počastili naše kazalište svojim posjetom. I to: od gospode je dolazio obično stražarski časnik, a jednom se svratio i sam dežurni stražarski časnik. Jedanput je također svratio inženjerski časnik; radi tih je, dakle, posjetilaca napravljena objava.

Mislili su da će kaznioničkom kazalištu puknuti slava daleko po tvrđavi i čak po gradu, pogotovo jer u gradu nije bilo kazališta. Čulo

se da je za jednu predstavu bilo sastavljeno diletantsko društvo, i to je bilo sve. Kažnjenici su se kao djeca radovali i najmanjem uspjehu, šepirili se čak. »Ta tko bi znao — mislili su i govorili sami sebi i među sobom — možda će saznati i sama viša vlast; doći će i pogledati, i vidjet će onda kakvi su kažnjenici. To nije prosta vojnička predstava, s nekakvim strašilima, čamcima što plove i medvjedima i kozama što se pojavljuju. To su glumci, pravi glumci, gospodske komedije igraju, takva kazališta nema ni u gradu. Kod generala Abrosimova bila je, kažu, jednom predstava i još će biti, dobro, ali nadmašuju naše možda samo kostimima, a što se tiče dijaloga, tko bi još znao! Možda će se pročuti do gubernatora, i, ne lezi vraže, možda i on glavom zaželi da dođe i da pogleda. U gradu i nema kazališta…«

Jednom riječju, kažnjenicima se mašta, pogotovo nakon prvog uspjeha, razigrala o blagdanima do krajnosti, malne do nagrada ili do skraćenja roka robijskog rada, premda su u isti čas i sami posve dobrodušno počinjali odmah da se sebi podsmijevaju. Jednom riječju, to su bila djeca, potpuna djeca, mada je nekima od te djece bilo četrdeset godina. Ali iako nije bilo objave, znao sam već u glavnim crtama od čega se sastoji naumljena predstava. Prvi je komad bio: »Filatka i Miroška suparnici«. Baklušin mi se još tjedan dana prije predstave hvalio da će uloga samog Filatke, koju uzima on, biti odigrana tako kako je nisu vidjeli ni u petrogradskom kazalištu. Hodao je po uzama, hvalisao se nemilosrdno i bestidno, ali i sasvim dobrodušno, pa je gdjekad znao odjednom izbaciti štogod »po tijatralnom«, to jest iz svoje uloge — i svi hohoću, bilo ili ne bilo smiješno što je izbacio. Mora se, uostalom, priznati, i tu su kažnjenici znali ustrajati i očuvati dostojanstvo: Baklušinovim su se istupima i pripovijestima o budućem kazalištu oduševljavali samo mladi, žutokljuni ljudi, nestrpljivi, ili samo najznačajniji između kažnjenika, kojima je ugled nepokolebljivo utvrđen, pa mogu bez straha, otvoreno izražavati svoje osjećaje, bili kakvi mu drago, makar i najnaivniji (to jest po kazničkim pojmovima najnepristojniji). Drugi su opet šuteći saslušavali glasove i razgovore, nisu doduše osuđivali, nisu protuslovili, ali pošto-poto nastojali da se prema glasovima o kazalištu vladaju ravnodušno, čak donekle i prezirno. Tek u posljednje vrijeme, gotovo na sam dan predstave, svi se počeli interesirati šta će se to zbiti. Kako naši? Šta major? Hoće li poći za

rukom isto onako kao preklanjske godine? I tako dalje. Baklušin me uvjeravao da su svi glumci odlično probrani, svaki »za svoje mjesto«. Da će biti čak i zastor, da će Filatkinu mladu igrati Sirotkin — pa ćete sami vidjeti kakav je on u ženskim haljinama — govorio mi žmirkajući i pucketajući jezikom. U dobrotvorke vlasteoke bit će haljina s naborima, i pelerina, i suncobran u rukama, a dobrotvor vlastelin izići će u časničkom kaputu s naramenicama i s trskovcem.

Zatim dolazi drugi komad, dramski: »Kedril proždrljivac«. Naslov me je vrlo zainteresirao, ali koliko god se raspitivao o tom komadu, ništa nisam mogao saznati unaprijed. Doznao sam samo da nije uzet iz knjige, nego »po prijepisu«; da su komad dobili od nekoga bivšeg potčasnika, u predgrađu, koji je vjerojatno sam nekad sudjelovao u njegovu prikazivanju na kakvoj vojničkoj pozornici. Kod nas ima zaista u dalekim gradovima i gubernijama takvih kazališnih komada koje nitko, čini se, ne pozna, i nisu možda nigdje nikad naštampani, nego su se sami odnekud javili pa su prijeko potreban sastavni dio svakoga »pučkog kazališta«. Bilo bi vrlo, vrlo dobro kad bi se tko od naših istraživača zabavio novim — i pomnijim od dosadašnjeg — istraživanjem pučkoga kazališta, koje jest, postoji, a možda i nije sasvim neznatno.

Ne mogu vjerovati da su sve što sam zatim vidio kod nas, u našem kaznioničkom kazalištu, izmislili naši kažnjenici. Tu mora da ima baštinjene tradicije, utvrđenih načina i pojmova koji prelaze s koljena na koljeno i odavno se pamte. Valja ih tražiti u vojnika, u tvorničkih radnika, po tvorničkim naseljima, pa i po nekim nepoznatim, siromašnim gradićima kod mještana. Uščuvali su se također po selima i po gubernijskim gradovima u služinčadi velikih vlasteoskih domova. Mislim čak da se mnoge starinske glume i nisu raširile u prijepisima po Rusiji drugačije nego preko vlasteoske služinčadi. Nekadanji starinski vlastelini i moskovski plemići imali su svoja kazališta, sastavljena od kmetova umjetnika. A upravo je u tim kazalištima začetak naše narodne dramske umjetnosti, jer o njenim znacima nema sumnje. A što se tiče »Kedrila proždrljivaca«, koliko sam god želio, ništa nisam mogao unaprijed o njemu doznati, osim da se na pozornici javljaju zli dusi i odnose Kedrila u pakao. Ali šta znači Kedril, i zašto je napokon Kedril, a nije Kiril? Je li to ruska ili tuđinska zgoda, nisam nikako mogao da izmamim. Na kraju se

javljalo da će se prikazivati »pantomima uz muziku«. Sve je to, razumije se, bilo vrlo zanimljivo. Glumaca je bilo petnaestak, sve sami okretni, ljudi od oka. Žagorili su za sebe, izvodili pokuse, gdjekad za uzama, pritajivali se, krili se. Jednom riječju, htjeli su nas sve zadiviti nečim neobičnim i nenadanim.

U radne se dane kaznionica zatvarala rano, čim se stane mračiti. O Božiću su napravili izuzetak i nisu zatvarali sve do kasne večeri. Za božičnih su praznika obično svaki dan predveče slali nekoga iz kaznionice stražarskom časniku s pokornom molbom »da bi dopustio predstavu i da nešto dulje ne bi zatvarao kaznionicu«, a nadovezivali bi da je i jučer bilo kazalište i dugo se nije zatvaralo, a nije bilo nikakvih nereda. Stražarski je časnik zaključivao ovako: »Nereda zaista jučer nije bilo; a kad sami zadaju riječ da ih neće biti ni danas, onda će sami paziti na sebe, a to je jače od svega. Uz to, ako ne dopustiš predstavu, možda će (tko bi ih znao, robijaše!) od pakosti počiniti namjerno kakvu nepodopštinu i straži navući odgovornost.« Najzad, i to: na straži je stajati dosadno, a to je kazalište, i nije naprosto seljačko, nego kažnjeničko, a kažnjenici su zanimljivi ljudi; veselje će biti da pogledaš. A stražarski časnik uvijek ima pravo da gleda.

Dolazi dežurni: »Gdje je stražarski časnik?« — »Otišao je u kaznionicu da broji kažnjenike, da zatvara uze« — odgovor je otvoren i opravdanje otvoreno. Tako su stražarski časnici za blagdana svake večeri dopuštali predstavu i nisu zatvarali uze sve do večernjeg bubnjanja. Kažnjenici su unaprijed znali da im straža neće praviti smetnje, i bili su mirni. Prije sedam sati došao je po mene Petrov, i mi se zajedno otputili na predstavu. Iz naših se uza otputili gotovo svi, osim černjigovskoga starovjerca i Poljaka. Poljaci su se tek na posljednju predstavu četvrtoga siječnja nakanili da odu u kazalište, i to nakon mnogoga uvjeravanja da je ondje i lijepo, i veselo, i neopasno. Zbog toga zaziranja nisu kažnjenici Poljacima ni najmanje zamjerili, nego ih četvrtoga siječnja dočekali vrlo uljudno. Čak su ih propustili na najbolja mjesta. Što se tiče Čerkeza i osobito Isaja Fomiča, njima je naše kazalište bilo prava slast. Isaj Fomič je svaki put davao po tri kopjejke, a posljednji put položio na tanjur deset kopejaka, i na licu mu sjalo blaženstvo. Glumci su bili odlučili da skupljaju od nazočnih, tko koliko dade, za kazališne troškove i za

svoju okrepu. Petrov me uvjeravao da će mene pustiti na jedno od prvih mjesta, ma kako puno bilo kazalište, zbog toga što sam bogatiji od drugih pa ću valjda i više dati, a uz to i razumijem više od njih. Tako je i bilo. Ali najprije ću opisati kazališnu dvoranu i uređenje pozornice.

Naše vojne uze, u kojima je bilo uređeno kazalište, bile su petnaestak koraka duge. Izvana se dolazilo uza stepenice, sa stepenica u predvorje a iz predvorja u uze. Te su duge uze, kako već rekoh, bile osobito uređene: ljese su se u njima pružile uza zid, tako da je sredina u sobi ostala slobodna. Polovica sobe, bliža ulazu sa stepenica, dana je gledaocima; druga polovica, koja je bila u vezi s drugim uzama, određena je za samu pozornicu. Prije svega me iznenadio zastor. Protezao se desetak koračaja poprijeko po cijelim uzama. Zastor je bio tako raskošan, da si i imao čemu da se diviš. Osim toga je bio i islikan uljenom bojom: prikazivao je drveće, sjenice, ribnjake i zvijezde. Bio je sastavljen od staroga i novog platna, koliko je tko dao i poklonio; od starih kažnjeničkih obojaka i košulja, kojekako sašivenih u jednu veliku ponjavu, a napokon je jedan dio, za koji nije dostajalo platna, naprosto sastavljen od papira, izmoljenog također list po list po različitim kancelarijama i uredima. A naši slikari, među kojima se odlikovao i »Brjulov« A-v, potrudili se da išaraju i islikaju zastor. Učinak je bio izvanredan. Takva je raskoš veselila i najmračnije i najčangrižljivije kažnjenike koji su mi se, kad je došlo do predstave, učinili svi bez izuzetka isto onakvom djecom kao i najvatreniji i najnestrpljiviji među njima. Svi su bili vrlo zadovoljni.

Rasvjeta se sastojala od nekoliko lojanica, izrezanih na komadiće. Pred zastorom su stajale dvije klupice iz kuhinje, a pred klupicama tri-četiri stolice koje su se našle u potčasničkoj sobi. Stolice su pripravljene ako dođu najviše ličnosti časničkog zvanja, a klupice za potčasnike i inženjerske pisare, rukovodioce radova i druge, doduše starješine, ali ne časničkog čina, za slučaj ako bi zavirili u kaznionicu. Tako je i bilo: za cijelog blagdana nisu nam prestajali dolaziti strani posjetioci; gdjekoje ih je veče dolazilo više, gdjekoje veče manje, a na posljednjoj predstavi nijedno mjesto na klupama nije ostalo prazno. Najzad, straga, već za klupama, smjestili se kažnjenici, stojeći, iz poštovanja prema posjetiocima, bez kapa, u

kaputima ili polubundama, uza sav zagušljivi, zaparni zrak u sobi. Naravno, za kažnjenike je bilo premalo mjesta. Ali, osim toga što je zaista sjedio jedan na drugom, osobito u posljednjim redovima, zapremljene su bile još ljese, kulise, a napokon je bilo ljubitelja koji su neprestano dolazili u kazalište, u druge uze, pa odande, iza stražnje kulise, virili na predstavu.

Tjesnoća je u prvoj polovici uza bila izvanredna, i možda jednaka onoj tjesnoći i gužvi što sam je tek nedavno vidio u kupalištu. Vrata u predvorju bila su otvorena; u predvorju, gdje je bilo dvadeset stupnjeva ispod nule, tiskali se također ljudi. Nas, mene i Petrova, propustili su odmah naprijed, gotovo do samih klupa, gdje se mnogo bolje vidjelo nego u stražnjim redovima. U meni su nekako gledali poštovaoca, poznavaoca koji je bio i u drugačijim kazalištima; vidjeli su da se Baklušin cijelo vrijeme savjetovao sa mnom i vladao se prema meni s poštovanjem; pripada mi sada, dakle, čast i mjesto. Makar kažnjenici i bili nadasve tašti i lakoumni ljudi, sve je to ipak bilo samo prividno. Kažnjenici su mi se mogli podsmijevati kad su vidjeli da sam im loš pomoćnik u radu. Almazov je mogao s prezirom gledati nas plemiće i razmetati se pred nama svojom vještinom da pali alabaster. Ali u njihovo potcjenjivanje i poruge upućene nama miješalo se nešto drugo: mi smo nekad bili plemići; pripadali smo onome istom staležu kojemu i njihovi bivši gospodari, a o njima oni nisu mogli nositi dobru uspomenu. Ipak sada, u kazalištu, uklonili su se ispred mene. Priznavali su da o tome mogu bolje prosuđivati nego oni, da sam vidio i znam više od njih. I najneraspoloženiji prema meni (ja to znam) željeli su sada da pohvalim njihovo kazalište i bez ikakva su me samoponiženja pustili na najbolje mjesto. Tako mislim sada, sjećajući se tadašnjega svoga dojma. Još onda mi se učinilo — sjećam se toga — da u njihovu pravednom sudu o sebi nije nipošto bilo poniženja, nego svijest o svojoj vrijednosti. Najbolja i najizrazitija crta karaktera našeg naroda osjećaj je pravednosti i žeđa za njom. A pijetlovske navike da bude sprijeda i na svim mjestima, pošto—poto, zavrijedio to čovjek ili ne zavrijedio — toga u narodu nema. Treba samo zguliti vanjsku, umjetnu koru i pogledati jezgru nešto pomnije, bliže, bez predrasuda — i ponetko će u narodu otkriti takvih osobina o kojima nije ni slutio.

Ne mogu naši mudraci naučiti narod. Tvrdim čak — naprotiv: sami oni treba još da uče od naroda.

Petrov mi je naivno kazao, kad smo se još spremali za kazalište, da će mene pustiti naprijed i zato što ću dati više novaca. Određene cijene nije bilo: svaki je davao koliko je mogao ili koliko je htio. Gotovo svi su štogod položili, makar i po groš, kad se stalo skupljati na tanjuru. Ali, ako su me i pustili naprijed donekle i radi novaca, jer su mislili da ću dati više od drugih, koliko je ipak u tome bilo osjećaja osobne vrijednosti! »Ti si bogatiji od mene, pa idi naprijed, i mada smo svi mi ovdje jednaki, ti ćeš položiti više; takav, dakle, posjetilac kakav si ti ugodniji je glumcima — tebe i ide prvo mjesto, jer svi mi ovdje nismo radi novaca nego radi poštovanja, pa se, dakle, moramo mi sami svrstati.« Koliko u tome ima prava, plemenita ponosa! To nije poštovanje prema novcu, nego poštovanje prema samom sebi. Uopće novac, bogatstvo nisu u kaznionici osobito poštovali, pogotovo kad se promatraju kažnjenici svi bez razlike, u masi, u družbi. Ne sjećam se čak ni jednoga od njih koji bi se ozbiljno ponizivao radi novaca, sve kad bi se razmatrali pojedinačno. Bilo je moljakala koji su moljakali i od mene. Ali u tom je moljakanju bilo više obijesti, obješenjaštva nego prava posla; bilo je više humora i naivnosti. Ne znam da li se razumljivo izražavam…. Ali sam zaboravio kazalište. Da se vratim na predmet.

Prije nego što se digao zastor, cijela je soba pružala čudnu, živu sliku. Prvo, gomila gledalaca, zgurana, spljoštena, stisnuta sa svih strana, koja strpljivo i blažena izraza lica očekuje početak predstave. U zadnjim redovima ljudi koji se gurkaju. Mnogi su od njih ponijeli iz kuhinje cjepanicu: čovjek namjesti nekako uza zid debelu cjepanicu, popne se nogama na nju, obadvjema se rukama podupre o rame onome ispred sebe, i ne mijenjajući položaj stoji tako neka dva sata, sasvim zadovoljan sobom i svojim mjestom. Drugi se utaborili nogama na peći, na najnižoj stepenici, i isto tako odstajali cijelo vrijeme podupirući se o one pred sobom. To je bilo u zadnjim redovima, uza zid. Sa strane se ispela na ljese i stoji iznad muzikanata također zbijena svjetina. Tu su bila dobra mjesta. Nekih petoro ljudi popelo se na samu peć, leže na njoj i gledaju dolje. Baš su blaženi. Na prozorskim daskama, na drugom zidu, skupile se cijele hrpe onih koji su zakasnili ili nisu našli dobro mjesto.

Svi se vladaju mirno i dostojanstveno. Svi žele da se što bolje iskažu pred gospodom i posjetiocima. Na svim se licima izražava naivno očekivanje. Sva su lica crvena i okvašena znojem od vrućine i zapare. Kakav čudan odsjev djetinjske radosti, dobroga, čistog zadovoljstva sija na tim izbrazdanim, ožigosanim čelima i obrazima, u tim pogledima ljudi, inače mračnih i mrkih, u tim očima što gdjekad blistaju opasnim žarom! Svi su bez kapa i s desne mi se strane sve glave pokazuju obrijane.

Ali evo na pozornici komešanje, žurba. Odmah će se dići zastor. Evo zasvirao orkestar… Taj je orkestar zavrijedio da bude spomenut. Sa strane se po ljesama porazmještalo kojih osam muzikanata: dvoje gusle (jedne su bile u kaznionici, druge su uzajmili od nekoga u tvrđavi, a umjetnik se našao i kod kuće), tri balalajke, sve kućna rukotvorina, dvije gitare i tamburin mjesto kontrabasa. Gusle su samo cviljele i drndale, gitare su bile jadne, ali zato balalajke nečuvene. Vješto prebiranje prstiju po žicama bilo je ravno najumješnijoj majstoriji. Svirali su se samo plesovi. Taktove za ples udarali su balalajčici člancima svojih prstiju o dno na balalajci; ton, ukus, svirka, postupak s instrumentima, način kako izvode melodiju — sve je to bilo svoje, orginalno, kažnjeničko. Jedan od gitarista znao je također odlično svoj instrument. To je bio onaj plemić koji je ubio oca. A što se tiče tamburina, on je naprosto stvarao čudesa: čas se zavrtio na prstu, čas mu po koži strugao palac; čas se čuju često, zvučni i jednolični udari, čas se odjednom taj jaki, jasni zvuk nekako rasipava u sitnež na nebrojene sitne glasove koji zveče i šuškaju. Na kraju se javile još dvije harmonike.

Časne mi riječi, dotad nisam ni sanjao šta se može učiniti iz prostih, pučkih instrumenata: sklad zvukova, skupna svirka, a što je glavno, duh, karakter shvaćanja i izvedbe same suštine melodije, bili su naprosto izvanredni. Prvi sam put onda potpuno shvatio koliko je upravo beskrajna razuzdanost i mahnitost u razuzdanim i mahnitim ruskim plesnim pjesmama. Najzad se digao zastor. Svi se počeli micati, postajkivati s jedne noge na drugu, zadnji se propeli na prste, netko pao s cjepanice, svi do jednoga zinuli i upiljili oči, i zavladala najpotpunija šutnja …

Predstava je počela.

Uz mene je stajao Alej, u grupi svoje braće i svih drugih Čerkeza. Svi su oni strastveno zavoljeli kazalište i dolazili onda svako veče. Svi muslimani, Tatari i drugi, kako sam često opažao, uvijek su strastveni ljubitelji svakog prizora. Uz mene se šćućurio i Isaj Fomič koji se, kad digoše zastor, sav pretvorio, činilo se, u sluh, u gledanje i u najnaivnije, najpomamnije iščekivanje čudesa i slasti. I žalost bi bila da se razočara u svojim nadama. Milo lice Alejevo sjalo je takvom djetinjom divnom radošću, da me je, priznajem, veoma veselilo gledati ga, i sjećam se, nehotice sam se svaki put, kod kojega smiješnog i vještog ispada glumčeva, kad se razliježe sveopći grohot, okretao odmah Aleju i zagledao mu u lice. On mene nije vidio — nije mu bilo do mene! Odmah do nas, s lijeve strane, stajao je kažnjenik, vremešan, uvijek namršten, uvijek nezadovoljan i gunđalo. I on je bio opazio Aleja, a vidio sam, nekoliko se puta, napol nasmijan, okretao da ga pogleda; tako je bio drag! »Alej Semjonič«, zvao ga je on, ne znam zašto.

Počeli su sa »Filatkom i Miroškom«. Filatka (Baklušin) bio je zaista veličanstven. Odigrao je svoju ulogu začudno jasno. Vidjelo se da je razmišljao o svakoj rečenici, o svakoj svojoj kretnji. Svakoj pustoj riječi, svakoj svojoj gesti znao je dati smisao i značenje koje putpuno odgovara prirodi njegove uloge. Dometnite tom nastojanju, tom proučavanju izvanrednu živahnost, priprostom, neizvještačenost, i vi biste, da ste vidjeli Baklušina, potvrdili sigurno i sami da je to pravi, rođeni glumac velika talenta. Filatku sam vidio nekoliko puta u moskovskom i petrogradskom kazalištu, i kažem bez kolebanja da su prijestolnički glumci, koji su igrali Filatku, obojica glumili slabije od Baklušina. Kad se usporede s njim, oni su glumili seljake, a nisu bili pravi seljaci. Odviše su nastojali da prikažu seljaka. Baklušina je osim toga podbadalo suparništvo: svi su znali da će u drugom komadu Kedrilovu ulogu igrati kažnjenik Pocejkin, glumac kojega su svi, ne znam zašto, držali za darovitijeg od Baklušina, i Baklušina je to boljelo kao da je dijete. Koliko mi je puta tih posljednjih dana dolazio i izlijevao svoje osjećaje. Dva sata prije predstave tresla ga groznica. Kad su hohotali i dovikivali mu iz svjetine: »Valja ti, Baklušine! Naprijed, junače!« — cijelo mu je lice sjalo od sreće, istinsko mu se nadahnuće blistalo u očima. Prizor ljubljenja s Miroškom, kad mu Filatka dovikuje najprije: »Obriši se!« i

sam se obriše, bio je smiješan da umreš. Svi su se valjali od smijeha. Ali meni su najzanimljiviji bili gledaoci; tu su se svi otkrili. Odavali su se slobodno svom zadovoljstvu. Uzvici odobravanja razlijegali se sve češće i češće. Evo jedan gurka druga i na brzinu mu kazuje svoje dojmove, a ne brine se i možda ne vidi tko stoji do njega; drugi se kod smiješna prizora oduševljen odjednom okreće drugima, brzo sve ogledava kao da ih poziva da se smiju, maše rukom i odmah se opet pomamno okreće pozornici. Treći naprosto pucketa jezikom i prstima i ne može mirno stajati na mjestu, a kako ne može nikamo ići, on samo prestajkuje s noge na nogu.

Prema kraju glume opće je veselo raspoloženje dostiglo najviši stupanj. Ne pretjerujem nimalo. Zamislite kaznionicu, okove, robijanje, još dalje tužne godine, život jednoličan poput kapanja kiše za tmurna jesenskog dana — i odjednom svim tim potlačenima i zatvorenima dopustiše da se razonode, da se povesele, da zaborave teški san, da naprave cijelo kazalište — na ponos i na divljenje cijelom gradu — kao da kažu: upoznajte nas kakvi smo mi kažnjenici! Zanimalo ih je dakako sve, na primjer kostimi. Silno im je zanimljivo bilo ugledati, na primjer, kakva Vanjku Otpetoga, ili Necvetajeva, ili Baklušina, u sasvim drugačijoj odjeći nego što su ih već tolike godine viđali svaki dan. »Ta kažnjenik je, isto takav kažnjenik, i na njemu zveckaju okovi, a sada eto izlazi u kaputu, s okruglim šeširom na glavi, s ogrtačem — kao da je građanin! Prilijepio brkove, kosu. Eno izvadio iz džepa crven rupčić, omahuje se, igra gospodina, kao da je baš pravi pravcati gospodin!« I svi su oduševljeni.

»Dobrotvorni vlastelin« izišao je u ađutantskom mundiru, doduše vrlo starom, s epoletama, na kapi mu kokarda, i izazvao neobičan efekt. Tu su ulogu htjela dvojica, i ne bi se vjerovalo, njih se dvojica kao mala djeca užasno svađala tko će je igrati: obojica su željela da se pokažu u časničkoj uniformi s naramenicama! Razvadili ih drugi glumci i većinom glasova dosudili ulogu Necvetajevu, ne zbog toga što bi on bio naočitiji i ljepši od drugoga, te bi tako bio više nalik na gospodina, nego zbog toga što ih je Necvetajev sve uvjerio da će izići s trskovcem i njime će tako mahati i po zemlji crtati kao da je pravi gospodin i najveći gizdelin, a to Vanjka ne može ni zamisliti, jer on nikad nije ni vidio prave gospode. I zaista, čim je Necvetajev sa

svojom gospođom izišao pred publiku, neprestano je brzo i žustro crtao po zemlji tankim trskovcem koji je odnekud nabavio, držeći to, po svoj prilici, za znak najvišega gospodstva, krajnjega gizdelinstva i otmjenosti. Vjerojatno je nekad u djetinjstvu, kad je bio dvorsko služinče, bosonog dječak, vidio lijepo odjevena gospodina s trskovcem, pa se oduševio njegovom vještinom kako vrti trskovcem, i taj mu je dojam zauvijek ostao neizbrisiv u duši. Sada, kad mu je trideset godina, sjetio se svega kako je bilo, da bi potpuno oduševio i omamio cijelu kaznionicu. Necvetajev je toliko bio zaronio u svoj posao da nije gledao nikoga i ništa, čak nije dizao oči kad govori, nego je samo pazio na svoj trskovac i na njegov kraj.

»Dobrotvorna vlasteoka« bila je također na svoj način osobita: došla je u staroj iznošenoj muslinskoj haljini, koja se činila kao prava krpa, golih ruku i vrata, strašno nabijeljena i narumenjena lica, s katunskom spavaćom kapicom podvezanom ispod brade, sa suncobranom u jednoj ruci a u drugoj s lepezom od iscrtana papira, kojom se neprestano hladila. Grom grohota dočekao je gospođu; a i sama gospođa nije izdržala već je nekoliko puta prasnula u smijeh. Gospođu je igrao kažnjenik Ivanov. Sirotkin, preodjeven u djevojku, bio je vrlo mio. Kupleti su također prošli dobro. Jednom riječju, gluma se završila na najpotpunije i sveopće zadovoljstvo. Kritike nije bilo, a nije ni moglo biti.

Odsvirali još jednu uvertiru: »Sjene, moje sje*ne*«, i opet se digao zastor. To je »Kedril«. »Kedril« je kao neki »don Juan«, bar pred kraj komada, i gospodara i slugu đavoli odnose u pakao. Prikazivao se cijeli čin, ali to je očito odlomak; početak i svršetak se izgubio. Smisla nema nikakva. Zbiva se u Rusiji, u nekoj gostionici. Gostioničar dovodi u sobu gospodina u kabanici i s okruglom zgužvanom kapom. Za njim ide njegov sluga Kedril s kovčegom i s kokoškom umotanom u modar papir. Kedril je u polubundi i s lakajskom kapom. On je taj proždrljivac. Igra ga kažnjenik Pocejkin, suparnik Baklušinov: gospodara igra onaj isti koji je u prvom komadu igrao dobrotvornu vlasteoku. Gostioničar, Necvetajev, upozorava da u sobu dolaze đavli, i nestaje. Gospodin, mrk i zabrinut, mrmlja u sebi da je to odavno znao, te nalaže Kedrilu da raspremi stvari i priredi večeru. Kedril je plašljivac i proždrljivac. Kad je čuo za đavole, blijedi i pršće kao list. Pobjegao bi, ali se boji gospodara. A osim

toga bi i jeo. Požudan je, glup, lukav na svoj način, plašljivac, vara gospodara na svakom koraku a i boji ga se. To je osobit tip sluge, u kojem se nekako nejasno i daleko naslućuju crte Leporellove,[16] i zaista je osobito prikazan.

Pocejkin je bio zbiljski talent i po mojem sudu još bolji glumac od Baklušina. Kad sam se sutradan sastao s Baklušinom, nisam mu dabome otvoreno iskazao svoje mišljenje: odviše bih ga ogorčio. Ni kažnjenik koji je igrao gospodara nije glumio loše. Mlatio je najužasnije besmislice bez glave i repa; ali dikcija mu je bila dobra, tečna, geste prikladne. Dok se Kedril muči s kovčezima, korača gospodar zamišljen po pozornici i izjavljuje, da ga svi čuju, kako je večeras kraj njegovu lutanju. Kedril radoznalo prisluškuje, krevelji se, govori a parte[17] i svakom riječju nasmijava gledaoce. Nije mu žao gospodara; ali je čuo o đavolima; želio bi da sazna šta je to; zato zapodijeva razgovore i ispituje. Gospodar mu najzad kaže da se nekad u nekoj nevolji obratio paklu za pomoć i đavoli su mu pomogli, izbavili ga; ali danas je rok, i oni će po ugovoru doći možda još danas po njegovu dušu. Kedrila odmah hvata strah. Gospodar ipak ne gubi srčanosti i nalaže mu da priredi večeru. Kad je Kedril čuo za večeru, oživljuje, vadi kokošku, vadi vino — svaki čas čupne štogod od kokoške i založi. Publika hohoće.

Uto škripnula vrata; vjetar lupka kapcima; Kedrileršće i brže-bolje, gotovo nesvjesno, tura u usta golem komad kokoške koji ne može ni progutati. Opet grohot. »Je li gotovo?« viče gospodar šetajući po sobi. — »Odmah ću vam … gospodaru… prirediti«, kaže Kedril, a sjeda za stol i sasvim mirno počinje da maže gospodarovo jelo. Publici je očito po volji okretnost i lukavština slugina, i to što je gospodar nasamaren. Mora se priznati da je Pocejkin zaista zaslužio pohvalu. Riječi: »Odmah ću vam, gospodaru, prirediti« izgovorio je izvrsno. Kad je sjeo za stol, počinje pomamno jesti, ali uzdrhtava od svakoga koraka gospodarova da mu on ne bi opazio lupeštine; čim se gospodar okrene na mjestu, sakriva se pod stol i vuče sa sobom kokošku. Napokon je utažio prvu glad; vrijeme je da misli na gospodara. — »Kedrile, hoćeš li skoro?« — viče gospodar. — »Gotovo je!« — žustro odgovara Kedril kad je odjednom vidio da

gospodaru ne ostaje gotovo ništa. Na tanjuru leži zaista samo kokošja noga.

Gospodar, mrk i zabrinut, ne opaža ništa i sjeda za stol, a Kedril s ubrusom staje iza njegove stolice. Svaku riječ, svaku gestu, svaku grimasu Kedrilovu, kad se on obraća publici i klima glavom na benastoga gospodara, dočekuju gledaoci s nesuzdrživim grohotom. Ali eto, čim gospodar počinje da jede, javljaju se đavoli. Tu se ništa više ne može razumjeti, a i đavoli se javljaju nekako odviše neljudski: na kulisi sa strane otvaraju se vrata pa se javlja nešto u bjelini, a mjesto glave mu je fenjer sa svijećom; druga je sablast također s fenjerom na glavi, a u rukama drži kosu. Zašto fenjeri, zašto kosa, zašto đavoli u bjelini? Nitko ne zna to objasniti. Ali nitko i ne razmišlja o tome. Tako valjda mora biti. Gospodar se prilično hrabro obraća đavolima i dovikuje im da je pripravan, neka ga uzmu. Ali Kedril se plaši kao zec; podvlači se pod stol, pa ipak usprkos strahu ne zaboravlja da sa stola zgrabi bocu. Đavoli nestaju načas; Kedril izlazi ispod stola; ali čim se gospodar opet prihvaća kokoške, tri đavola iznova provaljuju u sobu, grabe gospodina odostrag i nose ga u pakao. »Kedrile! Spasi me!« viče gospodar. Ali Kedrilu nije do toga. Sad je i bocu, i tanjur, pa čak i kruh odvukao pod stol. I evo, sada je sam, đavola nema, ni gospodara. Kedril izlazi, ogledava se i smiješak mu obasjava lice. Obješenjački zažmiruje, sjeda na gospodarovo mjesto i klimajući glavom publici govori polušaptom:

— Eto, sada sam sam… bez gospodara!...

Svi se grohotom smiju tome što je on bez gospodara; a on još domeće polušaptom, povjerljivo se obraćajući publici i sve veselije i veselije namigujući okom:

— Gospodara odnijeli đavoli! …

Gledaoci su beskrajno oduševljeni. Osim što su gospodina odnijeli đavoli, bilo je to tako izrečeno, tako obješenjački, s takvom porugljivo pobjedničkom grimasom, da zaista ne možeš da ne pljeŠćeš. Ali Kedrilova sreća ne traje dugo. Tek se prihvatio boce, nalio sebi u čašu i htio da pije, vratili se odjednom đavoli, prikrali se odostrag na prstima i ščepali ga. Kedril viče na sav glas; od straha ne smije da se okrene. Ne može ni da se brani — u rukama su mu boca i čaša s kojima nije kadar da se rastane. Zinuo od strave i možda pola minute sjedi, izbuljivši oči u publiku, s takvim smiješnim

izražajem kukavičkog zaprepaštenja, da bi se zaista s njega mogla slikati slika. Najzad ga nose, odnose; boca je s njim, on mlati nogama i viče, viče. Krikovi mu se razliježu još za kulisama. Ali se zastor spušta i svi hohoću, svi su zaneseni… orkestar započinje kamarinsku.[18]

Započinje tiho, tek da se čuje, ali melodija raste i raste, tempo se ubrzava, ori junačko kvrcanje po dnu balalajke … To je kamarinska u cijelom svom razmahu, i zaista bi bilo dobro da ju je Glinka makar slučajno čuo kod nas u kaznionici. Počinje pantomima uz muziku. Kamarinska ne prestaje za cijele pantomime. Prikazana je unutrašnjost seljačke kuće. Na pozornici su mlinar i njegova žena. Mlinar u jednom kutu popravlja oruđe, u drugom kutu žena prede lan. Ženu igra Sirotkin, mlinara Necvetajev.

Spomenut ću da su naše dekoracije vrlo siromašne. I u ovom, i u predašnjem komadu, i u drugim komadima, više dopunjavate svojom maštom nego što vidite očima. Mjesto« stražnjeg zida razastrt je kakav sag ili pokrovac; sa strane je neki traljavi zaslon. A lijeva strana nije ničim zapremljena,, tako da se vide ljese, ali gledaoci nisu izbirljivi i voljni su da maštom dopunjavaju zbilju, pogotovo jer su kažnjenici za to veoma sposobni: »Rekli su da je vrt, dakle drži da je vrt, ako je soba nek bude soba, ako je kuća neka bude kuća — svejedno je i ne treba se mnogo prenemagati.« Sirotkin je u kostimu mlade ženice vrlo mio. Među gledaocima se čuje u pol glasa nekoliko pohvala. Mlinar svršava posao, uzima kaput i bič, pristupa ženi i kazuje joj znacima da mora na put,, ali ako žena koga pusti u kuću dok njega nema, onda … i klima glavom. Po svoj prilici zna ona vrlo dobro taj bič: ženica zna mužu zastraniti. Muž odlazi. Tek što je izišao na vrata, žena za njim prijeti pesnicom. Ali evo netko kuca; vrata se otvaraju i javlja se susjed, također mlinar, seljak u kaftanu i s bradom. U rukama mu dar, crven rubac. Ženica se smije; ali tek što bi susjed da je zagrli, opet netko kuca u vrata. Kamo bi se djeo? Ona ga brže sakriva pod stol, a sama se opet laća vretena. Dolazi drugi obožavatelj: to je pisar, u vojničkoj uniformi. Dosad je pantomima tekla bez prigovora, kretnje su bile lagane, bez pogrešaka. Mogao bi se čak i čuditi kad gledaš te improvizirane glumce, i nehotice pomisliti: *kolike sile i talenti ginu gdjekad uludo kod nas u Rusiji, u*

robijanju i teškoj nevolji! Ali kažnjenik koji je igrao pisara bio je valjda nekad u provincijskom ili privatnom kazalištu, pa je mislio da naši glumci, svi do jednoga, ne znaju posao i ne hodaju onako kako treba hodati na pozornici. On istupa dakle onako kako su, vele, u staro doba istupali na pozornicama klasični junaci: korakne dug korak, i dok još nije premjestio drugu nogu, zastane odjednom, trgne natrag cijelo tijelo, glavu, ponosito pogleda uokolo i — korakne drugi korak. Ako je takav hod bio smiješan u klasičnih junaka, još je smješniji u vojnoga pisara, u šaljivu prizoru. Ali naša je publika mislila da tako valjda treba da bude, pa je duge korake dugonje pisara primila kao svršenu činjenicu, bez osobite kritike.

Tek što je pisar dospio da iziđe nasred pozornice, čuje se opet kucanje: domaćica se opet uplašila. Kamo bi djela pisara? U sanduk, na svu sreću je otvoren. Pisar ulazi u sanduk i ženica ga zaklapa zaklopcem. Sad se javlja osobit gost, također zaljubljen, ali posebne vrste. To je braman, i čak u kostimu. Nesuzdržljiv grohot ori medu gledaocima. Bramana igra kažnjenik Koškin, i igra ga odlično. U njega je bramanska figura. Gestama objašnjava kolika je njegova ljubav. Diže ruke prema nebu, onda ih polaže na prsa, na srce; ali tek što je dospio do nježnosti, zaorio jak udarac u vrata. Po udaru se čuje da je domaćin. Uplašena žena sva je izvan sebe; braman se ustrčao kao lud i zaklinje je neka ga sakrije. Ona ga na brzu ruku stavlja za ormar, pa zaboravlja otključati, već leti svojem predivu i prede, prede, a ne čuje muževu lupu na vratima, od prepasti suće konac koji joj nije u rukama, i vrti vreteno koje je zaboravila da digne sa zemlje. Sirotkin je vrlo dobro i uspješno prikazao tu prepast. Ali domaćin provaljuje nogom vrata i s bičem u ruci prilazi ženi. Sve je spazio i uvrebao i otvoreno joj prstima pokazuje da su kod nje trojica sakrivena. Onda traži sakrivene. Prvoga nalazi susjeda te ga bubocima tjera iz sobe. Pisar se uplašio i htio da pobjegne, glavom odignuo zaklopac i tim se sam odao. Domaćin ga plete bičem, pa sada zaljubljeni pisar ne poskakuje nimalo klasički. Preostaje braman; domaćin ga dugo traži, naposljetku ga nalazi u kutu za ormarom, uljudno mu se klanja i za bradu ga izvlači nasred pozornice. Braman pokušava da se brani; viče: »Prokleti, prokleti« (jedine riječi izrečene u pantomimi), ali muž ne sluša i razračunava se na svoj način. Kad je žena vidjela da je sada red na njoj, baca

predivo i vreteno pa bježi iz sobe; klupica joj se ruši na zemlju, kažnjenici hohoću. Alej, ne gledajući me, ćupka me za ruku i dovikuje mi: »Gledaj! Braman, braman!« a ne može da stoji od smijeha.

Zastor pada. Započinje drugi prizor.

Ali ne treba opisivati sve prizore. Bila su još dva ili tri. Svi su smiješni i istinski veseli. Ako ih i nisu sastavili sami kažnjenici, bar su u svaki od njih unijeli nešto svoje. Gotovo svaki je glumac i sam improvizirao, tako da je narednih večeri isti glumac istu ulogu igrao ponešto drugačije. Posljednja pantomima, fantastična, završila se baletom. Sahranjivali su mrtvaca. Braman s mnogim slugama svakojako baja nad lijesom ali ništa ne pomaže. Naposljetku zaori: »Sunce je na zapadu«, mrtvac oživljuje i svi od radosti počinju plesati. Braman pleše zajedno s mrtvacem i pleše posve osobito, bramanski. Time se svršavaju predstave, do sutrašnje večeri.

Naši se razilaze svi veseli, zadovoljni, hvale glumce, zahvaljuju potpisniku. Ne čuju se svađe. Svi su nekako neobično zadovoljni, čak i kao da su sretni i ne zapadaju u san kao inače, nego gotovo smirene duše — a zašto, pomislili biste. Pa ipak to ne sanja moja uobrazilja. To je zgoljna istina. Samo malko dopustiše tim jadnim ljudima da požive na svoj način, da se povesele ljudski, da bar sat prožive drugačije nego kaznionički — i čovjek se moralno mijenja, makar samo na nekoliko časaka …

Ali, eto, već je kasna noć. Trgam se i budim se slučajno: starac se na peći sve još moli i molit će se do zore; Alej tiho spava do mene. Sjećam se, smijao se još i pred san, kad je s braćom raspredao o kazalištu, i ja mu se nehotice zagledavam u mirno djetinje lice. Malo pomalo sjećam se svega: posljednjeg dana, blagdana, cijeloga tog mjeseca … uplašen dižem glavu i promatram drugove što spavaju uz drhtavo, tmurno svjetlo erarske svijeće od šestine funte. Gledam im blijeda lica, jadne postelje, svu tu beskrajnu golotinju i sirotinju — zagledavam se — i kao da bih se želio uvjeriti da sve to nije nastavak nesklapnoga sna nego zbiljska istina. Ali to je istina: evo se čuje nečije stenjanje: netko je teško odbacio ruku i zveknuo lancima. Drugi se trgnuo u snu i stao govoriti, a djedak se na peći moli za sve »pravoslavne hristijane« i čuje se njegovo odmjereno, tiho, otegnuto: »Gospodi Isuse Hriste, pomiluj

nas!« … »Ta nisam ja zauvijek ovdje, nego samo na nekoliko godina!« mislim i opet obaram glavu na uzglavlje.

DRUGI DIO

I

BOLNICA

Ubrzo poslije blagdana razbolio sam se i otputio u našu vojnu bolnicu. Stajala je za sebe, pol vrste[19] od tvrđave. Bila je dugačka prizemna zgrada, obojena žutom bojom. Ljeti, kad su se izvodili popravci, trošila se na nju velika količina žute boje. U golemom bolničkom dvorištu gospodarske su zgrade, kuće za liječničke starješine i druge potrebne zgrade. U glavnoj su zgradi same bolničke sobe. Soba ima mnogo, ali kažnjeničke su samo dvije, uvijek popunjene, a osobito ljeti, tako da su se često morali sastavljati kreveti. Naše su se sobe popunjavale svakakvim »nesretnicima«. Dolazili su tamo naši, dolazili su različiti vojni okrivljenici, pozatvarani po različitim stražarnicama, osuđeni, neosuđeni i transportirci; dolazili su iz popravne čete, neobične institucije u koju su slali vojnike iz bataljona, koji bi što skrivili ili su nedovoljno pouzdani, da im se popravi vladanje, a za koje dvije godine i kasnije izlazili su odande obično takvi nevaljalci kakvi se malokad susreću. Kažnjenici koji bi se razboljeli kod nas obično su izjutra javljali potcasniku o svojoj bolesti. Odmah bi ih zapisivali u knjigu i s tom bi knjigom slali bolesnika sa stražarom u bataljonski lazaret. Tamo je najprije pregledavao doktor sve bolesnike iz svih vojnih odjela smještenih u tvrđavi, pa koga bi pronašao da je zaista bolestan, upisao bi ga u bolnicu.

Mene su zabilježili u knjigu, i prije dva sata, kad su se svi naši bili već otputili iz kaznionice na popodnevni rad, odem u bolnicu. Bolesni bi kažnjenik ponio obično, koliko može, novaca, kruha, jer tog se dana u bolnici nije mogao nadati obroku, i majušnu lulicu i duhankesu s duhanom, kremenom i ognjilom. Te su se posljednje stvari pomno sakrivale u čizme. Stupio sam u bolničku zgradu radoznao na tu novu, još nepoznatu varijaciju našega kažnjeničkog živovanja.

Dan je bio vruć, tmuran i tužan — jedan od onih dana kad takve ustanove kao što je bolnica dobivaju osobito poslovno, nujno i kiselo lice. Ja i stražar uđosmo u sobu za primanje gdje su bile dvije mjedene kade i već su čekala dva bolesnika, okrivljenici, također sa stražarima. Ušao je vidar, lijeno nas i službeno omjerio, pa se još ljenije otputio da javi dežurnom liječniku. Taj je stigao brzo; pregledao nas, ponio se vrlo prijazno i izdao nam »bolesničke listove« u kojima su nam bila zabilježena imena. Daljnja oznaka bolesti, propisivanje ljekarija, obroka i tako dalje prepuštali su se onom liječniku ordinarijusu koji upravlja kažnjeničkim bolničkim sobama.

Već sam i prije bio čuo da kažnjenici ne mogu da se nahvale svojih liječnika. »Bolji su od rođenih otaca!« — odgovarali su mi na moja pitanja kad sam polazio u bolnicu. Međutim su me presvukli. Odjeću i rublje u kojem smo došli oduzeli su nam i obukli nas u bolničko rublje, a osim toga nam dali duge čarape, papuče, kape i debele suknene haljetke cimetaste boje, podstavljene nečim, platnom ili uljepkom. Jednom riječju haljetak je bio do krajnosti prljav; ali potpuno sam ga ocijenio tek na mjestu. Onda su nas odveli u kažnjeničke bolničke sobe, na kraju vrlo dugačkog hodnika, visokog i čistog. Vanjska je čistoća svuda bila primjerna; sve se blistalo, što na prvi pogled pada u oči. Uostalom, to mi se možda tako učinilo nakon naše kaznionice. Dva okrivljenika otišla su u bolesničku sobu nalijevo, ja nadesno. Pred vratima, zatvorenim željeznim zasunom, stajao je stražar s puškom, do njega pomoćni stražar. Niži potčasnik (od bolničke straže) naložio im da me propuste, i ja se nađoh u dugoj, uskoj sobi u kojoj uz oba uzdužna zida stoje kreveti, možda dvadeset i dva, a među njima tri-četiri nisu još popunjena. Kreveti su bili drveni, obojeni zelenom bojom, predobro poznati svima i svakom kod nas u Rusiji — oni kreveti što po nekoj sudbini nikako ne mogu biti bez stjenica. Smjestio sam se u kutu, na onoj strani gdje su prozori.

Kako sam već kazao, tu su bili i naši kažnjenici, iz kaznionice. Neki su me od njih već poznavali, ili su me bar vidjeli prije. Mnogo je više bilo okrivljenika iz popravne čete. Teških bolesnika, onih koji ne ustaju s postelje, nije bilo baš mnogo. Drugi, laki bolesnici ili koji ozdravljaju, sjede na ležajima ili šetaju gore dolje po sobi, gdje je

između dva reda kreveta ostao još prostor dovoljan za šetnju. U sobi je bio veoma zagušljiv, bolnički zadah. Zrak je bio okužen različitim neugodnim isparivanjem i zadahom ljekarija, mada su gotovo cio dan ložili peć u kutu. Moj je ležaj bio presvučen prugastom prevlakom. Skidoh je. Pod prevlakom se pojavio suknen pokrivač, podstavljen platnom, i debela posteljina sumnjive čistoće. Do ležaja stoji stolić, a na njemu vrč i kositrena čaša. Sve to zbog pristojnosti pokriva mali ručnik. Ispod stola ima još polica: tamo oni, koji piju čaj, spremaju čajnike, drvene vrčeve s kvasom i drugo; ali među bolesnicima bilo ih je vrlo malo koji su pili čaj. A lule i duhankese, koje su imali gotovo svi, ne izuzimajući ni sušičave, sakrivali su pod ležaje. Doktor i drugi starješine nisu ih gotovo nikad pregledavali, a ako bi i zatekli koga s lulom, pretvarali bi se da ne opažaju. Ali i bolesnici su bili gotovo uvijek oprezni i odlazili su peći da puše. Jedino su po noći pušili baš na krevetima; ali po noći nije nitko obilazio bolničke sobe, osim gdjekada časnik, starješina bolničke straže.

Dosad nisam nikad ležao ni u kakvoj bolnici; zato mi je sasvim novo bilo sve što me okružuje. Opazio sam da pobuđujem neku radoznalost. Bili su već čuli za mene pa su me ogledavali bez ikakva sustezanja, čak i s trunkom neke nadmoćnosti kao što u školama ogledavaju novajliju ili u uredima molitelja. S desne strane uz mene ležao je neki okrivljenik, pisar, nezakoniti sin bivšega kapetana. Bio je pod sudskom istragom zbog krivotvorenih novaca i ležao već oko godinu dana, a čini se da i nije bolestan, nego uvjerava liječnika da ima aneurizam. Postigao je svrhu: minula ga robija i tjelesna kazna i nakon godine dana poslali ga u T-k da bude držan negdje u bolnici. Bio je to krupan, temeljan momak od svojih dvadeset i osam godina, velik obješenjak i pravdaš, vrlo bistar, izvanredno prirodan čovo, pun pouzdanja u sebe, bolesno samoljubiv a samoga je sebe posve ozbiljno uvjerio da je najpošteniji i najnedužniji čovjek na svijetu, da čak i nije ništa skrivio, pa je dovijeka ostao u tom uvjerenju. On je prvi zapodjenuo sa mnom razgovor, radoznalo me stao ispitivati i prilično mi potanko ispripovijedao vanjski red u bolnici. Razumije se, prije svega mi je rekao, da je kapetanski sin. Neobično je želio da ostavlja dojam kao da je plemić ili bar »odlična roda«.

Odmah za njim pristupio mi je jedan bolesnik iz popravne čete i počeo me uvjeravati da je znao mnoge od pređašnjih zatočenika plemića, nazivao ih po imenu i očinskom imenu. To je bio već sijed vojnik; na licu mu je pisalo da sve laže. Zvao se Čekunov. Očito mi se ulagivao, naslućujući po svoj prilici da imam novaca. Kad je kod mene opazio svitak s čajem i šećerom, odmah mi ponudio svoje usluge: da nabavi čajnik i da mi skuha čaj. M-ckij mi je bio obećao da će mi iz kaznionice poslati sutra čajnik po kojem od kažnjenika što u bolnicu odlaze na rad. Ali Čekunov je sve obavio. Dobavio je neki željezni lonac, pa i čašu, zagrijao vodu, skuhao čaj, jednom riječju, služio mi neobično usrdno i tim odmah izazvao u jednog bolesnika nekoliko pakosnih poruga. Taj je bolesnik bio sušičav, ležao je sučelice meni, zvao se Ustjancev, vojnik pod istragom, onaj što se uplašio kazne pa ispio čašu rakije u kojoj je namočio duhan i tako navukao na sebe sušicu; njega sam već spominjao. Dosad je ležao šuteći i teško dišući, uporno me i ozbiljno promatrao i s negodovanjem gledao Čekunova. Neobična, žučljiva ozbiljnost davala je njegovu negodovanju neku osobitu komičnu boju. Najzad nije izdržao:

— Gle roba! Našao gospodara! — izgovorio je na mahove, a glas mu se gušio od uzrujanosti. Bio je već u posljednjim danima života.

Čekunov mu se okrenuo negodujući

— Tko je rob? — izgovori gledajući prezirno Ustjanceva.

— Ti si rob! — odgovori onaj tako samouvjerenim glasom kao da ima potpuno pravo da na pasja kola grdi Čekunova i kao da je baš za tu svrhu smješten do njega.

— Ja sam rob?

— Jesi. Čujete li, dobri ljudi, ne vjeruje! Čudi se!

— A šta se tebe tiče! Vidiš, oni su sami, kao bez ruku. Bez sluge nisu naučeni, zna se! Zašto ne bih poslužio, ti šašavče, ti čupava njuško!

— Tko je to čupava njuška?

— Ti si čupava njuška.

— Ja sam čupava njuška?

— Jesi!

— A ti si krasnik? Tebi je lice kao vranino jaje… ako sam ja čupava njuška.

— I jesi čupava njuška! Eto već te je Bog ubio, pa lezi i umiri! Neće, nego se još razmeće! Pa što se razmećeš?

— Što! Ta ja se volim pokloniti čizmi nego liku. Otac mu se moj nije klanjao i meni je zabranio. Ja… ja …

Htio je nastaviti, ali se na nekoliko časaka strašno zakašljao i pljuvao krv. Ubrzo mu na usku čelu iskočio hladan, iscrpljujući znoj. Kašalj mu je smetao, inače bi i dalje govorio; po očima mu se vidjelo da bi htio još da grdi; ali je samo nemoćno odmahivao rukom… tako da ga je Čekunov nakraju i zaboravio.

Osjetio sam da je pakost sušičavca uperena prije na mene nego na Čekunova. Zbog Čekunovljeve želje da posluži i time zaradi koju kopjejku nitko se ne bi srdio na njega ili ga gledao osobito prezirno. Svatko je shvatio da to čini naprosto radi novaca. U tome prosti puk nije nimalo sitničav i zna dobro razlikovati. Ustjancevu se zapravo nisam svidio, nije mu se svidio moj čaj, i to što sam i u okovima kao gospodin, kao da ne mogu biti bez posluge, premda zapravo i nisam tražio i nisam želio nikakvu poslugu. Htio sam zaista uvijek da sve radim sim, čak sam naročito želio da ne budem besposličar, mlitavac, da se ne branim gospodstvom. U tome je donekle bilo i samoljublja, kad je baš prilika da kažem. Ali eto — nikako ne razumijem zašto se uvijek zbilo tako — nikad nisam mogao da se otresem različitih uslužitelja i poslužitelja koji su mi se sami nametali i napokon sasvim zavladali mnome, tako da su oni zapravo bili moji gospodari a ja njihov sluga, iako se naoko činilo samo po sebi da sam zaista gospodin, ne mogu biti bez posluge i branim se. To mi je, razumije se, bilo vrlo neugodno.

Ali Ustjancev je bio sušičav, razdražljiv. A drugi su bolesnici zadržali ravnodušan izraz, čak s nekom primjesom bahatosti. Sjećam se, svi su bili zabavljeni jednom osobitom zgodom: iz kažnjeničkih sam razgovora doznao da će te večeri dovesti istraženika kojega taj čas šibaju. Kažnjenici su nekako radoznalo očekivali novajliju. Govorili su, uostalom, da će kazna biti laka — svega pet stotina.

Pomalo se ogledah unaokolo. Koliko sam mogao opaziti, pravi bolesnici boluju ovdje od skorbuta i na očima — od tamošnjih mjesnih bolesti. Takvih ima u sobi nekoliko. Drugi pravi bolesnici boluju od groznice, različitih rana, od grudobolje. Ovdje nije onako

kao po drugim bolesničkim sobama, ovdje su zgomilane sve bolesti, čak i venerične. Rekoh: *pravi* bolesnici, jer je bilo nekoliko koji su došli onako, bez ikakve bolesti, »da se odmore«. Liječnici su takve rado puštali, iz milosrđa, pogotovo kad je bilo mnogo praznih kreveta. Opskrba u stražarnicama i u kaznionicama bila je, kad se usporedi s bolničkom, tako loša da su mnogi kažnjenici voljeli dolaziti da leže, unatoč zagušljivu zraku i zaključanoj sobi. Bilo je čak i osobitih ljubitelja ležanja i uopće bolničkog živovanja, najviše, uostalom, iz popravne čete.

Radoznalo sam promatrao nove drugove, ali osobito mi je zanimanje, sjećam se, još onda pobudio jedan iz naše kaznionice, koji je već umirao, također sušičav i također u posljednjim danima, a ležao je krevet dalje od Ustjanceva, dakle također gotovo sučelice meni. Zvao se Mihajlov; još prije dvije sedmice bio sam ga vidio u kaznionici. Odavno je već bolovao i odavno je trebalo da se liječi; ali on se nekako tvrdokorno i sasvim nepotrebno strpljivo svladavao, junačio se i tek o blagdanima otišao u bolnicu, da za tri sedmice umre od strašne sušice; kao da je izgorio. Sada me zaprepastilo njegovo lice, strašno promijenjeno — lice koje sam među prvima spazio kad sam ušao u kaznionicu; nekako mi je onda palo u oči. Do njega je ležao neki vojnik iz popravne čete, već star čovjek, strašan i oduran prljavac…

Uostalom, ne mogu se prebrojiti svi bolesnici.., Sjetio sam se sada i toga starčića samo zbog toga što me se tada također nekako dojmio i za jedan tren uspio da mi pruži prilično potpunu sliku nekih osobitosti kažnjenicke bolničke sobe. Taj je starkelja imao onda, sjećam se, vrlo jaku kihavicu. Neprekidno je kihao i cijelu je sedmicu nakon toga kihao čak i u snu, nekako u salvama, po pet i po šest puta odjednom, i svaki put bi neizostavno priklapao: »Gospode, baš naspjela takva kazna!« Onaj je čas sjedio na postelji i pomamno trpao u nos burmut iz papirna svitka, da bi se jače i bolje iskihao. Kihao je u pamučni rubac, svoj, kockast, valjda stoput pran i do krajnosti olinjao, a pri tom mu se nekako osobito mrštio maleni nos, skupljao se u sitne, nebrojene boriće, i iskakivali okrnjci starih, pocrnjelih zuba, zajedno s crvenim slinavim desnima. Kad bi se iskihao, odmah bi razmotao rubac, pomno razmotrio slinu što se obilno na njemu nakupila, i odmah je brisao o svoj erarski haljetak

cimetove boje, tako da je sva slina ostajala na haljetku a rubac ostajao tek vlažan. Tako je radio cijele sedmice. To tromo, škrto čuvanje svog rupca na štetu erarskog haljetka nije u bolesnika izazivalo nikakav protest, premda će koji od njih morati poslije njega obući taj isti haljetak. Ali naš prosti puk tako je malo zazorljiv i tako malo gadljiv da je to upravo neobično. A mene neobično upeklo onoga časa te odmah s gađenjem i radoznalo počeh preko volje promatrati haljetak koji sam tek bio obukao. Primijetio sam sada da mi on već odavno jakim zadahom pobuđuje pažnju; bio se već ugrijao na meni pa je sve jače i jače zaudarao ljekarijama, melemima i nekim, činilo mi se, gnojem, što i nije bilo čudo, jer od pamtivijeka nije silazio s ramena bolesnika. Možda su mu platnenu podstavu na leđima i prali kada, ali nisam siguran. Sada je podstava bila prožeta svakojakim neugodnim sokovima, vodicama, sukrvicom iz prosječenih vesikatorija, i tako dalje. Uz to su u bolničke sobe vrlo često dolazili tek išibani kažnjenici izranjenih leđa; liječili su ih oblozima, i zato je bilo nemoguće da se ne bi kvario haljetak koji se navlačio odmah na mokru košulju i tako ostajao na njemu. I za cijelo moje vrijeme u kaznionici, za svih tih nekoliko godina, kad bi mi se god dešavalo da budem u bolnici (a bivao sam počesto), svaki sam put bojažljivo i nepovjerljivo navlačio haljetak. A osobito mi se nisu milile uši, krupne i začudo debele, kojih je kadšto bilo u tim haljetcima. Kažnjenici su ih slasno ubijali, pa kad bi pod debelim, nespretnim kažnjeničkim noktom pucketnula pogubljena životinja, moglo se čak i po licu lovčevu vidjeti koliko mu to pričinja zadovoljstva.

Nikako nisu kod nas voljeli ni stjenice, pa bi se za neke duge, dosadne zimske večeri znala gdjekada dići cijela bolnička soba da ih tamani. I premda je na haljetku osim teška zadaha, izvana sve bilo po mogućnosti čisto, unutarnjom se, podstavkom, da tako kažem, čistoćom nipošto nisu kod nas dičili. Bolesnici su se na to navikli i čak su mislili da tako mora biti, a ni same uredbe nisu navodile na osobitu čistoću. Ali o uredbama ću govoriti kasnije …

Tek što mi je Čekunov dao čaj (uz put spominjem, skuhan s bolničkom vodom, koju su donosili jedanput za dan i noć i nekako se prebrzo kvarila u našem zraku), otvorila se prilično bučno vrata i pojačana straža dopratila upravo išibanog vojnika. To mi je bilo prvi

put da vidim išibana čovjeka. Kasnije su ih dovodili često, neke čak i donosili (preteško išibane), i svaki put je to bolesnicima bila velika zabava. Takvoga su kod nas dočekivali obično usiljeno stroga izraza lica i ne kako čak ponešto namješteno ozbiljni. Uostalom, doček je donekle ovisio i o važnosti prestupka, a prema tome i o količini tjelesne kazne. Vrlo ljuto išiban i na glasu velik zločinac uživao je i veće poštovanje i veću pažnju nego kakav bjegunac regrutić, kao na primjer ovaj kojega su upravo doveli. Ali ni u toj ni u drugoj zgodi nije se iskazivalo ni osobito sažaljenje ni kakve osobito ogorčene napomene. Šuteći su pomagali nesretniku i dvorili ga, pogotovo ako nije mogao biti bez pomoći. Vidari su već i sami znali da išibanoga predaju u iskusne i vješte ruke. Pomoć se obično sastojala u čestom i potrebnom mijenjaju ponjave ili košulje, koja se močila u hladnu vodu i polagala na izmrcvarena leđa, osobito ako išibani nije više bio kadar da pazi na sebe, i u vještom trganju trunja iz rana, što često zaostaje u leđima od batina iskrhanih na njima. Ta je operacija bolesniku obično vrlo neugodna. Ali sam se uopće uvijek čudio neobičnoj čvrstoći kojom išibani trpe boli. Mnogo sam ih se nagledao, pokadšto i prejako izbijenih, i gotovo nijedan od njih nije jecao! Samo lice kao da se cijelo mijenja, blijedi; oči bukte; pogled je zbunjen, nemiran, usne se tresu, tako da ih jadnik zna namjerno izgristi zubima sve do krvi.

Vojnik koji je ušao bio je momak od svoje dvadeset i tri godine, snažna, mišićava rasta, lijepa lica, visok, stasit, crnomanjast. Ali leđa su mu bila čestito izmlaćena. Odozgo sve do krsta tijelo mu je bilo ogoljeno; oko ramena mu zagrnuli mokru ponjavu, od koje je svim udovima drhtao kao u groznici, te je možda sat i pol hodao gore dolje po bolničkoj sobi. Zagledao sam mu u lice: činilo se da u taj čas ništa ne misli, gledao je čudno i divlje, letimičnim pogledom kojemu je očito bilo teško pažljivo zastati na ičem. Učinilo mi se da je uporno pogledao moj čaj. Čaj je bio vruć, para suklja iz čaše, a jadnik prozebao i dršće, cvokoće zubima. Pozovem ga da se napije. Šuteći i naglo zaokrenuo on prema meni, uzeo čašu, ispio stojeći i bez šećera, pri tom se veoma žurio i nekako osobito nastojao da me ne gleda. Kad je sve ispio, šuteći je postavio čašu, nije mi ni glavom kimnuo i opet se ushodao gore dolje po bolničkoj sobi. Ali njemu nije bilo do riječi i do kimanja glavom!

Što se tiče kažnjenika, svi su oni isprva, ne znam zašto, izbjegavali svaki razgovor s kažnjenim rekrutićem; naprotiv, pošto su mu u početku pomogli, kao da su i sami nastojali da dalje nikako ne obraćaju pažnju na njega, želeći možda da ga što dulje ostave na miru i da mu ne dodijavaju nikakvim daljim ispitivanjem i »saučešćem«, a on je time, čini se, bio posve zadovoljan.

Međutim se smrklo, upalili su noćnu svjetiljku. Kod nekih su se kažnjenika našli čak i njihovi svijećnjaci, ali ne kod mnogih. Najzad je već nakon večernjeg posjeta liječnika ušao stražarski potčasnik, prebrojio sve bolesnike, i soba je zaključana pošto je unesen noćni čabar… Na čudo sam svoje doznao da će taj čabar ostati ovdje cijelu noć, iako je pravi zahod bio tu odmah u hodniku, svega dva koraka od vrata. Ali takav je već bio ustanovljeni red. Po danu su kažnjenika još puštali iz bolničke sobe, uostalom, samo na jedan časak; ali po noći ni za što. Kažnjeničke sobe nisu bile nalik na obične, i bolesni je kažnjenik čak i u bolesti trpio svoju kaznu. Tko je prvi uveo taj red, ne znam; znam samo da u tome nije bilo nikakva pravog reda i da se nikad nije jače iskazivala sva nekorisna suština formalizma nego, na primjer, u tom slučaju. Taj red, razumije se, nije potjecao od liječnika. Ponavljam: kažnjenici nisu mogli da se nahvale liječnika, smatrali su ih za očeve, poštovali ih. Svaki je od njih vidio samo prijaznost, slušao dobru riječ, a kažnjenik, odbačen od svih, cijenio je to, jer je vidio nepatvorenost i iskrenost te dobre riječi i te prijaznosti. Moglo bi i da je ne bude; liječnike ne bi nitko zvao na odgovornost da s nama postupaju drugačije, to jest surovije i nečovječnije: oni su, dakle, bili dobri zbog pravoga čovjekoljublja. A oni su, razumije se, i shvaćali da bolesniku, bio on tko mu drago, bio kažnjenik ili ne bio, treba isto takav svjež zrak kao i svakomu drugom čovjeku, pa i najvišega čina. Bolesnici po drugim sobama, koji ozdravljaju na primjer, smjeli su slobodno hodati po hodnicima, više se kretati, disati zrak koji nije tako otrovan kao zrak u bolesničkoj sobi, jer taj je sparan i mora biti uvijek pun zagušljiva isparivanja. I strašno mi je i gadno sjetiti se sada koliko se taj ionako zatrovan zrak morao kvariti kod nas po noći kad se unese taj čabar, uz visoku temperaturu u sobi i kod nekih bolesti kod kojih moraš izlaziti!

Ako sam kazao da je kažnjenik i u bolesti trpio svoju kaznu, nisam, razumije se, mislio i ne mislim da je takav red uveden upravo

samo radi kazne. Naravno, to bi od mene bila besmislena kleveta. Što bi bolesnike još kažnjavali! A ako je tako, onda se samo po sebi razumije da je valjda neka stroga, kruta prijeka potreba primoravala vlast na takvu uredbu, Škodljivu po svojim posljedicama. Pa kakva? Ali to baš i jest zlo što se ničim drugim ne može bar kako tako objasniti prijeka potreba te uredbe, i osim toga mnogih drugih uredaba koje su toliko nerazumljive da ih ne samo ne mogu objasniti, nego im ne mogu ni naslutiti objašnjenje. Čime bi se objasnila takva nekorisna okrutnost? Zar time da će se kažnjenik pričiniti bolesnim, prevariti liječnike, doći u bolnicu, izići po noći u zahod, okoristiti se pomrčinom i uteći? Takvo nesklapno mišljenje gotovo se i ne može ozbiljno dokazivati. Kamo će uteći? Kako će uteći? U čemu će uteći? Po danu puštaju po jednoga; isto bi tako moglo biti i po noći. Pred vratima stoji straža s nabijenom puškom. Zahod je zaista dva koraka od straže, ali unatoč tome prati bolesnika onamo pomoćni stražar i cijelo vrijeme ne skida s njega očiju. Ondje ima samo jedan prozor, zimski, dvostruk i sa željeznom rešetkom. A pod prozorom u dvorištu, baš ispred prozora kažnjeničkih soba, hoda također cijelu noć straža. Da tko iziđe kroz prozor, mora provaliti i prozor i rešetku. A tko će se to usuditi? Ali, recimo, da on prvo ubije stražara, tako da taj i ne pisne i nitko ne čuje. Ali ako dopustimo i tu nesklapnost, ta treba ipak provaljivati prozor i rešetku. Sjetite se da odmah uz vojnika stražara spavaju bolnički čuvari, a desetak koraka odatle, kod druge kažnjeničke bolničke sobe, stoji druga straža s puškom, do nje drugi pomoćni stražar i drugi čuvari. I kamo bi bježao zimi u čarapama, u papučama, u bolničkom haljetku i s noćnom kapom? A ako je tako, ako ima tako malo opasnosti (zapravo i nema nikakve), zašto se takva velika teškoća svaljuje na bolesnike, možda u posljednje dane i sate njihova života, na bolesnike kojima je svježi zrak još potrebniji nego zdravima? Zašto? Nikad nisam mogao to razumjeti.

Ali kad smo već upitali: »zašto?« i kad smo već o tome zapodjeli riječ, ne mogu da ne spomenem još jednu nedoumicu koja me toliko godina zaokupljala zbog zagonetne činjenice na koju također nisam nikako mogao naći odgovor. Ne mogu da ne kažem o tome bar nekoliko riječi prije nego što nastavim opisivanje. Govorim o okovima, od kojih nikakva bolest ne izbavlja osuđenog kažnjenika.

Čak su i sušičavci pred mojim očima umirali u okovima. A, međutim, svi su se navikli na to, svi to drže za nešto dovršeno, neotklonivo. Teško da se itko o tome zamislio, kad ni liječnicima nije palo na pamet, za svih tih nekoliko godina, da bar jedan jedini put zamole vlast da se raskuje teško bolesni kažnjenik, osobito u sušici. Netko će reći, okovi nisu sami po sebi bogzna koliki teret. Znaju biti teški osam do dvanaest funti. Kazivali su mi. uostalom, da od okova nakon nekoliko godina počinju sahnuti noge. Ne znam je li to istina, premda može biti vjerojatno. Teret, makar i malen, makar i od deset funti, ako se zauvijek pričvrsti uz nogu, ipak neprirodno povećava udu težinu i za dugo vrijeme može ponešto štetno djelovati. Ali recimo da je to zdravu čovjeku svejedno. A je li tako bolesnomu? Recimo da je i običnu bolesniku svejedno. Ali je li tako teškim bolesnicima, je li tako sušičavima, kojima ionako već sahnu ruke i noge, pa im svaka slamčica postaje teška? I zaista, kad bi medicinska oblast bar samo sušičavima isposlovala olakšicu, i to bi bilo već pravo i veliko dobročinstvo. Netko će kazati da je kažnjenik zločinac i nije vrijedan dobročinstva. Ali zar da se udvostrucava kazna onome koga je ionako već dirnuo prst božji? A i nije vjerojatno da se to radi samo zbog kazne. Sušičavca i sud oslobađa tjelesne kazne. Tu je, dakle, i opet posrijedi neka tajnovita, važna mjera spasonosne opreznosti. Ali kakva — ne može se dokučiti. Ta ne može zaista biti bojazni da će sušičavac pobjeći. Kome će to pasti na pamet, pogotovo kad se uoči određeni stupanj u razvitku bolesti? A pričiniti se sušičavim, zavarati liječnike da bi pobjegao, to ne može nitko. Nije ni bolest takva; na prvi se pogled vidi. Da kažem uz put: zar se čovjek okiva nožnim okovima samo zato da ne bježi ili da bi mu to spriječilo bježanje? Nipošto. Okovi su puko beščašćenje, sramota i teret, fizički i moralni. Tako se bar misli. Nikoga oni ne mogu spriječiti da pobjegne. Najnevještiji, najnespretniji kažnjenik uspjet će i bez velike muke vrlo brzo prepiliti ili kamenom izbiti klinčić. Nožni okovi ne odvraćaju upravo ni od čega; a ako je tako, ako se osuđenom robijašu određuju jedino radi kazne, onda pitam opet: zar treba kažnjavati onoga koji umire?

I sada, dok to pišem, jasno se sjećam jednoga sušičavca na samrti, onoga Mihajlova što je ležao gotovo nasuprot meni, nedaleko od Ustjanceva, a umro je, sjećam se, četvrti dan nakon moga

dolaska u bolničku sobu. Možda sam sada i počeo govoriti o sušičavima zato što mi se nehotice ponavljaju oni dojmovi i one misli koje su mi pale na pamet baš onda prigodom te smrti. Samoga sam Mihajlova, uostalom, slabo znao. To je bio još vrlo mlad čovjek, od svojih dvadeset i pet godina, ne više, visok, vitak i izvanredno naočit. Živio je u zasebnom odjelu i bio čudački šutljiv, uvijek nekako tiho, nekako mirno tužan. Baš kao da »sahne« u kaznionici. Tako su bar govorili o njemu kažnjenici, među kojima je ostavio lijepu uspomenu. Sjećam se samo da je imao lijepe oči, a ne znam zaista zašto ih se tako dobro sjećam.

Umro je oko tri sata popodne, za studena, vedrog dana. Sjećam se, sunce je baš jakim, kosim zrakama probijalo kroz malo primrznuta stakla na prozorima naše bolničke sobe. Cijelim su se potokom lile zrake na nesretnika. Umro je u nesvjestici i teško je, dugo umirao, punih nekoliko sati. Još od jutra mu oči prestale prepoznavati one koji mu prilaze. Htjeli su mu kakogod olakšati, vidjeli su da mu je vrlo teško; disao je teško, duboko, hripajući; prsa mu se visoko dizala, kao da nema dovoljno zraka. Zbacio je sa sebe pokrivač, svu odjeću i najzad počeo sa sebe trgati košulju: čak mu se i ona činila teškom. Pomogli su mu te mu skinuli i košulju. Strašno bješe gledati to dugo tijelo, s nogama i rukama isušenima do kostiju, s upalim trbuhom, s uzdignutim prsima, s rebrima što se jasno razabiru kao na kosturu. Na cijelom su mu tijelu preostali samo drven križ s amajlijom i okovi kroz koje bi sada mogao, činilo se, provući isušenu nogu.

Pola sata prije njegove smrti kao da su se svi kod nas stišali, počeli razgovarati gotovo šaptom. Tko je hodao, koračao je nekako nečujno. Razgovarali su malo, o bilo čemu sporednom, samo pokadšto pogledali umirućega koji sve jače hriplje. Najzad je on, lutajući nesigurnom rukom, napipao na prsima svoju amajliju i počeo je trgati sa sebe, kao da mu i ona otežava, uznemiruje ga, guši. Skinuli mu i amajliju. Za desetak je časaka umro.

Zakucali na vrata straži, javili. Ušao stražar, tupo pogledao mrtvaca i otputio se vidaru. Vidar, odviše zabavljen svojom vanjštinom, uostalom prilično zgodnom, došao je brzo; naglim koracima, stupajući gromko po sobi koja se stišala, prišao je pokojniku i nekako osobito neusiljeno, kao naročito za tu zgodu,

uhvatio mu bilo, opipao ga, mahnuo rukom i izišao. Odmah su otišli i javili na stražarnici: zločinac je bio težak, sa zasebnoga odjela; i mrtvim mora se proglasiti s posebnim ceremonijama. Dok su čekali stražare, netko od kažnjenika tihim glasom nabaci misao da bi pokojniku valjalo zaklopiti oči. Drugi ga pažljivo sasluša, šuteći priđe mrtvacu i zaklopi mu oči. Kad je opazio krst, što leži tu na uzglavlju, uzeo ga, ogledao i šutke objesio opet Mihajlovu o vrat; objesio mu i prekrstio se. Međutim se mrtvacu kočilo lice; zraka svjetlosti titrala je po njemu; usta su bila napola otvorena; dva niza bijelih, mladih zuba blistala se ispod tankih usana, prilijepljenih uz desni.

Napokon je ušao stražarski potčasnik s bajunetom i šljemom, i za njim dva stražara. Prilazio je, sve više usporavajući korake, u nedoumici pogledavajući na kažnjenike koji su se stišali i sa svih ga strana mrko gledaju. Kad je prišao na korak mrtvacu, zaustavio se kao ukopan, kao da se uplašio. Goli golcati, isušeni trup u samim okovima zaprepastio ga, pa on otkopča oklop, skine šljem, što nikako nije trebalo, i široko se prekrsti. To je bilo kruto, sijedo, službeničko lice. Sjećam se, u taj je isti tren stajao tu i Čekunov, također sijed starac. Cijelo je vrijeme šuteći i pravo gledao potčasniku u lice, upravo uporno, i s nekom mu se čudnom pažnjom zagledao u svaku kretnju. Ali, pogledi im se sukobili, i Čekunovu odjednom, bogzna zašto, zadrhtala donja usna. Nekako ju je čudno iskrivio, iskesio zube, brzo, kao nenadano, potčasniku mahnuo glavom na mrtvaca i izgovorio:

— Pa i on je imao majku! — i otišao.

Sjećam se, te riječi kao da su me probole… Zašto ih je izrekao, i kako su mu pale na pamet? Ali eto, počeli su dizati trup; digli ga zajedno s ležajem; slama zašuštala, okovi zvučno, u sveopćoj tišini, zveknuli o pod… Digli ih. Tijelo su ponijeli. Odjednom svi progovore na glas. Čulo se kako potčasnik, već u hodniku, šalje nekoga po kovača. Treba raskovati mrtvaca …

Ali, zastranio sam …

II

NASTAVAK

Liječnici su obilazili bolničke sobe izjutra; prije jedanaest sati dolazili su nam svi zajedno, prateći glavnog liječnika, a sat i po prije njih posjećivao je sobu naš ordinarijus. U to je vrijeme bio kod nas ordinarijus mlađahan liječnik, vješt struci, ljubazan, prijazan, kojega su kažnjenici vrlo voljeli i nalazili mu samo jednu manu: »Odviše je miran«. I zaista, bio je nekako nerazgovorljiv, kao da je bio u neprilici pred nama, gotovo se crvenio, mijenjao obroke čim ga bolesnici zamole, čak se činilo da im je pripravan određivati i ljekarije po njihovoj molbi. Uostalom, bio je divan mlad čovjek.

Mora se priznati, mnogi liječnici u Rusiji uživaju ljubav i poštovanje prostoga puka, i to je, koliko sam vidio, prava istina. Znam da će se moje riječi učiniti paradoksom, pogotovo kad se uoči sveopće nepovjerenje cijelog ruskoga prostog puka prema medicini i lijekovima iz tuđine. I zaista, prost čovjek više voli po nekoliko godina bolovati od najteže bolesti, liječiti se kod vračare ili svojim domaćim, prostonarodnim ljekarijama (koje se nipošto ne smiju prezirati), nego otići liječniku ili ležati u bolnici. Osim što to uvjetuje jedna veoma važna okolnost, koja se uopće ne tiče medicine, to jest: sveopće nepovjerenje prostog naroda prema svemu što na sebi nosi administrativni, službeni žig; osim toga, narod je zaplašen i uzbunjen svakakvim strahotama, brbljarijama koje su često nezgrapne, ali gdjekad i osnovane. Ali više od svega plaše ga njemačke bolničke uredbe, tuđi ljudi oko njega za cijele bolesti, strogost u jelu, pripovijesti o velikoj surovosti vidara i liječnika, o paranju i vađenju droba iz trupova i tako dalje. Uz to će, misli narod, liječiti gospoda, jer liječnici su ipak gospoda. Ali kad se bliže upoznaju s liječnicima (iako ne bez izuzetaka, ipak većinom), svega toga straha nestaje vrlo brzo, ko, po mom mišljenju, služi upravo na čast našim liječnicima, najviše mlađima. Većina ih zna zaslužiti štovanje i čak ljubav prostoga puka. Pišem bar o onom što sam sam vidio i iskusio više puta i na mnogim mjestima, i nemam razloga misliti da bi se na drugim mjestima odviše često postupalo drukčije. Istina, u nekim zakucima liječnici primaju mito, iskorišćuju svoje bolnice što više mogu, gotovo i ne mare za bolesnike, pa i sasvim zaboravljaju medicinu. Ima i toga; ali govorim o većini, ili bolje, o onom duhu, o onom pravcu koji se sada, u naše dane, ostvaruje u medicini.

A oni odmetnici, vuci u ovčjem stadu, ma šta govorili da se opravdaju, ma kako sebe opravdavali, makar, na primjer, i sredinom koja ih je upropastila, uvijek će biti krivi, pogotovo ako su pri tom izgubili i čovjekoljublje. A čovjekoljublje, prijaznost, bratska samilost spram bolesnika gdjekad su mu potrebniji od svih ljekarija. Vrijeme bi bilo da se prestanemo apatično tužiti na sredinu, tvrditi da nas je ona upropastila. Istina je, možda, da ona mnogo u nama upropašćuje, ali ne upropašćuje sve, i često gdjekoji lukav i poslu vješt lupež vrlo spretno prikriva i opravdava utjecajem sredine ne samo svoju slabost nego počesto naprosto i podlost, osobito ako umije lijepo govoriti ili pisati. Ali sam opet zastranio s teme; htjedoh samo reći da je prosti puk nepovjerljiv i neprijatelj više medicinskoj administraciji, a ne liječnicima. Kad dozna kakvi su u zbilji, brzo gubi mnoge od svojih predrasuda. A, inače, uređenje naših lječilišta sve dosad umnogome ne odgovara narodnom duhu, sve dosad je, po svojim uredbama, neprijateljsko navikama našega prostog svijeta i nije kadro da stekne potpuno povjerenje i štovanje naroda. Tako mi se bar čini, takvi su neki moji dojmovi.

Naš se ordinarijus obično zaustavljao kod svakog bolesnika, ozbiljno i izvanredno pažljivo pregledavao i ispitivao, određivao lijekove, obroke. Gdjekad je i sam opažao da bolesnik uopće ne boluje; ali, budući da je kažnjenik došao da se odmori od rada ili da poleži na strunjači mjesto na golim daskama, i, napokon, ipak u toploj sobi a ne u vlažnoj stražarnici, gdje se u tijesnom prostoru drže zbijene gomile blijedih i ispijenih istraženika (istraženici su kod nas gotovo uvijek, po cijeloj Rusiji, blijedi i ispijeni — znak da su im opskrba i duševno stanje gotovo uvijek lošiji nego osuđenima), naš im je ordinarijus mirno zapisivao kakvu febris catarrhalis[20] i ostavljao ih da leže i po tjedan dana. Toj febris catarrhalis svi su se kod nas podsmijevali. Znali su vrlo dobro da je to po nekoj obostranoj suglasnosti između liječnika i bolesnika uobičajena formula za oznaku hinjene bolesti: »Protisci u zalihi«, kako su sami kažnjenici prevodili febris catarrhalis.

Gdjekad je bolesnik zloupotrebljavao liječnikovu blagost i ležao dalje, sve dok ga silom ne istjeraju. Onda da vidite našega ordinariusa: kao da se plaši, kao da se stidi kazati otvoreno

bolesniku neka ozdravlja i što prije moli za ispis, premda je imao potpuno pravo da ga naprosto bez ikakvih razgovora i udvoravanja ispiše, napisavši mu na bolesničkom listu: *sanus est*.[21] Isprva bi mu natucao, a onda molio: »Nije li vrijeme?« kaže. »Ta već si gotovo zdrav, u sobi je tijesno« i tako dalje i tako dalje, sve dok se i sam bolesnik ne zastidi te najzad i sam ne zamoli ispis. Glavni liječnik, premda je bio čovjekoljubiv i pošten čovjek (i njega su bolesnici veoma voljeli), bio je mnogo krući, odrješitiji nego ordinarijus: u nekim je prilikama pokazivao čak i krutu strogost, i zato su ga kod nas nekako osobito cijenili. Dolazio je u pratnji svih bolničkih liječnika, poslije ordinarijusa, pregledavao također pojedinačno svakoga, osobito se zaustavljao kod teških bolesnika, uvijek znao da im kaže dobru riječ koja hrabri, često i duševnu riječ, i uopće ostavljao dobar dojam. One koje bi dolazili »s protiscima u zalihi« nikad nije odbijao ni vraćao; ali ako bi se sam bolesnik tvrdoglavio, naprosto bi ga ispisao: »Šta je, dakle, brate, naležao si se dosta, odmorio se, odlazi, treba znati za poštenje.«

Tvrdoglavili su se obično ili oni koji su lijeni za rad, osobito u radno ljetno vrijeme, ili optuženici koji su očekivali tjelesnu kaznu. Sjećam se, prema jednome od takvih upotrijebili su osobitu strogost, čak i okrutnost, da bi ga sklonili na ispis. Došao je bio s očnom boleśću; oči mu se crvene, tuži se da ga silno bode u očima. Počeli ga liječiti vesikatorijima, pijavicama, brizgali mu u oči neku tekućinu što izjeda, i tako dalje, ali mu bolest ipak nije prolazila, oči se nisu bistrile. Malo pomalo dosjetili se liječnici da je to hinjena bolest: upala je neprekidno mala, ne pogoršava se a i ne prolazi, već je u istom stanju. Sumnjiv slučaj. Svi su kažnjenici znali već odavno da on hini i zavarava ljude, premda sam to nije priznavao.

Bio je mlad momak, pa i lijep, ali je na sve nas ostavljao nekakav neugodan dojam: skrovit, sumnjičav, namršten, ni s kim ne govori, gleda ispod oka, od svih se krije, kao da na sve sumnja. Sjećam se, gđjekojima je čak padalo na pamet ne bi li on mogao štogod učiniti. Bio je vojnik, veoma se pronevaljao, uhvatili ga pa ga dopala tisuća batina i kažnjenička četa. Kako sam već spominjao, optuženik se daje gdjekad na strašne istupe da bi odgodili rok tjelesne kazne: zna on uoči kazne zviznuti nožem kojega starješinu, ili svoga druga

kažnjenika, bude suđen zbog novoga, kazna mu se odgađa još na koja dva mjeseca, i on je postigao cilj. Šta on mari što će ga za neka dva mjeseca kazniti dva—triput ljuće; samo da mu je sada odgoditi strašni čas makar za nekoliko dana, a onda neka bude što mu drago — toliko zna gdjekad tim nesretnicima klonuti duh. U nas su neki šaputali među sobom da bi ga se trebalo čuvati; može koga po noći zaklati. Ali tako su samo govorili, a osobito baš nisu pazili, pa ni oni kojima su kreveti bili uz njega. Vidjeli su, uostalom, kako on po noći protire oči vapnom sa štukature i još nečim drugim da mu se ujutro opet crvene.

Napokon mu glavni liječnik poprijetio naočnjakom. Kod uporne očne bolesti, koja traje dugo, i kad su pokušali već sva medicinska sredstva, liječnici se, da spase vid, odlučuju na jako i bolno sredstvo: meću bolesniku naočnjak, kao konju. Ali jadnik nije ni sad htio ozdraviti. Bio je tvrde ćudi, ili upravo odviše plašljiv: naočnjak, ako i nije bio takav kakve su batine, ipak je također strašno bolio. Bolesniku skupljaju straga na vratu rukom kožu koliko se može zahvatiti, probadaju cijeli taj zahvaćeni dio nožem, tako da na zatiljku nastaje široka i duga rana, i prodijevaju kroz tu ranu platnen trak, poširok, gotovo od prsta; onda svaki dan u određeno vrijeme trzaju taj trak u rani, kao da je iznova režu, da bi se uvijek gnojila i da ne bi zacijeljela. Jadnik je nekoliko dana tvrdokorno trpio i to mučenje, makar i uz strahovite boli, i tek na kraju krajeva pristao da se ispiše. Oči su mu za jedan dan sasvim ozdravile, i čim mu je zacijelio vrat, otišao je na glavnu stražu da odmah sutradan iziđe pod tisuću batina.

Dakako, težak je trenutak prije kazne, toliko težak da možda griješim što taj strah nazivam malodušnošću i plašljivošću. Teško je, sigurno, kad se izvrgavaju dvostrukoj i trostrukoj kazni samo da se ne bi izvršila odmah. Spominjao sam, uostalom, i takve koji su sami, dok im još nisu zacijeljela leđa od prvih batina, molili da budu što prije ispisani, da prođu i druge batine i da se napokon oslobode suda; a držanje pod sudom, na glavnoj straži, svima je, razumije se, mnogo gore od robije. Ali, osim razlike među temperamentima, kod odlučnosti i neustrašivosti igra u nekih veliku ulogu ukorijenjena navika na batine i na kaznu. Često bijenomu nekako jačaju duh i leđa, pa on najzad gleda kaznu skeptički, kao malu nepriliku, i ne

boji je se više. Jedan naš kažnjenik, iz zasebnog odjela, kršteni Kalmik, Aleksandar, ili kako su ga kod nas zvali: Aleksandra, čudan momak, obješenjak, neustrašiv, a ujedno vrlo dobrodušan, pripovijedao mi je kako je prošao svoje četiri tisuće, pripovijedao mi smijući se i šaleći se, ali pri tom se zaklinjao vrlo ozbiljno: da on nije od djetinjstva, od najnježnijega, prvog djetinjstva odrastao pod bičem, od kojega mu zaista nisu, dokle god je živio u svojoj hordi, zacjeljivale na leđima brazgotine, ne bi uopće izdržao te čitiri tisuće. Pripovijedajući kao da je blagosivao taj odgoj pod bičem.

»Za sve su me tukli, Aleksandre Petroviču! — pričao mi je jednom predveče, prije nego što će se upaliti svjetlo, sjedeći na mom krevetu — za sve, zbog svega, ma šta se dogodilo, bili me punih pecnaestak godina, od onoga dana otkad znam za sebe, svaki dan po nekoliko puta; nije me tukao tko nije htio; tako da sam se napokon već sasvim privikao.«

Kako je dopao u vojnike, ne znam; ne sjećam se, možda je i pripovijedao; to je bio vječiti bjegunac i skitnica. Sjećam se samo njegove pripovijesti o tome kako se strašno uplašio kad su ga zbog ubojstva starješine osudili na četiri tisuće. »Znao sam da će me kazniti strogo i da me možda neće ispustiti ispod batina, i premda sam se bio navikao na bičevanje, ipak četiri tisuće batina nije šala! I još se svi poglavari rasrdili! Znao sam, znao sam zasigurno da neću proći tek onako, neću izmaći; neće me ispustiti ispod batina. Najprije sam pokušao da se pokrstim, mislio sam, možda će mi oprostiti, i premda su mi moji onda govorili da od toga neće ništa biti, neće mi oprostiti, mislio sam: ipak ću pokušati, ipak će više žaliti pokrštenika. Krstili me zaista i na svetom mi krstu nadjenuli ime Aleksandar; eh, a batine ostale ipak batine; da su mi bar jednu oprostili! To me čak i uvrijedilo. Pa mislim u sebi: ded počekaj, sve ću vas zaista prevariti. I, šta mislite, Aleksandre Petroviču, prevario sam ih! Vrlo sam dobro znao hiniti da sam mrtav, to jest ne sasvim mrtav, nego kao da će mi evo ovog trena duša izletjeti iz tijela. Odveli su me; opalili mi jednu tisuću: peče, vičem; opalili drugu, eto, mislim, dolazi mi kraj. Pamet mi utukli, noge mi klecaju; ja tres o zemlju; oči mi se umrtvile, lice pomodrilo, nemam daha, na ustima mi pjena. Prišao liječnik: ‘Odmah će, kaže, umrijeti’. Odnijeli su me u bolnicu, a ja odmah oživio. Tako su me nakon toga izvodili još dvaput, i već su se srdili, strašno su se

srdili na mene, a ja ih još dvaput prevario; treću sam tisuću prošao, pa obamro, a kad je potekla četvrta, svaki udarac kao da mi je nožem probadao srce, svaki je udarac bio za tri, tako su ljuto tukli! Razbješnjeli se na mene. I ta odurna posljednja tisuća (ne bilo je!…) vrijedila je za sve tri prve, pa da nisam umro baš pred kraj (preostajalo je svega oko dvjesta batina), bili bi me ondje dotukli, ali ni ja se nisam dao vrijeđati: opet sam ih prevario i opet obamro; opet oni povjerovali, a kako i ne bi povjerovali kad liječnik vjeruje, i premda su posljednje dvije stotine udarali nakon toga iz sve snage, tako da bi dvije tisuće drugih bile lakše, ipak, brus njima, nisu me dotukli. A zašto me nisu dotukli? Pa također zato što sam od djetinjstva rastao pod bičem. Zato sam i živ do današnjega dana. Ah, tukli su, tukli me za moga vijeka!:; dometnuo je na kraju pripovijesti, kao da se tužno zamislio, ka.o da se nastoji sjetiti i prebrojiti koliko su ga puta tukli. »Ta ne — priklopi prekidajući časovitu šutnju — ne može se ni prebrojiti koliko su me tukli; i kako bi se prebrojilo! Nema tolikoga broja.«

Pogledao me i nasmijao se, ali tako dobrodušno da nisam mogao da mu se za odgovor ne nasmiješim. »Znate, Aleksandre Petroviču, i sada, kad po noći sanjam, sigurno sanjam da me tuku; drugih snova i nemam.« Zaista je često vikao po noći i znao vikati na sav glas, tako da su ga kažnjenici i i odmah bubocima budili: »Ta šta vičeš, vraže!« Bio je krepak čovo, nevisoka rasta, žustar i veseo, od svojih četrdeset i pet godina, sa svima se slagao, premda je volio da krade i zato su ga kod nas vrlo često tukli — ta tko se kod nas nije upuštao u krađu i koga kod nas nisu zbog toga tukli!

Dometnut ću nešto: uvijek sam se čudio kako su neobično dobrodušni i bez zlobe svi ti bijeni pripovijedali o tome kako su ih bili i o onima koji su ih bili. Često se ni najmanja sjenka zlobe ili mržnje nije osjetila u takvoj pripovijesti, od koje mi se gdjekad srce burkalo i počinjalo snažno i naglo kucati. A oni ti pripovijedaju i smiju se kao djeca. Eno, na primjer, M-ckij mi je pripovijedao o svom batinanju; nije bio plemić i dobio je pet stotina. Doznao sam to od drugih i pitao sam ga je li istina i kako je to bilo. Odgovorio mi je nekako kratko, kao s nekim unutarnjim bolom, baš kao da nastoji da me ne gleda, i lice mu pocrvenjelo; za trenutak me pogledao i u očima mu zablistao plamen mržnje, a usne mu se zatresle od mrzovolje. Osjetio sam da

nikad nije mogao zaboraviti tu stranu iz svoje prošlosti. Ali naši su gotovo svi (ne jamčim da nije bilo izuzetaka) mislili o tome posve drugačije. Nemoguće je, mislio sam gdjekad, da oni smatraju sebe za posve krive i za takve da zaslužuju tjelesnu kaznu, pogotovo kad se nisu ogriješili o svoje, nego o starješine. Većina ih nije uopće sebe krivila. Rekao sam već da nisam opažao grižnje savjesti, pa ni u onim slučajevima kad je zločin bio počinjen protiv svoga društva. O zločinima protiv starješina ne treba ni govoriti. Činilo mi se gdjekada da je u tom posljednjem slučaju vladalo posebno, rekao bih, neko praktično, ili još bolje, faktično mišljenje o tome. Uočili su sudbinu, neotklonivu činjenicu, i nije to baš bilo nekako smišljeno, nego nesvjesno, kao neka vjera. Kažnjenik, na primjer, ako i jest uvijek gotov da sebe smatra za prava u zločinima protiv starješina, tako da za njega o tome uopće nema sumnje, ipak je bio svjestan da vlast gleda njegovo zlodjelo sasvim drugačijim očima, pa, dakle, on mora da bude kažnjen, i gotovo. Tu je međusobna borba. Zločinac pri tom zna i ne sumnja da je njega sud lišio njegove sredine, njegova puka koji ga neće nikad, i to on opet zna, osuditi neopozivo, nego će ga ponajviše sasvim osloboditi, samo ako se nije ogriješio o svoje, o braću, o svoj rođeni puk. Savjest mu je mirna, a po savjesti on i jest jak i ne uznemiruje se moralno, a to je glavno. Kao da osjeća da se ima o šta poduprijeti, i zato ne mrzi, nego ono što mu se dogodilo drži za neminovnu činjenicu koja nije započela s njim, neće se s njim ni završiti i dugo će se još, dugo još nastavljati, u već zapodjenutoj, pasivnoj ali tvrdokornoj borbi. Koji vojnik mrzi lično Turčina kad s njim vojuje? A Turčin reže, kolje, puca na njega.

Ali nisu sve pripovijesti bile baš sasvim hladnokrvne i ravnodušne. O poručniku Žerebjatnikovu, na primjer, pripovijedali su čak s nekim negodovanjem, iako ne baš velikim. Toga sam poručnika Žerebjatnikova upoznao još u prvo vrijeme, kad sam ležao u bolnici, razumije se, po kažnjeničkim pripovijestima. Zatim sam ga vidio i živa kad je kod nas bio na straži. To je bio čovjek od blizu trideset godina, visoka rasta, debeo, ugojen, rumenih obraza u salu, bijelih zubi i nozdrjovska[22] gromka smijeha. Po licu mu se vidjelo da je najbezobzirniji čovjek na svijetu. Neobično je volio da šiba i da batina kad bi ga odredili za izvršitelja. Domećem odmah da sam

poručnika Žerebjatnikova već i onda držao za izrod među njegovima, a to su isto držali o njemu i kažnjenici. U staro doba, naravno u ono nedavno staro doba o kojemu je »svježa predaja, ali se teško vjeruje«, bilo je osim njega još izvršitelja koji su voljeli da obavljaju svoj posao revno i usrdno. Ali to je, ponajviše, bilo naivno i bez osobita zanosa. A poručnik je bio u izvršavanju kao najprofinjeniji gastronom. Volio je, strastveno volio izvršiteljsku umjetnost, put istrošenoga u nasladama, istrcanog patricija rimskoga car stva pronalazio sebi različite profinjenosti, različite protuprirodnosti da bi što više uzbibao i ugodno poskakljao svoju dušu obraslu salom.

Evo izvode kažnjenika da ga kazne; Žerebjatnikov je izvršitelj; sam pogled na dugi postavljeni red ljudi s debelim batinama oduševljava ga. Zadovoljan samim so bom obilazi redove i utuvljuje uporno neka svaki obavlja svoj posao revno, savjesno, jer inače… I vojnici su već znali šta to inače znači. Ali evo dovode i zločinca, pa ako on dosad još nije upoznao Žerebjatnikova, ako nije još čuo svaku sitnicu o njem, evo kakvu će Žerebjatnikov, na primjer, zbiti s njim šalu. (Razumije se, to je jedna od stotine šala; poručnik je bio neiscrpiv u pronalascima.) Svaki kažnjenik, u onaj čas kad ga ogoljuju, a ruke privezuju za kundake na puškama, kojim ga onda tako potčasnici vuku kroz cijelu »zelenu ulicu« — svaki kažnjenik, po običaju, redovno započinje u taj čas plačnim, tužnim glasom moliti izvršitelja da bi kažnjavao slabije i da ne bi izlišnom strogošću udvostručavao kaznu: »Vaše blagorođe — viče nesretnik — smilujte se, budite otac rođeni, primorajte me da se dovijeka za vas Bogu molim, ne upropašcujte me, sažalite se!« Žerebjatnikov samo to čeka; odmah obustavlja posao, pa i on čuvstveno zapodijeva razgovor s kažnjenikom:

— Prijatelju moj — kaže — ta šta bih radio s tobom? Ne kažnjavam ja, nego zakon!

— Vaše blagorođe, sve je u vašim rukama, smilujte se!

— A zar ti misliš da meni nije tebe žao? Misliš li da ja uživam gledati kako će tebe tući? Ta i ja sam čovjek! Jesam li ja čovjek ili nisam, po tvom mišljenju?

— Dabome, vaše blagorođe, zna se, vi ste oci, mi djeca. Budite otac rođeni! — viče kažnjenik koji se već počinje nadati.

— Jest, prijatelju moj, razmisli sam; ta imaš pameti da promisliš; ta i sam znam, zbog čovječnosti moram i prema tebi, grešniku, biti obziran i milostiv.

— Živu istinu izvoljavate govoriti, vaše blagorođe!

— Jest, milostiv, ma kako ti bio grešan. Ta nisam tu ja, nego zakon! Razmisli! Ta ja služim Bogu i domovini; težak ću grijeh primiti na se ako ublažim zakon, misli na to!

— Vaše blagorođe!

— Eh, pa šta! Neka dakle bude, tebi za volju! Znam da griješim, ali tako već mora biti… Smilovat ću ti se ovaj put, kaznit ću te lako. Dobro, a što ako baš time tebi nanesem štetu? Ja ću se tebi evo sada smilovati, kaznit ću te lako, a ti ćeš se ponadati da će i drugi put biti isto tako, pa ćeš i opet izvr šiti zločin, i šta onda? Ta na mojoj je duši…

— Vaše blagorođe! Neću dopustiti ni prijatelju ni neprijatelju! Kao da sam pred prijestoljem Nebeskog Stvoritelja…

— De, pa dobro, dobro! A hoćeš li mi se zakleti da ćeš se odsad dobro vladati?

— Bog me ubio, i da mi na drugom svijetu…

— Ne kuni se, grijeh je. Povjerovat ću i tvojoj riječi, zadaješ li riječ?

— Vaše blagorođe ! ! !

— Dobro, slušaj dakle: smilovat ću ti se jedino zbog tvojih sirotanskih suza; ti si sirotan?

— Sirotan sam, vaše blagorođe, sam samcat kao prst, ni oca ni majke …

— Dobro dakle, zbog tvojih sirotanskih suza; ali pazi, posljednji put… Vodite ga — domeće takvim blagim glasom da kažnjenik već i ne zna kakvim bi molitvama molio Boga za takva dobrotvora.

Ali je već krenula grozna procesija, poveli ga; zatutnjio bubanj, zamahnule prve batine …

— Udri ga! — viče na sav glas Žerebjatnikov. — Pali ga! Mlati, mlati! Žeži! Još, još! Jače sirotana, jače nitkova! Vitlaj ga, vitlaj!

I vojnici mlate iz sve snage, iskre jadniku vrcaju iz očiju, on viče, a Žerebjatnikov trči uz frontu za njim i hohoće, hohoće, puca od smijeha, podbočio se rukama, ne može se uspraviti, tako da ga

dobrijana najzad žališ. I raduje se, i smiješno mu je, i tek mu se porijetko prekida zvonki, zdravi glasan smijeh, i opet se čuje:

— Mlati ga, mlati! Žeži nitkova, žeži sirotana!...

Evo kakve je još pronalazio varijacije: izvode kažnjenika na kaznu, i on opet počinje da moli. Žerebjatnikov se ovaj put ne krivi, ne kreveljі, nego se odlučuje za iskrenost.

— Znaš šta, dragi — govori — kaznit ću te kako treba, jer ti si to i zaslužio. Ali eto šta ću ti učiniti: neću te svezati za kundake. Sam ćeš ići, samo na nov način. Trči kroza svu frontu što te noge nose! Pri tom će te doduše udariti svaka batina, ali će biti kraće, šta misliš? Hoćeš li pokušati?

Kažnjenik sluša neodlučan, s nepovjerenjem, i razmišlja: »Pa šta — misli on — možda će zaista biti lakše; protrčat ću štogod brže mogu, muka će mi dakle biti pet puta kraća, a možda me i neće svaka batina udariti.«

— Dobro, vaše blagorođe, pristajem.

— Eto, i ja pristajem, hajde! Pazite, ne zjajte! — dovikuje on vojnicima, znajući, uostalom, unaprijed da nijedna batina neće promašiti leđa krivca: vojnik koji bi promašio zna također vrlo dobro čemu se izvrgava.

Kažnjenik počne da trči »zelenom ulicom« što ga noge nose, ali ne protrkuje, razumije se, ni petnaest redova: u jedan mah naglo padaju batine po njegovim leđima, kao maljice po bubnju, kao grom, i jadnik pada kao pokošen, kao oboren tanetom.

— Eh, vaše blagorođe, ta bolje je po zakonu — kaže on ustajući polagano sa zemlje, blijed i zaplašen.

A Žerebjatnikov, koji je unaprijed znao cijelu tu majstoriju i šta će se iz nje izleći, hohoće, puca od smijeha. Ali ne mogu se ni opisati sve njegove zabave i sve što su o njemu pripovijedali u nas!

Nešto drugačije, u drugačijem tonu i duhu, pripovijedali su u nas o nekom poručniku Smekalovu koji je u našoj kaznionici obavljao komandantsku službu prije nego što je za tu službu imenovan naš major-upravitelj. O Žerebjatnikovu su, doduše, pripovijedali prilično ravnodušno, bez osobite zlobe, ali ipak nisu uživali u njegovim majstorijama, nisu ga hvalili, nego im se očito gadio. Čak su ga i nekako bahato prezirali. Ali, poručnika Smekalova sjećali su se kod nas radosno i uživajući. On nije nipošto bio osobit ljubitelj batinanja;

u njega nije uopće bilo žerebjatnikovskog elementa. Ali nije nipošto bio ni protiv batinanja; upravo su njegove šibe spominjali kod nas s nekim slatkim smiješkom — tako je taj čovjek umio da ugodi kažnjenicima! A čime? Čime je zaslužio takvu popularnost? Istina, naši su ljudi, kao možda i cijeli ruski narod, pripravni da sve muke pozaboravljaju za jednu jedinu prijaznu riječ; govorim o tome kao o činjenici koju sada ne istražujem ni s ove ni s one strane. Nije bilo teško ugoditi tim ljudima i steći kod njih popularnost. Ali, poručnik Smekalov stekao je *osobitu* popularnost, tako da su čak i to kako je šibao spominjali gotovo ganuto. »Bolji nam je od oca«, znali su govoriti kažnjenici, pa i uzdisati, uspoređujući, po sjećanju pređašnjega privremenog poglavara Smekalova sa sadašnjim majorom upraviteljem. »Duša od čovjeka!« — Bio je priprost čovjek, možda i dobar na svoj način. Ali događa se da poglavar bude ne samo dobar, nego i velikodušan čovjek, pa šta? Svi ga vole, a kad bolje pogledaš, gdjekojemu se naprosto i podsmijevaju. Smekalov je umio nekako postići da ga svi kod nas priznaju za svoga čovjeka, a to je velika vještina, ili, da se točnije kaže, prirođena sposobnost o kojoj i ne razmišljaju oni koji je imaju. Začudo, među njima ima i ljudi koji uopće nisu dobri, a ipak stječu gdjekada veliku popularnost. Nisu zazorljivi, nisu gadljivi na ljude koji su pod njima — to je, čini mi se, razlog! Ne vidiš u njima gospodičića besposličara, ne osjećaš gospodski duh, nego je u njima neki osobiti pučki zadah, prirođen njima, a, bože moj, kako je narod osjetljiv za taj zadah! Šta on ne bi dao za nj! Pripravan je da najmilosrdnijeg čovjeka zamijeni i za najstrožega ako taj miri njihovim, *konopljanim mirisom*. Šta tek onda ako je taj čovjek koji miri, osim toga zaista i dobrodušan, makar i na svoj način? Onda i nema više cijene za njega! Poručnik Smekalov, kako sam već rekao, gdjekad je i ljuto kažnjavao, ali je umio učiniti da se ne samo nisu na njega pakostili, nego su, naprotiv, čak i sada, u moje vrijeme, kad je sve već odavno prošlo, spominjali sa smijehom i uživanjem njegove šale kod batinanja. Ali u njega nije bilo mnogo šala: nedostajalo mu je umjetničke fantazije. Zapravo je bila samo jedna šala, jedna jedina, s kojom se prometao kod nas gotovo godinu dana; i možda je ona baš zato i bila omiljena što je bila jedina. U tome je bilo mnogo naivnosti. Dovedu, na primjer, krivca kažnjenika. Smekalov iziđe sam na kaznu, iziđe osmjehujući se,

šaleći se, krivca tom prilikom upita štogod, šta bilo sporedno, o njegovim osobnim, domaćim kažnjeničkim poslovima, i to nipošto s pošalicom, nego naprosto tako — *jer zaista želi da to zna*. Donesu šibe, a Smekalovu stolicu; on sjedne i zapali lulu. Imao je veoma dugu lulu. Kažnjenik počinje moliti… »Ta nemoj, brate, lezi, šta bi tu …« reći će Smekalov, a kažnjenik uzdahne i legne. »Ded, dragoviću, znaš li ti napamet kakvu pjesmu?« — »Kako ne bih znao, vaše blagorođe, kršten smo svijet, od djetinjstva smo učili.« — »De, kazuj onda.« I kažnjenik već zna šta bi kazivao, unaprijed zna, šta će biti pri tom kazivanju, jer se ta šala već i prije tridesetak puta ponavljala s drugim. A i sam Smekalov zna da kažnjenik to zna; zna da su se i vojnici, što s uzdignutim šibama stoje uz žrtvu koja leži, odavno već naslušali te iste šale, pa ipak je opet ponavlja — tako mu se zauvijek svidjela, možda baš zbog toga što ju je sam načinio, iz literarnog samoljublja. Kažnjenik počinje kazivati, ljudi sa šibama čekaju, a Smekalov se čak malo nagne na mjestu, digne ruke, prestane pušiti lulu, očekuje određenu riječcu. Poslije prve kitice stihova dolazi kažnjenik napokon do riječi: »Na nebesih«. To jedino i treba. »Stoj!« viče raspaljeni poručnik, istog se časa s raspaljenom kretnjom okreće čovjeku koji je digao šibu, i dovikuje: »A ti njemu stresi!«

I puca od smijeha. Smješkaju se i vojnici koji stoje unaokolo; smješka se i onaj koji šiba, zamalo da se ne smješka i onaj koga šibaju, premda na komandu: »Stresi« šiba već zviždi po zraku, da za trenutak sjekne kao britvom po njegovu grešnom tijelu. I raduje se Smekalov, raduje se baš tome kako je to eto lijepo smislio — i sam sastavio: »Na nebesih« i »Stresi« — i za zgodnu priliku, i sriče se. Smekalov odlazi s kazne sasvim zadovoljan sobom, pa i išibani odlazi također gotovo zadovoljan sobom i Smekalovom, i da vidiš — za pol sata pripovijeda se već u kaznionici kako se i sada, trideset i prvi put, ponovila šala ponovljena već trideset puta prije toga. »Jednom riječju, duša od čovjeka! Šaljivdžija!«

Uspomene o dobrom poručniku prelazile su gdjekada čak i u manjilovštinu.[23]

— Znalo se dogoditi, braćo, ideš tako — pripovijeda kakav kažnjenik i cijelo mu se lice smješka pri sjećanju — ideš, a on sjedi

kod kuće pod prozorom, u haljetku, pije čaj, puši lulicu. Skineš kapu. — Kamo ćeš, Aksjonove?

— Pa na posao, Mihaile Vasiljiču, najprije moram u radionicu. — On se nasmije … Zaista je duša od čovjeka! Jednom riječju, duša!

— Nikad više takvoga! — domeće netko od slušatelja.

III

NASTAVAK[24]

Počeo sam baš sada govoriti o kaznama, pa i o različitim izvršiteljima tih zanimljivih dužnosti, zapravo zbog toga što sam tek sada, kad sam se preselio u bolnicu, dobio pravu zornu predodžbu o svemu tome. Dotad sam o tome znao samo po čuvenju. U naše dvije bolničke sobe dovodili su sve išibane istraženike iz svih bataljuna, kažnjeničkih odjela i drugih vojnih komanda porazmještenih u našem gradu i po cijeloj okolici grada. U to prvo vrijeme, dok sam se još žedno zagledao u sve što se oko mene zbiva, veoma me se snažno doimao sav taj meni neobičan poredak, svi ti išibani i oni koji treba da budu išibani. Bio sam uzbuđen, zbunjen i zaplašen.

Sjećam se da sam još onda nestrpljivo počeo prodirati u sve potankosti tih novih pojava, slušati razgovore i pripovijesti drugih kažnjenika o toj temi, sam im postavljati pitanja, požudno slušajući odgovore. Želio sam, između ostalog, da svakako saznam za sve stupnjeve osuda i izvršenja, sve načine tih izvršenja, mišljenje samih kažnjenika o tom; nastojao sam zamisliti psihološko stanje onih koji idu na tjelesnu kaznu. Rekao sam već da je prije kazne malo tko hladnokrvan, ne izuzimajući ni one koje su već prije mnogo i često tukli. Osuđenika pri tom redovno obuzima neki snažan, posve fizički strah, preko volje i neodoljiv, koji guši cijelo njegovo moralno biće. Kasnije sam, i za tih nekoliko godina kazničkoga života, i nehotice promatrao one istraženike koji bi nakon prve polovice kazne odležali u bolnici, a kad izliječe leđa, ispisivali se iz bolnice da odmah sutradan prođu drugu polovicu batina koje su im određene. Kaznu dijele na dvije polovice uvijek po odluci liječnika koji je nazočan kod kazne. Ako je za zlodjelo određen velik broj batina, tako da ih

kažnjenik ne može sve odjednom izdržati, onda mu taj broj dijele na dva, pa i na tri dijela, prema tome što kaže liječnik već za same kazne, to jest, može li kažnjavani dalje prolaziti kroz šibe ili će mu to biti opasno po život. Obično se pet stotina, tisuća i čak tisuća i pol prolazi odjednom; ali ako su dosuđene dvije, tri tisuće, onda se izvršenje dijeli na dva i čak na tri dijela. Oni koji poslije prve polovice izliječe leđa i iziđu iz bolnice da odu pod drugu polovicu, obično su na dan ispisa i uoči toga dana bili mrki, tmurni, nerazgovorljivi. U njih se opažala neka zatupljenost, neka neprirodna rastresenost. U razgovor se takav čovjek ne upušta nego više šuti; najzanimljivije je da s njim ni sami kažnjenici nikad ne govore i ne nastoje da zapodjenu razgovor o onom što ga očekuje. Ni izlišne riječi, ni utjehe; čak nastoje da uopće na njega obrate što manje pažnje. To je razumije se, bolje za okrivljenika.

Bilo je izuzetaka, kao na primjer Orlov, o kojem sam već pripovijedao. Poslije prve polovice kazne on je samo žalio što mu leđa dugo ne zacjeljuju pa se ne može što prije ispisati i što prije proći druge batine, otputiti se s grupom na mjesto zatočenja, koje su mu odredili, i putem pobjeći. Ali njega je zaokupljao cilj, tko zna šta mu je na pameti. To je bila strastvena i žilava narav. Bio je veoma zadovoljan i silno uzbuđen, premda je prigušivao osjećaje. On je, naime, još prije prve polovice kazne mislio da ga neće pustiti ispod batina i da mora umrijeti. Do njega su dolazili različiti glasovi o odredbama vlasti još dok je bio u sudskom zatvoru; i onda se već spremao na smrt. Ali kad je izdržao prvu polovicu, ohrabrio se. Došao je u bolnicu izmlaćen na mrtvo ime; još nikad nisam vidio tako gnojnih rana; ali je došao s radošću u srcu, s nadom da će ostati živ, da su glasovi bili lažni, da su ga evo sada pustili ispod batina, tako da je sada, poslije dugoga sudskog zatvora, počeo već sanjati o putu, bijegu, slobodi, poljima i šumama. Dva dana nakon ispisa iz bolnice umro je u toj istoj bolnici, na pređašnjem ležaju, nije izdržao drugu polovicu. Ali to sam već spominjao.

A ipak ti isti kažnjenici, koji su prije tjelesne kazne provodili takve teške dane i noći, podnosili su samu kaznu junački, ne izuzimajući ni najmalodušnije. Malokad sam čuo stenjanje, čak i prve noći kad bi došli, a nisam ga čuo ni od onih koji su počesto bili teško izmlaćeni; uopće narod zna da trpi bol. O boli sam se mnogo raspitivao. Želio

sam da točno doznam kolika je ta bol; s čime bi se najzad mogla usporediti. Ne znam zaista zašto sam za tim težio. Sjećam se jedino da to nije bilo iz puke radoznalosti. Ponavljam, bio sam uzbuđen i potresen. Ali pitao koga mu drago, nikako nisam mogao dobiti odgovor koji bi me zadovoljavao. Žeže, kao vatra pali — to je sve što sam mogao doznati, i to je u sviju bio jedini odgovor. Žeže — i ništa više. U to isto prvo vrijeme, kad sam se bliže združio s M-m, ispitivao sam i njega. »Boli«, odgovarao je, »jako boli, osjećaš, žeže kao vatra; kao da se leđa peku na najjačoj vatri.« Jednom riječju, svi su iskazivali doslovce isto. Sjećam se, uostalom, da sam još onda učinio jednu čudnu napomenu, za čiju istinitost ne jamčim osobito; ali je neobično potkrepljuje opće mišljenje samih kažnjenika: da su šibe, kad se određuju u veliku broju, najljuća kazna od svih koje se kod nas primjenjuju. Činilo bi se na prvi pogled da je to nesklapno i da tako ne može biti. Ali s pet stotina, pa i sa četiri stotine šiba može se čovjek umlatiti na smrt; a s više od pet stotina gotovo sigurno. Tisuću šiba odjednom neće izdržati ni čovjek najjače građe. Međutim, pet stotina batina možeš izdržati bez ikakve opasnosti po život. Tisuću batina može izdržati, bez opasnosti po život, i čovjek koji nije jake građe. Čak i dvije tisuće batina ne mogu utuči čovjeka srednje snage i zdrave građe. Svi su kažnjenici govorili da su šibe gore od batina. »Šibe su bolnije«, govorili su, »zadaju više muke.« Svakako, šibe su mučnije od batina. One jače razdražuju, jače djeluju na živce, uzbuđuju ih preko svake mjere, potresaju ih više nego što se može podnijeti.

Ne znam kako je sada, ali za nedavnih starih vremena bilo je gentlemena koji su uživali poput markiza de Sade[25] i markize de Brinvilliers[26] kad su mogli išibati svoju žrtvu. Mislim da u tom osjećaju ima nešto od čega tim gentlemanima zamire srce, slatko i bolno u isti mah. Ima ljudi koji žeđaju kao tigrovi da lažnu krvi. Tko je jednom okusio tu vlast, to beskrajno gospodstvo nad tijelom, krvlju i duhom isto takva čovjeka kakav je i sam, isto tako stvorenoga, brata, po zakonu Kristovu; tko je okusio vlast i potpunu mogućnost da najvećim poniženjem ponizi drugo biće koje na sebi nosi lik božji, taj već nekako nehotice gubi vlast nad svojim osjećajima. Tiranstvo je navika; svojstven mu je daljni razvitak i razvija se na kraju u bolest.

Tvrdim da i najbolji čovjek može od navike postati surov i tup kao zvijer. Krv i vlast opijaju: razvijaju se krutost, pokvarenost; umu i osjećaju postaju pristupačne i najzad slatke najnemoralnije pojave. Čovjek i građanin ginu u tiraninu zauvijek, a povratak ljudskom dostojanstvu, pokajanju, preporodu postaje mu gotovo nemoguć. Uz to primjer: mogućnost takve samovolje djeluje zarazno i na cijelo društvo: takva je vlast napast. Društvo koje ravnodušno gleda takvu pojavu već je i samo zaraženo u svojoj osnovi. Jednom riječju, pravo tjelesne kazne, dano jednomu nad drugim, jedno je od najjačih sredstava da se u njemu uništi svaki zametak, svaki pokušaj uljuđenosti i čvrst temelj njegove sigurne i neminovne propasti.

Krvnika se gade u društvu, ali krvnika gentlemena nipošto. Tek nedavno je izrečeno protivno mišljenje, ali je izrečeno još samo u knjigama apstraktno. Ni oni koji ga izražavaju nisu još mogli ugušiti u sebi tu potrebu samovolje. Čak i svakoga tvorničara, svakog poduzetnika mora da draška neko zadovoljstvo što njegov radnik, sa svojom porodicom, ovisi gdjekad sasvim o njemu. Zaista je tako; ne trga se naraštaj tako lako od onoga što mu je po nasljedstvu uvriježeno ne odriče se čovjek tako lako onoga što mu je prešlo u krv; što mu je predano, da tako kažem, s majčinim mlijekom. Nema takvih naglih preokreta. Priznati krivicu i svoj grijeh još je malo, vrlo malo; treba se sasvim odviknuti od njega. to se ne može tako brzo.

Počeo sam govoriti o krvniku. Krvnička su svojstva u zametku gotovo u svakom današnjem čovjeku. Ali ne razvijaju se jednako zvjerska svojstva čovjekova. A ako ona u nekome prevladavaju u razvitku sva druga svojstva, takav čovjek postaje, naravno, strašan i nezgrapan. Dvije su vrste krvnika: jedni dobrovoljni drugi primorani, obvezani. Dobrovoljni je krvnik dakako u svakom pogledu niži od primoranog, kojega se ipak narod tako gadi, gadi se do užasavanja, do gnušanja, do nesvjesnoga, gotovo mističkog straha. Pa odakle taj gotovo praznovjerni strah od jednoga krvnika, i takva ravnodušnost, gotovo povlađivanje drugome? Ima do krajnosti čudnih primjera: znao sam ljudi koji su čak dobri, čak čestiti, čak štovani u društvu, a međutim nisu mogli, na primjer, hladnokrvno otrpjeti ako kažnjavani nije vikao pod šibama, molio i zaklinjao za milost. Kažnjavani treba svakako da viču i da mole za milost. Tako se uobičajilo: to se smatra za pristojno i prijeko potrebno; kad jednom žrtva nije htjela da viče,

izvršitelj, kojega sam poznavao i koji se inače mogao smatrati možda i za dobra čovjeka, čak se osobno uvrijedio u toj prilici. Htio je isprva da kazni lako; ali kad nije čuo obično »vaše blagorođe, oče rođeni, smilujte se, primorajte me da se dovijeka Bogu molim za vas«, i tako dalje — razbjesnio se i dometnuo još pedesetak šiba želeći da postigne kriku i molbe — i postigao. »Ne smije toga biti, prostaštvo je«, odgovorio mi je vrlo ozbiljno.

A što se tiče pravoga krvnika, primoranog, obvezanoga, zna se: to je presuđeni kažnjenik, osuđen na zatočenje, ali je postavljen za krvnika, stupio najprije na nauk drugom krvniku, izučio kod njega, pa su ga zauvijek ostavili u kaznionici gdje je zatvoren u zasebnoj sobi, ima čak svoje kućanstvo, ali je gotovo uvijek pod pratnjom. Dakako, živ čovjek nije stroj: krvnik tuče, doduše, po dužnosti, ali gdjekad također pada u bijes; ali ako i ne tuče bez užitka, ipak gotovo nikad ne mrzi žrtvu. Vještina u udaru, poznavanje svoga zanata, želja da se iskaže pred drugovima i pred publikom, podbadaju mu samoljublje. On se trudi radi umjetnosti. Osim toga, vrlo dobro zna da je on opći izopćenik, da ga svuda susreće i prati praznovjerni strah, i nemoguće je da to ne bi na njega utjecalo, da ne bi u njemu jačalo razjarenost njegove zvjerske sklonosti. Čak i djeca znaju da se on »odrekao oca i majke«. Začudo, koliko sam god vidio krvnika, svi su bili uljuđeni, razboriti, razumni i neobično samoljubivi, čak ponosni. Je li se taj ponos razvijao u njima kao otpor općemu preziru spram njih; je li jačao od svijesti o strahu koji oni udahnjuju žrtvi, i od svijesti o gospodstvu nad njom — ne znam. Možda sama paradnost i teatralnost one ceremonije, s kojom se javljaju pred publikom na stratištu, pripomažu da se u njima razvija neka bahatost.

Sjećam se, bilo je jednom da sam neko vrijeme često sretao i izbliza promatrao jednog krvnika. Bio je čovo srednjega rasta, mišićav, suhonjav, od četrdesetak godina, prilično ugodna i pametnog lica i kuštrave glave. Bio je uvijek neobično ozbiljan, staložen; po vanjštini se držao džetlmenski, odgovarao uvijek kratko, razborito i čak prijazno, ali nekako bahatoprijazno, kao da se nečim razmeće preda mnom. Stražarski su časnici često preda mnom zapodijevali s njim razgovor i, zaista, čak kao s nekim poštovanjem prema njemu. Bio je toga svjestan pa je pred starješinama namjerno udvostručavao uljudnost, suhoparnost i osjećaj svoje vrijednosti. Što

je starješina prijaznije s njim razgovarao, to se on činio nepopustljivijim, i premda nije nimalo odstupao od najprofinjenije uljudnosti, ipak sam uvjeren da je u taj čas sebe smatrao za neizmjerno višeg od starješine koji s njim razgovara. Na licu mu je to pisalo. Gdjekada su ga za vrlo vruća ljetnog dana slali pod pratnjom, s dugom, tankom motkom, da ubija gradske pse. U tom je gradiću bilo neobično mnogo pasa koji nisu bili ničiji, a rasplođivali su se užasno brzo. Za pasjih su dana postajali opasni, pa je po odredbi vlasti slan krvnik da ih tamani. Ali ni taj ponižavajući posao nije, čini se, njega nimalo ponižavao. Da samo vidite kako je dostojanstveno obilazio gradskim ulicama, u pratnji sumornog stražara, samom svojom pojavom plašeći žene i djecu koje susreće, i kako je mirno i čak bahato gledao svakog prolaznika.

Krvnici, uostalom, žive lagodno. Imaju novaca, vrlo dobro jedu, piju vino. Novce stječu mitom. Civilni okrivljenik, kojemu bude određena tjelesna kazna, prije kazne će makar čime, makar od posljednjega što ima. obdariti krvnika. Ali od nekih, od bogatih okrivljenika, uzimaju oni i sami, određuju im svotu koja je, vjerojatno, u skladu s kažnjenikovim sredstvima, uzimaju po trideset rubalja, a gdjekada čak i više. S vrlo bogatima oni se, štaviše, i cjenkaju. Sasvim površno kazniti krvnik dakako ne može; za to on odgovara svojim leđima. Ali zato, za neko mito, obećavs žrtvi da neće tući odviše jako. Gotovo uvijek pristaju n: njegovu ponudu, a ako ne pristanu, bije on zaista barbarski, i to je gotovo sasvim u njegovoj vlasti. Događa se da nameće veliku svotu čak i vrlo siromašnu okrivljeniku; rođaci dolaze, cjenkaju se, klanjaju se, pa zlo i naopako ako mu ne udovolje. U takvim mu prilikama mnogo pomaže strah koji zadaje. Kakvih grozomornih priča pričaju o krvnicima! Sami su me kažnjenici uvjeravali da krvnik može ubiti jednim udarcem. Ali, prije svega, kad su to iskusili? Uostalom, može biti. O tome su govorili veoma uvjerljivo. A sam mi je krvnik jamčio da to može učiniti. Govorili su također da on može iza sve snage udariti prestupnika baš po leđima, ali tako da mu nakon udarca ne iskoči ni najmanja masnica i da prestupnik ne osjeti ni najmanje boli. O svim tim majstorijama i finesama ima već previše pripovijesti. Ali ako krvnik i uzme mito da površno kazni, on ipak prvi udarac zadaje punim zamahom i svom snagom. To se među njima pretvorilo u običaj.

Naredne udarce ublažuje, pogotovo ako su mu unaprijed platili. Ali prvi je udarac, platili mu ili ne platili, njegov. Ne znam zaista zašto tako rade. Možda zato da u jedan mah priviknu žrtvu na iduće udarce, jer misle da se poslije vrlo teška udarca neće više tako bolni činiti laki udarci, ili ih naprosto vodi želja da se razmetnu pred žrtvom, da joj zadaju strah, da je zbune od prvog časa, da zna s kim ima posla, jednom riječju da se pokažu. U svakom slučaju, krvnik je prije kazne u uzbuđenu duševnom raspoloženju, osjeća svoju snagu, svjestan je da je gospodar; u taj čas je glumac: publika mu se divi i žaca se od njega, a on, dakako, s užitkom dovikuje svojoj žrtvi prije prvog udarca: »Drž'se, ožeći ću!« — obične i kobne riječi u tom slučaju. Teško je zamisliti koliko se može unakaziti ljudska priroda!

Za to prvo vrijeme, u bolnici, nisam se mogao naslušati svih tih kažnjeničkih pripovijesti. Ležati je svima bilo strahovito dosadno. Svaki je dan tako nalik na drugi! Prije podne nas je još zabavljao liječnički posjet i brzo zatim objed. Jelo je, razumije se, u takvu jednoličnom životu prava zabava. Obroci su bili različiti, određeni prema bolestima. Neki su dobivali samo juhu s nekakvom prekrupom; drugi samo kašicu, treći samo kašu od krupice, koju su mnogi veoma voljeli. Kažnjenici su se od duga ležanja mekušili i bili oblaporni. Onima koji ozdravljuju i koji su gotovo zdravi davali su komad kuhane govedine, »bika« kako su kod nas govorili. Najbolji je bio skorbutni obrok, govedina s lukom, hrenom, i drugim, a gdjekad i sa staklenkom rakije. Kruh je bio, također prema bolestima, crn ili polubijel, dobro ispečen. Toj službenosti i sitničavosti u određivanju obroka bolesnici su se samo podsmijevali. Dabome, u gdjekojoj bolesti čovjek i sam nije ništa jeo. Ali su zato oni bolesnici koji su imali apetit, jeli što su htjeli. Neki su zamjenjivali obroke, tako da je obrok koji pristaje jednoj bolesti prelazio posve drugoj. Drugi, koji su ležali uz slab obrok, kupovali su govedinu ili skorbutni obrok, pili kvas, bolničko pivo, kupujući ga od onih kojima se određivalo. Neki su jeli čak i po dva obroka. Ti su se obroci prodavali i preprodavali za novce. Goveđi su obrok prilično visoko cijenili; stajao je pet kopjejaka u asignacijama. Ako u našoj bolničkoj sobi nije bilo ni od koga da se kupi, slali su čuvara u drugu kažnjeničku bolničku sobu, a ako ondje nema, onda i u vojničke sobe, u »slobodne« kako su kod nas govorili. Svagdje je bilo onih koji su htjeli prodavati. Oni bi ostajali na

suhu hljebu, ali su zato zarađivali novaca. Siromaštvo je bilo dakako sveopće, ali oni koji su imali novaca slali su i na trg po pecivo, pa i po slastice i po drugo. Naši su čuvari izvršavali sve te naredbe sasvim nesebično.

Poslije objeda je nastajalo najdosadnije vrijeme; netko od besposlice spava, netko brblja, netko se svađa, netko pripovijeda štogod naglas. Ako ne budu dovedeni novi bolesnici, još je dosadnije. Dolazak novajlije ostavljao je uvijek neki dojam, osobito ako ga nitko nije poznavao. Ogledali bi ga, nastojali da doznaju šta je i kako je, otkud i zbog čega. Napose su se pri tom zanimali za transportirce; oni su uvijek štogod pripovijedali, ali ne o svojim intimnim doživljajima; ako čovjek ne bi sam o tome progovorio, nisu ga ispitivali, nego samo: otkud su išli? s kim? kakav je put? kamo će ići? i tako dalje. Neki su se tom prilikom, slušajući novo pripovijedanje, prisjećali kao uzgred čega svoga: govorili o različitim transportima, grupama, izvršiteljima, starješinama u grupama. Išibani su također dolazili u to doba, predveče. Oni su uvijek ostavljali prilično snažan dojam, kao što sam, uostalom, već spomenuo; ali ih nisu dovodili svaki dan, a onoga dana kad ih nije bilo, kod nas je bivalo nekako sumorno; kao da su sva ta lica dodijala jedno drugomu, zapodijevale se čak i svađe. U nas su se radovali čak i luđacima koje su dovodili na motrenje. Okrivljenici su se malokad služili lukavstinom da hine ludilo i tako se izbavljaju od tjelesne kazne. Jedne bi brzo raskrinkali, ili, da se točnije kaže, oni bi se sami odlučili da promijene svoje vladanje, pa kad se kažnjenik dva-tri dana naluduje, odjednom se, ni pet ni šest, opameti, stišava se i mrko počinje moliti za ispis. Ni kažnjenici ni liječnici nisu takvoga korili i nisu ga postiđivali spominjući mu nedavno pretvaranje: šuteći su ga ispisivali, šuteći otpravljali, i za dva—tri dana došao bi išiban. Takvih je slučajeva, uostalom, bilo općenito malo. Ali pravi luđaci, koje su dovodili na motrenje, bili su prava kazna božja za cijelu sobu. Neke luđake, vesele, okretne, vikače, plesače i pjevače, dočekivali su kažnjenici isprva gotovo oduševljeno. »Evo zabave!« govorili bi gledajući gdjekojeg tek dovedenog kesonju. Ali meni je bilo strašno tegobno i mučno gledati te nesretnike. Nikad nisam mogao hladnokrvno gledati luđake.

Ali neprestano cerenje i nemirni istupi dovedenoga i sa smijehom dočekanoga luđaka dodijali bi ipak svima, i za neka dva dana svi bi napokon postali nestrpljivi. Jednoga su od njih držali kod nas neke tri sedmice, pa nam je došlo da bježimo iz sobe. Kao namjerno doveli su u to vrijeme još jednog luđaka. Taj me se osobito dojmio. To se dogodilo već u trećoj godini moje robije.

Prve godine, ili točnije, već prvih mjeseci mojega kažnjeničkog života, u proljeće, pošao sam s jednom grupom na rad, dvije vrste daleko, na ciglanu, s pećarima kao težak. Trebalo je da se poprave peći za buduće ljetne ciglarske radove. Toga su me jutra na ciglani M-ckij i B. upoznali s nadglednikom, koji je ondje živio, potčasnikom Ostroškim. To je bio Poljak, starac od šezdesetak godina, visok, suhonjav, neobično naočite i čak dostojanstvene vanjštine. U Sibiriji je odavno bio u službi, i premda je bio pučanin — došao je kao vojnik iz bivše vojske sa tridesetogodišnjim rokom — M-ckij i B. su ga voljeli i cijenili. Neprekidno je čitao katoličku bibliju. Razgovarao sam s njim, i on je govorio veoma prijazno, razumno, veoma je zanimljivo pripovijedao, dobrodušno i pošteno gledao. Nisam ga otad vidio oko dvije godine, čuo sam samo da je zbog nečega pod istragom, i odjednom ga doveli u našu sobu kao luđaka. Ušao je s vriskom, i uz najnepristojnije kretnje, kao iz kamarinske, počeo plesati po bolničkoj sobi. Kažnjenici se oduševili, ali ja sam se veoma rastužio…

Za tri dana nismo više znali kamo bismo ga djeli. Svađao se, tukao se, vriskao, pjevao pjesme, čak i po noći, svaki čas izvodio takve odvratne istupe da je sve stala naprosto hvatati muka. Nikoga se nije bojao. Oblačili mu luđačku košulju, ali od toga nam je bilo još gore, premda je bez košulje zapodijevao svađe i zametao tučnjavu gotovo sa svakim. Za te tri sedmice cijela se bolnička soba gdjekada dizala u jedan glas i molila prvoga liječnika da našega jadnika premjesti u drugu kažnjeničku sobu. Ondje su opet oni za neka dva dana izmolili da bude premješten nama. A kako su se u isti mah našla dva luđaka, nemirnjaka i razbijača, jedna se soba redala za drugom i izmjenjivala luđake. Ali jedan je bio gori od drugog. Svi odahnuše slobodnije kad su ih najzad od nas odveli nekamo …

Sjećam se još jednoga neobičnog luđaka. Doveli jednom ljeti nekoga okrivljenika, krepka i naoko vrlo nespretnog čovu od svojih

četrdeset i pet godina, lica unakažena ospicama, crvenih, sitnih očica u salu i izvanredno mrka i mračna lika. Smjestio se uz mene. Bio je miran čovjek, ni s kim nije zapodijevao razgovora, samo je sjedio kao da nešto premišlja. Spuštao se mrak kad mi se on odjednom obrati. Ravno, bez uvoda, ali tako kao da mi povjerava neobičnu tajnu, počeo mi pripovijedati da ga ovih dana zapadaju dvije tisuće,[27] ali toga sad neće biti jer se za njega zauzima kći pukovnika G. U nedoumici sam ga pogledao i odgovorio mu da u takvu slučaju, čini mi se, pukovnikova kći ne može ništa učiniti. Nisam još ništa slutio; nisu ga uopće doveli kao luđaka nego kao obična bolesnika. Zapitam ga od čega boluje. On mi odgovori da ne zna i da su ga zbog nečega poslali ovamo, ali je on sasvim zdrav, a pukovnikova je kći zaljubljena u njega; prije dvije sedmice provezla se jednom kraj glavne straže, a on je u taj mah izvirio na rešetkasti prozorak. Kad ga je ugledala, odmah se u njega zaljubila. I otad je, pod različitim izlikama, bila već triput na glavnoj straži; prvi put je zašla zajedno s ocem bratu, časniku, koji je u to vrijeme bio kod njih na straži; drugi put je došla s majkom da dijeli milostinju, a kad je prolazila, šapnula mu da ga voli i da će ga izbaviti.

Bilo je čudno s kakvim je sitnim potankostima pripovijedao cijelu tu budalaštinu koja se, razumije se, od početka do kraja bila rodila u njegovoj rastrojenoj, jadnoj glavi. U svoje izbavljenje od tjelesne kazne vjerovao je sveto. O strastvenoj ljubavi te gospođice prema njemu govorio je mirno i neprekidno, pa je, i bez obzira na opću budalaštinu pripovijesti, vrlo glupo bilo slušati takvu romantičnu priču o zaljubljenoj djevojci od čovjeka blizu pedeset godina, s takvom tužnom, ogorčenom i nakaznom fizionomijom. Nevjerojatno šta je strah pred kaznom mogao učiniti od te plašljive duše. Možda je zaista koga opazio kroz prozorak, pa je naglo, u jedan tren, našlo svoj izlaz, svoj oblik ludilo koje se u njemu pripremalo od straha, iz sata u sat sve većega. Taj nesretni vojnik, koji možda za cijelog života nije ni jedan jedini put pomislio o gospođicama, izmislio je odjednom cijeli roman, hvatajući se instinktivno makar i za tu slamčicu.

Saslušao sam šuteći i ispričao o njemu drugim kažnjenicima. Ali kad su drugi postali radoznali, on stidljivo zašutio. Sutradan ga je

liječnik dugo ispitivao i, kako je on rekao liječniku da nije uopće bolestan, a pregled je zaista to i pokazao, ispisali ga. Da mu je u listu napisano »sanus«, doznali smo tek kad su liječnici bili izišli iz sobe, tako da im nismo više mogli kazati šta je. A ni sami nismo još tada znali šta je posrijedi. Međutim, bila je to pogreška oblasti koja nam ga je poslala ne objasnivši zbog čega ga šalje. To je bila posljedica neke nemarnosti. A možda su i oni koji su ga poslali tek nagađali i nisu bili baš uvjereni o njegovu ludilu, već su postupali po nejasnim glasinama i poslali ga na ispitivanje. Bilo kako mu drago, nesretnika su preksutradan izveli na kaznu. To ga je, čini se, zaprepastilo nenadanošću; sve do posljednjeg časa nije vjerovao da će ga kazniti, pa kad su ga poveli između redova, počeo je vikati: »U pomoć!« U bolnici ga sada nisu više doveli u našu sobu, jer u njoj nije bilo slobodna kreveta, nego u drugu sobu. Raspitivao sam se o njemu i doznao da za svih osam dana nije ni s kim govorio ni riječi, da je bio zbunjen i veoma tužan … Poslije toga su ga, kad su mu zacijeljela leđa, nekamo otpremili. Ja bar nisam ništa više čuo o njemu.

Što se tiče liječenja i lijekova uopće, laki bolesnici, koliko sam mogao opaziti, gotovo se nisu pridržavali propisa i nisu uzimali ljekarije, ali teški bolesnici, i uopće pravi bolesnici, voljeli su da se liječe, uzimali su točno svoje miksture i praškove; najviše su kod nas voljeli izvanjska sredstva. Kupice, pijavice, kataplazme i puštanje krvi, što tako voli i u što tako vjeruje naš pučanin, primani su kod nas rado i čak sa zadovoljstvom. Bila me zainteresirala jedna neobična okolnost. Ti isti ljudi, koji su tako strpljivo podnosili najljuće bolove od batina i šiba, počesto su jadikovali, kreveljili se i čak stenjali od kakvih god kupica. Da li su se baš toliko mekušili, ili su se prenemagali — ne znam kako bih to objasnio. Istina, naše su kupice bile osobite vrste. Spravicu kojom se začas prosijeca koža vidar je još nekad, davno, izgubio ili pokvario, ili se možda sama pokvarila, tako da je morao lancetom urezivati na tijelu potrebne ureze. Za svaku kupicu urezuju dvanaestak ureza. Od sprave to ne boli. Dvanaest nožića udari brzo, u trenu, i bol se ne osjeća. Ali urezivanje lancetom je nešto drugo. Lanceta reže prilično polagano, bol se osjeća, a kako se, na primjer, za deset kupica mora urezati sto i dvadeset takvih ureza, to je sve zajedno bilo dakako bolno.

Iskusio sam to, ali ako i jest bilo bolno i neugodno, ipak nije tako da se čovjek ne bi mogao uzdržati te ne bi stenjao. Bilo je smiješno gledati gdjekad kojega klipana, zdravoga kao dren, kako se previja i kmezi. To bi se uopće moglo usporediti s čovjekom, odlučnim i mirnim u nekom ozbiljnom poslu, koji kod kuće, kad nema posla, zapada u čamu i hirove, ne jede što mu daju, psuje i grdi; ništa mu nije po volji, svi ga ljute, svi su s njim grubi, svi ga muče — jednom riječju, peče ga salo, kako se gdjekad govori o takvoj gospodi, koju, uostalom, možeš naći i u prostom puku, a u našoj kaznionici, uz opći zajednički život, čak i vrlo često. Već u bolničkoj sobi znali su drugovi da počnu bockati takva mlitavca, a gdjekoji ga upravo i izgrdi; on zašuti kao da je i očekivao da će ga izgrditi i da će zašutjeti. Osobito Ustjancev nije to volio, i nikad nije propuštao prilike da izgrdi mlitavca. On uopće nije propuštao prilike da se zakači s kim bilo. To mu je bio užitak, potreba, razumije se, zbog bolesti, a donekle i zbog tuposti. Znao je isprva gledati ozbiljno i uporno, a zatim nekim mirnim, uvjerenim glasom dijeliti pouke. Do svega mu je bilo stalo; kao da su ga nama i postavili da pazi na red ili na opći moral.

— U sve se plete — govorili bi kažnjenici smijući se.

Uostalom, štedjeli su ga i izbjegavali da se s njim svađaju, i samo su mu se tako gdjekada podsmijevali.

— Gle, koliko je napričao! Ne bi izvezao na trojim kolima.

— Šta napričao? Glupanu ne skidaju kapu, zna se. Zašto on viče zbog lancete? Tko voli da se sladi, neka voli i da se hladi, trpi dakle.

— A šta se tebe tiče?

— Nije, braćo — prekinuo je jedan od naših kažnjenika — kupice nisu ništa; iskusio sam to; ali nema ljuće boli nego kad te dugo vuku za uho.

Svi se nasmijali.

— A zar su tebe vukli?

— Pa zar si ti mislio da nisu? Dabome da su me vukli.

— Zato tebi i strše uši.

U toga su kažnjenika, Šapkina, zaista bile vrlo duge uši koje su stršale na obje strane. Bio je skitnica, još mlad, spretan i tih čovo koji je uvijek govorio s nekim ozbiljnim, pritajenim humorom, pa su neke njegove pripovijesti bile veoma smiješne.

— Pa otkud bih ja znao da su tebe vukli za uho? Kako bih na to pomislio, ti tvrdoglavi čovječe? — upleo se iznova Ustjancev, mrzovoljno se obraćajući Šapkinu, premda on uopće nije govorio njemu nego svima; ali Šapkin ga nije ni pogledao.

— A tko te je vukao? — zapitat će netko.

— Tko? Zna se tko, upravitelj policije. To je, braćo, bilo zbog skitnje. Došli mi onda u K., a bila smo dvojica, ja i još jedan, također skitnica, Jefim bez prezimena. Putem smo se pomogli malko kod nekoga seljaka u selu Tolmini. Ima takvo selo, Tolmina. Ušli mi, dakle, i gleduckamo: da se pomognemo ovdje, pa da podbrusimo pete. U polju su četiri slobode, a u gradu tjeskoba — zna se. I eto, najprije smo svratili u krčmu. Razgledali. Prilazi nam neki, takva propalica, laktovi mu poderani, u njemačkoj odjeći. I ovo i ono.

— A kako ste vi — kaže — dopustite da zapitam, s dokumentom?[28]

— Nismo — kažemo — bez dokumenta smo.

— Tako. I mi također. Tu imam još dva dobra prijatelja — kaže — i oni služe kod generala Kukuškina[29]. Slobodan sam, dakle, da zamolim, malko smo se nakresali, a novcima se za sad nismo pomogli. Počastite nas s pol štofa[30] rakije.

— Drage volje — kažemo. — Napili se dakle. I uputili nas tada na jedan posao, iz kradljivske struke, to jest iz naše. Bila je tu kuća, na kraju grada, i tu je živio jedan bogati mještanin, sva sila blaga; odlučimo da ga po noći pohodimo. Ali tu smo kod bogatoga mještanina, te iste noći, sva petorica i dopala šaka. Odveli nas na policiju, a zatim samom upravitelju policije. Ja ću ih, kaže, sam ispitati. Izlazi s lulom, čašu čaja nose za njim, onakav jedar, sa zaliscima. Sjeo. A tamo osim nas doveli još trojicu, također skitnice. Smiješan vam je čovjek, braćo, skitnica: eto, ničega se ne sjeća, sve da mu kožu dereš, sve je zaboravio, ništa ne zna. Upravitelj policije ravno meni. Tko si ti? Zariknuo kao iz bureta. Pa, zna se, govorim isto što i svi: ničega se, kažem, ne sjećam, vaše visokoblagorođe, sve sam zaboravio.

— Čekaj — kaže on — porazgovorit ću se još s tobom, njuška mi je poznata.

Izbuljio oči u mene. A ja ga dosad nisam nikad ni vidio. Drugome će:

— Tko si ti?

— Podbrusipete, vaše visokoblagorođe.

— Ti se dakle zoveš Podbrusipete?

— Tako se zovem, vaše visokoblagorođe.

— Dobro dakle, ti si Podbrusipete, a ti? — to jest trećemu.

— A ja za njim, vaše visokoblagorođe.

— Ali kako se zoveš ti?

— Tako se i zovem: »A ja za njim«, vaše visokoblagorođe.

— Pa tko je tebe, nitkova, tako prozvao?

— Dobri su me ljudi prozvali, vaše visokoblagorođe. Ne može svijet da bude bez dobrih ljudi, vaše visokoblagorođe, zna se.

— A tko su ti dobri ljudi?

— Pa zaboravio sam malko, vaše visokoblagorođe; izvolite velikodušno oprostiti.

— Sve si ih pozaboravljao?

— Sve sam ih pozaboravljao, vaše visokoblagorođe.

— Ta imao si valjda i ti oca i majku?… Sjećaš li se bar njih?

— Sva je prilika da sam ih imao, vaše visokoblagorođe, to sam malko zaboravio; možda sam i imao, vaše visokoblagorođe.

— A gdje si dosad živio?

— U šumi, vaše visokoblagorođe.

— Uvijek u šumi?

— Uvijek u šumi.

— Dobro, a zimi?

— Zime nisam vidio, vaše visokoblagorođe

— A ti, kako se ti zoveš?

— Sjekira, vaše visokoblagorođe.

— A ti?

— Brusi, ne zjaj, vaše visokoblagorođe.

— A ti?

— Bruskaj samo, vaše visokoblagorođe.

— Svi se vi ničega ne sjećate?

— Ničega se ne sjećamo, vaše visokoblagorođe.

Stoji, smije se, i oni gledaju njega, smješkaju se. Da, ali zna on koji put i u zube da jurne kad mu dodijaš. A sve je to sam jedar

svijet, tako su gojni.

— Odvedite ih u kaznionicu — kaže — ja ću s njima kasnije; a ti ostani — to on meni kaže. — Hajde ovamo, sjedni! Gledam: stol, papir, pero. Mislim: šta on to smišlja da radi?— Sjedni — kaže — na stolicu, uzmi pero, piši! — a uhvatio me za uho i vuče. Gledam ga kao vrag popa.

— Ne znam — kažem — vaše visokoblagorođe.

— Piši!

— Smilujte se, vaše visokoblagorođe!

— Piši, kako umiješ, tako piši!

A sve vuče za uho, sve vuče, a kad zavrne! Eh, braćo, kažem vam, lakše bi bilo da mi je opalio trista šiba, čak su i iskre zavrcale — svejednako: piši!

— Pa je li poludio?

— Ne, nije poludio. Nego je nedavno u T-ku pisarč:ć izveo majstoriju: zdipio državne novce i pobjegao s njima, a i njemu strše uši. Objavili dakle svakuda. A ja sam po znacima nekako bio nalik na onoga, pa me zbog toga i udario na muke; znam li pisati i kako pišem?

— Gle tvoga posla, momče! A boli?

— Kažem vam, boli.

Zaorio opći smijeh.

— Pa jesi li napisao?

— A šta bih napisao? — Stadoh perom vući, vučem te vučem po papiru, pa me se okanio. I tako, odvalio mi desetak pljusaka, razumije se, i s tim me pustio, dakako u kaznionicu.

— A zar ti znaš pisati?

— Prije sam znao, ali kad stadoše da pišu perima, odučio sam se…

Eto u takvim je pripovijestima, ili bolje, u takvoj brbljariji prolazilo pokadšto naše dosadno vrijeme. Bože mili, kakva je to bila dosada! Dani dugi, zagušljivi, jedan kao i drugi. Bar da je kakve knjige! A ja sam, osobito isprva, često odlazio u bolnicu, gdjekada bolestan, gdjekada naprosto da ležim, bježao sam od kaznionice. Teško je bilo ondje, još teže nego ovdje, moralno teže. Pakost, mržnja, svađa, zavist, neprestano zabadanje u nas plemiće, zlobna prijeteća lica. A tu u bolnici svi su bili izjednačeniji, živjeli prijateljskije. Najtužnije je

vrijeme za cijeloga dana nastajalo naveče, za svijeće, i za prvo doba noći. Liježu rano. Tmurni žižak svijetli jarkom točkom daleko kod vrata, a na našem je kraju sumrak. Postaje smradno i zagušljivo. Gdjekoji ne može da zaspi, ustaje i sjedi po sat i pol na postelji, oborene glave s kapom, kao da o nečemu misli. Gledaš ga cijeli sat i nastojiš pogoditi o čemu misli, da i ti kakogod utučeš vrijeme. Ili sanjariš, sjećaš se prošlosti, prikazuju ti se u uobrazilji prostrane, sjajne siike; sjećaš se takvih potankosti kojih se u drugo vrijeme ne bi sjetio, i ne bi ih proosjećao ovako kao sada. Ili gataš o budućnosti: kako li ćeš izići iz kaznionice? Kamo? Kad će to biti? Hoćeš li se kad bilo vratiti u zavičaj? Misliš, misliš i u duši ti se gane nada… Ili gdjekad naprosto brojiš jedan, dva, tri i tako dalje, da bi kakogod u tom brojenju zaspao. Gdjekad bih nabrojio do tri tisuće i ne bih zaspao. Eto se netko prevrće. Ustjancev zakašljao svojim gnjilim, sušičavim kašljem, onda slabo zastenjao, a svaki put priklapa: »Gospode, zgriješio sam!« Čudno je slušati taj bolni, razbijeni, tjeskobni glas usred sveopće tišine. A eno negdje u kutu također ne spavaju i razgovaraju sa svojih ležaja. Jedan počinje pripovijedati štogod o svojoj dogodovštini, o dalekom, o prošlom, o skitnji, o djeci, o ženi, o pređašnjim prilikama. Osjećaš već po samom dalekom šaptu da mu se sve to o čemu pripovijeda nikad više neće vratiti, a on, pripovjedač, odsječen je komad; drugi sluša. Čuje se samo tih, jednak šapat, kao da negdje daleko žubori voda…

Sjećam se, jednom sam za duge zimske noći saslušao jednu pripovijest. Na prvi mi se pogled učinila nekim snom u vrućici, kao da ležim u groznici i sve mi se to prisnilo u vatri, u bunilu…

IV

AKULJKIN MUŽ
Pripovijest

Bila je već kasna noć, dvanaest sati. Bio sam zaspao, ali se odjednom probudih. Tmurno, slabo svjetlo dalekoga žiška jedva obasjava sobu… Gotovo svi već spavaju. Spava čak i Ustjancev i u tišini se čuje kako teško diše i kako mu uz svaki disaj hripa u grlu sluz. U daljini, u trijemu, odjeknuli odjednom teški koraci, približava

se stražarska smjena. Puška zveknula kundakom o pod. Otvorila se soba i razvodnik, oprezno koračajući, broji bolesnike. Začas su sobu zaključali, postavili novoga stražara, straža je otišla i opet je pređašnja tišina. Sada tek opazih da nedaleko od mene, lijevo, dvojica ne spavaju i kao da šapuću. To se događalo u bolničkim sobama: gdjekada dane i mjesece leže jedan uz drugoga i ne govore ni riječi, a odjednom se nekako razgovore u noćno doba koje izaziva povjerenje, i jedan započne da razlaže drugome cijelu svoju prošlost.

Čini se da već odavno govore. Početak nisam čuo, a i sad nisam sve mogao razabrati; ali malopomalo sam se pri vikao i počeo sve da razumijevam. Ne spava mi se; šta bih, dakle, radio nego da slušam?

Jedan prilegao na postelju, pridignuo glavu, ispružio prema drugu vrat i pripovijeda vatreno. Očito se ražario, uzbudio; želi da pripovijeda. Slušatelj, mrk i posve ravnodušan, sjedi na svom ležaju, ispružio po ležaju noge, pokadsto mumlja štogod pripovjedaču za odgovor ili za znak sudjelovanja, ali kao da je to više iz pristojnosti nego zbiljski, i svaki čas iz rožane burmutice nabija nos burmutom. To je popravni vojnik Čerevin, čovjek od pedesetak godina, mrki sitničar, hladan raspravljač i samoljubivi glupan. Pripovjedač Šiškov mlad još je momak, nema mu trideset godina, naš građanski uznik koji radi u krojačnici. Dosad sam se malo obazirao na njega; a i kasnije, za cijelog moga kaznioničkog života, nekako me nije vuklo srce da se njime pozabavim. Bio je prazan, šumast čovjek. Gdjekad šuti, mrk životari, vlada se grubo, po cijele sedmice ne govori. A gdjekad se uplete odjednom u kakvu zgodu, počne spletkariti, žestiti se zbog tričarija, švrlja iz uza u uze, raznosi vijesti, ogovara, sav je izbezumljen. Kad ga istuku, opet šuti. Prilična je kukavica i mlitavac. Svi se prema njemu vladaju nekako prezirno. — Nevisoka je rasta, suhonjav; oči su mu nemirne, a gdjekad nekako tupo zamišljene. Događalo se da pripovijeda štogod i započne žestoko, vatreno, čak se i rukama razmahuje — i odjednom zašuti, ili skrene na štogod drugo, zanese se za novim potankostima i zaboravio o čemu je počeo govoriti. Često je psovao, a kad bi psovao, svakako je za nešto prekoravao čovjeka, za kakvu krivicu koja je njemu nanesena, govorio strastveno, gotovo plakao… Na balalajci nije loše svirao i volio je svirati, a o blagdanima je čak i plesao, i dobro plesao, kad bi

ga natjerali… Vrlo se brzo dao natjerati da štogod učini… Nije baš bio tako poslušan, ali se volio nametati u prijateljstvu i ugađati iz prijateljstva.

Dugo nisam mogao dokučiti šta pripovijeda. Isprva mi se također činilo da neprestano skreće s teme na nešto sporedno. Možda je i opazio da Čerevinu gotovo i nije stalo do njegove pripovijesti, ali je, čini se, svakako htio sebe uvjeriti kako je njegov slušatelj puka pažljivost, i možda bi ga veoma žalostilo kad bi se uvjerio o protivnom.

— … Izlazi ti on na trg — nastavi on — svi mu se klanjaju, odaju čast, jednom riječju, bogatašu.

— Trgovao je, kažeš?

— Pa da, trgovao. Mještani su ti kod nas siromasi. Puka golotinja. Žene vuku s rijeke vodu još kako na strmu obalu da zaliju vrt; kinje se i kinje, a s jeseni ne skupe ni za kiselu juhu. Propast. Da, imao je velik posjed, zemlju je orao sa slugama, trojicu je držao, uz to još i svoj pčelinjak, medom su trgovali i stokom također, u našem je mjestu bio dakle veoma poštovan. Bio je star, sedamdeset godina, kosti mu otežale, sijed, takav velik. Kad tako u lisičjoj bundi iziđe na trg, svi mu iskazuju čast. Poštuju dakle.

—»Zdravo, djede Ankudime Trofimiču!«

— Zdravo, kaže, i ti. Ni od koga, to jest, ne zazire.

— »Dabogda poživjeli, Ankudime Trofimiču!«

— A kako tvoji poslovi? zapitat će on.

— »Pa poslovi su otpočeli, kao što se čađa bijeli; kako vi, djede?«

— Živimo i mi, kaže, po grijesima našim, i mi krademo bogu dane.

— »Dabogda poživjeli, Ankudime Trofimiču!«

Ni od koga, to jest, ne zazire, a kad govori, svaka mu riječ rubalj vrijedi. Štioc je bio, pismenjak, sve čita božanstveno. Posadi babu pred sebe: »Slušaj dakle, ženo, razbiraj« i počne joj tumačiti. A baba mu i nije bila stara, uzeo je za drugu ženu, dakle radi djece, od prve žene nije ih imao. Jest, a od druge, od Marje Stepanovne, imao je sina, još nedorasla, mlađi mu se, Vasja, rodio kad mu je bilo šezdeset godina, a Akuljki, kćeri, najstarijoj od svih, bilo je osamnaest godina.

— To je tvoja žena?

— Počekaj, najprije je tu naklevetao Filjka Morozov. Ti se, kaže Filjka Ankudimu, dijeli; vraćaj sve četiri stotine rubalja srebra, a zar sam ja tebi sluga? Neću da trgujem s tobom, a tvoju Akuljku, kaže, neću da uzmem. Sada sam, kaže, udario da pijem. Meni su, kaže, sada roditelji pomrli, pa ću u najamnike, otići ću, dakle, u vojnike, i za deset godina doći ću vam ovamo kao maršal. Ankudim mu vratio novce, razračunao se s njim sasvim, kako treba — jer još je otac njegov sa starcem trgovao jednim kapitalom.

— »Ti si, kaže, propalica.« A on će njemu: — Pa, bio ja propalica ili ne bio, ali s tobom, sijedonjo, naučit će čovjek kako se šilom mlijeklo kusa.Ti bi, kaže, da izbiješ zaradu iz dva groša, svaku tričariju skupljaš — ne pristaje li u kašu. Htio sam, kaže, da pljunem na to. Zgrćeš te zgrćeš, a vraga ćeš kupiti. Ja, kaže, imam karaktera. A Akuljku tvoju ipak neću uzeti: ja sam, kaže, ionako s njom spavao.

— Ta kako se — govori mu Ankudim — usuđuješ sramotiti poštena oca poštenu kćer? Kada si ti s njom spavao, ti zmijsko salo, ti štučja krvi! — A sav se zatresao. Tako je Filjka pripovijedao.

— A ja ću isposlovati — kaže — da ne samo za mene, nego ni za koga vaša Akuljka sada ne pođe, nitko je neće uzeti, ni Mikita Grigorič neće je sad uzeti, jer je obeščašćena. Još od jeseni sam živio s njom. A sada ne bih pristao ni za sto rakova. Evo, pokušaj mi odmah dati sto rakova — neću pristati..

I počeo on da banči, momak! I to tako da sve zemlja ječi, cijeli grad odjekuje. Pokupio drugova, ima gomilu novaca, tri mjeseca je bančio, sve spiskao. »Dok, kaže, sve novce utučeni, spiskat ću kuću, sve ću spiskati, a onda ću ili u najamnike ili ću se dati u skitnju.« Od jutra do večeri znao je biti pijan, vozao se na dva konja s praporcima. A djevojke su ga voljele da je strahota. Na trubu je dobro svirao.

— On je, dakle, s Akuljkom još prije toga imao posla?

— Stani, počekaj. I ja sam onda sahranio roditelja, pa je moja majka pekla paprenjake, radili smo za Ankudima, time smo se i prehranjivali. Živjeli smo loše. I mi smo imali kolibu za šumom, sijali smo žito, ali poslije oca smo sve utukli, jer i ja sam počeo bančiti, braco moj. Od majke sam batinama otimao novce …

— To ne valja, ako je batinama. Velik je grijeh.

— Znao sam, braco moj, od jutra do noći biti pijan. Kuća nam je bila još prilična, od trulog soja ali svoja, samo što bi po izbi mogao zeca vitlati. Sjedimo i gladujemo, po tjedan dana zube čačkamo. Majka me grdi te grdi; ali šta ja marim!...

Nisam se onda, brate, rastajao od Filjke Morozova. Od jutra do noći bio sam s njim. »Sviraj mi, kaže on, na gitari i pleši, a ja ću ležati i dobacivati ti novce, jer sam najbogatiji čovjek.« I šta on nije radio! Jedino nije uzimao pokradu: »Nisam ja, kaže, tat nego pošten čovjek.« »A hajdemo, kaže, da Akuljki zamažemo smolom kućna vrata, jer neću da se Akuljka uda za Mikitu Grigoriča. To je meni draže nego kiselica«, kaže. A za Mikitu je Grigoriča starac još prije toga htio da dade djevojku. Mikita je također bio starac, udovac, s naočarima, trgovao je. Kad je čuo da su se o Akuljki pronijeli glasovi, on će naprečac: »Meni će to, kaže, Ankudime Trofimiču, biti na veliku sramotu, a ja se zbog starosti i ne želim ženiti.«

Namazali mi, dakle, Akuljki kućna vrata. Za to su je kod kuće svojski tukli… Marja Stepanovna viče: »Sa svijeta ću te maknuti!« A starac: »U staro doba, kaže, za časnih patrijarha, nju bih, kaže, na lomači sasjekao, ali sad je, kaže, na svijetu tama i trulež.« Po cijeloj ulici znaju susjedi čuti kako Akuljka iza svega glasa viče: šibaju me od zore do mraka. A Filjka viče da ga cijeli trg čuje: »Divna je, kaže, djevojka Akuljka, ispi-drugarica. Gizdava hodaš, bijelo se nosiš, kaži koga ljubiš! Ondje sam im, kaže, kresnuo u brk, pamtit će.«

U to vrijeme sreo sam jednom Akuljku, ide s vedrima, a ja vičem: »Zdravo, Akulina Kudimovna! Salfet vašoj milosti, gizdavo hodaš, otkud uzimaš, daj pismeno, kakvog dragog imaš!« Samo što rekoh, a ona, kad me pogledala razrogačenih očiju, usukala se kao suha biljka. Kad me pogledala, pomislila joj mati da se ona sa mnom smije, te joj viče s vrata: »Šta ti kesiš zube, bestidnice!« pa toga dana udri opet po njoj. Znala ju je tući cijeli dugovetni sat. »Umlatit ću je, kaže, jer ona mi nije više kći.«

— Bila je dakle razuzdana?

— Pa slušaj, striče. Kako sam to onda pijančio s Filjkom, došla k meni mati, a ja ležim: »Šta ti, kaže, nitkove, ležiš? Razbojnik ,si ti, kaže, takav si«. Grdi dakle. »Ženi se, kaže, evo oženi se Akuljkom. Oni će se sada veseliti da je i za tebe udadu, trista će rubalja dati samih novaca.« A ja ću njoj: »Ta ona je, kažem, postala sada

nepoštena za sve.« »Pa ti si glupan, kaže, vjenčanjem se sve pokriva; a tebi je bolje ako ona za svega vijeka bude tebi kriva. A mi bi se njihovim novcima pomogli; ja sam već, kaže, govorila s Marjom Stepanovnom. Rado sluša.« A ja: »Novce, kažem, dvadeset rubalja srebra na stol, onda ću se oženiti.« I vjerovao ti ili ne vjerovao, sve do svadbe se nisam trijeznio. A uz to još prijeti Filjka Morozov: »Sva ću ti, Akuljkin mužu, rebra izlomiti, a sa ženom ću tvojom, ako ushtjednem, svaku noć spavati.« A ja njemu: »Lažeš, pseto jedno!« Ali, time me posramio po cijeloj ulici. Dotrčao ja kući: »Neću da se ženim, kažem, ako mi odmah ne istresu pedeset rubalja srebra!

— A jesu li je htjeli dati za tebe?

— Zar za mene? A zašto ne bi? Ta mi nismo bili nepoštenjaci. Moj je otac tek potkraj pogorio i upropastio se, a inače bismo živjeli u još većem obilju nego oni. Ankudim kaže: »Vi ste, veli, puka golotinja.« A ja mu odgovaram: »Nisu vam malo, kažem, vrata namazana smolom.« A on meni: »Pa šta se ti, kaže, kočoperiš pred nama? Dokaži da je ona nepoštena, a mani se posla pusta, da svakomu čepiš usta. Ili te volja, ili nije, pa je ne uzimaj. Samo vrati novce što si uzeo.« Onda sam i s Filjkom dokrajčio i poručio mu po Mitriju Bikovu da ću ga sada pred svima obrukati, i sve do svadbe, braco moj, nisam se trijeznio. Tek sam se pred vjenčanje otrijeznio. Kad su nas, dakle, dovezli s vjenčanja, posadili nas, a Mitrofan Stepanovič, to jest ujak, kaže: »Makar i bilo nepošteno, ali je čvrsto sve uređeno i dokončano.« Starac Ankudim također se opio i zaplakao, sjedi, a suze mu teku niz bradu. A ja, brate, evo šta sam onda uradio: ponio u džepu korbač, nabavio ga još prije vjenčanja i odlučio da sad iskalim srce na Akuljki, neka zna, mislim, kako je udavati se nepošteno, a neka i ljudi znaju da se nisam kao glupan oženio…

— I pravo je! Da bi dakle odsad znala…

— Nije, ujo, nego znaš, ti šuti. U našem mjestu odmah poslije vjenčanja vode u kiljer, a oni međutim ondje piju. Ostavili dakle mene s Akuljkom u kiljeru. Ona sjedi sva bijela, ni kapi krvi nema u licu. Zaplašila se dakle. I kosa joj je bijela kao lan. Oči su joj krupne. I neprekidno šuti, ne čuješ je, kao da njemakinja živi u kući. Sasvim čudna. A možeš li ti, braco, i zamisliti: ja pripravio korbač i položio ga

tik do postelje, a pokazalo se, braco moj, da ona meni ni za što nije ni kriva ni dužna.

— Šta kažeš!?

— Ni za što; baš poštena iz poštene kuće. Pa zašto je ona, braco moj, kad je tako, pretrpjela takvu muku! Zašto ju je Filjka Morozov pred svima osramotio?

— Jest.

— Onda ja odmah s postelje kleknuo pred nju na koljena, sklopio ruke: »Draga, kažem, Akulina Kudimovna, oprosti meni glupanu što sam te držao za takvu. Oprosti, kažem, meni nitkovu!« A ona sjedi preda mnom na krevetu, gleda me, obje mi ruke položila na ramena, smije se, a suze joj teku; plače i smije se… Onda ja izišao pred ljude: »Eh, kažem, ako sada sretnem Filjku Morozova, neće dalje živjeti na svijetu!« A stari više i ne znaju kome bi se molili: mati joj gotovo pala pred noge, dere se. A starac rekao: »Da smo znali i pametovali, našli bismo ti drugačijeg muža, ljubljena naša kćeri.«

A kad sam izišao s njom prve nedjelje u crkvu: na glavi mi ovčja šubara, na meni kaftan od fina sukna, baršunske šalvare; na njoj nova zečja bundica, svilen rubac — to jest, ja vrijedim nje i ona vrijedi mene, i eto kako idemo! Ljudi uživaju gledajući nas: ja sam već sam po sebi, a Akulinušku ako i ne možeš pred drugima pohvaliti, ne možeš je ni pokuditi, pa je između deset nećeš izbaciti! …

— Pa dobro!

— Slušaj dakle. Odmah sutradan poslije svadbe ja sam, iako pijan, pobjegao od gostiju; istrgnuo se i trčim: »Dajte mi amo, kažem, dangubu Filjku Morozova — dajte ga amo, nitkova!« Vičem po trgu! Ali bio sam pijan, pa me uhvatili već blizu Vlasovih i tri me čovjeka silom dovela kući. A po gradu se pronio glas. Djevojke na trgu razgovaraju. »Djevojke, umnice, znate li? Akuljka izašla poštena.« A Filjka meni uskoro kaže pred ljudima: »Prodaj ženu — pijančevat ćeš. Kod nas se, kaže, vojnik Jaška zato i oženio: sa ženom nije spavao, a tri je godine bio pijan.« — Ja njemu govorim: »Ti si nitkov!« — »A ti si, kaže on, glupan. Ta tebe su pijana vjenčali. Šta si onda i mogao da razabereš u tome?« Ja došao kući i vičem: »Pijana ste me, kažem, vjenčali!« Mati se odmah zakvačila! »Tebi su, majčice, kažem, uši zastrte zlatom. Ded amo Akuljku!« Eto, i počeh

je mlatiti. Mlatio sam je, brate, mlatio, neka dva sata sam je mlatio, dokle god nisam i sam spao s nogu; tri tjedna nije ustajala s postelje.

— Ono istina — flegmatično napomenu Čerevin — ako ih ne tučeš, onda one … a zar si je zatekao s ljubavnikom?

— Nisam, zatekao je nisam — pošutio i kao preko volje priznao Šiškov. — Ali me već veoma vrijeđalo, ljudi su mi dozlogrdjeli zadirkivanjem, a svemu je tome kolovođa bio Filjka. — »U tebe, kaže, žena od oka ima, da je svijetu na očima.« Sazvao nas goste, pa ovako zainatio: »Žena mu je, kaže, milosrdna duša, plemenita, uljudna, druževna, svima dobra, kao što je sada kod njega. A zaboravio momak kako joj je sam smolom mazao vrata!« Ja sam pijan sjedio, a on, kad me u taj mah uhvatio za kosu, kad me uhvatio, prignuo me dolje: »Pleši, kaže, Akuljkin mužu, ja ću tebe tako držati za kosu, a ti pleši, zabavljaj me!« — »Nitkove!« vičem. A on će meni: »Ja ću tebi doći s društvom i Akuljku ću, tvoju ženu, pred tobom išibati koliko me bude volja.« Tada sam se, vjerovao ti ili ne vjerovao, cio mjesec dana nakon toga bojao odlaziti od kuće: doći će, mislim, osramotit će. Eto zbog toga sam upravo i počeo da je tučem …

— A zašto bi tukao! Ruke vezuju, jezik ne zavezuju. Ne vrijedi mnogo ni tući. Kazni je, pouči, a onda miluj. Zato je žena.

Šiškov je neko vrijeme šutio.

— Nažao mi se dalo — započne on iznova — i opet sam prihvatio tu naviku: gdjekojeg je dana tučem od jutra do večeri; nevaljalo je ustala, nije dobro pošla. Ako je ne istučem, dosadno mi je. Sjedi ona, šuti, gleda kroz prozor, plače, plače…. Neprestano plače, pa je i požalim, a ipak tučem. Mati me za nju grdi te grdi: »Nitkov si ti, kaže, zlikovačko meso!« — »Ubit ću — vičem — i da mi se nitko nije sad usudio govoriti, jer su me na prevaru oženili.« Isprva se starac Andukim zauzimao, sam je dolazio: »Ti još nisi, kaže, bogzna kakav član; smotat ću ja i tebe!« A zatim odustao. A Marja Stepanovna smirila se sasvim. Došla jednom, u suzama moli: »Dolazim da ti dodijavam, Ivane Semjoniču, stvar je mala a molba velika. Daj da mi sunce grane, sinko«, klanja se, »smiri se, oprosti joj! Našu su kćerku zli ljudi oklevetali: i sam znaš, poštenu si je uzeo« … Do nogu mi se klanja, plače. A ja se kočoperim: »Neću sada ni da vas slušam! Što hoću, to svima vama i činim, jer sada

nemam vlasti nad sobom; a Filjka Morozov, kažem, drug mi je i desni prijatelj.«

— Opet ste, dakle, počeli bančiti?

— Ni govora! Ne možeš mu ni prići! Baš se sasvim propio. Sve svoje spiskao i kod mještana se najmio za najamnika;[31] otišao mjesto starijega sina. A u našem mjestu, ako je najamnik, onda sve do onoga dana dok ga ne odvedu svi u kući pužu pred njim, i on je svemu potpuni gospodar. Kod nastupa dobiva sve novce, a donde živi u gospodarevoj kući; živi pol godine, a šta za to vrijeme najamnici rade s gospodarima, samo da se krstiš! Ja, kao da kaže, idem mjesto tvoga sina u vojnike, vaš sam dakle dobrotvor, pa me morate svi štovati, inače ću odustati. Tako se Filjka kod mještanina razgoropadio, sa kćerkom spava, domaćina svaki dan poslije objeda vuče za bradu — sve radi za svoju zabavu. Svaki dan mora mu biti kupelj i vinom da se pari, a u kupelj da ga žene na rukama nose. Kad se s terevenke vrati kući, stane na ulici: »Neću na vrata, kidaj plot!« pa mu moraju na drugom mjestu, kraj vrata, kidati plot i onda ulazi.

Najzad je svršio, povezli ga da ga dadu u vojsku, otrijeznili ga. Svijet vrvi po svoj ulici: voze da predaju Filjku Morozova! On se klanja na sve strane. Akuljka je u taj čas išla iz vrta; kad ju je Filjka ugledao, baš pred našim vratima, zaviknu: »Stoj!« skoči s kola i upravo se njoj pokloni do zemlje! »Dušo moja, jagodo, kaže joj, ljubio sam te dvije godine, a sada me s muzikom vode u vojnike. Oprosti mi, kaže, poštena oca poštena kćeri, jer sam pred tobom nitkov, svemu sam kriv!« I po drugi put joj se pokloni do zemlje. Akuljka je stala kao da se u prvi mah uplašila, a onda mu se poklonila do pasa pa mu kaže: »Oprosti i ti meni, dobri junače, a ja tebi ne znam nikakva zla!« Ja za njom u izbu: »Šta si mu to, kujo, kazala?« A ona me, vjerovao ti meni ili ne vjerovao, pogledala: »Pa ja njega, kaže, volim sada više nego svjetlo!«

— Gle ti! …

— Toga joj dana nisam cio dan kazao ni riječi… Tek navečer kažem: »Akuljko! Sad ću te ubiti.« Po noći mi se nije spavalo, nego iziđoh u trijem da se napijem kvasa, a uto stalo i svitati. Uđem u izbu. »Akuljko, kažem, spremaj se da odemo na stanje.« Još sam se i

prije toga spremao, i majka je znala da ćemo otići. »I treba, kaže; vrijeme je žetvi, a slugu, kažu, treći dan ondje boli trbuh.«

Ja upregnuo u kola, šutim. Kad iz našega grada kreneš, odmah ti se otegla šuma petnaest vrsta, a iza šume je naše stanje. Kad smo prošli šumom neke tri vrste, zaustavim konja: »Ustaj, Akulina, kažem; stigao ti je kraj.« Ona me gleda, uplašila se, ustala preda mnom, šuti. — »Dodijala si mi, kažem, moli se Bogu!« I kako sam je zgrabio za kosu: kosa joj je bila tako debela, duga, ja je omotao oko ruke, odostrag je s obadviju strana koljenima pritisnuo, izvadio nož, glavu joj zabacio unatrag, pa joj potegnuo nožem po grlu … Kad je zaciknula i briznula joj krv, odbacim nož, obuhvatim je rukama odnaprijed, legnem na zemlju, ogrlim je i uzvičem se nad njom, ričem na sav glas; i ona se dere, i ja se derem; sva dršće, otima mi se iz ruku, a krv na mene sve šiklja, sve šiklja i na lice i na ruke. Ostavio ja nju, strah me spopao, ostavio i konja pa udri bježati, bježati, dotrčao kući odostrag, pa u kupaonicu: bila je kod nas stara kupaonica koja više ne služi: zavukao se pod klupu i ondje sjedim. Do noći sam ondje presjedio.

— A Akuljka?

— A ona je valjda, kad sam otišao, ustala i također pošla kući. Našli je zatim sto koraka od onoga mjesta.

— Samo si je priklao dakle.

— Jest…

Šiškov zastao na časak.

— Ima takvih žila — napomenu Čerevin — ako nju, tu žilu, odmah ne presiječeš, neprekidno će se čovjek mučiti, i koliko god krvi isteklo, neće umrijeti.

— Ali je ona umrla. Našli je navečer mrtvu. Objavili, počeli me tražiti i našli me već pred noć u kupaonici! … Evo živim ovdje gotovo već četvrtu godinu — dometnuo, pošto je pošutio.

— Hm … Ono, istina je, ako ne tučeš, neće biti dobro — hladnokrvno i metodski napomenu Čerevin opet vadeći burmuticu. Počeo šmrkati, dugo i na mahove. — Ipak se ti, momče — nastavi on — pokazuješ sam po sebi i jako glup. I ja sam tako zatekao jednom ženu s ljubavnikom. Zovnuo sam je, dakle, u sušu; povodac složio u dvoje. »Kome ti, kažem, prisežeš?« I tukao sam je, tukao

tim povodcem, tukao i tukao, možda sat i po sam je tukao, pa će ona meni: »Noge ću ti, viče, miti i tu vodu piti.« Avdotja se zvala.

V

LJETNO DOBA

Ali, evo, već je i početak travnja, evo se već približava i Veliki tjedan. Malopomalo započinju i ljetni poslovi. Sunce je svaki dan sve toplije i žarče; zrak miriše proljećem i razdražljivo djeluje na organizam. Krasni dani što nastaju uzbuđuju i okovanog čovjeka, rađaju i u njemu neke želje, težnje, čamu. Čini se da pod jarkim sunčanim svjetlom još jače žališ za slobodom nego za tmurna zimskog ili jesenskog dana, i to se opaža na svim uznicima. Oni kao da se i vesele svijetlim danima, ali ujedno u njima raste neka nestrpljivost, žestina. “Zaista., opazio sam da se kod nas u kaznionici s proljeća češće svađaju. Češće se čuje buka, vika, nastaju zapleti; događalo se i to da odjednom u poslu uvrebaš čiji zamišljeni, uporan pogled u modru daljinu, nekamo na drugu obalu Irtiša, gdje puca beskrajna ravnica od tisuću i po vrsta, slobodna kirgiska stepa; uvrebaš čiji duboki uzdah, iz punih grudi, kao da nešto vuče čovjeka da udahne taj daleki, slobodni zrak i da njime olakša prigušenu, okovanu dušu. — »Eh!« kaže napokon kažnjenik te se odmah, kao da je sa sebe stresao sanjarije i sjetu, nestrpljivo i mrko hvata lopate ili opeka koje treba odvući s jednoga mjesta na drugo. Već začas zaboravlja svoj nenadani osjećaj i opet se smije ili psuje, već prema naravi; ili se odjednom, s neobičnim žarom koji nije ni u kakvu razmjeru s potrebom, laća rada ako mu je određen na rok, i radi, radi iz svih sila kao da želi težinom rada ugušiti u sebi nešto što ga samo tišti i guši iz nutrine.

Sve su to snažni ljudi, ponajviše u cvijetu godina i snage … Teški su okovi u to doba! Ne poetiziram u ovaj čas i uvjeren sam o istinitosti svoje napomene. Osim što za topla dana, pod jarkim suncem, kad svom dušom, svim bićem svojim osjećaš i ćutiš prirodu koja s beskrajnom snagom uskrsava oko tebe, još teža postaje zatvorena kaznionica, stražarska pratnja i tuđa volja — osim toga u to proljetno vrijeme s prvom ševom otpočinje po cijeloj Sibiriji i po

cijeloj Rusiji skitnja: bježe ljudi božji iz kaznionica i spašavaju se u šumama. Poslije zagušljive jame, poslije sudova, okova i batina, skitaju se po miloj volji kud hoće, gdje im je ljepše i povoljnije; piju i jedu gdje se šta nađe, šta bog da, a po noći mirno usnu gdjegod u šumi, ili u polju, bez velike brige, bez kaznioničkog jada, kao šumske ptice, opraštajući se uz »laku noć« jedino s nebeskim zvijezdama, pod božjim okom.

Ne treba ni kazati, gdjekad je i teško, i gladuješ, i kinjiš se »služeći generalu Kukuškinu«. Ponekad po dan i noć ne vidiš kruha; od svih se moraš sakrivati, čuvati, moraš i krasti i otimati, a katkad i ubijati. »Naseljenik je kao djetence, što pogleda, to i grabi«, govore u Sibiriji o naseljenicima. Ta se uzrečica u doslovnom značenju i čak s nekim dometkom može prišiti i skitnici. Skitnica malokad nije razbojnik i gotovo je uvijek kradljivac, razumije se, više od prijeke potrebe nego po pozivu. Ima okorjelih skitnica. Neki bježe, čak i onda kad su već odrobijali s naselja. Činilo bi ti se da je on zadovoljan na naselju i opskrbljen, ali nije, sve ga nekamo vuče, nekamo ga zove. Život po šumama, siromašan i težak život, ali slobodan i pun pustolovina, ima nešto zamamno, neku tajnovitu draž za onoga tko ga je već jednom okusio, pa kad pogledaš — pobjegao čovjek, gdjekoji čak i skroman, uredan, za kojega se činilo da će postati dobar naseljenik i valjan gospodar. Poneki se čak i ženi, rađa djecu, živi svojih pet godina na jednom mjestu, a odjednom, jednoga lijepog jutra, nestaje nekamo, ostavljajući u nedoumici ženu, djecu i cijelu općinu u koju je zapisan.

Kod nas u tamnici pokazivali su mi jednoga takvoga bjegunca. Nije počinio nikakvih osobitih zločina, nije se bar čulo da o njemu tako govore, a neprestano je bježao, cijeli je svoj život probježao. Bio je i na južnoj ruskoj granici preko Dunava, i u Kirgiskoj stepi i u istočnoj Sibiriji, i na Kavkazu — svuda je bio. Tko zna, možda bi u drugim prilikama postao kakav Robinson Crusoe sa svojom strašću za putovanje. Ali sve su mi to o njemu govorili drugi, a on je sam u kaznionici malo razgovarao, tek što će progovoriti najpotrebnije. Bio je to vrlo majušan seljačić, već oko pedesetak godina, neobično miran, neobično smirena i čak tupa lica, smirena do idiotstva. Ljeti je volio da sjedi na suncu i da uvijek mrmlja kakvu pjesmicu, ali tako tiho da je pet koraka do njega ne čuješ više. Crte su mu lica bile

nekako odrvenjele, jeo je malo, ponajviše kruha; nikad nije kupio ni jedan kolač, ni osminu rakije, a teško da je ikad i imao novaca, teško da je umio čak i brojati. Spram svega se vladao sasvim mirno. Kaznioničke je pse hranio gdjekad iz ruku, a kaznioničke pse nije kod nas nitko hranio. Rus uopće i ne voli hraniti pse. Kažu, bio je oženjen, čak dvaput, govorili su da ima negdje djece …

Zašto je dospio u kaznionicu, uopće ne znam. Naši su neprestano očekivali da će strugnuti i od nas, ali, ili još nije bilo došlo njegovo vrijeme, ili su mu već protekle godine, on je samo živio, životario, te se nekako promatrački vladao prema tome čudnom društvu koje ga okružuje. Uostalom, nisi mogao biti siguran, premda ti se čini, zašto bi i bježao, kakva mu je korist. A ipak, sve u svemu, šumski je skitnički život prema kazničkom raj. To je tako razumljivo da ne može biti nikakve usporedbe. Ljuta je nevolja, ali slobodna volja. Zato se svaki kažnjenik u Rusiji, ma gdje robijao, nekako uznemiruje s proljeća, čim ga pozdrave prve zrake proljetnog sunca. Premda nipošto ne kani bježati svaki, jer se pouzdano može kazati da se zbog teškoće i zbog odgovornosti odlučuje na to jedan od stotine, ipak će i drugih devedeset i devet bar posanjariti o tome kako bi mogli pobjeći i kamo bi pobjegli, bar će dušu razgaliti pukom željom, pukom mišlju da bi to moglo biti. Gdjekoji se bar sjeća kako je nekad bježao …

Govorim sada samo o osuđenicima. Ali, razumije se, kudikamo češće i više od svih odlučuju se na bijeg okrivljenici. Osuđeni na rok bježe jedino u početku kaznioničkog života. Kad kažnjenik proživi dvije tri godine robije, započinje već da cijeni te godine i malo pomalo uviđa da je bolje zakonito svršiti svoje radno vrijeme i izići na naselje nego se odlučiti na takav rizik i na takvu pogibiju ako ne uspije. A vrlo lako može da ne uspije. Možda tek svakom desetom uspijeva da *promijeni svoju sudbinu*. Od osuđenika riskiraju također da bježe, češće od drugih, oni koji su osuđeni na vrlo duge rokove. Petnaest dvadeset godina čini se beskrajnošću, i onaj koji je osuđen na takav rok uvijek će sanjati o promjeni sudbine, makar i deset godina proživio na robiji. Najzad, i žigovi donekle smetaju da se riskira bijeg.

A *promijeniti sudbinu* tehnički je izraz. Tako i kod preslušavanja, ako koga uhvate u bijegu, kažnjenik odgovara da je htio promijeniti

svoju sudbinu. Taj ponešto knjiški izraz doslovce pristaje uz to. Svakom bjeguncu nije na umu da se sasvim oslobodi — on zna da to gotovo i ne može biti — nego ili da dospije u drugi zatvor, ili da dopadne na naseobu, ili da mu ponovo sude, zbog novoga zločina koji je počinio već skitnjom — jednom riječju, bilo kamo, samo da ne bude na starom mjestu koje mu je dozlogrdilo, da ne bude u prijašnjoj kaznionici. Svi ti bjegunci, ako za ljeta ne nađu kakvo slučajno, neobično mjesto gdje bi prezimili — ako, na primjer, ne nabasaju na kakva bjegunačka jataka kojemu je to od koristi; ako sebi najzad ne pribave, gdjekad ubojstvom, kakvu putnicu s kojom mogu svagdje živjeti — svi oni s jeseni, ako ne budu prije pohvatani, većim dijelom dolaze sami jatomice u gradove i kaznionice, kao skitnice, i ulaze u zatvore da zimuju, naravno, nadajući se da će na ljeto opet uteći.

Proljeće je svojim utjecajem djelovalo i na mene. Sjećam se kako sam žudno gledao gdjekad kroz pukotine među vrljikama i dugo znao stajati, glave prislonjene uz našu ogradu, uporno i nezasitno promatrajući kako se na našem tvrđavskom bedemu zeleni trava, kako se sve gušće modri daleko nebo. Moj nemir i jad rasli su iz dana u dan i kaznionica mi je postajala sve mržom. Mržnja koju sam kao plemić za nekoliko prvih godina neprestano trpio od kažnjenika bila mi je sve nepodnošljivija, trovala mi život. Za tih prvih godina često sam odlazio, posve zdrav, da ležim u bolnici, samo da se izbavim od te tvrdokorne, sveopće mržnje koja se ničim ne primiruje. »Vi ste željezni kljunovi, vi ste nas iskljucali!« govorili su nam kažnjenici. Kako sam zavidio pučanima koji su dolazili u kaznionicu! Oni su odmah postajali svima drugovi. I zato su se proljeće, predodžba slobode, sveopće veselje u prirodi, odražavali na meni s tugom i razdražljivošću.

Na kraju posta, čini mi se šeste sedmice, moradoh postiti. Cijelu je kaznionicu još prve sedmice najstariji potčasnik razdijelio radi posta na sedam smjena, koliko ima posnih sedmica. U svaku je smjenu dopalo tako po tridesetak ljudi. Posna mi se sedmica veoma svidjela. Posnici su bili oslobođeni radova. Odlazili smo u crkvu, nedaleko od kaznionice, po dva-tri puta na dan. Odavno nisam bio u crkvi. Velikoposna služba, koju sam tako dobro poznavao još iz dalekog djetinjstva, u roditeljskom domu, svečane molitve, pokloni

do zemlje — sve mi je to burkalo u duši daleku daleku prošlost, napominjalo mi dojmove još iz djetinjih godina, i, sjećam se, veoma mi je godilo kad su nas po zemlji, koja se za noći smrzla, vodili pod pratnjom s nabijenim puškama u božji dom.

U crkvi smo stajali u zbijenoj gomili kod samih vrata, na posljednjem mjestu, tako da se čuo jedino grlati đakon, a porijetko se iza svjetine opažala crna odežda i svećenikova ćela. Sjećao sam se kako sam još u djetinjstvu znao stajati u crkvi i gledati gdjekada puk što se u gužvi gura na ulazu i puzavo se razmiče pred epoletom, pred debelim vlastelinom ili pred nagizdanom, ali izvanredno bogomoljnom vlasteokom, koji su uvijek prolazili na prva mjesta i bili gotovi da se svaki čas posvade zbog prvoga mjesta. Na ulazu se, dakle, činilo mi se tada, i nisu molili onako kao kod nas, molili su se smjerno, gorljivo, ponizno, potpuno svjesni svoje poniženosti.

Sada bješe i meni stajati na tim istim mjestima, ali ne samo to: mi smo bili okovani i ožigosani; svi su nam se uklanjali, svi su nas se, štaviše, i nekako bojali, svaki put su nam udjeljivali milostinju, i, sjećam se, to mi je čak godilo, neki mi se profinjeni, osobit osjećaj javljao u tom čudnom užitku. »Neka bude, ako je tako!« mislio sam. Kažnjenici su se molili vrlo usrdno i svaki je od njih redovno donosio u crkvu svoju prosjačku kopjejku za svjećicu ili prilagao na crkvenu pliticu. »Ta i ja sam čovjek«, mislio je možda i osjećao kad je dodavao: »Pred Bogom smo svi jednaki«…

Pričešćivali smo se na jutrenji. Kad je svećenik s putirom u rukama izgovarao riječi: »… kao razbojnika me primi« — gotovo svi se bacili na zemlju, zveckajući okovima, primijenivši te riječi, čini se, doslovce na sebe.

Ali, eto, došao je i Uskrs. Vlast nam odredila po jedno jaje i po komad pšeničnoga bijelog kruha. Iz grada zatrpali opet kaznionicu darovima. Opet pohod svećenikov s križem, opet pohod poglavara, opet masna kisela juha, opet pijanstvo i tumaranje — sve u dlaku isto kao i o Božiću, s tom razlikom da si sada već mogao šetati po kazničkom dvorištu i grijati se na sunašcu. Bilo je nekako svjetlije, prostranije nego zimi, ali i nekako tužnije. Dug, beskrajan ljetni dan bio je o blagdanima osobito nepodnosiv. Na radne dane bar se poslom kratilo vrijeme.

Ljetni su poslovi zaista bili kudikamo teži od zimskih. Ponajviše se radilo na inženjerskim građevinama. Kažnjenici su gradili, kopali zemlju, slagali opeke; drugi su se bavili bravarskim, stolarskim ili ličilačkim poslom kod popravka erarskih zgrada. Treći su odlazili na ciglanu i pravili cigle. Taj su posao kod nas smatrali najtežim. Ciglana je bila neke tri-četiri vrste od tvrđave. Ljeti je svaki dan, oko šest sati izjutra, odlazila cijela grupa kažnjenika, pedesetak ljudi, da izrađuju cigle. Za taj su posao odabirali proste radnike, to jest one koji nisu obrtnici, nemaju nikakav zanat. Oni bi ponijeli kruha, jer je zbog udaljenosti toga mjesta bilo nezgodno dolaziti kući na objed i tako uludo prevaljivati nekih osam vrsta, a ručavali bi tek naveče kad se vrate u kaznionicu.

Posao se određivao za cijeli dan, a bio je takav da ga je kažnjenik mogao savladati jedino za potpun radni dan. Prvo, trebalo je da nakopaš i izvezeš glinu, sam da naneseš vode, sam da izgaziš glinu u jami gdje se gazi, a napokon da od nje napraviš vrlo mnogo opeka, čini mi se oko dvjesta, a možda čak i dvjesta i pedeset. Ja sam samo dvaput odlazio na ciglanu. Ciglari su se vraćali tek naveče, umorni, izmučeni, i uvijek su, cijelog ljeta, prekoravali druge što oni rade najteži posao. To im je bila, čini se, utjeha. Uza sve to, neki su odlazili onamo čak i s nekom voljom: prvo, radilo se izvan grada, mjesto je bilo otvoreno, lagodno, na obali Irtiša. Ipak je utješljivije pogledati unaokolo — nije tvrđavska erarština! Mogao si i slobodno pušiti, pa i po pol sata odmarati se na veliko zadovoljstvo.

Ja sam ili kao prije odlazio ili u radionicu, ili na alabaster, ili su me najzad uzimali da kod gradnji donosim opeke. Pri tom posljednjem poslu morao sam jednom vući opeke s obale Irtiša do kasarne, koja se gradila sedamdeset hvati daleko preko bedema tvrđave, i taj je posao trajao bez prestanka neka dva mjeseca. Meni se čak svidio, premda mi je uže, na kojem sam morao nositi opeke, neprestano žuljalo leđa. Ali sviđalo mi se to što mi se od rada očito razvijala, snaga. Isprva sam mogao vući po osam opeka, a svaka je težila po dvanaest funti. Kasnije sam dotjerao do dvanaest i do petnaest opeka, i to me veoma radovalo. U kaznionici fizička snaga nije manje potrebna od moralne da bi se podnijele sve materijalne neudobnosti toga prokletog života.

A ja sam još htio živjeti i poslije kaznionice …

Volio sam, uostalom, vući opeke ne samo zbog toga što od tog rada jača tijelo, nego i zbog toga što se radilo na obali Irtiša. O toj obali govorim tako često zbog toga što se jedino s nje i vidio svijet božji, čista, jasna daljina, nenaseljene slobodne stepe koje su me se čudno doimale svojom pustoši. Jedino si na obali mogao da okreneš tvrđavi leđa i da je ne vidiš. Sva su druga mjesta gdje smo radili bila u tvrđavi ili kraj nje. Još prvih dana zamrzio sam tu tvrđavu i osobito neke zgrade. Kuća našeg majora-upravitelja činila mi se nekim prokletim, odvratnim mjestom, i gledao sam je s mržnjom svaki put kad god sam prolazio kraj nje. A na obali si mogao da potoneš u zaborav: gledaš u to beskrajno, pusto prostranstvo, kao zatvorenik kroz prozor svoje tamnice na slobodu. Sve mi je tu bilo drago i milo: i jarko, vruće sunce na bezdanom modrom nebu, i daleka pjesma Kirgizova što dolijeće s kirgiske obale. Zagledavaš se dugo i razabireš najzad kakvu siromašnu, zadimljenu jurtu kakva bajguša; razbireš kod jurte dimić, i Kirgiskinju koja je ondje u nekom poslu oko svoja dva ovna. Sve je to siromašno i divlje, ali slobodno. Razabireš kakvu pticu u modrom, prozirnom zraku, i dugo, uporno pratiš okom njen let: eno zapljuskala po vodi, eno nestala u modrini, eno se opet javila kao točka koja se tek sjajucka…

Čak i jadni, kržljavi cvijetak, koji sam u rano proljeće našao u rasjeklini na kamenoj obali, i on mi je nekako bolno zaokupio pažnju. Čama za te prve godine na robiji bila je nepodnosiva i učinila me razdražljivim, ogorčenim. Zbog te čame prve godine nisam mnogo opažao oko sebe. Zaklapao sam oči i nisam htio da promatram. Među pakosnim, mrzovoljnim drugovima kažnjenicima nisam opažao dobrih ljudi — ljudi sposobnih i da misle i da osjećaju, unatoč svoj odurnoj kori koja ih pokriva izvana. Među zajedljivim riječima začuo sam katkad prijaznu i ljubaznu riječ, koja mi je bila to draža što je bila izgovorena bez ikakvih primisli, a počesto upravo iz duše koja se namučila i napatila možda više od mene. Ali zašto da raspredam o tome?

Neobično sam volio kad sam se morao jako umoriti: kad se vratim kući, valjda ću zaspati! Jer spavanje je kod nas ljeti bilo muka, gotovo još gora nego zimi. Večeri su, doduše, bile gdjekad vrlo lijepe. Sunce, koje se cio dan nije micalo s kaznioničkog dvorišta, najzad zapada. Nastaje hlad, a za njim gotovo hladna (prema

prilikama) stepska noć. Kažnjenici čekaju da budu zatvoreni, i u gomilama hodaju po dvorištu. Glavna se masa zgrće, doduše, većinom u kuhinji. Ondje se uvijek zapodijeva razgovor o kakvu kaznioničkom dnevnom pitanju, raspravlja se o ovom, o onom, čuje se gdjekad kakva vijest koja je često nesklapna, ali pobuđuje neobičnu pažnju u tih ljudi, otrgnutih od svijeta; stigao, na primjer, glas da će naš major-upravitelj biti otjeran. Kažnjenici su lakovjerni kao djeca; i sami znaju da je ta vijest besmislica, da ju je donio poznati brbljavac i »nesklapni« čovjek — kažnjenik Kvasov, iako su već odavno odlučili da mu ne vjeruju jer laže čim zine — a ipak se svi hvataju za taj glas, sude, prianjaju, sami sebe tješe, a svršava se time da se sami na sebe srde, sami se za sebe stide što su povjerovali Kvasovu.

— Ta tko će njega otjerati! — viče jedan — debela je vrata bome, izdržat će!

— Pa valjda i nad njim ima starijih! — odvraća drugi, žestok i bistar čovo koji je bio i na situ i na rešetu, ali svadljivac kakva više nema.

— Neće vrana vrani iskljuvati oko! — priklapa mrko, kao da govori sebi, treći, već sijed čovjek, koji u kutu srče svoju kiselu juhu.

— A stariji će valjda doći i tebe pitati bi li ga smijenili ili ne bi? — nadovezuje ravnodušno četvrti, tiho drndajući po balalajci.

— A zašto ne bi pitali mene? — razjareno uzvraća drugi — pa sva sirotinja moli, svi onda izjavljujete ako počnu ispitivati. Ali kod nas samo viču, a kad dođe do zbilje, onda izmiču!

— Pa što si ti mislio? — kaže onaj s balalajkom. — Zato je robija.

— Onomad — nastavlja svadljivac ne slušajući i žestoko — preostalo brašna. Skupili ostružine, najsitnije mrve, i poslali da se proda. Ali on je doznao; javio mu družbenik radnik, i oduzeli su; dakle, štednja. Je li to pravo ili nije?

— Pa kome bi ti da se žališ?

Kome? Pa samom levizoru koji dolazi.

— Kakvom to levizoru?

— To je istina, braćo, da dolazi levizor — reći će mlad, kočoperan momak, pismen, od pisarske struke, koji je čitao Vojvotkinju Lavalliere ili nešto slično. On je uvijek veseo i lakrdijaš, ali ga cijene zbog neke vještine u poslovima i zbog prepredenosti. Ne obraćajući

pažnju na probuđenu sveopću radoznalost o budućem revizoru, on ide ravno kuharici, to jest kuharu, i traži od njega jetre. Naše su kuharice često trgovale nečim takvim. Kupe, na primjer, za svoje novce veliki komad jetre, ispeku je i prodaju kažnjenicima na komadiće.

— Za groš ili za dva? — pita kuharica.

— Reži za dva: neka ljudi zavide! — odgovara kažnjenik.

— General, braćo, dolazi takav general iz Petrograda, cijelu će Sibiriju pregledavati. To je istina. Govorili su kod komandantovih.

Vijest izaziva neobično uzbuđenje. Neka četvrt sata redaju se pitanja: tko je zapravo, kakav general, kakvoga čina i je li stariji od ovdašnjih generala? O činovima, poglavarima, tko je od njih stariji, tko može koga natjerati da se pogne i tko će se od njih sam pognuti, kažnjenici neobično vole razgovarati, čak se i svađaju i grde zbog generala, gotovo do tučnjave. Činilo bi se, kakav je tu probitak? Ali potankim poznavanjem generala i uopće poglavara mjeri se i stupanj znanja, bistroće i pređašnjega, pretkaznioničkog, značenja čovjekova u društvu. Uopće, razgovor o višoj vlasti smatra se u kaznionici najodličnijim i najvažnijim.

— Dakle, zaista vidimo, braćo, da će majora smijeniti — napominje Kvasov, malen, rumenkast čovječuljak, žestok i sasvim smušen. On je prvi i bio donio glas o majoru.

— Podmazat će! — otržito odvraća mrki, sijedi kažnjenik koji je već svršio s kiselom juhom.

— I hoće podmazati — kaže drugi. — Koliko je on novaca prigrabio! Prije nego što smo mi došli, bio je još bataljonski zapovjednik. Onomad je htio da uzme protinu kćer.

— A nije je uzeo; istjerali ga: siromašan je dakle. Kakav je on ženik! Kad ustane sa stolice, na njemu je sve što ima. O Uskrsu je sve prokartao. Fećka je pričao.

— Jest; momak ne troši, a nestali groši.

— Eh, brate, ta i ja sam bio oženjen. Ne valja da se ženi siromah: kad se oženiš, i noć je kratka! — priklapa Skuratov koji se također upleo u razgovor.

— Šta! Baš je o tebi razgovor — napominje razmetljivi momak, pisar. — A ti si, Kvasove, kažem ti, velik glupan. Zar misliš da će takvoga generala podmazati major, i da će takav general posebno

putovati iz Petrograda da napravi reviziju kod majora? Glup si ti, momče, kažem ti.

— A šta? Pa ako je general, zar neće uzeti, je li? — skep tično dobaci netko od ljudi.

— Zna se da neće uzeti, a ako uzme, uzet će masno.

— Zna se, masno; prema činu.

— General će uvijek uzeti — odlučno ustvrdi Kvasov.

— Jesi li mu ti davao? — prezirno će Baklušin koji je upravo ušao. — Pa teško da si ti ikad i vidio generala.

— Vidio sam.

— Lažeš.

— Sam lažeš.

— Momci, ako je on vidio, neka odmah pred svima govori kojega generala zna. Hajde, govori, jer ja znam sve generale.

— Vidio sam generala Sieberta — nekako neodlučno odgovori Kvasov.

— Sieberta? Takvoga generala i nema. Valjda ti je pogledao u leđa, taj Siebert, dok je još bio samo potpukovnik, a tebi se od straha učinilo da je general.

— Nije tako, poslušajte me — viče Skuratov — jer sam oženjen čovjek. Zaista ima u Moskvi takav general, Siebert, rodom Nijemac, ali Rus. Svake se godine ispovijedao kod ruskog popa, i uvijek je, braćo, pio vodu, kao patka. Svaki dan je ispijao po četrdeset čaša vode iz rijeke Moskve. To se on, govorili su, od nekakve bolesti liječio vodom; meni je sam njegov kamardin[32] pričao.

— Valjda su mu se u trbuhu zalegli karasi? — napomenut će kažnjenik s balalajkom.

—Hajde, okanite se! Ozbiljno je pitanje, a oni… Kakav je to levizor, braćo? — zabrinuto će jedan promoćuran kažnjenik, Martinov, starac vojnik, bivši husar.

— Ta evo buncaju ljudi! — umiješa se jedan skeptik. — I otkud smažu i kud slažu? A sve je to budalaština!

— Nije, nije to budalaština — dogmatski kaže Kulikov koji je dosad dostojanstveno šutio. To je čovjek važan, ima mu blizu pedeset godina, veoma je milolik i s nekim prezirno-dostojanstvenim držanjem. Svjestan je toga i ponosi se tim.

Neke vrste je konjar, veterinar, zarađuje po gradu novaca liječenjem konja, a kod nas u kaznionici trguje rakijom. Pametan je čovo i mnogo je vidio. Riječi ispušta kao da rubljem dariva.

— To je istina, braćo — nastavlja on mirno — još prošle sam nedjelje čuo; dolazi general, jedan od vrlo važnih, cijelu će Sibiriju pregledavati. Zna se, podmazat će i njega, ali neće naš osmooki; neće se on usuditi ni da mu se prikuči. Razlikuju se, braćo, general i general. Ima ih svakakvih. Ali ja vam kažem, bilo kako bilo, naš će major ostati na današnjem mjestu. To je istina. Mi smo ljudi bez jezika, a oni od vlasti neće prijavljivati svoji svoje. Revizor će pogledati u kaznionicu pa će tako i otići, i javit će da je sve našao u redu …

— Tako je, braćo, ali major se uplašio: ta od jutra je pijan.

— A naveče drugi voz vozi. Fećka je pričao.

— Crnca nećeš umivanjem napraviti bijelcem! Zar je prvi put pijan?

— A šta onda ako ni general ne uradi ništa! Ta već je dodijalo povoditi se za njihovim ludorijama! — žeste se i govore među sobom kažnjenici.

Glas o revizoru pronio se za tren po kaznionici. Po dvorištu švrljaju ljudi i nestrpljivo javljaju jedan drugome vijest. Drugi namjerno šute, zadržavaju hladnokrvnost i time očito nastoje da sebi pridaju veću važnost. Treći ostaju ravnodušni. Po stepenicama uza posjedali uznici s balalajkama. Neki i dalje brbljaju. Drugi počinju pjesme, ali su te večeri svi uopće izvanredno uzbuđeni.

Prije deset sati sve su nas prebrojili, utjerivali u uze i zatvarali za noć. Noći su bile kratke; budili su nas u pet sati izjutra, a svi nisu nikad zaspali prije jedanaest sati. Dotle je uvijek još vreva, razgovori, a gdjekad, kao i zimi, karta. Po noći nastaje nepodnosiva vrućina i zapara. Kroz prozor s odignutim oknom hladi doduše noćni hladak, ali kažnjenici se cijelu noć prevrću na svojim ljesama kao u bunilu. Buhe vrve u milijardama. Ima ih kod nas i zimi, i to prilično, ali počevši od proljeća plode se u tolikoj množini o kakvoj sam prije, doduše, slušao ali nisam htio da vjerujem dok nisam iskusio u zbilji. I što bliže ljetu, postaju sve pakosnije. Istina, na buhe se možeš naviknuti, sam sam to iskusio; ali ipak su velika muka. Toliko te znaju izmučiti da najzad ležiš kao u vrućici te i sam osjećaš da ne spavaš

nego samo tlapiš. Najzad, kad se pred samo jutro smire napokon i buhe, kao da su zamrle, i kad uz jutarnji hladak zaista slatko zaspiš — zaori odjednom pred kaznioničkim ulazom nesmiljeni gromot po bubnju, nastaje uranak. S kletvama slušaš, zamotavajući se u bundicu, glasne, razgovijetne zvukove, kao da ih brojiš, a kroza san ti se u glavu šulja nepodnosiva misao da će tako biti i sutra, i prekosutra, i nekoliko godina redom, sve do same slobode. Ali kad će, misliš, biti ta sloboda i gdje je ona? A međutim se treba buditi; započinje svakidašnje hodanje. gužva … Ljudi se oblače, žure na posao. Istina, mogao si još. po prilici, sat dremnuti u podne.

O revizoru su rekli istinu. Glasovi su se svaki dan sve više potvrđivali i napokon su svi doznali već pouzdano da iz Petrograda dolazi važan general koji će pregledati cijelu Sibiriju, da je već doputovao, da je već u Tobolsku. Svaki dan su novi glasovi dolazili u kaznionicu. Dolazile su vijesti i iz grada: čulo se da se svi plaše, zabrinuti su, hoće da se iskažu. Pričalo se da najviše vlasti pripremaju društvena primanja, balove, svečanosti. Kažnjenike su u cijelim gomilama slali da ravnaju ulice u tvrđavi, da sravnjuju humke, da ponešto bojadišu plotove i stupove, da žbukaju i zamazuju, jednom riječju, htjeli su za jedan tren ispraviti sve što treba na suncu pokazati. Naši su to vrlo dobro razumjeli, te su sve vatrenije i žešće raspravljali. Fantazija im je rasla do golemih razmjera. Pripremali se čak i da iznesu pritužbu kad ih general bude pitao za opskrbu. A međutim su se svađali i grdili. Major-upravitelj bio je uzrujan. Češće je svraćao u kaznionicu, češće vikao, češće salijetao ljude, češće ih slao u stražarnicu i bolje pazio na čistoću i urednost. U to se vrijeme, kao za inat, desila u kaznionici mala nezgoda koja uostalom nije nimalo uzrujala majora, kako se moglo očekivati, nego je zbog nje, naprotiv, bio čak zadovoljan. Jedan je kažnjenik u tučnjavi zviznuo drugoga šilom u prsa, gotovo pod samo srce.

Kažnjenik koji je počinio zločin, zvao se Lomov; onoga koji je ranjen zvali su kod nas Gavrilkom; bio je okorjela skitnica. Ne sjećam se je li imao drugačije ime; kod nas su ga zvali Gavrilkom.

Lomov je bio imućan seljak iz T-a u k-skom kotaru. Svi su Lomovi živjeli u zadruzi: starac otac, tri sina i njihov stric, Lomov. Bili su bogati seljaci. Govorilo se po cijeloj guberniji da imaju do trista tisuća kapitala u asignacijama. Orali su, štavili kože, trgovali, ali najviše se

bavili lihvarstvom, sakrivanjem skitnica i pokrade i drugim majstorijama. Seljaci pola kotara njima su dugovali, njima robovali. Bili su čuveni da su pametni i lukavi seljaci, ali se napokon uznijeli, pogotovo kad je jedna vrlo važna ličnost u tamošnjem kraju počela svraćati u njihovu kuću, upoznala se osobno sa starcem i zavoljela ga zbog bistrine i promoćurnosti. Oni odjednom uobrazili da nad njima nema vlasti, pa su počeli sve jače i riskirati u različitim nezakonitim poslovima. Svi su roptali na njih, svi željeli da ih zemlja proguta; ali su oni sve vise dizali nos. Do upravitelja policije, do prisjednika nije im više bilo ni stalo. Najzad se omakli i propali, ali ne zbog zloće ni svojih tajnih zlodjela, nego zbog potvore. Desetak vrsta od sela imali su veliko stanje, u Sibiriji kažu: zaimka. Ondje je jednom pred jesen živjelo kod njih oko šest radnika Kirgiza koji su im robovali od davnine. Jedne su noći svi ti Kirgizi radnici poklani. Započela je istraga. Trajala je dugo. U istrazi se otkrilo mnogo drugih nevaljalština. Lomove okriviše da su ubili svoje radnike. Sami su oni tako pripovijedali, i cijela je kaznionica to znala; posumnjali su na njih zbog toga što su se odviše bili zadužili radnicima, pa su, kako su uza sav svoj veliki imutak bili škrti i gramžljivi, poklali Kirgize da im ne plate dug. Za istrage i suđenja rasuo im se sav imetak. Starac umro. Djecu su razaslali. Jedan sin i njegov stric dospjeli su u našu kaznionicu na dvanaest godina.

I šta je bilo? Oni su bili sasvim nedužni za smrt tih Kirgiza. Baš tu u kaznionici osvanuo kasnije Gavrilka, poznat lupež i skitnica, veseo i žustar momak, koji je sve to primao na sebe. Nisam, uostalom, čuo je li sam to priznavao, ali je cijela kaznionica bila potpuno uvjerena da Kirgizi nisu umakli njegovim šakama. Gavrilka je još kao skitnica imao posla s Lomovima. Dospio je u kaznionicu na kratak rok, kao vojni bjegunac i skitnica. Kirgize je poklao zajedno s tri druge skitnice; mislili su da će se mnogo okoristiti i nagrabiti u stanju.

Lomove nisu kod nas voljeli, ne znam zašto. Jedan od njih, sinovac, bio je kršan momak, pametan i dobre naravi; ali njegov stric, koji je Gavrilku zviznuo šilom, bio je glup i svadljiv seljak. S mnogima se još prije toga svađao pa su ga čestito mlatili. Gavrilku su svi voljeli zbog vesele i dobre naravi. Premda su Lomovi znali da je on zločinac i da su oni došli ovamo za njegovo djelo, nisu se s njim svađali; nikad se, uostalom, nisu ni sastajali; a i on nije na njih

obraćao nikakvu pažnju. I odjednom on zapodjenuo svađu sa stricom Lomovim zbog neke sasvim odvratne djevojke. Gavrilka se hvalisao njenom sklonošću; seljak postao ljubomoran i jednoga lijepog podneva zviznuo ga šilom.

Lomovi su se, doduše, bili upropastili za suđenja, ali su u kaznionici živjeli kao bogataši. U njih je očito bilo novaca. Držali su samovar, pili čaj. Naš je major to znao i zamrzio oba Lomova do krajnosti. Svima je bilo očito da ih on izaziva i uopće nastoji da ih se dočepa. Lomovi su to tumačili kao da major želi od njih mita. Ali mita nisu davali.

Naravno, da je Lomov samo malo dublje zabio šilo, bio bi Gavrilku ubio. Ali sve se završilo pukom grebotinom. Javili majoru. Sjećam se kako je dojurio zaduhan i očito zadovoljan. Začudo prijazno, kao s rođenim sinom, postupao je s Gavrilkom.

— Šta je, prijaško, možeš li ovako otići u bolnicu ili ne možeš? Ne, bolje da se upregne konj. Upregnite odmah konja! — doviknuo brže-bolje potčasniku.

— Pa ja, vaše visokoblagorođe, ne osjećam ništa. Samo me malo bocnuo, vaše visokoblagorođe.

— Ti ne znaš, ti ne znaš, moj mili; vidjet ćeš već… Opasno je mjesto; sve ovisi o mjestu; pod samo je srce pogodio, razbojnik! A tebe, tebe — zariknuo obraćajući se Lomovu — eh, sada ću se ja dokopati tebe!… U stražarnicu!

I zaista ga se dokopao. Lomovu sudili, i premda se pokazalo da je rana najlakši ubod, namjera je bila očita. Zločincu su produžili prisilni rad i protjerali ga kroz tisuću šiba. Major je bio vrlo zadovoljan.

Naposljetku stigao i revizor.

Odmah sutradan nakon dolaska u grad dovezao se i u kaznionicu. Bio je blagdan. Još nekoliko dana unaprijed sve je kod nas bilo oprano, zaglađeno, olizano. Kažnjenici su bili ponovo obrijani. Odjeća je na njima bila bijela, čista. Ljeti su svi bili, po propisu, u platnenim bijelim kaputima i hlačama. Svakomu je na leđima bio ušiven crn krug, neka dva vrška[33] u promjeru. Cijeli su sat učili kažnjenike kako će odgovarati ako se visoka ličnost slučajno bude pozdravila s njima. Održavali se pokusi. Major se uzvrtio kao

crvljiv. Sat prije dolaska generala svi su stajali na svojim mjestima, kao kipovi, i držali ruke uza se. Napokon u jedan sat poslije podne, dovezao se general. To je bio važan general, tako važan da su valjda od njegova dolaska zadrhtala sva starješinska srca po cijeloj zapadnoj Sibiriji. Ušao je otresito i dostojanstveno; za njim upala velika svita mjesnih vlasti što ga prati: nekoliko generala, pukovnika. Bio je jedan civil, visok, lijep gospodin u fraku i cipelama, koji je također doputovao iz Petrograda te se držao izvanredno neusiljeno i slobodno. General mu se obraćao često i vrlo uljudno. To je neobično zainteresiralo kažnjenike: civil, a takva počast, i još od takva generala! Kasnije su mu doznali ime i tko je, ali nagađanja je bilo mnogo.

Naš major, stegnut, s narančastim ovratnikom, zakrvavljenih očiju, grimizna, bubuljičava lica, čini se da se nije osobito ugodno dojmio generala. Zbog osobita poštovanja prema posjetiocu bio je bez naočara. Stajao je podalje, ukočen kao kolac, te cijelim svojim bićem grozničavo očekivao trenutak kad će zatrebati da poleti i ispuni želje njegovoj preuzvišenosti. Ali nije ustrebao ni za što. Šuteći obišao general uze, zagledao i u kuhinju, okusio, čini mi se, kiselu juhu. Pokazali mu mene: taj i taj, rekoše, plemić.

— A — odgovori general. — A kako se sada vlada?

— Zasad dobro, vaša preuzvišenosti — odgovorili mu.

General kimnuo glavom i za časakdva izišao iz kaznionice. Kažnjenici su, dakako, bili zaslijepljeni i zabezeknuti, ali su ipak ostali u nekoj nedoumici.

Ni o kakvoj pritužbi na majora, razumije se, nije moglo da bude spomena. A major je i sam još unaprijed o tome bio potpuno uvjeren.

VI

ROBIJSKE ŽIVOTINJE

Kupovanje Mrkova, do kojega je uskoro došlo u kaznionici, zaokupilo je i zabavilo kažnjenike mnogo ugodnije od visokog posjeta. Kod nas je u kaznionici bio propisan konj za dovoz vode, za izvoz smeća i drugo. Za timarenje su konju određivali kažnjenika. On je konja i tjerao, razumije se, pod pratnjom. Posla je naš konj imao

dovoljno, i jutrom i večerom. Mrkov je služio kod nas već odavno. Konjče je bilo dobro, ali izmoreno. Jednoga lijepog jutra, baš pred Petrovo, dovezao Mrkov večernju bačvu, srušio se i za nekoliko časaka skapao. Požalili ga, svi se okupili oko njega, raspravljali, prepirali se. Bivši konjanici, konjari, živinari i drugi, kojih je bilo kod nas u kaznionici, pokazali su pri tom čak i mnogo znanja u konjskoj struci, čak se i izgrdili između sebe, ali Mrkova nisu uskrisili. On je ležao mrtav, s nabuhlim trbuhom, koji su svi smatrali svojom dužnošću da taknu prstom; javili su majoru što se dogodilo po volji božjoj, i on je odlučio da se odmah kupi novi konj.

Na samo Petrovo izjutra, poslije jutrenje, kad su svi kod nas bili na okupu, počeli su dovoditi konje koji su bili za prodaju. Razumije se samo po sebi da se kupnja morala povjeriti samim kažnjenicima. Kod nas je bilo pravih poznavalaca, i teško je bilo prevariti dvije stotine i pedeset ljudi koji su se prije jedino time i bavili. Dolazili su Kirgizi, konjari, konjotršci, mještani. Kažnjenici su nestrpljivo očekivali dolazak svakoga novog konja. Veselili su se kao djeca. Najviše im je laskalo što, eto, i oni, baš kao slobodni, baš kao da zbilja iz svoga džepa kupuju sebi konja i imaju potpuno pravo da ga kupe. Tri su im konja doveli i odveli, dok nisu završili posao s četvrtim. Konjari koji su ulazili, nekako su se čudeći i kao plašljivo ogledavali i čak se pokatkad obazirali prema stražarima koji su ih uveli. Rulja od dvije stotine takvih ljudi, obrijana, ožigosana, u lancima i na svojem domu, u svojem robijskom gnijezdu, kojemu nitko ne prekoračuje prag, udahnjivala je svojevrsno poštovanje. A naši su se pri ispitivanju svakoga konja, kojega su im doveli, vježbali u različitim lukavštinama. Kamo li mu nisu zavirivali, šta li mu nisu opipavali, i još tako poslovno, tako ozbiljno i pomno kao da od toga zavisi blagostanje kaznionice. Čerkezi su čak i skakali na konja da ga jašu; oči im se raspaljivale, brzo su brbljali svojim nerazumljivim jezikom, kesili bijele zube i kimali crnomanjastim, grbonosim licima. Gdjekoji se Rus svom pažnjom prikovao uz njihovu prepirku, kao da bi im htio u oči skočiti. Riječi ne razumije, pa bi, bar po izražaju njihovih očiju, želio da pogodi šta su odlučili: je li konj pogodan ili nije? Gdjekojemu bi se stranom promatraču učinila čak i čudnom takva napregnuta pažnja. O čemu bi se, čini ti se, tako osobito i brinuo gdjekoji kažnjenik, smjeran, utučen, koji se ne usuđuje pisnuti pred ponekim od svojih drugova kažnjenika. Baš kao da on sam sebi kupuje konja, baš kao da mu zaista nije svejedno kakva će konja kupiti. Osim Čerkeza, najviše su se istakli bivši konjari i konjotršci: njima su i prepustili glavnu riječ. Tu se čak odigrao neke vrste plemeniti dvoboj, osobito među dvojicom — kažnjenikom Kulikovom, nekadašnjim konjarom, konjokradicom i konjotršcem i samoukim živinarom, lukavim sibirskim seljačićem koji je nedavno došao u kaznionicu i već dospio da Kulikovu preotme svu njegovu gradsku praksu. Naše su kaznioničke samouke živinare, naime, veoma cijenili u cijelom gradu, i nisu se samo mještani ili trgovci, nego i

najviši činovi obraćali kaznionici kad bi im se razboljeli konji, unatoč tome što je u gradu bilo nekoliko pravih živinara.

Dok nije došao Jelkin, sibirski seljačić, Kulikov nije imao suparnika, te je imao veliku praksu i dobivao je, razumije se, novčanu nagradu. Mnogo je ciganio i sljepario i znao kudikamo manje nego što je pokazivao. Po prihodima je bio aristokrat među našima. Iskustvom, umom, smionošću i odlučnošću odavno je već bio primorao sve kažnjenike u kaznionici da ga i preko volje štuju. Slušali su ga kod nas i bili mu poslušni. Ali, govorio je malo: govorio je kao da rubalj dariva, i to samo u najvažnijim zgodama. Bio je pravi šmokljan, ali je imao mnogo zbiljske, nepatvorene energije. Bio je već vremešan, ali vrlo lijep, vrlo pametan. Prema nama plemićima vladao se nekako profinjeno uljudno ali i neobično dostojanstveno. Mislim, kad bi ga nagizdali i kao tobožnjega grofa dovezli u kakav prijestolnički klub, on bi se i tamo snašao, odigrao bi whist, odlično bi se razgovorio, ne mnogo ali vrijedno, i cijelo veče ne bi možda dokučili da on nije grof nego skitnica. Govorim ozbiljno: tako je bio uman, bistar i brz u smišljanju. Uz to je imao lijepe, gizdelinske manire. Sigurno se u životu nagledao svačega. Ali prošlost mu je bila nepoznata, pokrivena mrakom. Kod nas je bio u zasebnom odjelu.

A kad je došao Jelkin, seljak doduše, ali nadasve lukav seljak od pedesetak godina, raskolnik, potamnjela je Kulikovu živinarska slava. Za neka dva mjeseca preoteo mu Jelkin gotovo svu gradsku praksu. Izliječio bi, i to vrlo lako, takve konje kojih se Kulikov već odavno odrekao. Izliječio bi čak i takve kojih su se odricali gradski živinari. Taj je seljačić došao zajedno s drugima zbog krivotvorenih novaca. Trebalo mu je da se u starim godinama plete da u takvu poslu bude ortak. I sam se sebi podsmijevao i pripovijedao da im je od tri prava zlatna novca izišao samo jedan krivotvoreni. Kulikova su ponešto uvrijedili njegovi živinarski uspjesi, čak mu je i slava među kažnjenicima počela tamnjeti. Imao je u predgrađu ljubavnicu, hodao u plišanu prsluku, nosio srebrn prsten, naušnicu i svoje porubljene čizme, a odjednom je, kako nije više imao prihoda, morao postati rakijaš, i zato su svi očekivali da će se sada, pri kupovanju novoga Mrkova, ne lezi vraže, neprijatelji možda još i potući. Čekali su radoznalo. Svaki je od njih imao svoju stranku. Prvaci iz obiju stranaka počeli se već uzrujavati i pomalo dobacivali pogrde jedni

drugima. Jelkin je već smežurao svoje lukavo lice u najsarkastičniji smiješak. Ali dogodilo se drugačije: Kulikov nije ni mislio da psuje, nego je, bez psovaka, postupio majstorski. Započeo je popuštajući, čak je s poštovanjem saslušao kritička mišljenja svoga suparnika, ali kad ga je uhvatio u jednoj riječi, napomenuo mu skromno i odlučno da se vara, i prije nego što se Jelkin dospio snaći i opravdati, dokazao da se vara baš u tom i tom. Jednom riječju, Jelkin je posve iznenada i vješto bio pobijen, i premda je najzad nadvladao, ipak je i Kulikovljeva stranka bila zadovoljna.

— Ne, momci, nećeš bome njega brzo pobiti, zna da se brani, još kako! — govore jedni.

— Jelkin zna više! — odgovaraju drugi, ali odgovaraju nekako popustljivo. Obje stranke počele su odjednom govoriti u izvanredno popustljivu tonu.

— Nije da zna više, nego mu je samo ruka lakša. A što se tiče životinja, i Kulikov se ne boji.

— Ne boji se, ljudina!

— Ne boji se.

Novoga Mrkova odabrali napokon i kupili. Bio je divan konjic, mlađan, lijep, snažan i veoma mila, vesela lika. Razumije se da je i u svakom drugom pogledu bio besprijekoran. Počeli se cjenjkati: oni su iskali trideset rubalja, naši nudili dvadeset i pet. Cjenjkali se vatreno i dugo, popuštali i dometali. Najzad i samima postalo smiješno.

— Zar ćeš ti iz svoje kese vaditi novce? — govore jedni — čemu bi se cjenjkali?

— Zar da žalimo erar? — viču drugi.

— Pa ipak su, braćo, ipak su to novci *udružni*…

— Udružni! Ta vidi se, nas glupane ne siju nego se sami rađamo…

Napokon su za dvadeset i osam rubalja uglavili trgovinu. Javili majoru, i kupnja je bila odlučena. Razumije se, odmah su iznijeli hljeba i soli i sa čašću uveli novoga Mrkova u kaznionicu. Valjda nije bilo kažnjenika koji ga tom prilikom ne bi potapšao po vratu ili pogladio po njuški.

Istoga dana upregli Mrkova da vozi vodu, i svi su radoznalo gledali kako će novi Mrkov vući svoju bačvu. Naš vodonoša Roman

pogledavao novoga konjica neobično zadovoljan. To je bio seljak od pedesetak godina, šutljive i ozbiljne naravi. Pa i svi ruski kočijaši obično su izvanredno ozbiljne i čak šutljive naravi, kao da je istina da neprestani dodir s konjima daje čovjeku neku osobitu ozbiljnost i čak dostojanstvenost. Roman je bio tih, sa svima prijazan, nerazgovorljiv, šmrkao iz rožane burmutice burmut i uvijek se, od pamtivijeka, brinuo o kazničkim Mrkovima. Novokupljeni bio je već treći. Kod nas su svi bili uvjereni da kaznionici pristaje mrka boja, da, tobože,, pristaje uz dom. Tako je tvrdio i Roman. Šarca, na primjer, ne bi nipošto kupili.

Vodonoška je služba, kao po nekom pravu, uvijek ostajala Romanu, pa kod nas nitko nije ni pomišljao da mu porekne to pravo. Kad je skapao pređašnji Mrkov, nikome nije ni na pamet palo, pa ni majoru, da za išta okrivi Romana: volja božja, to je sve, a Roman je dobar kočijaš. Mrkov je brzo postao kaznionički miljenik. Kažnjenici su, doduše, surov svijet, ali su često prilazili da ga miluju. Kad se Roman vrati s rijeke i zatvara ulazna vrata, koja mu je otvorio potčasnik, stoji Mrkov s buretom, kako je ušao u kaznionicu, čeka ga i gleda ispod oka. »Idi sam!« dovikuje mu Roman — i Mrkov odmah ide sam, dolazi do kuhinje, staje i čeka kuhare i čistioce s vedrima da uzmu vodu. »Pametan je Mrkov! — dovikuju mu — sam je dovezao!... Poslušan je!«

— Gle, zbilja, životinja, a razumije!

— Konj od oka je Mrkov!

Mrkov klima glavom i frče, baš kao da zaista razumije i da je zadovoljan pohvalama. I bilo tko iznijet će mu sigurno odmah hljeba i soli. Mrkov jede i opet klima glavom kao da priklapa: »Znam ja tebe! Znam! I ja sam milo konjče, i ti si dobar čovjek!«

I ja sam volio nuditi Mrkova kruhom. Nekako je godilo gledati mu lijepu njušku i osjećati na dlanu njegove meke, tople labrde kako umješno grabe dar.

Naši bi kažnjenici uopće voljeli životinje, pa kad bi im se dopustilo, rado bi uzgajali u kaznionici svu silu domaćih životinja i peradi. A šta bi moglo više ublažiti, oplemeniti surovu i zvjersku narav kažnjenika nego, na primjer, takvo zanimanje? Ali to nisu dopuštali. Ni naše uredbe, ni mjesto to nije dopuštalo.

U kaznionici je za moga vremena ipak uvijek slučajno živjelo nekoliko životinja. Osim Mrkova bilo je kod nas pasa, gusaka, jarac Vaska, a neko vrijeme bio je i orao.

Kao stalan kaznionički pas živio je kod nas, kako sam već rekao, Šarik,[34] pametan i dobar pas s kojim sam bio u prijateljstvu. Ali kako uopće prosti puk drži psa za nečistu životinju, na koju ne treba obraćati pažnju, ni na Šarika nije kod nas gotovo nitko svraćao pažnju. Pas je životario, spavao u dvorištu, jeo kuhinjske otpatke i nije ni u kom pobuđivao nikakav osobit interes, ali ih je sve poznavao i sve ih u kaznionici držao za svoje gospodare. Kad se kažnjenici vraćaju s rada, on već na uzvik pred stražarnicom: »Razvodnika!« — trči prema ulazu, ljubazno dočekuje svaku grupu, maše repom i prijazno se svakom ulazniku zagledava u oči očekujući kakvo bilo milovanje. Ali za mnogih godina nije ga nitko uopće milovao, osim, možda, mene. Zato me i volio više od sviju. Ne sjećam se kako nam je kasnije dospio u kaznionicu i drugi pas, Bjelka.[35] A trećega psa, Kuljtjapku,[36] uzgojio sam ja, donijevši ga još kao štene nekako s rada.

Bjelka je bila strašno stvorenje. Netko ju je bio pregazio kolima i hrbat joj se bio ugnuo, pa kad trči, iz daljine se čini da trče dvije srasle bijele životinje. Osim toga, sva je bila nekako šugava, krmeljivih očiju; rep joj je bio izlizan, gotovo čitav bez dlake i uvijek podvijen. Sudbina joj je učinila nažao, i ona je očito odlučila da se pokori. Nikad nije ni na koga lajala ni režala, kao da se ne usuđuje. Živjela je najviše od kruha za uzama; a kad spazi koga od naših, odmah se, još na nekoliko koraka, za znak smjernosti izvrće na leđa, kao da kaže: »Radi od mene što te volja, a ja, vidiš, i ne mislim da se protivim.« I svaki kažnjenik pred kojim se ona izvrne odgurne je čizmom, kao da to drži za neotklonivu dužnost. »Gle nevaljalice!« govore kažnjenici. Ali Bjelka ne smije ni da skviči, a kad je već odviše boli, onda nekako prigušeno i žalostivo zavija.

Isto se tako izvrtala i pred Šarikom, i pred svakim drugim psom kad bi po svojim poslovima istrčala iz kaznionice. Izvrtala se i ležala pokorno kad bi je ričući i lajući saletio kakav veliki, klopavi pas. Ali psi vole smjernost i pokornost u onih njihova lika. Okrutni bi se pas

odmah ukrotio, ponešto zamišljen zastao nad pokornim psom što leži pred njim uzdignutih nogu, te bi polako, veoma radoznalo, počeo da ga onjuškava po svim dijelovima tijela. Šta li je za to vrijeme mislila sva drhtava Bjelka? »A šta će biti ako me on, razbojnik, napadne?« pada joj valjda na pamet. Ali pas, pošto je pažljivo onjuška, ostavlja je najzad, ne nalazi u njoj ništa osobito zanimljivo. Bjelka odmah skače i hramljući leti opet za dugom povorkom pasa koji prate kakva Garova. I premda dobro zna da se s Garovom nikad neće srdačno sprijateljiti, ipak joj je, makar iz daljine za njim hramala, i to utjeha u nesrećama.

O časti je ona očito već odavno prestala misliti. Kako je izgubila svaku nadu u budućnost, živjela je radi pukoga kruha i potpuno bila svjesna toga. Pokušao sam jednom da je pomilujem; to joj je bilo tako novo i nenadano da se odmah spustila na zemlju, na sve četiri šape, sva zadrhtala i na sav glas zaskvičala od ganuća. Od žaljenja sam je često milovao. Zato ona nije mogla da me sastane bez skvike. Ugleda me iz daljine i skviči, skviči bolno i plačno. Završilo se time da su je iza kaznionice, na bedemu, rastrgali psi.

Sasvim drugačije naravi bio je Kuljtjapka. Zašto sam ga još kao slijepo štene donio iz radionice u kaznionicu, ne znam. Godilo mi je da ga hranim i uzgajam. Šarik je Kuljtjapku odmah primio pod okrilje i spavao s njim. Kad je Kuljtjapka poodrastao, dopuštao mu je da mu grize uši, da ga trga za dlaku i da se igra s njim, kako se obično igraju odrasli psi sa štencima. Začudo, Kuljtjapka gotovo i nije rastao u visinu nego samo u duljinu i širinu. Dlaka mu je bila čupava, neke svijetle mišje boje; jedno mu je uho raslo prema zemlji a drugo uvis. Bio je žestoke i zanosne naravi kao i svako štene koje će se od radosti što vidi gospodara obično zaskvičati, zacičati, poteći da mu ljubi i samo lice, i odmah je pred vama pripravno da ne suspregne ni sve druge svoje osjećaje: »Neka se samo vidi zanos, a pristojnost ne znači ništa!« Bio ja gdje mu drago, čim zaviknem: »Kuljtjapka!«, odmah se on javlja iz kakva kuta, kao ispod zemlje, pa oduševljeno cvileći leti put mene, valjajući se kao kuglica i premećući se putem. Neobično sam zavolio tu malu nakazu. Činilo se da mu sudbina sprema u životu zadovoljstvo i same radosti. Ali jednoga lijepog dana kažnjenik Neustrojev, koji se bavio šivanjem ženskih cipela i činjenjem koža, obrati na njega osobitu pažnju. Nešto ga je

odjednom presenetilo. Dozvao je Kuljtjapku, opipao mu dlaku i prijazno ga izvalio na leđa. Kuljtjapka, koji nije ništa slutio, skvičao je od zadovoljstva. Ali je već sutradana ujutro nestao. Dugo sam ga tražio; kao da ga je zemlja progutala. Tek za dvije sedmice sve se razjasnilo: Kuljtjapkino se krzno veoma svidjelo Neustrojevu. Oderao ga, učinio kožu i podstavio njome baršunske zimske čizmice, koje je u njega naručila auditorova žena. Pokazivao mi je i čizmice kad su bile gotove. Dlaka je bila divna. Jadni Kuljtjapka!

U kaznionici su se kod nas mnogi bavili činjenjem koža, pa su često dovodili pse s lijepom dlakom koji bi istog trena nestajali. Neke su krali, a neke čak i kupovali. Sjećam se, jednom sam za kuhinjama spazio dva kažnjenika. Savjetovali se i dogovarali o nečem. Jedan je od njih držao na uzici divna, velikog crnog psa, očito skupocjene pasmine. Nekakav nitkov lakaj ukrao ga svojemu gospodaru i prodao našim cipelarima za trideset kopejaka srebra. Kažnjenici se spremali da ga objese. To se radilo vrlo lako: kožu oderu, a trup bace u veliku, duboku jamu napoja koja je bila u stražnjem kutu naše kaznionice, a ljeti je za jake žege strašno smrdjela. Malokad su je čistili. Jadni pas kao da je razumio kakva mu se sudbina kroji. Ispitljivo i nemirno pogledavao je redom na nas trojicu i tek se pokatkad usuđivao da mahne svojim kitnjastim podvijenim repom, kao da nas želi udobrovoljiti tim znakom svoga povjerenja prema nama. Ja brže odoh, a oni, razumije se, sretno svršili svoj posao.

Guske su se zapatile kod nas također nekako slučajno. Tko ih je zapatio i čije su zapravo bile, ne znam, ali su neko vrijeme neobično zabavljale kažnjenike, i za njih se pročulo čak i u gradu. Izlegli se i guščići te se hranili u kuhinji. Kad su mladi poodrasli, uobičajile su sve guske da u jatu odlaze zajedno s kažnjenicima na rad. Čim zaori bubanj i robijaši krenu prema izlazu, guske zagaču, trče raširenih krila za nama, jedna za drugom iskakuju preko visokog praga kroz vratašca, odlaze uvijek na desno krilo i ondje se redaju, očekujući da se svrši raspoređivanje. Pridruživale su se uvijek najvećoj grupi i za rada pasle gdjegod nedaleko. Čim grupa krene s rada natrag u kaznionicu, kretale su i one. Po tvrđavi se pronijeli glasovi da guske idu s kažnjenicima na rad. »Gle, kažnjenici idu sa svojim guskama! — govorili su prolaznici — »Ta kako ste ih vi to naučili?« — »Evo

vam za guske« — dometnuo bi drugi i udijelio milostinju. Ali, usprkos svoj njihovoj odanosti, za neki su ih mrsni dan iza posta sve poklali.

Ipak našega jarca Vasku ne bi nizašto bili zaklali da nije bilo osobite okolnosti. I opet ne znam otkud se on stvorio kod nas i tko ga je donio, tek odjednom osvanuo u kaznionici malen, bjelcat, krasan jarčić. Ža nekoliko dana svi su ga kod nas zavoljeli, i on je postao opća zabava i čak utjeha. Našli su i razlog da ga drže: ta treba u kaznionici uz konjušnicu držati jarca. Ali on nije živio u konjušnici, nego isprva u kuhinji, a kasnije po cijeloj kaznionici. To je bilo nadasve dražesno, nadasve nestašno stvorenje. Dotrkivao je kad ga zovneš, skakao na klupe, na stolove, bo se s kažnjenicima, bio uvijek veseo i zabavan. Kad su mu već počeli izbijati čestiti roščići, smislio jedne večeri da se bode s njim Lezgin Babaj, koji je u grupi kažnjenika sjedio na stepenicama. Dugo su se već tuckali čelima — to je bila omiljena zabava kažnjenika s jarcem — kad odjednom Vaska skoči na najvišu stepenicu, i tek što se Babaj okrenuo na stranu, za tren se prope, privuče sebi prednje papke i svom snagom udari Babaja u zatiljak, tako da se smotao niza stepenice, na radost svih nazočnih, a najviše samoga Babaja.

Jednom riječju, Vasku su svi neobično voljeli. Kad je počeo rasti, izvršili su na njemu, nakon sveopćega i ozbiljnog vijećanja, poznatu operaciju koju su naši živinari izvrsno umjeli da izvode. Nakon toga počeo se Vaska strahovito debljati. A i hranili su ga baš kao za klanje. Napokon je odrastao krasan, veliki jarac, vrlo dugih rogova i neobično debeo. Sve ide i gega se.

I on se naviknuo da ide s nama na rad, za zabavu kažnjenicima i publici koju sretamo. Svi su poznavali kaznioničkog jarca Vasku. Gdjekada, kad bi radili, na primjer, na obali, znali su kažnjenici da natrgaju gipkih vrbovih grančica, nakupe još kojekakva lišća, naberu na bedemu cvijeća i svim tim okite Vasku; rogove mu opletu grančicama i cvijećem, po cijelom mu tijelu povješaju vijence. Vraća se Vaska u kaznionicu, uvijek ispred kažnjenika, nagizdan i iskićen, a oni idu za njim i kao da se ponose pred prolaznicima. To uživanje u jarcu dotjeralo je dotle da su nekima od naših padale na pamet misli baš kao djeci: ne bi li Vaski pozlatili rogove? Ali su tako samo govorili, a nisu napravili. Ja sam, uostalom, sjećam se, zapitao Akima Akimiča, najboljega našeg pozlatara iza Isaja Fomiča: mogu li

se zaista jarcu pozlatiti rogovi? Najprije je pažljivo pogledao jarca, ozbiljno razmislio i odgovorio da se možda i mogu, »ali neće biti trajno, a uz to i neće ništa koristiti.« Time se sve i završilo.

I dugo bi poživio Vaska u kaznionici, i skapao bi možda od sipnje, ali se jednom, kad se na čelu kažnjenika vraćao s rada, nakićen i nagizdan, sreo s majorom koji se vozio u droški. — »Stoj! — zariknuo major — čiji je jarac?« Objasnili su mu. — »Šta! U kaznionici ima jarac, i bez moga dopuštenja! Potčasnika!« Javio se potčasnik, i on mu odmah naložio da se jarac smjesta zakolje. Koža neka se odere i proda na trgu, dobiveni novac neka se pribroji erarskomu, kažnjeničkom novčanom fondu, a meso dade kažnjenicima u kiselu juhu. U kaznionici rogoborili, požalili, ali se ipak nisu usudili da ne poslušaju. Vasku su zaklali nad našom jamom za napoj. Meso je kupio jedan kažnjenik, platio kaznionici rubalj i pol srebra. Za te novce kupili su kolača, a onaj koji je kupio Vasku rasprodao ga svojima za pečenje. Meso je zaista bilo neobično tečno.

U nas je u kaznionici živio neko vrijeme i orao, karaguš, od vrste nevelikih stepskih orlova. Netko ga donio u kaznionicu ranjenog i izmučenog. Svi ga robijaši okružili. Nije mogao letjeti; desno mu se krilo vuklo po zemlji, jedna mu noga bila uganuta. Sjećam se kako se razjaren ogledavao unaokolo, promatrao radoznalu svjetinu i razvaljivao grabljivi kljun spremajući se da skupo proda svoj život. Kad su ga se nagledali i počeli se razilaziti, odšepao je, hramljući i poskakujući na jednoj nozi i zamahujući jednim krilom, na najdalji kraj u kaznionici, ondje se zavukao u kut i sasvim se priljubio uz vrljike. Tu je proživio kod nas oko tri mjeseca i za cijelo vrijeme nije ni jedanput izišao iz svoga kuta. Isprva su često dolazili da ga gledaju, huškali psa na njega. Šarik je razjaren jurio na njega, ali se očito bojao da se primakne bliže, a to je kažnjenike zabavljalo. »Zvijer! — govorili su — ne daje se!« Onda ga je i Šarik počeo ljuto vrijeđati; prošao ga strah, pa kad bi ga huškali, uvještio se da hvata orla za bolesno krilo. Orao se svom snagom brani kljunom, zavlači se u svoj kut, te ponosito i bijesno, kao ranjeni kralj, ogledava radoznale ljude koji dolaze da ga promatraju.

Napokon je svima dosadio; svi ga se okanili i zaboravili ga, a ipak si svaki dan mogao da vidiš kraj njega komadiće svježa mesa i rbinu

s vodom. Ipak je netko pazio na njega. Isprva nije htio ni da jede, nije jeo nekoliko dana; najzad je počeo jesti, ali nikad iz ruku ni pred ljudima. Počesto sam ga iz daljine promatrao. Kad ne bi nikoga vidio pa bi mislio da je sam, nakanjivao bi se gdjekada da iziđe malko iz kuta i da šepa pokraj vrljika, onda se vraćao, pa opet malo izlazio, kao da šeta. Kad je mene opazio, odmah se, hramajući i poskakujući, s naporom požurio na svoje mjesto, zabacio natrag glavu, razvalio kljun, nakostriješio se, pripravio odmah na boj. Nikakvim umiljavanjem nisam mogao da ga udobrovoljim: grizao je i otimao se, govedinu nije primao od mene i neprestano, dok sam uz njega stajao, uporno mi gledao u oči svojim pakosnim, pronicavim pogledom. Usamljen i zloban očekivao je smrt, nikome nije vjerovao i ni s kim se nije mirio.

Napokon kao da su ga se kažnjenici sjetili, pa ako se i nije nitko brinuo niti ga spominjao neka dva mjeseca, odjednom kao da se u svima javilo saučešće za njega. Počeli su govoriti da treba orla iznijeti.

— Neka makar i skapa, ali ne u kaznionici — govorili su jedni.

— Zna se, slobodna je ptica surova, ne možeš je priučiti na kaznionicu — povlađivali drugi.

— Nije, dakle, takva kakvi smo mi — dometnuo netko.

— Šta buncaš: ovo je ptica, a mi smo ljudi.

— Orao je, braćo, kralj šuma … — otpočeo Skuratov, ali ga sada nisu slušali.

Jednom poslije objeda, kad je bubanj odbubnjao za rad, uzeli su orla, stisnuvši mu rukom kljun jer se stao ljuto tući, i ponijeli ga iz kaznionice. Došli do bedema. Dvanaestak ljudi, koji su bili u toj grupi, radoznalo je željelo da vidi kamo će orao otići. Začudo: svi su bili nečim zadovoljni, kao da nekako sami stječu slobodu.

— Gle ti pasjeg mesa, dobro mu činiš a on neprekidno grize! — govorio je onaj koji ga je držao, gotovo s ljubavlju gledajući pakosnu pticu.

— Puštaj ga, Mikitka!

— Njemu, zna se, nemoj graditi kule u oblacima. Njemu daj slobodu, pravu pravcatu slobodicu.

Orla zbaciše s bedema u stepu.

Bila je kasna jesen, hladan i sumračan dan. Vjetar je zviždao po goloj stepi i šumio po požutjeloj, isušenoj busatoj stepskoj travi. Orao pojurio ravno, mašući bolesnim krilom i kao da se žuri da ode od nas kamo ga oči vode. Kažnjenici su radoznalo gledali kako mu u travi titra glava.

— Gle ga! — zamišljeno progovori jedan.

— I ne ogleda se! — dometnu drugi. — Ni jedanput se nije ogledao, braćo, nego bježi!

— A ti si mislio, vratit će se da zahvali? — napomenuo treći.

— Zna se šta je sloboda. Osjetio slobodu.

— Sloboda dakle.

— I ne vidi se više, braćo…

— Šta stojite? Marš! — zaviknuli pratioci stražari, i svi se šuteći odšuljaše na rad.

VII

PRITUŽBA

Započinjući ovu glavu, izdavač zapisaka pokojnoga Aleksandra Petroviča Gorjančikova smatra za svoju dužnost da čitaocima priopći ovo.

U prvoj glavi Zapisa iz mrtvoga doma rečeno je nekoliko riječi o jednom ocoubojici, plemiću. Između ostalog, bio je on istaknut za primjer kako bezosjećajno govore gdjekada kažnjenici o zločinima koje su počinili. Rečeno je također da ubojica pred sudom nije priznao zločin, ali, sudeći po pripovijedanju ljudi, koji su znali sve potankosti njegova slučaja, činjenice su bile tako jasne da se moralo vjerovati u zločin. Ti su isti ljudi pripovijedali autoru »Zapisa« da je zločinac bio posve nevaljala vladanja, zapleo se u dugove i ubio oca gramzeći za baštinom. Uostalom, cijeli je grad u kojem je prije služio taj ocoubojica pripovijedao o tom slučaju jednako. O toj posljednjoj činjenici ima izdavač »Zapisa« prilično pouzdanih obavijesti. Napokon, u »Zapisima« je rečeno da je ocoubojica bio u kaznionici neprestano u najboljem, najveselijem duševnom raspoloženju; da je bio šumast, lakomislen, do krajnosti nepromišljen čovjek, iako nipošto glup, i da autor »Zapisa« nikad nije opazio u njega nikakve

osobite okrutnosti, I ondje su također dometnute riječi: »Razumije se, nisam vjerovao u taj zločin.«

Nedavno je izdavač Zapisa iz mrtvoga doma dobio obavijest iz Sibirije da je prestupnik bio zaista nevin te je deset godina teglio na kaznioničkom radu ni kriv ni dužan; da mu je nevinost dokazana na sudu, službeno. Da su se pravi zločinci našli i da su priznali, a nesretnik je već pušten iz kaznionice. Izdavač ne može nikako sumnjati o pouzdanosti te vijesti.

Nema ništa više da se dometne. Ne treba da govorim i raspravljam o svoj dubini tragičnosti te činjenice i o životu koji je još od mladosti upropašten takvom strahovitom optužbom. Činjenica je sama po sebi odviše razumljiva, odviše porazna.

Mislimo i to, ako je do takve činjenice moglo doći, da već sama ta mogućnost domeće još novu i izvanredno oštru crtu karakteristici i potpunosti slike Mrtvoga doma.

A sada nastavljamo.

Rekao sam već da sam se napokon priviknuo na svoj položaj u kaznionici. Ali to »napokon« došlo je vrlo teško i mučno, tek malopomalo. Zapravo mi je trebala za to gotovo godina dana, i to je bila najteža godina moga života. Zato mi se i jest tako čitava uvriježila u pameti. Čini mi se da se svakoga sata u toj godini sjećam po redu. Govorio sam i to da i drugi kažnjenici nisu mogli da se priviknu na taj život. Sjećam se kako sam te prve godine često razmišljao: »Šta oni? Kako? Zar su mirni?« I ta su me pitanja veoma zanimala. Spominjao sam već da su svi kažnjenici živjeli ovdje kao da nisu kod svoje kuće, nego u svratištu, na nekoj etapnoj stanici. Ljudi koji su dotjerani ovamo za cijeli život također su se vrzli ili jadili, sigurno je svaki od njih sanjario o nečemu gotovo nemogućem. Taj vječni nemir koji se izražava, doduše, šuteći ali vidljivo, ta čudna žestina i nestrpljivost gdjekad preko volje izrečenih nada, pokadšto toliko neosnovanih da su nekako bile nalik na tlapnju, a što je najviše iznenađivalo, useljenih počesto u naoko najpraktičnijim umovima — sve je to davalo tome mjestu neobičan oblik i značenje, tako da su te crte bile možda i njegovo najznačajnije svojstvo.

Osjećalo se nekako, gotovo na prvi pogled, da izvan kaznionice toga nema. Tu su svi bili sanjari, i to je padalo u oči. To se osjećalo

bolno, baš zbog toga što je sanjarstvo davalo većini u kaznionici sumoran, mračan lik, nekakav nezdrav lik. Golema je većina bila šutljiva i zlobna do mržnje, nije voljela da svoje nade iznosi na vidjelo. Prostodušnost, otvorenost bile su prezrene. Što su god neostvarivije bile nade i što je jače tu neostvarivost osjećao sam sanjar, to ih je upornije i stidljivije krio u sebi, ali nije mogao da ih se odrekne. Tko zna, možda ih se gdjekoji stidio u sebi. U ruskom karakteru ima toliko požrtvovnosti i trijeznosti u mišljenju, toliko unutarnje poruge prvo samom sebi… Možda su zbog toga neprestanog, pritajenog nezadovoljstva sa samim sobom ti ljudi i bili toliko nestrpljivi u svakidašnjim međusobnim odnosima, toliko nepomirljivi i međusobno podsmješljivi. I kad bi, na primjer, odjednom između njih samih iskočio koji naivniji i nestrpljiviji, i izražavao gdjekada naglas ono što je svima skrovito na pameti, zanosio se u sanjarije i nade, odmah bi ga prostački napadali, prekidali, ismijavali; ali meni se čini da su najgorljiviji progonitelji bili baš oni koji su možda u svojim sanjama i nadama zašli još dalje nego on. Naivnjake i bezazlenjake, rekao sam već, držali su svi kod nas za najnesklapnije glupane i vladali se prema njima prezirno. Svaki je bio toliko mrk i samoljubiv da je prezirao čovjeka dobra i nesamoljubiva. Osim tih naivnih i bezazlenih brbljavaca svi su se drugi, to jest šutljiviji, oštro dijelili na dobre i zle, na mrke i vedre. Mrkih i zlih bilo je mnogo više; pa ako je među njima i bio gdjekoji govorljivac već po svojoj naravi, svi su oni svakako bili nemirni spletkari i uznemireni zavidnici. Bilo im je stalo do svega tuđega, premda svoju dušu, svoje tajne poslove nisu ni oni nikome otkrivali. To nije bilo u modi, nije bilo uobičajeno.

Dobri — vrlo mala grupica — bili su tihi, šutljivo su krili u sebi svoja uzdanja, a razumije se, skloniji su bili nego mrki da se nadaju i da vjeruju u njih. Ali meni se čini da je u kaznionici bio odjeljak potpunih očajnika. Takav je bio, na primjer, i starac iz starodubovskih sela; svakako je takvih bilo vrlo malo. Starac je bio naoko miran (govorio sam već o njemu), ali po nekim znacima zaključujem da je njegovo duševno stanje bilo strašno. Uostalom, on je imao svoj spas, svoj izlaz: molitva i ideja o mučeništvu. Onaj kažnjenik koji je pomjerio pameću začitao se u bibliju, a već sam spomenuo kako je bacio opeku na majora, vjerojatno je također bio očajnik, od onih

koje je ostavila posljednja nada, a jer sasvim bez nade ne možeš živjeti, on je sebi smislio izlaz u dobrovoljnom, gotovo umjetnom mučeništvu. Izjavio je da se bacio na majora bez zlobe, jedino jer želi da na sebe primi muke. I tko zna kakav se psihološki proces odvijao tada u njegovoj duši! Bez ikakve svrhe i bez težnje tom cilju ne živi nijedan živ čovjek. Kad čovjek izgubi cilj i nadu, počesto se od jada pretvara u čudovište… Svima je našima cilj bio sloboda i izlaz iz kaznionice.

Uostalom, ja se evo sada trudim da cijelu našu kaznionicu razvrstam u razrede; a je li to moguće? Stvarnost je beskrajno raznolična, spram svih, čak i najlukavijih zaključaka apstraktne misli, te ne podnosi oštrih i krupnih razlikovanja. Stvarnost teži razmrvljenosti. I u nas je bilo svog osobenog života — kakav bio da bio, ali ga je ipak bilo; i to nije bio samo službeni, nego unutarnji, osobni život. Ali kako sam već i spominjao, nisam mogao i čak nisam umio u početku svoga robijanja prodrijeti u dubinu toga života, i zato su me sve vanjske njegove pojave mučile tada neizrecivim jadom. Gdjekad sam naprosto počinjao da mrzim te patnike, iste kao što sam i ja. Čak sam im i zavidio što su ipak među svojima, u družbi, razumiju jedan drugoga, premda je zapravo njima svima, kao i meni, dodijala i omrzla ta družba ispod biča i batine, ta nasilna zajednica, i svaki je gledao na drugu stranu. Ponavljam opet, ta zavist što me snalazila u časovima zlobe imala je svoju opravdanu osnovu. Zaista, nipošto nemaju pravo oni koji govore da je plemiću, obrazovanom i tako dalje, posve jednako teško na našim robijama i u kaznionicama kao i svakom seljaku. Znam, čuo sam tu misao, u posljednje sam vrijeme čitao o tome. Toj je ideji osnova istinita, humana. Svi smo ljudi, svatko je čovjek. Ali ideja je odviše apstraktna. Smetnuti su s uma mnogi praktični uvjeti koji se ne mogu razumjeti drugačije nego u samoj zbilji. Ne govorim to zato što plemić i obrazovan čovjek osjeća tobože profinjenije, bolnije, jer je uljuđeniji. Duša i njena uzbuđenost teško se trpa pod ikakvu razinu. Sama obrazovanost nije u tom slučaju mjerilo. Prvi sam spreman svjedočiti da sam i u najneobrazovanijoj, u najzaostalijoj sredini, među tim patnicima nailazio na crte najprofinjenije duševnosti. U kaznionici je gdjekada bilo tako da znaš čovjeka nekoliko godina i misliš o njemu da je zvijer a ne čovjek, i prezireš ga. I odjednom slučajno dođe čas kad

mu se duša nehotice trga i otvara, pa u njoj vidiš takvo bogatstvo, čuvstvo, srce, tako jasno razumijevanje i njegove i tuđe patnje, da ti se kao rasklapaju oči i u prvi čas čak i ne vjeruješ onome što si sam vidio i čuo. Događa se i obratno: obrazovanost se saživljava tako barbarski, tako cinički da ti se gadi, pa ma kako bio dobar ili sklon takvim ljudima, ne nalaziš u svom srcu ni isprika ni opravdanja.

Ne govorim ništa ni o promjeni u navikama, načinu života, hrani i tako dalje, što je čovjeku iz višega društvenog sloja svakako teže nego seljaku, koji je na slobodi počesto gladovao, a u kaznionici se bar sit najede. Neću ni o tome da se prepirem. Recimo da je čovjeku, koji je bar koliko toliko jake volje, sve to tričarija prema drugim neprilikama, premda promjena u navikama nije zapravo nipošto nešto tričavo i neznatno. Ali ima neprilika ispred kojih sve to blijedi toliko da i ne opažaš prljavu opskrbu, ni stisku, ni slabu, nečistu hranu. Najfiniji besposličar, najnježnija maza, kad se u znoju lica svoga naradi cijeli dan onako kako nikad nije radio na slobodi, jest će i crni kruh i kiselu juhu s bubašvabama. Na to se još možeš naviknuti, kako je i spomenuto u šaljivoj kažnjeničkoj pjesmi o nekadašnjem besposličaru koji je dospio na robiju:

Kad kupus s vodom dadu, jedem
Da puca sve za ušima

Nije to; od svega je toga važnije što svaki novi pridošlica, dva sata nakon dolaska, postaje isti onakav kakvi su i svi drugi, postaje domaćin u svojoj kući, isto onakav ravnopravan gospodar u kazničkoj udruzi kao i svaki drugi. Svima je razumljiv i sam razumije sve, poznaje sve i svi ga smatraju svojim.

Drugačije je s *plemenitim*, s plemićem. Ma kako on bio pravedan, dobar, pametan, godinama će ga mrziti i prezirati svi, svi listom; neće ga razumjeti, a što je glavno, neće mu povjerovati. On nije prijatelj i nije drug, pa ako napokon s godinama i postigne to da ga ne vrijeđaju, ipak im on neće biti *svoj*, i dovijeka će bolno osjećati svoju otuđenost i usamljenost. To se tuđenje zbiva gdjekada bez ikakve zlobe kažnjenika, tako, nesvjesno. Nisi njihov čovjek, to je sve. Nema ničega strašnijeg nego kad živiš u sredini koja nije tvoja. Seljak, preseljen iz Taganroga u Petropavlovsku luku, odmah će

ondje naći takva istog ruskog seljaka, odmah će se dogovoriti i složiti s njim, i za dva sata će možda već mirno živjeti u jednoj sobici ili jednoj kolibi.

Drugačije je s plemićima. Oni su od puka odijeljeni najdubljim bezdanom i to se opaža potpuno tek onda kad *plemeniti* odjednom sam, zbog vanjskih okolnosti, zaista izgubi svoja pređašnja prava pa se pretvori u pučanina. Inače, makar se za cijelog života znali s narodom, makar se četrdeset godina redom svaki dan sastajali s njim, na primjer službeno, u konvencionalnim uredskim poslovima, ili čak tako, naprosto prijateljski, kao dobrotvor i u nekom smislu otac — nikad nećete doznati samu suštinu. Sve će biti samo optička varka i ništa više. Ta znam da će svi, baš svi, čitajući moju opasku kazati da pretjerujem. Ali sam uvjeren da je istinita. Nisam se uvjerio knjiški, ni spekulativno, nego u zbilji, i imao sam zaista dovoljno vremena da provjerim svoja uvjerenja. Možda će kasnije svi doznati do kojega je to stupnja istinito.

Događaji su kao navlas od prvoga koraka potvrđivali moja opažanja pa me se bolno doimali i djelovali mi na živce. Toga prvog ljeta tumarao sam po kaznionici gotovo sam samcat. Rekoh već, bio sam u takvom duševnom raspoloženju, da nisam čak mogao ni da ocijenim i upoznam one kažnjenike koji bi me kasnije mogli voljeti, makar se i nikad ne združivali sa mnom kao jednaki. Imao sam i ja drugova plemića, ali to mi drugarstvo nije skidalo cijeli teret s duše. Čini mi se, pobjegao bih glavom bez obzira.

I evo, na primjer, jednoga od onih slučajeva koji su mi od prvog časa najbolje govorili kako sam otuđen i izdvojen u kaznionici. Jednom, toga istog ljeta, već negdje u kolovozu, u vedar, topao radni dan, oko jedan sat po podne, kad su se po običaju svi odmarali prije popodnevnog rada, odjednom su se svi robijaši digli kao jedan čovjek i počeli se u kazneničkom dvorištu svrstavati u red. Nisam ništa znao sve do toga časa. U to sam se vrijeme znao gdjekada toliko zadupsti sam u svoje misli, da nisam gotovo ni opažao šta se događa unaokolo. A međutim se robija već neka tri dana potmulo burkala. Možda je to burkanje počelo još i mnogo prije, kako sam se dovio već kasnije kad sam se i nehotice sjetio koječega iz kažnjeničkih razgovora, a ujedno i veće svadljivosti kažnjenika, namrštenosti i osobito pakosnog raspoloženja koje se kod njih

opažalo u posljednje vrijeme. Pripisivao sam to teškom radu, dosadnim, dugim ljetnim danima, nehotičnim sanjarijama o šumama i o punoj slobodi, kratkim noćima za kojih se teško bilo do mile volje naspavati. Možda se sve to i združilo sada u jedan prasak, ali izlika je tom prasku bila — hrana.

Već nekoliko su se posljednjih dana tužili na sav glas, zlovoljili se po uzama i osobito kad se sastanu u kuhinji za objedom i večerom, bili su nezadovoljni kuharima, čak su pokušali da smijene jednoga od njih, ali su odmah otjerali novoga i vratili staroga. Jednom riječju, svi su bili u nekom nemirnom duševnom raspoloženju.

— Posao je težak, a nas hrane potrbušinom — zna da zagunđa tkogod u kuhinji.

— Pa ako ti se ne sviđa, naruči blanc-manger[37] — prihvaća drugi.

— Kiselu juhu s potrbušinom ja, braćo, veoma volim — prihvaća treći — jer je tečna.

— A ako te uvijek budu hranili samom potrbušinom, hoće li biti tečno?

— Ono, istina, sada je mrsno vrijeme — kaže četvrti — mi se na ciglani kinjimo te kinjimo, pa kad svršimo određeni posao, hoćemo da žderemo. A kakvo je jelo potrbušina!

— A ako nije s potrbušinom, onda je s drobom.

— Bar da je još taj drob. Potrbušina i drob, to su jedino zaredali. Kakvo je to jelo! Je li istina ili nije?

— Jest, hrana je loša.

— Trpa on valjda džepove.

— To ne valja za tvoju pamet.

— Nego za čiju? Trbuh je moj. A da svi mi listom dignemo pritužbu, već bi valjalo.

— Pritužbu?

— Jest.

— Malo su te valjda tukli za tu pritužbu. Razmećeš se!

— Pa istina je — nadovezuje gunđajući drugi koji je do tad šutio — bolje ikad nego nikad. Ded najprije kaži šta ćeš govoriti na pritužbi, ti mudra glavo.

— Pa i kazat ću. Da svi pođu, i ja bih onda govorio sa svima. Siromaština je dakle. Netko jede svoje, a netko sjedi i uz samo erarsko.

— Gle zavidnika bistrookog! Ražarile se oči na tuđe dobro.

— Tuđa koza gol loj, nego ranije rani i sebi grabi!

— Grabi! S tobom ću se do sijedih vlasi cjenkati u tom poslu. Ti si, dakle, bogat kad hoćeš skrštenih ruku da sjediš?

— Bogat paučinama.

— Pa zaista, braćo, što se ne mičemo! Dosta smo se po vodili za njihovim budalaštinama. Sadiru kožu. Zašto ne bi smo išli

— Zašto? Tebi dakle treba prežvakati i u usta metnuti: naučio si se da žvak jedeš. Ta robija je — eto zašto.

— Izlazi ovo: Bože, kavži ljude svoje da se vojvode goje.

— Baš tako. Ugojio se osmooki. Kupio dva sivca.

— Eh, i ne voli se napiti.

— Onomad se u kartanju potukao sa zivinarom. Cijelu su noć kartali. Naš je dva sata proveo u šakanju. Fećka je pričao.

— Zato i jest kisela juha s drobom.

— Eh, vi glupani! Ta ne možemo mi to isposlovati.

— Pa da se svi latimo posla i da vidimo kako će on op ravdati sebe! Od toga da ne odustajemo.

— Opravdati! On će tebe po zubima, pa ode bez traga.

— I još će nas strpati pod sud …

Jednom riječju, svi su se uzrujavali. U to je vrijeme zaista bilo kod nas loše jelo. I sve se skupilo. A najviše, opće turobno raspoloženje, neprekidna pritajena muka. Robijaš je svadljivac i buntovnik već po svojoj naravi; ali malokad se bune svi zajedno ili u velikoj grupi. Tome je uzrok vječna nesuglasica. To je osjećao svaki od njih i sam: zato je kod nas i bilo više psovaka nego rada. Ali sad ipak uzbuna nije protekla uludo. Počeli se okupljati u grupe, raspravljati po uzama, grdili su pakosno cijelo upravljanje našega majora; tražili dlaku u jajetu. Osobito su se neki uzrujavali. U svakom se takvom poslu uvijek javljaju začetnici, kolovođe. Kolovođe u tim zgodama, to jest u pritužbama, uopće su vrlo karakteristični ljudi, i to ne samo u kaznionici nego i u svim radnim grupama, radnim četama i tako dalje. To je osobit tip koji je svagdje sličan. To su vatreni ljudi koji ginu za pravicu, te su najnaivnije, najpoštenije uvjereni da je ona

svakako, neodgodivo i smjesta moguća. Ti ljudi nisu gluplji od drugih, među njima ima čak i vrlo pametnih, ali su prežestoki da bi bili lukavi i promišljeni. U svim tim zgodama, ako i ima ljudi koji umiju vješto upravljati masom i pridobivati, ti već sačinjavaju drugi tip narodnih vođa i prirodnih vodiča, tip koji se kod nas samo malokad susreće. Ali oni o kojima sada govorim, začetnici i kolovođe pritužaba, gotovo uvijek gube i zbog toga naseljuju zatim kaznionice i robije. Oni gube zbog svoje žestine, ali zbog žestine i imaju utjecaja na masu. Za njima dakako rado idu. Njihov žar i pošteno negodovanje djeluje na sve pa im se najzad pridružuju i najneodlučniji. Njihovo slijepo uvjerenje o uspjehu omamljuje čak i najokorjelije skeptike, mada su osnove toga uvjerenja gdjekada tako klimave, tako djetinjaste da se strani čovjek čudi kako su za njim pošli. A glavno je to da oni idu prvi i idu ničega se ne bojeći. Jure kao bikovi spuštenih rogova, često i ne znajući posao, neoprezno, bez onoga praktičnog jezuitizma s kojim počesto najpodliji i najprljaviji čovjek zadobiva, postiže cilj i izlazi suh iz vode. Oni, međutim, svakako krhaju rogove. U običnom su životu žučljivi, zazorljivi, razdražljivi i nesnošljivi. A ponajčešće su strahovito ogorčeni, što im, uostalom, donekle i daje snagu. Najneugodnije je kod njih to što mjesto ravno cilju, često jure u stranu, mjesto na ono glavno, na sitnice. To ih i upropašćuje. Ali oni su razumljivi masama: u tome je njihova snaga… Ipak treba još kazati dvijetri riječi o tome šta znači pritužba.

— — —

U našoj je kaznionici bilo nekoliko takvih ljudi koji su došli zbog pritužbe. Oni su se najviše i bunili. Osobito jedan, Martinov, koji je prije služio kod husara, žestok, nemiran i sumnjičav čovjek, uostalom, pošten i pravedan. Drugi je bio Vasilij Antonov, čovjek koji se nekako hladnokrvno žestio, bezobrazna pogleda, bahata sarkastična smiješka, izvanredno uljuđen, uostalom također pošten i pravedan. Ali sve ne možeš pretresti; mnogo ih je bilo. Petrov je, među ostalim, vječno švrljao amotamo, prisluškivao svim gomilama, malo govorio, ali je očito bio uzbuđen i prvi istrčao iz uza kad se stadoše redati.

Naš kaznionički potčasnik, koji je kod nas obavljao naredničku službu, odmah je zaplašen izišao. Kad su se ljudi poredali, uljudno su ga zamolili neka kaže majoru da robija želi govoriti s njim i osobno ga nešto zamoliti. Odmah za potčasnikom izišli su i svi invalidi i poredali se u red s druge strane, prema robiji. Poruka dana potčasniku bila je neuobičajena i natjerala ga u strah. Ali da ne javi odmah majoru, nije se usudio. Prvo, kad se već digla robija, moglo je iskrsnuti i štogod gore. Svi su naši poglavari bili pred robijašima nekako silno plašljivi. Drugo, ako čak i ništa ne bude, ako bi se odmah svi predomislili i razišli, i onda bi potčasnik morao javiti poglavarima sve što se događalo. Blijed i dršćući od straha otputio se žurno majoru, a nije čak ni pokušao da sam ispita i opomene kažnjenike. Vidio je da s njim sad neće ni htjeti da govore.

Ne znajući baš ništa, iziđoh i ja da stanem u red. Sve sam potankosti toga doznao tek kasnije. A sada je, mislio sam, neki pregled ali kad nisam vidio stražare koji obavljaju pregled, začudih se i stadoh se ogledavati unaokolo. Lica su bila uzbuđena i rasrđena. Neki su bili čak i blijedi. Svi su uopće bili zabrinuti i šutljivi, očekujući čas kad će valjati da govore pred majorom. Opazio sam da su me mnogi pogledali veoma začuđeno, ali se šuteći okrenuli. Očevidno nisu vjerovali da bih i ja iznosio pritužbu. Ali brzo se gotovo svi koji su bili oko mene počeli opet okretati meni. Svi me gledaju pitajući.

Zašto si ti ovdje? — zapitao me jednostavno i glasno Vasilij Antonov, koji je od mene stajao nešto dalje nego drugi, a dotle mi je uvijek govorio vi i uljudno se vladao prema meni.

Gledao sam ga u nedoumici, sve još nastojao da razumijem šta to znači, i već se dosjećao da se događa nešto neobično.

— Zaista, čemu bi ti ovdje stajao? Odlazi u uze — progovori mlad momak, vojnik, s kojim se dosad nisam upoznao, dobar, tih čovo. — Ti to ne razumiješ.

— Ta redaju se — odgovorim mu — mislio sam da je pregled.

— Gle, i on izmilio! — zaviknuo jedan.

— Željezni nos — reći će drugi.

— Muhodavci! —’ treći će neizrecivo prezirno. Taj novi nadimak izazvao je sveopći hohot.

— Od milosti je u službi u kuhinji — dometnuo još netko.

— Njima je svagdje raj. To je robija, a oni kolače jedu i praščiće kupuju. Ta ti jedeš svoje; što dakle srljaš ovamo?

— Tu vam nije mjesto — progovori Kulikov, neusiljeno mi pristupajući; uhvati me za ruku i izvede iz redova.

Bio je blijed, oči mu blistale, a ugrizao se za donju usnu. Nije hladnokrvno očekivao majora. Uzgred da kažem: veoma sam volio gledati Kulikova u svim takvim prigodama, to jest u svim onim prigodama kad se morao pokazati. Razmetao se strahovito, ali je i posao izvršavao. Čini mi se, on bi i na kaznu pošao nekako dopadljivo, gizdavo. Sada, kad su mi svi govorili ti i grdili me, on je očevidno namjerno udvostručio uljudnost prema meni, a u isti su mu mah riječi bile nekako osobito, čak bahato čvrste, te nisu trpjele nikakvo protivljenje.

— Mi smo ovdje radi svoga, Aleksandre Petroviču, a vi tu nemate nikakva posla. Otiđite kamogod, počekajte … Eno, vaši su svi u kuhinji, idite onamo!

— Preko devet brda i deset planina! — prihvatio netko.

Kroz pridignuti prozor na kuhinji opazio sam zaista naše Poljake; učinilo mi se, uostalom, da ondje osim njih ima mnogo ljudi. U neprilici pođem u kuhinju. Smijeh, psovke i pujkanje (koje je kažnjenicima zamjenjivalo zviždanje) zaore za mnom.

— Nije mu se svidjelo!… Pujpujpuj! Hvataj ga…

Nikad još dosad nisam bio tako uvrijeđen u kaznionici, i sad mi je bilo vrlo teško. Ali naišao sam u takav čas. U trijemu, u kuhinji, sastadoh T-vskoga,[38] plemića tvrda i velikodušna mladog čovjeka, koji je bio bez velike naobrazbe i veoma je volio B.a. Robijaši su ga razlikovali od svih drugih i čak ga donekle voljeli. Bio je hrabar, muževan i jak, i to se nekako odražavalo u svakoj njegovoj gesti.

— Šta vi to, Gorjančikove — doviknu mi — dođite ovamo!

— A šta je ondje?

— Oni se skupno žale, zar ne znate? Neće im, razumije se, uspjeti: tko će povjerovati robijašima? Tražit će začetnike, pa ako mi budemo ondje, na nas će prve, razumije se, svaliti krivicu za bunu. Sjetite se zašto smo mi došli ovamo. Njih će naprosto išibati, a nas će pred sud. Major sve nas mrzi i volio bi nas upropastiti. Pomoću nas će se on sam opravdati.

— Pa i robijaši će nas odati sve listom — dometnu M-ckij kad smo bili ušli u kuhinju.

— Ne brinite, neće nas požaliti! — prihvati T-vskij.

U kuhinji je osim plemića bilo još mnogo ljudi, oko tridesetak. Svi su oni ostali ne želeći da iznose pritužbu — jedni od plašljivosti, drugi zbog odlučna uvjerenja da je potpuno nekorisna svaka pritužba. Tu je i Akim Akimič, okorjeli i prirodni neprijatelj svih takvih pritužbi koje ometaju pravilan tok službe i moral. Šuteći i posve mirno očekuje on svršetak posla, nimalo ne strahuje kako će se okončati, naprotiv, posve je uvjeren o neminovnoj pobjedi reda i volje starješina. Tu je i Isaj Fomič koji je bio u neobičnoj nedoumici, objesio nos pa pomamno i plašljivo prisluškuje našem razgovoru. Veoma je nemiran. Tu su svi kaznionički Poljaci pučani koji su se također pridružili plemićima. Ima nekoliko plašljivih lica, Rusa, uvijek šutljivih i utučenih ljudi. Nisu se usudidili da iziđu s drugima, i tužno očekuju kako će se sve svršiti. Ima napokon nekoliko mrkih i uvijek surovih kažnjenika, ljudi koji nisu plašljivi. Jedni su ostali zbog tvrdoglavosti i prezirna uvjerenja da je sve to besmislica i da će se iz toga posla izleći samo zlo. Ali meni se čini da im je sada ipak bilo nekako nepriličnо, nisu se posve uzdali u sebe. Uviđali su, doduše, da imaju sasvim pravo što se tiče pritužbe, a to se kasnije i potvrdilo, ali su ipak bili svjesni da su kao neki otpadnici koji su ostavili zajednicu, baš kao da su izdali drugove majoru-upravitelju. Našao se tu i Jelkin, onaj seljak Sibirac koji je došao zbog krivotvorenih novaca te preoteo Kulikovu živinarsku praksu. Starčić iz starodubovskih sela bio je također tu. Kuhari su svi do jednoga ostali u kuhinji, uvjereni valjda da i oni sačinjavaju dio uprave, pa da im ne bi dolikovalo da istupaju protiv nje.

— Ali osim ovih izišli su gotovo svi — započeo sam, neodlučno se obraćajući M-u.

— A šta marimo? — progunđao B.

— Mi bismo stoput više riskirali nego oni da smo izišli, a čemu? *Je hais ces brigands*.[39] I zar mislite ma i časak da će doći do njihove pritužbe? Kako imate volju plesti se u budalaštinu?

— Neće ništa biti iz toga — prihvatio jedan kažnjenik, tvrdoglav i pakostan starac. Almazov, koji je također bio tu, brzo mu odobrio za

odgovor:

— Osim što će išibati nekih pedesetak, ništa iz toga neće biti.

— Major se dovezao! — zaviknu netko i svi radoznalo poletješe prozorima.

Major je uletio ljut, razbješnjen, crven, s naočarima. Šuteći ali odlučno priđe fronti. U takvim je zgodama zaista bio srčan i nije gubio prisebnost. Uostalom, bio je gotovo uvijek napola pijan. Čak i njegova prljava kapa s narančastim rubom i prljave srebrne epolete imale su u taj čas nešto zloslutno. Za njim ide pisar Djatlov, izvanredno važna osoba u našoj kaznionici, zapravo onaj koji upravlja svime u kaznionici, a ima utjecaja i na majora, lukav čovo, vrlo tvrdokoran, ali nije loš čovjek. Kažnjenici su njime bili zadovoljni. Za njima ide naš potčasnik, koji je očevidno već stigao da izvuče najstrašnije grdnje i očekuje još deset puta više; za njima pratioci stražari, tri-četiri čovjeka, ne više. Kažnjenici, koji su stajali bez kapa čini mi se još otad kad su poslali po majora, sada se svi ukočili, namjestili; svaki od njih premetnuo se s noge na nogu, a onda svi sasvim zamrli na mjestu očekujući prvu riječ, ili, da se točnije kaže, prvi krik starješine.

Odmah je i stigao: od druge riječi razderao se major na sav glas, sada čak i s nekom vriskom: veoma se razbjesnio. Kroz prozore smo vidjeli kako trči ispred fronte, salijeće, ispituje. Ali njegova pitanja ni kažnjeničke odgovore nismo čuli, bilo je daleko. Samo smo razabrali kako je vrištavim glasom vikao:

— Buntovnici… Kroz šibe!... Začetnici! Ti si začetnik!— saletio nekoga.

Odgovor se nije čuo. Ali začas smo vidjeli kako se kažnjenik odijelio i otputio u stražarnicu. Opet začas otputio se za njim drugi, zatim treći.

— Sve pred sud! Ja ću vas! Tko je ono ondje u kuhinji? — zavrisnu kad je kroz otvorene prozore opazio nas. — Sve ovamo! Dotjerajte ih odmah ovamo!

Pisar Djatlov otputio se nama u kuhinju. U kuhinji mu rekoše da nemaju pritužbe. On se odmah vratio i javio majoru.

— A, nemaju! — izgovori on za dva tona niže, očito obradovan. — Svejedno, sve ovamo!

Mi iziđosmo. Osjećao sam da nas je nekako stid izlaziti. I svi su išli kao oborenih glava.

— A, Prokofjev! Jelkin također, to si ti, Almazove…Stanite, stanite ovamo, u grupu — govorio nam je major ne kim ubrzanim ali blagim glasom, prijazno pogledavajući na nas. — M-skij, i ti si tu … neka se dakle popišu. Djatlov! Odmah neka se popišu svi koji su zadovoljni zasebno, a svi nezadovoljni zasebno, svi do jednoga, i popis meni! Sve ću ja predložiti… pred sud! Ja ću vas, nitkovi!

Popis je djelovao.

— Zadovoljni smo! — turobno zaviknuo odjednom jedan glas iz rulje nezadovoljnih, ali nekako ne baš odlučno.

— A, zadovoljni ste! Tko je zadovoljan? Tko je zadovoljan, neka iziđe.

— Zadovoljni smo, zadovoljni! — pridružilo se nekoliko glasova.

— Zadovoljni! Dakle su vas bunili? Bilo je dakle začetnika, buntovnika? To gore po njih!…

— Gospode bože, ta šta je to! — razlegao se nečiji glas u svjetini.

— Tko je, tko je to viknuo tko? — zariknu major i poleti na onu stranu odakle se čuo glas. — Ti si to, Rastorgujev, ti si viknuo? U stražarnicu!

Rastorgujev, ponešto nabuhao, visok mlad momak, izišao i polagano se otputio u stražarnicu. Viknuo nije bio on, ali kad je rečeno da je on, nije se protivio.

— Peče vas salo! — zaciknuo za njim major. — Gle te masne njuške, za tri dana ne bi… Sve ću vas ja pronaći! Izlazite koji ste zadovoljni!

— Zadovoljni smo, vaše visokoblagorođe! — sumorno se razleglo nekoliko desetaka glasova; drugi tvrdokorno šute. Ali majoru je samo to i trebalo. Njemu je očevidno bilo u interesu da što brže sve završi i da se završi kakogod mirno.

— A, sada su svi zadovoljni! — izgovori on žureći se. — To sam i vidio.. i znao. To su začetnici! Među njima očito ima začetnika! — nastavi obraćajući se Djatlovu. — To se mora potanje istražiti. A sada… sada je vrijeme radu. Udri u bubanj!

Sam je bio pri razvođenju. Kažnjenici se šuteći i tužno razilazili na radove, zadovoljni što mu bar brže odlaze s očiju. Ali poslije

razvoda svratio je major odmah u stražarnicu i izdao naloge za »začetnike«, iako ne baš odviše stroge, čak se žurio. Jedan od njih, pričali su kasnije, zamolio je za oproštenje, i on mu odmah oprostio. Vidjelo se da je major ponešto u neprilici i čak se možda uplašio.

Pritužba je svakako nešto škakljivo, i premda se tužba kažnjenika zapravo i nije mogla nazvati pritužbom, jer nije podnijeta višoj vlasti nego samom majoru, ipak je to bilo nekako neprilično, nezgodno. Osobito ga je bunilo što su ustali svi listom. Mora se pošto-poto sve zabašuriti. »Začetnici« su ubrzo pušteni. Već sutradan je poboljšana hrana, iako nije na dugo vrijeme. Major je prvih dana češće posjećivao kaznionicu i češće nailazio na nerede. Naš je potčasnik hodao zaprepašten i zbunjen, kao da se sve još ne može snaći od čuda. A što se tiče kažnjenika, oni još dugo nakon toga nisu mogli da se smire, ali se nisu više uzrujavali kao prije nego se šuteći bunili i bili nekako ojađeni. Neki su čak i oborili glavu. Drugi su gunđajući, makar i nerado, govorili o svemu tome. Mnogi su se nekako pakosno i naglas podsmijevali sami sebi, kao da kažnjavaju sebe zbog pritužbe.

— Na, braco, uzmi, založi! — reći će jedan.

— Sad kusaj što si udrobio! — nadovezuje drugi.

— Gdje je taj miš koji će mački objesiti zvonce? — dobacuje treći.

— Našega čovu nećeš uvjeriti bez batina, zna se. Sva je još sreća, što nije sve išibao.

— A ti odsad više znao, manje blebetao, bolje će ti biti! — pakosno mu priklapa netko.

— A šta ti to učiš, učitelju?

— Zna se, učim šta treba.

— A tko si ti što se kočoperiš?

— Pa ja sam zasad čovjek, a tko si ti?

— Pasja ogrizina, to si ti.

— To si ti sam.

— Hajde, hajde, okanite se! Šta ste zagrajali! — dovikuju sa svih strana svadljivcima …

Te iste večeri, na sam dan pritužbe, kad sam se vratio s rada, sretoh se za uzama s Petrovom. Već me je tražio. Kad mi je prišao, progunđa nešto nalik na dvatri nejasna uzvika, ali ubrzo zašuti

rastresen te nesvjesno pođe uz mene. Cijela mi je ta zgoda još bolno pritiskivala srce, i učinilo mi se da će mi Petrov štošta razjasniti.

— Recite mi, Petrove — upitat ću ga — vaši se još srde na nas?

— Tko se srdi? — zapita kao da se prenuo.

— Kažnjenici na nas… na plemiće.

— A zašto bi se srdili na vas?

— Pa zato što nismo izišli na pritužbu …

— A zašto bi vi i iznosili pritužbu? — zapita kao da me nastoji shvatiti. — Ta vi jedete svoje.

— Ah, bože moj! Ta i medu vašima ima onih koji jedu svoje, a ipak su izišli. Pa i mi smo trebali… zbog drugarstva.

— Eh … pa kakav ste nam vi drug? — upita on začuđeno.

Brzo ga pogledam: nije me nikako shvaćao, nije shvaćao čega se ja domažem. Ali zato sam ja njega u taj tren potpuno razumio. Jedna misao, koja je već odavno nejasno treptala u meni i zaokupljala me, sada mi se prvi put razjasnila konačno i odjednom shvatih ono što sam dosad izdaleka naslućivao. Shvatih da mene neće nikad primiti u drugarstvo, makar stoput bio kažnjenik, makar i na sve vijeke, makar i u zasebnom odjeljku. Ali osobito mi se uvriježio u pameti lik Petrova u taj čas. U njegovu pitanju: »Pa kakav ste nam vi drug?« osjećala se takva nehinjena naivnost, takvo prostodušno čuđenje! Mislio sam: nema li u tim riječima kakve ironije, zlobe, poruge? Nije bilo ničega: prosto nisam drug, to je sve. Ti idi svojim putem, a mi ćemo svojim; ti imaš svoje poslove, mi svoje.

I zaista, bio sam mislio da će nas poslije pritužbe naprosto žive izjesti i da nam neće biti života. Nipošto: nismo čuli ni najmanjega prijekora, ni najmanje aluzije na prijekor, nikakva se osobita zloba nije pridružila. Naprosto su nas prigodice zadirkivali, kao što su zadirkivali i prije, i ništa više. Uostalom, nisu se nimalo srdili ni na sve one koji nisu htjeli da iznose pritužbu nego su ostali u kuhinji, a isto tako ni na one koji su među prvima viknuli da su zadovoljni. To čak nitko nije ni spominjao. Osobito ovo posljednje nisam mogao shvatiti.

VIII

DRUGOVI

Mene je, dakako, srce vuklo više svojima, to jest »plemićima«, osobito u prvo vrijeme. Ali od trojice bivših ruskih plemića, koji su bili kod nas u kaznionici (Akima Akimiča, uhode A-va i onoga kojega su kod nas držali za ocoubojicu), poznavao sam se i razgovarao sam samo s Akimom Akimičem. Priznajem, prilazio sam Akimu Akimiču, da tako kažem, od očaja, u časovima najtežeg jada, i kad nisam ni mogao prići nikome nego njemu. U prošloj sam glavi pokušao razvrstati sve naše ljude u razrede, ali sada, kad sam se sjetio Akima Akimiča, mislim da se može dodati još jedan razred. Istina, on je jedini i sačinjavao taj razred. To je razred sasvim ravnodušnih robijaša. Sasvim ravnodušnih, to jest takvih kojima bi bilo svejedno živjeli na slobodi ili na robiji, razumije se, nije kod nas bilo i nije moglo ni biti, ali je Akim Akimič, čini se, bio izuzetak. On se čak i opremio u kaznionici tako kao da se sprema da cijeli život proživi u njoj: sve oko njega, počevši od strunjače, jastuka, pribora, poredalo se tako gusto, tako čvrsto, tako trajno. Ničega logorskog, privremenog nije bilo ni traga u njega. Imao je da provede u kaznionici još mnogo godina, ali teško da je ikad i pomislio o izlasku. Ipak, ako se i pomirio sa zbiljom, razumije se, to nije bilo po srcu nego možda zbog pokornosti, što je, uostalom, njemu bilo isto.

Bio je dobar čovjek, pa mi je u početku i pomagao savjetima i kojekakvim uslugama, ali je gdjekada, kajem se, nehotice izazivao kod mene, osobito u prvo vrijeme, besprimjernu sjetu, koja mi je još pogoršavala ionako već sjetno raspoloženje. A ja sam zbog sjete i zapodijevao s njim razgovor. Gineš za kakvom bilo živom riječju, makar i žučljivom, makar i nestrpljivom, makar za kakvom pakošću: bar da se zajedno naljutimo na svoju sudbinu; a on šuti, lijepi svoje fenjerčiće, ili pripovijeda kakva je kod njih bila smotra te i te godine, i tko je bio divizijski zapovjednik, i kako se zvao imenom i očevim imenom, i je li on bio zadovoljan sa smotrom ili nije, i kako su strijelcima promijenili signale, i tako dalje. I sve takvim jednoličnim, takvim dostojanstvenim glasom kao da voda kaplje kap po kap. Čak se nije gotovo nimalo zanio kad mi je pripovijedao da je za sudjelovanje u nekom boju na Kavkazu bio predložen da dobije na sablju red »Svete Ane«. Jedino mu je glas postajao u taj čas nekako neobično dostojanstven i ozbiljan; spuštao ga je ponešto, čak do

neke tajanstvenosti. kad je izgovarao »Svete Ane«, i poslije toga nekoliko časaka bio nekako osobito šutljiv i ozbiljan …

Te prve godine ima: sam glupih časova kad sam (i uvijek nekako iznenada) gotovo mrzio Akima Akimiča, ne znam zašto, pa sam u sebi proklinjao svoju sudbinu što me smjestila na ljesama glavom uz glavu do njega. Obično sam već za sat prekoravao sebe zbog toga. Ali to je bilo samo prve godine; kasnije sam se sasvim izmirio u duši s Akimom Akimičem i stidio se svojih pređašnjih gluposti. A doista se, sjećam se, nisam s njim nikad svađao.

Osim te trojice Rusa, za moje su vrijeme boravila kod nas još osmorica plemića. S nekima sam se od njih prilično sprijateljio, i čak sa zadovoljstvom, ali ne sa svima. Najbolji su od njih bili nekako mrzovoljni, osamljeni i nesnošljivi do krajnosti. S dvojicom sam od njih kasnije naprosto prestao razgovarati. Obrazovana su među njima bila samo trojica: B-ki[40], M-ki i starac Ž-ki[41] koji je prije bio profesor matematike, valjan, dobar starac, veliki čudak i uza svu naobrazbu, čini mi se, krajnje ograničen čovjek. Sasvim su drugačiji bili M-ki i B-ki. S M-kim sam se dobro složio od prvoga časa; nikad se s njim nisam svađao, štovao sam ga, ali ga nikad nisam mogao zavoljeti, priljubiti mu se. To je bio silno nepovjerljiv i ogorčen čovjek, ali je umio divno da vlada sobom. A ta prevelika sposobnost baš mi se i nije sviđala: nekako se osjećalo da on neće nikad i ni pred kim raskriti svu svoju dušu. Ali možda se i varam. To je bila jaka priroda i nadasve plemenita. Izvanredna, čak ponešto jezuitska spretnost i opreznost u općenju s ljudima odavala je njegov prikriveni, duboki skepticizam. Međutim, to je bila duša koju je baš morila ta dvojakost: skepticizma i dubokoga, ničim nepokolebljivog vjerovanja u neka svoja načela i nade. Ali, uza svu svoju životnu spretnost, bio je u neprimirljivu neprijateljstvu s B-kim i s njegovim prijateljem T-kim. B-ki je bio bolestan čovjek, ponešto sklon sušici, razdražljiv i nervozan, ali u suštini vrlo dobar i čak velikodušan. Razdražljivostj ga je gdjekada dovodila čak do izvanredne nesnošljivosti i hirova. Nisam otrpio tu narav i kasnije sam se razišao s B-kim, ali zato nikad nisam prestao da ga volim; a s M-kim se nisam svađao, ali ga nisam nikad volio.

Kad sam se razišao s B-kim, dogodilo se tako da sam se odmah morao razići i s T-kim, onim istim mladim čovjekom kojega sam spomenuo u pređašnjoj glavi kad sam pripovijedao o našoj pritužbi. To mi je bilo vrlo žao. T-ki je bio, doduše, neobrazovan, ali dobar, muževan, jednom riječju, divan mlad čovjek. Radilo se o tome da je on toliko volio i cijenio B-koga, toliko mu se klanjao da je one, koji bi se iole razilazili s B-kim, držao odmah gotovo za svoje neprijatelje. On se, čini mi se, i s M-kim razišao kasnije zbog B-koga, premda je dugo izdržao.

Ipak, svi su oni bili moralni bolesnici, žučljivi, razdražljivi, nepovjerljivi. To je razumljivo — bilo im je vrlo teško, mnogo teže nego nama. Bili su daleko od svoje domovine. Neki su od njih bili prognani na duge rokove, na deset, na dvanaest godina, a što je glavno, s velikom su predrasudom gledali sve one oko sebe, u robijašima gledali samo zvjerstvo i nisu mogli, pa nisu ni htjeli, da u njima vide nijednu dobru crtu, ništa ljudsko, ali to je također bilo vrlo razumljivo: na to su ih gledište bile postavile prilike, sudbina. Jasno je da ih je u kaznionici morila čama. Sa Čerkezima, s Tatarima, s Isajem Fomičem bili su ljubazni i prijazni, ali su se s odvratnošću uklanjali svim drugim robijašima. Jedini je starodubovski starovjerac stekao njihovo potpuno štovanje. Značajno je, uostalom, da ih nitko od robijaša, za cijelo vrijeme dok sam bio u kaznionici, nije prekorio ni zbog porijekla, ni zbog njihove vjere, ni zbog načina mišljenja, kako se to događa u našem prostom puku spram stranaca, najviše spram Nijemaca, premda malokad. Nijemcima se možda samo podsmijevaju: Nijemac je za ruskog pučanina nešto neobično smiješno. A prema drugima su se robijaši vladali čak i s poštovanjem, mnogo više nego prema nama Rusima, i nisu ih uopće dirali. Ali oni, čini mi se, nisu nikad htjeli da to opaze i uvide.

Počeo sam da govorim o T-kom. To je on, kad su ih premještali iz prvoga mjesta kamo su bili prognani u našu tvrđavu, nosio B-koga na rukama gotovo cijelim putem, kad bi on, slaba zdravlja i građe, sustajao već od pol etape. Bili su najprije poslani u Ugorsk. Ondje im je, pripovijedali su, bilo dobro, to jest mnogo bolje nego u našoj tvrđavi. Ali oni započeli neko, uostalom posve nedužno, dopisivanje s drugim prognanicima iz drugoga grada, i zato se smatralo za potrebno da njih trojica budu premješteni u našu tvrđavu, bliže očima

naše više vlasti. Treći im je drug bio Ž-ki. Prije njihova dolaska bio je M-ki u kaznionici sam. Koliko se on, bez sumnje, natugovao za prve godine svoga izagnanstva!

Taj Ž-ki bio je onaj starac o kojemu sam već spomenuo da se uvijek moli Bogu. Svi su naši politički prestupnici bili mladi ljudi, neki i vrlo mladi; jedinomu je Ž-komu bilo već više od pedeset godina. Bio je dakako pošten čovjek, ali nekako čudan. Njegovi drugovi B-ki i T-ki nikako ga nisu voljeli, nisu čak ni govorili s njim, nego su pričali o njemu da je tvrdoglav i svadljiv. Ne znam koliko su u tome imali pravo. U kaznionici, kao i na svakom mjestu gdje se ljudi ne okupljaju dobrovoljno nego na silu, čini mi se da se lakše posvaditi pa i zamrziti se nego na slobodi. Mnoge okolnosti pridonose tome. Uostalom, Ž-ki je bio zaista prilično tup čovjek i možda neugodan. Svi drugi njegovi također se nisu s njim slagali. Ja se s njim, doduše, nisam nikad svađao, ali se nisam osobito ni zbližavao. Svoj predmet, matematiku, čini se da je znao. Sjećam se, sve se upinjao da mi svojim poluruskim jezikom rastumači neki osobiti astronomski sistem koji je sam izmislio. Pričali su mi da je on to nekada naštampao, ali su mu se u učenom svijetu samo nasmijali. Meni se čini da mu je bila malo pomućena pamet. Po cijele je dane klečao i molio se Bogu, pa je time stekao opće poštovanje robijaša i uživao ga sve do svoje smrti. Umro je u našoj bolnici poslije teške bolesti, pred mojim očima.

A poštovanje robijaša stekao je već na prvom koraku u kaznionicu, poslije svoga doživljaja s majorom. Putem od Ugorska do naše tvrđave nisu ih brijali i oni obrasli bradama, tako da se major-upravitelj, kad su ih doveli ravno njemu, strašno razgoropadio na takvo kršenje propisa, za koje oni, uostalom, nisu uopće bili krivi.

— Kakvi su oni! — zaviknuo je. — To su skitnice, razbojnici!

Ž-ki, koji je onda još loše razumijevao ruski pa je pomislio da ih pita: tko su oni — skitnice ili razbojnici? odgovorio je:

— Mi nismo skitnice, nego politički prestupnici.

— Štaaa! Ti ćeš da prkosiš? Da prkosiš? — zaviknuo major. — U stražarnicu! Sto šiba, ovoga časa, ovoga trena!

Starca su kaznili. Legao je pod šibe bez riječi, ugrizao se zubima za ruku i pretrpio kaznu bez ijednog krika ili jecaja i nije se ni ganuo. B-ki i T-ki bili su međutim već ušli u kaznionicu, gdje ih je M-ki već očekivao pred ulazom i poletio da ih grli, premda ih dotle nikad nije ni

vidio. Uzrujani od majorova dočeka ispripovijedali mu odmah sve o Ž-kom. Sjećam se kako mi je M-ki pripovijedao o tome: »Bio sam izvan sebe — pričao je — nisam shvaćao šta sa mnom biva, i drhtao sam kao u groznici. Čekao sam Ž-koga pred ulazom. Trebalo je da dođe ravno iz stražarnice gdje su ga kažnjavali. Odjednom su se otvorila vratašca: Ž-ki, ne gledajući nikoga, blijeda lica i drhtavih, blijedih usana, prošao je između robijaša okupljenih na dvorištu, koji su bili doznali da kažnjavaju plemića, ušao u uze, ravno svojemu mjestu, pa bez ijedne riječi kleknuo i počeo se moliti Bogu. Robijaši se zapanjili i čak ganuli. Kad sam ugledao, pričao je M-ki, toga sijedog starca koji je u svom zavičaju ostavio ženu, djecu, kad sam ga ugledao kako kleči, kako se sramotno kažnjen moli — poletio sam za uze i cijela dva sata bio sam kao bez pameti; bio sam izvan sebe … Robijaši otada veoma cijene Ž-koga i uvijek su se spram njega odnosili s poštovanjem. Njima se osobito sviđalo što nije vikao pod šibama.«

Ali treba kazati cijelu istinu: po tom se primjeru ne smije nipošto suditi o postupku vlasti u Sibiriji s prognanicima plemićima, ma tko bili ti prognanici, Rusi ili Poljaci. Taj primjer samo pokazuje da možeš naići na lošeg čovjeka, i razumije se, ako je taj loš čovjek gdjegod samostalan i viši upravitelj, prognaniku bi se zlo pisalo, ako ga ne bi osobito zavolio taj loši upravitelj. Ali mora se priznati da je najviša vlast u Sibiriji, o kojoj ovisi ton i raspoloženje svih zapovjednika, vrlo obzirna prema prognanicima plemićima, pa u nekim slučajevima čak nastoji da im bude i milostivija nego drugim robijašima, pučanima. Uzroci su tomu jasni: ti su viši poglavari, prvo, i sami plemići, drugo, događalo se još prije da neki plemići nisu htjeli da legnu pod šibe, nego se bacali na izvršitelje i zbog toga su nastajale velike neprilike, a treće, i meni se to čini glavnim, već odavno, još prije svojih trideset i pet godina, stigla je u Sibiriju iznenada, u jedan mah, velika masa prognanih plemića, i ti su prognanici za trideset godina znali da steknu takav položaj i ugled po cijeloj Sibiriji da je vlast već po starinskom baštinjenom običaju u moje vrijeme i nehotice gledala plemiće iz odjeljenja političkih prestupnika drugacijim očima nego sve druge prognanike. Za višom vlašću naučili se da gledaju takvim istim očima i niži zapovjednici koji su, razumije se, uzimali to gledište i ton odozgo, pokoravali se, podvrgavali mu se. Ipak su mnogi od tih

nižih zapovjednika tupo gledali, kritizirali u sebi više odredbe i još kako bi voljeli, kad im samo ne bi priječili, da zapovijedaju po svome. Ali im to nisu nikako dopuštali. Imam jakih razloga da tako mislim. Evo zašto.

Drugo robijsko odjeljenje, u kojem sam ja bio, a sastojalo se od tvrđavskih kažnjenika pod vojnom upravom, bilo je kudikamo teže od drugih dvaju odjeljenja, to jest trećega (tvorničkog) i prvoga (rudničkog). Teže je bilo ne samo plemićima, nego i svim kažnjenicima, baš zbog toga što su uprava i ustrojstvo toga odjeljenja posve vojnički, veoma nalik na kažnjeničke čete u Rusiji. Vojna je vlast stroža, ustrojstvo skučenije, uvijek u lancima, uvijek pod stražom, uvijek za bravom; a toga nema u tolikoj mjeri u prva dva razreda. Tako su bar govorili svi naši kažnjenici, a među njima je bilo poznavalaca toga posla. Svi bi oni rado otišli u prvo odjeljenje, koje se u zakonima smatra najtežim, pa su mnogo puta i sanjarili o tom. A o kažnjeničkim četama u Rusiji svi su naši, koji su ondje bili, govorili sa stravom i uvjeravali da u cijeloj Rusiji nema težeg mjesta nego što su kažnjeničke čete po tvrđavama, i da je u Sibiriji raj kad se usporedi s tamošnjim životom. Ako su, dakle, pri tako strogu držanju kao što je u našoj kaznionici, pod vojničkom vlašću, pred očima samoga general-gubernatorovea, i najzad kraj takvih slučajeva (koji su se gdjekad događali) da su neki strani, ali službeni ljudi, od zlobe ili od revnosti u službi, bili pripravni potajno prijaviti kamo treba da prema prestupnicima toga i toga, kažu, odjeljenja ti i ti nedobronamjerni zapovjednici imaju obzira — ako su na takvom mjestu, kažem, gledali prestupnike plemiće ponešto drugačijim očima nego druge robijaše, još su ih kudikamo bolje gledali u prvom i trećem odjeljenju. Čini mi se, dakle, da po onom mjestu gdje sam bio mogu zaključivati u tom pogledu i o cijeloj Sibiriji. Svi glasovi i pripovijesti, što su o tome dolazili do mene od prognanika prvoga i trećega odjeljenja, potvrđivali su moj sud. I zaista, sve je nas plemiće vlast u našoj kaznionici motrila pažljivije i opreznije. Obzira u radu i opskrbi nije bilo baš nikakvog: isti radovi, isti okovi, iste brave — jednom riječju, sve ono isto što i u svih kažnjenika. Pa i nije se moglo olakšati. Znam da je u tom gradu u ono nedavno davno vrijeme bilo toliko doušnika, toliko spletaka, toliko onih koji jedan drugome kopaju jamu, da se vlast zaista bojala prijave. A šta je u ono vrijeme i bilo

strašnije nego prijava da se prema prestupnicima nekog odjeljenja ima obzira! I tako se svaki pribojavao, i mi smo živjeli podjednako sa svim robijašima, ali je u tjelesnoj kazni postojao neki izuzetak. Nas bi, doduše, sasvim lako išibali kad bismo to zaslužili, to jest, kad bismo što skrivili. To je iziskivala dužnost službe i jednakosti — pred tjelesnom kaznom. Ali tako, nasumce, lakoumno ipak nas ne bi išibali; a s običnim su kažnjenicima tako lakoumno, razumije se, znali postupiti osobito neki niži zapovjednici i njihovi zamjenici koji su spremni da u svakoj zgodnoj prilici naređuju kažnjavanje i utječu na njegovo izvršenje.

Znali smo da se zapovjednik, kad je doznao za zgodu sa starcem Ž-kim, veoma ogorčio na majora i opomenuo ga neka se ubuduće izvoli sustegnuti. Tako su mi svi pripovijedali. Znali su kod nas, također, da ga je sam general-gubernator, koji je imao povjerenja u našega majora i donekle ga volio, kao izvršitelja i čovjeka s nekim sposobnostima, također prekorio kad je doznao za taj slučaj. I naš je major primio to na znanje. Koliko je, na primjer, želio da se dokopa M-koga kojega je mrzio zbog A-vljeva ogovaranja, a nikako nije mogao da ga išiba, premda je tražio izliku, proganjao ga i vrebao na njega. O slučaju sa Žkim doznao je brzo cijeli grad i javno je mi šljenje bilo protiv majora; mnogi su ga prekoravali, neki čak i ozbiljno.

Sjećam se sad i prvoga moga sastanka s majorom-upraviteljem. Nas su, to jest mene i drugoga prognanika plemića s kojim sam zajedno došao na robiju, zaplašili još u Tobolsku pripovijestima o neugodnom karakteru tog čovjeka. Stari prognanici plemići, koji su ondje bili u to vrijeme već dvadeset i pet godina, pa su nas dočekali s velikom simpatijom i općili s nama cijelo vrijeme dok smo bili u transportnom domu, opominjali su nas da se čuvamo budućega našeg upravitelja, i obećali da će učiniti sve što mogu, posredstvom svojih znanaca, da nas zaštite od njegova proganjanja. I zaista, tri general-gubernatorove kćeri, koje su bile doputovale iz Rusije i bile u to vrijeme u gostima kod oca, dobile su od njih pisma i čini se da su govorile u našu korist. Ali šta je on mogao učiniti! Mogao je samo kazati majoru neka bude nešto obzirniji.

Prije tri sata popodne stigosmo ja i moj drug u taj grad, i pratioci su nas odveli ravno našem gospodaru. Stajali smo u predsoblju i

čekali ga. Međutim su već bili poslali po kaznioničkog potčasnika. Čim je on došao, pojavio se i major-upravitelj. Njegovo crveno, bubuljičavo i pakosno lice dojmilo nas se izvanredno teško: kao da je otrovni pauk istrčao na bijednu muhu koja mu je upala u paučinu.

— Kako se zoveš? — upita moga druga. Govorio je brzo, oštro, otržito, očevidno želeći da ostavi dojam na nas.

— Tako i tako.

— Ti? — nastavi obraćajući se meni i uperivši u me naočare.

— Tako i tako.

— Potčasnik! Odmah s njima u kaznionicu, obrijati ih u stražarnici, na civilni način, smjesta, pola glave; okove zakovati odmah sutra. Kakve su to kabanice? Otkud ste ih dobili?— zapita odjednom, obrativši pažnju na sive kapute sa žutim krugovima na leđima, koje su nam dali u Tobolsku, te smo se u njima pojavili pred njegovim očima. — To je nova uniforma! To je zacijelo kakva nova uniforma… Još se projektira … iz Petrograda… — govorio je okrećući nas redom.

— Nisu donijeli ništa? — zapitao je odmah žandara koji nas je dopratio.

— Imaju svoju odjeću, vaše visokoblagorođe — odgovorio je žandar i začas se nekako ispravio, čak malo podrhtavajući.

Svi su ga poznali, svi su čuli o njemu, sve ih je strašio.

— Sve oduzeti. Dati im samo po jednu rubeninu, i to bijelu, a šarenu, ako imaju, oduzeti. Sve drugo prodati na dražbi. Novce zapisati u prihod. Kažnjenik nema vlasništva — nastavio je strogo nas pogledavši. — I pazite da se dobro vladate! Da nisam ništa čuo! Inače… tjelesnom kaznom. Za najmanji prestupak šššibe!…

Cijele sam te večeri, nenaviknut na to, bio gotovo bolestan od takva dočeka. Uostalom, dojam je bio još teži i zbog onoga što sam vidio u kaznionici; ali o svom ulasku u kaznionicu već sam pripovijedao.

Spomenuo sam maloprije da nam nisu davali i nisu smjeli davati nikakve pogodnosti, nikakve olakšice u radu pred drugim kažnjenicima. Jedanput su to ipak pokušali učiniti: ja i B-ki cijela smo tri mjeseca odlazili u inženjersku kancelariju kao pisari. Ali to su učinili kradom, a učinila je inženjerska oblast. To jest, i svi drugi kojih se ticalo svakako su to znali, ali su se gradili da ne znaju. To se

dogodilo još za zapovjednika te trupe G-va. Potpukovnik G-v pao nam je kao s neba, proveo kod nas vrlo kratko vrijeme — ako se ne varam, ne više od pol godine, pa i manje — i otišao u Rusiju, a na sve je kažnjenike ostavio neobičan dojam. Kažnjenici ga nisu voljeli nego obožavali, ako se ta riječ može ovdje upotrijebiti. Kako je on to učinio, ne znam, ali ih je pridobio od prvog časa. »Otac je otac! Bolji od oca« govorili su neprestano kažnjenici cijelo vrijeme dok je on upravljao inženjerskim odjeljkom.

Bio je, čini mi se, najgori pijanica. Nevisoka rasta, drska, samosvjesnog pogleda. Ali je u isti mah bio ljubazan s kažnjenicima, gotovo do nježnosti, i zaista ih volio baš kao otac. Zašto je tako volio kažnjenike, ne znam, ali je on, čim bi vidio kažnjenika, morao da mu rekne ljubaznu, veselu riječ, da se nasmije s njim, da se našali s njim, a što je glavno, u tome nije bilo ni truna ničega starješinskog, niti ičega što bi značilo nejednakost ili puku starješinsku prijaznost. To je bio blizak drug, blizak čovjek u prvom redu. Ali uza sav taj njegov instinktivni demokratizam, nisu mu kažnjenici ni jedan jedini put pristupili ni nesmjerno, ni familijarno. Naprotiv. Samo bi se kažnjeniku, kad sretne zapovjednika, rascvalo cijelo lice, i on bi skinuo kapu, te gledao i smješkao se dok mu zapovjednik prilazi. A ako progovori s njim — kao da mu je rubalj darovao. Pa ima takvih popularnih ljudi. Bio je naočit čovjek, hodao ravno, junački. »Orao!« znali su kažnjenici govoriti o njemu. Olakšati im naravno nije ništa mogao: upravljao je samo inženjerskim radovima, koji su i za svih drugih zapovjednika tekli svojim svagdašnjim, jednom uvedenim zakonitim redom. Jedino kad slučajno naiđe na grupu pri radu i vidi da je postao dovršen, neće se pridržavati nepotrebno propisanog vremena, nego će ih pustiti prije bubnja. Ali bilo je ugodno što je vjerovao kažnjeniku, što u njega nije bilo sitne pedanterije i razdražljivosti, i ni traga nekim uvredljivim formama u starješinskom općenju. Da je izgubio tisuću rubalja — mislim kad bi ih našao najgori tat među našima, odnio bi mu ih. Jest, uvjeren sam da bi tako bilo. Kako su iskreno suosjećali kažnjenici kad su doznali da se njihov orao — zapovjednik krvnički zavadio s našim omraženim majorom! To se dogodilo već prvoga mjeseca nakon njegova dolaska. Naš je major bio nekada njegov drug u službi. Sastali su se nakon duga rastanka kao prijatelji i počeli zajedno bančiti. Ali,

odjednom je među njima nastao raskid. Posvadili se i G-v mu postao krvni neprijatelj. Čulo se čak da su se tom prilikom potukli, što je našem majoru i priličilo: on se često tukao. Kad su to kažnjenici dočuli, nije bilo kraja njihovoj radosti. »Zar da se osmooki složi s takvim! Onaj je orao, a naš.. « i tu se obično dometala riječca koja nije zgodna za štampu. Neobično su se kod nas interesirali tko je od njih koga izmlatio. Da se glas o njihovoj tučnjavi pokazao neistinitim (kakav je možda i bio), našim bi kažnjenicima bilo vrlo žao. »Ta bez sumnje je komandir nadjačao — govorili su — on je malen i hrabar, a onaj se sigurno pod krevet podvukao pred njim.«

Ali uskoro je G-v otputovao, i kažnjenici se opet rastužili. Inženjerski komandanti bili su kod nas, doduše, svi dobri: Za moga su se vremena promijenila trojica ili četvorica; »ali svejedno nije bilo više takvoga — govorili su kažnjenici — orao je bio, orao i zakrilnik.« Taj dakle G-v vrlo je volio sve nas plemiće i potkraj naredio meni i B-mu da pokadšto dolazimo u kancelariju. Nakon njegova odlaska, uređeno je to službenije. Među inženjerima je bilo ljudi (među njima osobito jedan) koji su s nama veoma simpatizirali. Odlazili smo onamo, prepisivali spise, čak i rukopis nam se počeo usavršavati, kad odjednom stiže od više vlasti nalog da odmah budemo vraćeni na pređašnje radove: netko se već požurio da prijavi! Ali to je bilo i dobro: kancelarija nam je već počela obojici dodijavati! Zatim smo blizu dvije godine gotovo nerazdvojni odlazili ja i B-ki na iste radove, a najčešće u radionicu. Preklapao sam s njim; govorili smo o našim nadama, načelima. Bio je divan čovjek; ali načela su mu gdjekada bila vrlo čudna, isključiva. Često se kod neke vrste ljudi, vrlo umnih, učvršćuju pojmovi koji su gdjekad sasvim paradoksni. Ali oni su u životu toliko stradali za njih, za toliku ih skupu cijenu stekli, da im je već odviše bolno, gotovo i nemoguće, otrgnuti se od njih. B-ki je s bolom primao svako protivljenje i djetinje mi zagrižljivo odgovarao. Uostalom, možda je u mnogome imao pravo on, a ne ja — ne znam; ali smo se najzad rastali, i to me je veoma boljelo: imali smo već mnogošta zajedničko.

M-ki je, međutim, s godinama postajao sve tužniji i sumorniji. Čama ga svladavala. Prije, u prvo vrijeme moga boravka u kaznionici, bio je razgovorljiviji, duša mu je ipak češće i više izbijala. Kad sam ušao, živio je već treću godinu na robiji. Isprva se mnogo

zanimao za ono što se za tih dviju godina dogodilo u svijetu i o čemu, sjedeći u kaznionici, nije imao ni pojma; ispitivao me, slušao, uzrujavao se. Ali potkraj, s godinama, sve mu se to počelo nekako skupljati unutra, na srcu. Žeravica se pokrivala pepelom. Ogorčenost je u njemu rasla sve više. »*Je hai's ces brigands*« — ponavljao mi je često, s mržnjom gledajući robijaše koje sam već bio dospio da bliže upoznam, i nikakvi moji dokazi u njihovu korist nisu djelovali na njega. Nije razumijevao što govorim, ali je gdjekad rastreseno povlađivao; a već sutradan ponavljao je opet: »*Je hai's ces brigands*«. Uzgred: često sam s njim razgovarao francuski, i zato nas jedan nadglednik nad radovima, inženjerski vojnik Dranišnikov, ne znam po kakvom dovijanju, prozvao feršelima.

M-ki se zanosio jedino onda kad bi spominjao svoju majku. »Stara je, bolesna — govorio mi je — voli mene nego išta na svijetu, a ja ovdje ne znam je li živa ili nije. Dosta joj je već to što je znala kako su me tjerali kroz šibe« … M-ki nije bio plemić, pa je prije progonstva tjelesno kažnjen. Kad se sjećao toga, stiskao je zube i nastojao da gleda u stranu. U posljednje je vrijeme sve češće hodao sam.

Jedno prijepodne, prije dvanaest sati, pozvali ga upravitelju. Upravitelj izišao pred njega veselo se smješkajući.

— Pa, M-ki, šta si noćas sanjao? — zapita ga.

»Sav sam zadrhtao — pripovijedao je Mki kad se vratio. — Kao da su mi srce proboli.«

— Sanjao sam da sam dobio pismo od matere — odgovori.

— Ljepše, ljepše! — odvrati upravitelj. — Ti si slobodan! Tvoja je mati molila… molba joj je uslišana. Evo ti njeno pismo, a evo i nalog o tebi. Odmah ćeš izići iz kaznionice.

Vratio se blijed, još se nije bio snašao od vijesti. Čestitali smo mu. Stiskao nam je ruke drhtavim, ohladnjelim rukama. Mnogi su mu kažnjenici čestitali također i radovali se njegovoj sreći.

Izišao je kao naseljenik i ostao u našem gradu. Isprva je često dolazio u kaznionicu i, kad je mogao, javljao nam različite novosti. Osobito su ga zanimale političke novosti.

Od druge četvorice, to jest osim M-koga, T-koga, B-koga i Ž-koga, dvojica su bila još vrlo mladi ljudi, poslani na kratke rokove, slabo obrazovani ali pošteni, priprosti, iskreni. Treći, Ačukovski, bio

je već odviše priprost i u njemu nije bilo ničega osobitog, ali četvrti, B-m, čovjek već vremešan, svih nas se doimao vrlo neugodno. Ne znam kako je dospio u odjeljenje takvih prestupnika, a i sam je to poricao. To je bila prosta malograđanska duša, s navikama i načelima kramara, koji se obogatio zakinutim kopjejkama. Bio je bez ikakve naobrazbe i nije se zanimao ni za što osim svoga zanata. Bio je soboslikar, ali izvanredan, sjajan. Ubrzo je vlast doznala za njegove sposobnosti i cijeli je grad počeo tražiti B-ma da slika zidove i stropove. Za dvije godine oslikao je gotovo sve erarske stanove. Vlasnici stanova plaćali su mu sami, pa on nije živio siromaški. Ali najljepše je bilo to što su na rad s njim počeli slati i njegove drugove. Od onih koji su redovno išli s njim na rad dvojica su izučila kod njega zanat, i jedan od njih, T-ževski, nije slikao lošije od njega. I naš major-upravitelj, koji je također stanovao u erarskoj kući, zovnuo je B-ma i naložio mu da mu oslika sve zidove i stropove. Tu se B-m i potrudio: general-gubernatorov dom nije bio tako oslikan. Kuća je bila drvena, prizemna, prilično trošna i izvanredno prljava izvana; ali nutrina je bila oslikana kao u dvoru, i major se oduševio… Trljao je ruke i priklapao da će se sada svakako oženiti; »kraj takva stana ne možeš da se ne oženiš«, dometao je vrlo ozbiljno. S B-mom je bio sve zadovoljniji, a zbog njega i s drugima koji su radili s njim. Rad je potrajao cijeli mjesec dana. U tom je mjesecu major sasvim promijenio mišljenje o svim našima i počeo ih zaštićivati. Došlo je dotle da je jednom iznenada pozvao iz kaznionice Ž-ga.

— Žki — reći će — ja sam tebe uvrijedio. Nepravo sam te išibao, znam to. Kajem se. Razumiješ li ti to? Ja, ja, ja se kajem!

Ž-ki je odgovorio da razumije.

— Razumiješ li da sam te ja, ja, tvoj poglavar, dozvao zato da te zamolim za oproštenje? Osjećaš li ti to? Tko si ti preda mnom? Crv! Manje nego crv: ti si kažnjenik! A ja sam po božjoj milosti[42] major. Major! Razumiješ li ti to?

Ž-ki je odgovorio da i to razumije.

— Eto, sada se, dakle, mirim s tobom. Ali osjećaš li, osjećaš li ti to potpuno, u svoj potpunosti? Jesi li sposoban da to razumiješ i osjetiš? Razmisli samo: ja, ja major! … i tako dalje.

Ž-ki mi je sam opisao cijelu tu scenu. Bilo je, dakle, i u tom pijanom, tričavom i nevaljalom čovjeku ljudskog čuvstva. Kad se imaju na umu njegovi pojmovi i obrazovanost, takav se postupak mogao smatrati gotovo velikodušnim. Ipak, možda je tome mnogo pridonijelo pijano stanje.

San mu se nije ostvario: nije se oženio, premda se već doista, bio odlučio kad su mu dokraja uredili stan. Mjesto ženidbe dospio je pred sud, pa su mu naredili da dade ostavku. Tu su mu prikrpili i sve stare grijehe. Prije je u tom gradu bio, sjećaju se, upravitelj policije… Udarac ga je stigao iznenada. U kaznionici su se neizmjerno obradovali toj vijesti. To je bio blagdan, slavlje! Major se, kažu, derao kao baba i gorke suze lio. Ali nije mogao ništa. Podnio je ostavku, prodao svoja dva sivca, pa cijeli imutak i zapao čak u siromaštvo. Sretali smo ga kasnije u civilnu iznošenom kaputu, s kapom i kokardicom na njoj. Pakosno je gledao kažnjenike. Ali sav je njegov čar nestao čim je skinuo mundir. U mundiru je bio strah i trepet, bog. U kaputu je odjednom postao nitko i ništa pa je bio nalik na lakaja. Začudo, koliko u takvih ljudi čini mundir.

IX

BIJEG

Uskoro nakon smjenjivanja majora-upravitelja zbile su se korjenite promjene u našoj kaznionici. Robiju su dokinuli i mjesto nje osnovali kažnjenicku četu pod vojnom oblašću, na osnovi kažnjeničkih četa u Rusiji. To je značilo da prognanike robijaše drugog odjeljenja nisu više dovodili u našu kaznionicu. Kaznionica se od tog vremena stala naseljavati samo kažnjenicima vojne oblasti, dakle ljudima koji nisu izgubili staleška prava, istim onakvim vojnicima kakvi su i svi vojnici, samo onima koji su kažnjeni pa dolaze na kratke rokove (najviše do šest godina), a kad iziđu iz kaznionice, ulaze opet u svoje bataljone kao redovi kakvi su bili i prije. Ali one koji su se u kaznionicu vraćali zbog ponovnih prestupaka kažnjavali su, kao i prije, sa dvadeset godina. Istina, kod nas je i prije te promjene bio odjeljak za kažnjenike vojnog razreda, ali su oni živjeli s nama zbog toga što za njih nije bilo drugoga

mjesta. A sada je cijela kaznionica postala taj vojni razred. Razumije se samo po sebi da su pređašnji robijaši, pravi građanski robijaši, lišeni svih svojih prava, ožigosani i obrijane glave, odležali kaznu u kaznionici do kraja; novi nisu dolazili, a koji su ostali, malopomalo su odležavali svoj rok i odlazili, tako da za desetak godina nije u našoj kaznionici mogao preostati nijedan kažnjenik. Zasebni odio ostao je također u kaznionici i u nj su još pokatkad dopremali teške zločince iz vojne oblasti, doklegod nisu u Sibiriji otpočeli najteži robijaški radovi.

Tako nam se život nastavljao zapravo kao i prije: jednaka opskrba, jednak rad i gotovo jednaki red, samo se vlast izmijenila i zamrsila. Imenovan je viši časnik, četni komandant i osim toga četiri niža časnika koji su redom dežurali po kaznionici. Dokinuli su i invalide: mjesto njih uveli su dvanaest potčasnika i oružara. Uveli su odjele po deset ljudi, i razvodnike od samih kažnjenika. Akim Akimič odmah je postao razvodnik. Sva ta nova organizacija i cijela kaznionica sa svim svojim šaržama i kažnjenicima ostali su kao i prije pod upravom zapovjednika kao najvišeg poglavara. To je ujedno sve što se dogodilo.

Razumije se, kažnjenici su se isprva mnogo uzrujavali, raspravljali, nastojali da dokuče i prokljuju nove poglavare; ali kad su vidjeli da je zapravo sve ostalo kao i prije, odmah se umirili i naš je život potekao po starom. Ali glavno je to da su se svi oslobodili pređašnjeg majora; kao da su svi odahnuli i da je svima odlanulo. Nestalo je zaplašenih lica; svatko je sada znao da u slučaju potrebe može govoriti s poglavarom i da će nedužan jedino možda pogreškom biti kažnjen mjesto krivoga. Čak i rakija se kod nas prodavala dalje isto onako i uz iste uvjete kao i prije, mada su mjesto prijašnjih invalida došli potčasnici. Ti su se potčasnici većim dijelom pokazali čestiti, razboriti ljudi koji razumiju svoj položaj. Uostalom, neki su od njih isprva pokazivali težnju da se kočopere, te su zbog neiskusnosti, dabome, mislili da postupaju s kažnjenicima kao s vojnicima. Ali ubrzo su i oni shvatili šta je posrijedi. Drugima, koji predugo nisu shvaćali, sami su kažnjenici već objasnili suštinu svega. Bilo je prilično oštrih sukoba: zavedu, na primjer, i napiju potčasnika, a nakon toga jave njemu, dakako na svoj način, da je pio s njima, dakle… Završilo se time da su potčasnici ravnodušno

gledali, ili, točnije, nastojali da ne gledaju kako pronose posude i prodaju rakiju … Štaviše: kao i pređašnji invalidi, odlazili su i oni na trg i donosili kažnjenicima kolača, govedinu i sve drugo, to jest ono čega su se mogli prihvatiti bez velika rizika. Zašto se sve to tako promijenilo, zašto su uveli kažnjeničku četu, ne znam. To se dogodilo već posljednjih godina moje robije. Ali bilo mi je suđeno da još dvije godine prozivim uz taj novi poredak …

Bih li zapisivao čitav taj život, sve svoje godine u kaznionici? Ne kanim. Da pišem redom, uzastopce sve što se dogodilo i što sam vidio i što sam pretrpio za tih godina, mogao bih, dabome, napisati još tri-četiri puta više glava nego što sam dosad napisao. Ali takvo će opisivanje i nehotice postati najzad odviše jednolično. Svi će događaji biti odviše u istom tonu, pogotovo ako je čitalac iz onih glava koje su napisane već uspio da sebi stvori ponešto dovoljnu sliku o robijaškom životu drugog razreda. Želio sam da cijelu našu kaznionicu i sve što sam proživio za tih godina prikazem u jednoj preglednoj, jasnoj slici. Jesam li postigao tu svrhu, ne znam. A zapravo i nije moje da sudim o tome. Ali, uvjeren sam da bih s tim mogao i završiti. Uz to, i mene samoga zaokuplja gdjekad čama od tih uspomena. A teško da bih se mogao svega i sjetiti. Iduće su mi se godine nekako zbrisale iz sjećanja. Mnoge sam okolnosti, o tome sam uvjeren, sasvim pozaboravljao. Sjećam se, na primjer, da su sve te godine, zapravo vrlo slične jedna drugoj, prolazile tromo, tužno. Sjećam se da su ti dugi, dosadni dani bili tako jednolični, kao kad poslije kiše voda kaplje s krova kap po kap. Sjećam se da mi je jedino strastvena želja za uskrsnućem, obnovljenjem, novim životom, davala snage da čekam i da se nadam.

I najzad sam očvrsnuo: čekao sam, odbrojavao svaki dan, pa ne mareći za to što ih preostaje još tisuća, zadovoljan odbrojavo po jedan dan, ispraćao ga, sahranjivao i s nastankom drugog dana radovao se što ne preostaje više tisuća dana, nego devet stotina devedeset i devet. Sjećam se da sam cijelo to vrijeme, usprkos stotinama drugova, bio strašno usamljen, i napokon zavolio tu usamljenost. Usamljen duševno, promatrao sam cijeli svoj prošli život, pretresao sve do posljednjih sitnica, razmišljao o svojoj prošlosti, sudio sam sebi neumoljivo i strogo, a gdjekada čak i blagosivao sudbinu što mi je dosudila tu usamljenost bez koje ne bi

bilo ni toga suda o sebi, ni te stroge ocjene pređašnjega života. U kakvim je nadama zakucalo tada moje srce! Mislio sam, odlučio sam, prisizao sam sebi da u mom budućem životu neće više biti ni onih pogrešaka ni onih padova kakvih je bilo prije. Nacrtao sam sebi program cijele budućnosti i čvrsto odlučio da ga se držim. U meni se obnovila slijepa vjera da ću sve to izvršiti i da mogu izvršiti… Očekivao sam, dozivao slobodu da dođe što prije; htio sam ponovo sebe iskušati, u novoj borbi. Zaokupljala me gdjekada grčevita nestrpljivost… Ali bolno mi je sjećati se sada tadašnjeg svoga raspoloženja. Naravno, sve se to tiče samo mene … Ali sam zato to i zapisao, jer će sigurno svatko to razumjeti, jer se svakome mora dogoditi to isto ako zapadne u uze, na rok, u cvijetu mladosti i snage.

Ali što da govorim o tome!… Bolje je da pripovjedim još štogod i da ne završim preoštrim prekidom.

Palo mi je na pamet da će možda tkogod upitati: zar s robije nitko nije mogao pobjeći i zar za svih tih godina nitko nije pobjegao? Napisao sam već da kažnjenik, koji je dvije-tri godine proveo u kaznionici, započinje već da cijeni te godine i nehotice dolazi do zaključka da mu je bolje izdržati preostatak bez okapanja, bez opasnosti i onda zakonito izići kao naseljenik. Ali takav zaključak može da se rodi u glavi samo onom kažnjeniku koji nije dotjeran na dugi rok. Dugogodišnji kažnjenik bio bi možda voljan i da riskira … Ali kod nas se to nekako nije događalo. Ne znam jesu li se toliko bojali, je li paska bila osobito stroga, vojnička, ili u mnogome nije bio povoljan položaj našega grada (na stepi, otvoren) — teško je kazati. Mislim da su svi ti uzroci utjecali. I zaista, pobjeći je bilo poteško. Pa ipak se i za moga vremena dogodila jedna takva zgoda: dvojica su riskirala, i to čak između najtežih zločinaca …

Kad je major smijenjen, ostao je A-v (onaj koji je za njega uhodio u kaznionici) sam samcat, bez protekcije. Bio je još vrlo mlad, ali mu se narav s godinama ustaljivala i učvršćivala. Bio je, uopće, čovjek drzak, odrješit i čak veoma promišljen. Da ga oslobode, nastavio bi, doduše, da uhodi i da privređuje različitim podzemnim djelovanjima, ali sad više ne bi dopao šaka onako glupo i nepromišljeno kao prije, kad je svoju glupost platio progonstvom. Bavio se kod nas donekle i krivotvorenjem putnica. Ipak to ne tvrdim sigurno. Tako sam čuo od naših kažnjenika. Pričali su da je u toj struci radio još onda kad je

odlazio majoru-upravitelju u kuhinju, te je iz toga, razumije se, izvukao prihod koliki je samo mogao. Jednom riječju, on bi se vjerojatno odlučio na sve da promijeni svoju sudbinu.

Imao sam prilike da mu donekle upoznam dušu: njegov je cinizam prelazio u grozomornu drzovitost, u najhladniju porugu i pobuđivao neodoljivo gađenje. Čini mi se, kad bi baš poželio da ispije osminu rakije, a ta se osmina ne bi mogla dobiti drugačije nego da koga zakolje, on bi sigurno zaklao, samo ako bi se to moglo učiniti potajno, da nitko ne dozna. U kaznionici je naučio da proračunava. Na toga je, dakle, čovjeka obratio svoju pažnju kažnjenik u zasebnom odjeljku Kulikov.

Govorio sam već o Kulikovu. Nije bio mlad čovjek, ali strastven, žilav, jak, s izvanrednim i raznoličnim sposobnostima. U njemu je bilo snage i još je želio da se naživi; takvi ljudi sve do sijede starosti još uvijek žele da žive. I kad bih se čudio zašto kod nas ne bježe, razumije se, začudio bih se prvom Kulikovu. Ali Kulikov se odlučio. Tko je na koga od njih više utjecao: A-v na Kulikova ili Kulikov na A-va? — ne znam, ali su se našli kao rđa i gvožđe i u tom poslu bili prava slika i prilika. Sprijateljili su se. Čini mi se, Kulikov je računao da će A-v osigurati putnice. A-v je bio plemić, iz dobra društva — to je obećavalo neku raznolikost u budućim zgodama, samo ako se dokopaju Rusije. Tko bi znao kako su ugovorili i kakve su im bile nade; ali nade su im sigurno nadilazile običnu rutinu sibirskoga skitništva. Kulikov je bio po naravi glumac, mogao je odabirati mnoge i različite uloge u životu; mogao je u mnogo da se uzda, bar u raznoličnost. Takve je ljude morala daviti kaznionica. Oni se dogovorili da pobjegnu.

Ali bez stražara ne možeš uteći. Treba nagovoriti stražara da pobjegne s tobom. U jednom od bataljona koji su stajali u tvrđavi služio je neki Poljak, energičan čovjek, koji je možda zaslužio bolju sudbinu, vremešan već, kršan, ozbiljan. U mladosti, tek što je bio došao u Sibiriju na službu, pobjegao je zbog silne čežnje za domovinom. Uhvatili ga, kaznili i dvije godine držali u kažnjeničkim četama. Kad su ga vratili u vojnike, predomislio se i stao služiti revno, svesrdno. Za nagradu su ga imenovali razvodnikom. To je bio častoljubiv čovjek, samosvjestan, znao je svoju cijenu. Tako se i držao, tako i govorio, kao onaj koji zna svoju cijenu. Nekoliko sam ga

puta za tih godina sretao među našim pratiocima. Govorili su mi štošta o njemu i Poljaci. Učinilo mi se da se pređašnja čežnja pretvorila u njemu u mržnju, skrivenu, potmulu, neprekidnu. Taj se čovjek mogao odlučiti na sve, i Kulikov se nije prevario kad ga je odabrao za druga. Zvao se Koller. Dogovorili su se i urekli dan. Bilo je u lipnju, za vrućih dana. Klima je u tom gradu prilično jednaka; ljeti se vrijeme ustali, žega; a to skitnici i valja.

Razumije se, nisu se mogli uputit: pravo iz tvrđave; cijeli grad je na čistini, otvoren sa svih strana. Prilično daleko unaokolo nema šume. Trebalo se preobući u odjeću žitelja, a radi toga se prošuljati najprije u predgrađe, gdje je Kulikov odavno imao pribježište. Ne znam jesu li drugovima u predgrađu bili sve povjerili. Vjerojatno jesu. premda se to kasnije, u istrazi, nije sasvim razjasnilo. Te se godine u jednom zakutku u predgrađu tek nastanila jedna mlada, vrlo pristala djevojka, po nadimku Vanjka-Tanjka, koja je pobuđivala velike nade i donekle ih kasnije ostvarila. Zvali su je također: Vatra. Čini se da je i ona tu donekle sudjelovala. Kulikov se već godinu dana upropaštavao radi nje.

Naši junaci izišli su izjutra na razvod i vješto udesili da su ih s kažnjenikom Šilkinim, pećarom i gipsarom, otpravili da žbukaju prazne kasarne iz kojih su vojnici odavno već bili otišli u logore. A-v i Kulikov otputili se s njim kao nosači. Koller se našao u straži, a kako su za trojicu trebala dva pratioca, Kolleru su, kao starom službeniku i razvodniku, drage volje povjerili mlada regruta da ga on pouči i uputi u stražarski posao. Naši su bjegunci imali, dakle, vrlo jak utjecaj na Kollera, a on je valjda njima povjerovao kad se, nakon dugogodišnje i za posljednjih godina valjane službe, on, pametan, ozbiljan, promišljen čovjek odlučio da se povede za njima.

Došli su u kasarnu. Bilo je oko šest sati izjutra. Osim njih nije bilo nikoga. Kulikov i Av radili su po prilici jedan sat, a onda su rekli Šilkinu da će otići u radionicu, prvo zato da vide nekoga, a drugo da tom prilikom i ponesu nekakav alat koji im je nedostajao. Sa Šilkinom se morao posao izvesti lukavo, to jest što je moguće prirodnije. On je bio Moskovljanin, pećar po zanatu, moskovski mještanin, lukav, prepreden, pametan i nerazgovorljiv. Po vanjštini je bio kržljav i ispijen. Trebalo bi da uvijek bude u prsluku i haljetku, po moskovsku, ali je sudbina htjela drugačije, pa je nakon duga tumaranja svršio

kod nas zauvijek u zasebnom odjeljku, to jest u razredu najtežih vojničkih prestupnika. Čime je stekao takvu karijeru, ne znam; ali, osobito se nezadovoljstvo nije nikad opažalo na njemu; vladao se mirno i ujednačeno; samo se gdjekad opijao kao zemlja, ali se i onda dobro vladao. Nisu mu, naravno, povjerili tajnu, ali su njegove oči bile bistre. Samo se po sebi razumije, Kulikov mu je namignuo da idu po rakiju, koja je još jučer dobavljena u radionicu. To je Šilkina dirnulo; rastao se s njima, ništa ne sumnjajući, i ostao sa samim regrutićem, a Kulikov, A-v i Koller otišli su u predgrađe.

Prošlo je pola sata; odsutni se ne vraćaju, i odjednom se Šilkin trgnuo i počeo razmišljati. Našao se čovo u sto muka. Počeo se sjećati. Kulikov je bio nekako osobito raspoložen, Av kao da je dvaput šaputao s njim, bar mu je Kulikov dvaput mignuo, to je vidio; sada se svega toga sjeća. I na Kolleru se opažalo nešto; bar kad je odlazio s njima, počeo je upućivati regruta kako će se vladati za njegova izbivanja, a to nekako nije bilo sasvim prirodno, bar od Kollera. Jednom riječju, što se Šilkin više prisjećao, to je više sumnjao. Vrijeme međutim teče, oni se ne vraćaju; njegov je nemir dosegao vrhunac. Vrlo je dobro znao koliko riskira u tome: vlast bi mogla posumnjati na njega. Mogu pomisliti da je namjerno pustio drugove, po dogovoru s njima, pa ako zakasni i ne javi odmah da su Kulikov i A-v nestali, te bi sumnje postale još vjerojatnije. Ne smije gubiti vrijeme. Sjetio se da su u posljednje vrijeme Kulikov i A-v bili nekako osobito bliski, često su šaputali, često hodali za uzama, daleko od bilo čijih očiju. Sjetio se da je već i onda pomislio nešto o njima…

Pogleda ispitljivo svoga stražara; taj se nalaktio na pušku, zijeva i najnevinije čačka prstom po nosu, tako da ga Šilkin i nije udostojio da mu kaže svoje misli, nego mu naprosto reče neka pođe za njim u inženjersku radionicu. U radionici treba pitati jesu li onamo dolazili. Ali se pokazalo da ih ondje nije nitko vidio. Šilkinu se razbile sve sumnje: »Da su naprosto otišli u predgrađe da se napiju i probanče, što je Kulikov gdjekada činio — mislio je Šilkin — ni to nije moglo biti. Bili bi mu javili, jer to ne bi vrijedilo njemu tajiti.« Šilkin ostavi rad i, ne ulazeći u uze, uputi se u upravu.

Bilo je već gotovo devet sati kad je došao naredniku i javio mu šta je. Narednik se uplašio i isprva nije čak ni htio da vjeruje.

Razumije se, i Šilkin mu je sve to javio tek u obliku slutnje, sumnje. Narednik poleti ravno majoru. Major odmah komandantu. Za četvrt sata bile su već poduzete sve potrebne mjere. Javili su samomu general-gubernatoru. Prestupnici su bili teški i zbog njih bi mogli biti ozbiljno ukoreni iz Petrograda. Bilo opravdano ili ne bilo, A-va su ubrajali među političke prestupnike; Kulikov je bio iz »zasebnoga odjeljenja«, to jest arci-prestupnik, i uz to vojnički. Sve dotle još nije bilo primjera da bi netko pobjegao iz »zasebnog odjeljenja«. Sjetili su se tom prilikom da po propisima treba da uz svakoga kažnjenika iz svakog odjeljka budu po dva pratioca, ili bar po jedan za svakog. Tog se propisa nisu držali. Predstoje, dakle, neugodnosti. Razaslali su skoroteče po svim općinama, po svim okolnim mjestašcima, da jave o bjeguncima i da svagdje ostave njihov opis. Poslali su kozake u potjeru, u lov; javili i u susjedne kotare i gubernije… Jednom riječju, veoma se uplašili.

Međutim je kod nas u kaznionici nastalo drukčije uzbuđenje. Kako su pridolazili s rada, kažnjenici su odmah doznavali šta se dogodilo. Vijest je obletjela već sve. Svi su je dočekivali nekako neobično, pritajeno radosno. Svima je nekako zadrhtalo srce… Taj slučaj nije samo poremetio monotoni život u kaznionici i raskopao mravinjak, nego je bijeg, i još takav bijeg, nekako srodno odjeknuo u svim dušama i darnuo u njima u davno zaboravljene žice, u svim se srcima uzbibalo nešto kao nada, srčanost, mogućnost da promijene svoju sudbinu. »Ta pobjegli ljudi: zar ne?… « I svak se uz tu misao hrabrio i izazovno gledao druge. Svi se, bar, odjednom nekako uzoholili i počeli bahato gledati potčasnike.

Razumije se, u kaznionicu se odmah sletjeli poglavari. Dovezao se i sam komandant. Naši se ohrabrili i držali se junački, čak ponešto prezirno i nekako šutljivo, strogo ozbiljni, kao da kažu: »Znamo mi obaviti posao.« Dabome, kod nas su odmah naslutili sveopći pohod vlasti. Naslutili su također da će svakako biti pretrage, pa su unaprijed sve posakrivali. Znali su da je vlast u takvim prilikama uvijek naknadno pametna. Tako se i dogodilo: bio je veliki metež; sve su prekopali, sve pretražili i — ništa nisu našli, razumije se. Na popodnevni rad otpremili kažnjenike pod pojačanom pratnjom. Predveče su stražari počeli svaki čas zalaziti u kaznionicu, prebrojavali kažnjenike dvostruko više nego obično. Pri tom su se

prebrojali_ dvaput više nego obično. Zbog toga je opet nastalo komesanje: istjerali su sve na dvorište i izbrojili ponovno. Onda prebrojili još jedanput, po uzama… Jednom riječju, bilo je mnogo okapanja.

Ali kažnjenici se nisu zabrinuli. Svi su se držali izvanredno slobodno, i, kao što uvijek biva u takvim zgodama, vladali se neobično dostojanstveno cijele te večeri: »Ni za šta se, kao da kažu, ne možete zakvačiti.« Poglavari su, dabome, mislili: »Da nisu u kaznionici preostali saurotnici bjegunaca?« te naložili da se motri na kažnjenike i prisluškuje njihovu razgovoru. Ali kažnjenici su se samo smijali. »Zar je to takav posao da se ostavljaju saurotnici!« »Taj se posao obavlja tiho, a nikako drugačije.« »A i zar je takav čovjek Kulikov, zar je takav čovjek A-v, da u takvu poslu ne bi zameli trag? Uradili su majstorski, ni traga ni glasa. Propatio je taj svijet ljute muke; proći će kroz zatvorena vrata!« Jednom riječju, Kulikovu i A-vu porasla slava; svi su se njima ponosili. Osjećali su da će njihovo junačko djelo doprijeti do najdaljega robijaškog potomstva, preživjeti kaznionicu.

— Majstori! — govore jedni.

— Mislili, eto, da kod nas neće pobjeći. A pobjegli!… priklapaju drugi.

— Pobjegli! — javio se treći, nekako se gospodski ogledajući uokolo. — A tko je pobjegao!… Zar je tebi par?

U drugo bi vrijeme kažnjenik kojega se tiču te riječi zacijelo odgovorio na izazov i zaštitio svoju čast. Ali sada je skromno šutio. »Zaista, i nisu svi takvi kao Kulikov i A-v; pokaži se najprije…«

— Pa zašto mi, braćo, zaista i živimo ovdje? — prekida šutnju četvrti, koji skromno sjedi kraj kuhinjskoga prozora, govori pomalo pjevuckajući nekako raznježeno, ali potajno i samozadovoljno, i dlanom podnima obraz. — Šta smo mi ordje? Živjeli smo, a nismo ljudi, pomrli, a nismo pokojnici. Eeh!

— Posao nije cipela. Ne možeš ga zbaciti s noge. Šta je eeh?

— Pa eto, Kulikov … — upleo se jedan od žestokih, mlad, žutokljun momčić.

— Kulikov! — prihvatio odmah drugi, a prezirno po gledao ispod oka žutokljunoga momka. — Kulikov! — To dakle znači: ima li mnogo Kulikovih?

— Pa i A-v je, braćo, vještak, haj, vještak!

— Jošte kakav! Taj će i Kulikova omotati oko prsta. Kolut nema krajeva!

— A jesu li oni sada daleko odmakli, braćo, volio bih da znam…

I odmah potekao razgovor o tome jesu li daleko odmakli. I na koju su stranu krenuli. I kuda bi im najbolje bilo otići. I koja je općina najbliža. Našli se ljudi koji poznaju okolicu. Njih su radoznalo slušali. Govorili su o žiteljima susjednih sela i zaključili da to nije zgodan svijet. Blizu grada prepreden je narod! Neće oprostiti kažnjenicima, uhvatit će ih i predati.

— Ovdje, braćo, žive loši seljaci. Huuu, kakvi su seljaci!

— Nevaljali seljaci!

— Sibirac je lija. Ne padaj mu šaka, ubit će te.

— Da, ali naši…

— Dabome, tu već tko nadjača. I naši nisu baš takvi.

— Pa ako ne pomremo, čut ćemo.

— A šta si ti mislio? Da će ih uhvatiti?

— Mislim da ih neće žive uhvatiti! — prihvaća drugi iz među žestokih udarivši desnicom po stolu.

— Hm! Pa kako se već bude okrenulo.

— A evo šta ja, braćo, mislim — prihvaća Skuratov; — da sam ja skitnica, mene ne bi živa uhvatili!

— Zar tebe!

Nastaje smijeh, drugi se pričinjaju kao da neće ni da slušaju. Ali Skuratov se već i zagrijao.

— Ni živa me neće uhvatiti! — prihvaća on energično — to, braćo, često mislim u sebi i sam se sebi divim: provukao bih se valjda kroz pukotinu, a ne bi me uhvatili.

— Samo dok ogladniš, doći ćeš seljaku za kruhom.

Opći hohot.

— Za kruhom? Lažeš!

— A šta ti mlatiš jezikom? Ti i stric Vasja ubili ste kravlju smrt,[43] zato ste i dospjeli ovamo.

Hohot sve glasniji. Ozbiljni ljudi gledaju sve više negodujući.

— Ta lažeš! — viče Skuratov — to je o meni nalagao Mikitka, pa i nije o meni nego o Vaski, a mene onda prikrpili. Ja sam Moskovljanin

i od djetinjstva sam se uvještio u skitanju. Dok me je još pojac učio pismu, pa bi me povukao za uho: kazuj; »Pomiluj mja, Bože, po velicej milosti tvojej« i tako dalje… a ja kazujem za njim: »poveli mene k policiji po milosti tvojoj« i tako dalje… Evo, dakle, kako sam još od maloće počeo da radim.

Svi opet zahohotali. A Skuratovu je to i trebalo. On nije mogao da ne zbija budalaština. Nabrzo se okanili njega i prihvatili se opet ozbiljnih razgovora. Rasuđivali su najviše starci i poznavaoci. Nešto mlađi i mirniji samo se radovali gledajući njih i pružali glave da slušaju; u kuhinji se skupila velika grupa; razumije se, potčasnika tu nije bilo. Pred njima sve to ne bi govorili. Između onih koji se osobito raduju, opazio sam jednog Tatarina, Mametku, nevisoka rasta, krupnih jagodica, veoma smiješna lika. Nije gotovo ništa govorio ruski i nije razumijevao gotovo ništa od onoga što drugi govore, ali je isto onako pružao iza drugih glavu i slušao, uživajući slušao.

— Šta je, Mametka, jakši[44] — zakvačio se za nj od besposlice Skuratov kojega su svi bili odbacili.

— Jakši! Uh, jakši! — promrmljao i sav oživio Mametka, klimajući Skuratovu svojom smiješnom glavom — jakši!

— Neće ih uhvatiti? Jok?

— Jok, jok! — I Mametka zabrbljao opet, ali sada se razmahuje rukama.

— No, pa jakši!

I Skuratov ga kvrcnuo po kapi te mu je nabio na oči, izišao najveselije volje iz kuhinje i ostavio Mametku pomalo začuđenog.

Cijelu sedmicu dana trajale su strogosti u kaznionici, a pojačane potjere i potrage po okolici. Ne znam kako, ali kažnjenici su odmah i točno dobivali sve vijesti o manevrima vlasti izvan kaznionice. Prvih su dana sve vijesti bile u korist bjeguncima: ni traga ni glasa, kao da ih je zemlja progutala. Naši se samo smijuckali. Nestala svaka briga za sudbinu bjegunaca. »Ništa neće naći, nikoga neće uhvatiti!« govorili su kod nas zadovoljni sobom.

— Nema ništa; budalaština!

— Zbogom, do nevidiša!

Znali su kod nas da su digli sve okolne seljake, te paze na sva sumnjiva mjesta, sve šume, sve uvale.

— Besmislica! — govorili naši i podsmijevali se — oni zacijelo imaju čovjeka kod kojega sada žive.

— Svakako imaju! — govore drugi — nisu oni takvi ljudi, svi su unaprijed pripravni.

Pošli i dalje da nagađaju: počeli govoriti da bjegunci možda još i sada sjede u predgrađu, čekaju gdjegod u podrumu dok ne prođe uzbuna i kosa im ne poraste. Proživjet će ondje pol godine, godinu dana, a onda će poći…

Jednom riječju, svi su bili u nekom raspoloženju kao u romanu. Kad odjednom, nekih osam dana poslije bijega, pukao glas da su im natragali trag. Razumije se, odmah je s prezirom odbijena ta nesklapna vijest. Ali te iste večeri glas je potvrđen. Kažnjenici se počeli uzrujavati. Sutradan ujutro počelo se govoriti po gradu da su ih uhvatili te ih dovode. Poslije objeda doznalo se još više potankosti; uhvatili su ih sedamdeset vrsta odatle, u nekom selu. Napokon je stigla točna vijest. Stražmeštar se vratio od majora i izjavio pouzdano da će ih predveče dovesti ravno u stražarnicu kod kaznionice. Nije se više moglo sumnjati.

Teško je ispričati kako se ta vijest dojmila kažnjenika. U prvi mah kao da su se svi rasrdili, onda se snuždili. Onda se promolila neka težnja za porugom. Stali se smijati, ali ne više onima koji hvataju nego uhvaćenima, isprva malo njih, zatim gotovo svi, osim nekih ozbiljnih i tvrdih koji su mislili samostalno i nisu ih bunile poruge. Oni su prezirno gledali lakoumnost mase i šutjeli.

Jednom riječju, koliko su prije Kulikova i A-va uznosili, sada su ih ponizivali, čak i uživajući ponizivali. Baš kao da su nečim sve uvrijedili. Pripovijedali su prezirno da su neobično poželjeli jesti, da nisu otrpjeli glad te su otišli u selo, seljacima, da mole kruha. To je već bio posljednji stupanj poniženja za skitnicu.

Ali te pripovijesti nisu bile istinite. Bjegunce su bili natragali; oni se sakrili u šumi, a šumu sa svih strana opkolili. Kad su vidjeli da se ne mogu spasti, predali se sami. Ništa im drugo nije preostalo.

Ali kad su ih naveče zaista doveli, svezanih ruku i nogu, sa žandarima, povrvjeli svi robijaši prema vrljikama da gledaju šta će od njih raditi. Razumije se, nisu ništa vidjeli, nego samo majorovu i komandantovu kočiju pred stražarnicom. Bjegunce zatvorili u samicu, okovali i odmah sutradan predali sudu.

Poruge i prezir kažnjenika nabrzo prestadoše i sami. Doznali su potanje, doznali da se nije moglo ništa drugo nego se predati, i svi počeli sa simpatijama pratiti kako dalje proces teče pred sudom.

— Odrapit će im tisuću — govore jedni.

— Otkud tisuću! — govore drugi — utuči će ih. A-vu će možda tisuću, ali onoga će utuči, jer je, braco moj, iz zasebnoga odjeljka.

Ali nisu pogodili. A-va je dopalo svega pet stotina; uzeli su u obzir njegovo dotadašnje dobro vladanje i što je to prvi prestupak. Kulikovu su dali, čini mi se, tisuću i po. Izbili su ih prilično milosrdno. Kao razboriti ljudi nisu pred sudom nikoga upleli, govorili su jasno, točno, kazali da su pobjegli ravno iz tvrđave, nisu zalazili nikamo. Najviše mi je bilo žao Kollera: sve je izgubio, posljednje svoje nade, izvukao više od svih, čini mi se dvije tisuće, te ga otpremili nekamo za kažnjenika, ali ne u našu kaznionicu. A-va su kaznili slabo, požalili ga; pomogli su tome liječnici. Ali se on junačio i na sav glas govorio u bolnici da se sada već na sve dao, na sve je pripravan i još će štošta uraditi. Kulikov se vladao kao i prije, to jest ozbiljno, pristojno, i kad se nakon kazne vratio u kaznionicu, bio je naoko takav kao da nikad nije ni odlazio. Ali nisu ga tako gledali kažnjenici: mada je Kulikov uvijek i svagdje znao da se drži, kažnjenici ga prestadoše nekako u duši cijeniti, počeli se prema njemu vladati kao prema sasvim jednakom. Jednom riječju, od toga je bijega Kulikovu veoma potamnjela slava. Tako mnogo znači među ljudima uspjeh.

X

ODLAZAK S ROBIJE

Sve se to dogodilo već posljednje godine moga robijanja. Te se posljednje godine sjećam gotovo isto kao i prve, osobito posljednjih dana u kaznionici. Ali šta bih i govorio o potankostima! Sjećam se samo kako mi je te godine, uza svu moju nestrpljivost da se što prije završi rok, lakše bilo živjeti nego svih pređašnjih godina progonstva. Prvo, među kažnjenicima sam već imao mnogo prijatelja i drugova koji su napokon zaključili da sam dobar čovjek. Mnogi su mi od njih bili odani i iskreno me voljeli. Pionir je gotovo zaplakao kad je mene i moga druga pratio iz kaznionice, i, kad smo mi, zatim, već nakon

izlaza, još cijeli mjesec dana živjeli u tom gradu, u jednoj erarskoj zgradi, dolazio gotovo svaki dan tek da nas pogleda. Ali bilo je i surovih lica, neprijaznih sve do kraja, kojima je, čini se, teško bilo progovoriti sa mnom i riječ — bog bi znao zašto. Činilo se da između nas stoji neka pregrada.

U posljednje sam vrijeme imao uopće više olakšica nego za sve vrijeme robovanja. U tom su mi se gradu među vojnim službenicima našli znanci, i čak nekadašnji školski drugovi. Obnovio sam druženje s njima. Uz njihovu pomoć smogao sam više novaca, mogao sam pisati u zavičaj, a dolazio sam i do knjiga. Već nekoliko godina nisam pročitao nijedne knjige, i teško je opisati onaj neobičan dojam i uzbuđenje poslije prve knjige pročitane u kaznionici. Sjećam se, počeo sam čitati navečer kad su zatvorili uze, i čitao sam cijelu noć do zore. Bio je jedan broj nekog časopisa. Kao da mi je doletjela vijest s drugoga svijeta; sav pređašnji život jasno i bistro iskrsnuo je preda mnom, i ja sam nastojao da po pročitanom pogodim jesam li mnogo zaostao za tim životom. Jesu li mnogo proživjeli oni ondje dok mene nema, šta ih sada uzbuđuje, kakva ih pitanja sada zanimaju? Hvatao sam se za riječi, čitao između redaka, nastojao da nalazim tajnovit smisao, aluzije na prošlost; tražio sam tragove onoga što je prije, za moje vrijeme, uzbuđivalo ljude, i kako mi je tužno bilo sada u zbilji priznati koliko sam postao tuđinac u novom životu, odrezani komad. Treba se priučavati na novo, upoznavati se s novim naraštajem. Osobito sam se bacio na članak pod kojim sam našao ime znanca, nekad bliskoga …

Ali, već se ore i nova imena: javili se novi trudbenici, i ja sam se pomamno žurio da se s njima upoznam, pa mi je bilo žao što je preda mnom tako malo knjiga i što je tako teško doći do njih. A prije, za prijašnjega majora-upravitelja, bilo je čak i opasno nositi knjige u kaznionicu. U slučaju pretrage ispitivali bi zacijelo: »Otkud knjige? Gdje si ih dobio? Imaš, dakle, veza?…« A šta sam mogao da odgovaram na takva pitanja? I zato sam, živeći bez knjiga, i nehotice ronio u sebe, zadavao sebi pitanja, nastojao da ih riješim, mučio se njima gdjekad … Ali sve se to i ne može ispripovijedati!…

Ušao sam u kaznionicu zimi, i zato isto tako zimi treba da budem oslobođen, onoga istog dana u mjesecu kad sam došao. Kako sam nestrpljivo očekivao zimu, kako sam uživajući gledao potkraj ljeta

kako vene list na drvetu i kako se trava suši na stepi. Ali, eto, već i prošlo ljeto, zahujao jesenski vjetar; evo već počeo da provijava prvi snijeg… Došla, napokon, ta zima, davno očekivana! Srce mi gdjekad počinjalo muklo i snažno kucati od velike slutnje o slobodi. Ali, začudo, što je dalje protjecalo vrijeme i što se više približavao rok, to sam postajao sve strpljiviji. Posljednjih dana čak sam se začudio i prekorio se: učinilo mi se da sam postao posve hladnokrvan i ravnodušan. Mnogi kažnjenici, koji bi se u neradno vrijeme sastajali sa mnom, zapodijevali bi razgovor i čestitali mi:

— Eto ćete, prijatelju Aleksandre Petroviču, izići na slobodu, skoro, skoro. Ostavit ćete same nas sirotane.

— A šta, Martinove, hoćete li vi skoro? — odgovaram ja.

— Zar ja! Ah šta! Sedam ću godina izdirati…

I uzdahne za se, stane, pogleda rastreseno kao da se zagledava u budućnost…

Jest, mnogi su mi iskreno i radosno čestitali. Učinilo mi se kao da su se i svi počeli prijaznije vladati prema meni. Očito sam već postajao čovjek koji nije njihov; već su se rastajali sa mnom. K-činski, Poljak plemić, tih i krotak mladić, volio je kao i ja u neradno vrijeme mnogo hodati po dvorištu. Mislio je da će čistim zrakom i kretanjem očuvati zdravlje i naknaditi svu škodljivost zagušljivih kaznioničkih noći.

— Nestrpljivo očekujem vaš izlaz — rekao mi je smiješeći se kad sam ga jednom sreo na šetnji — kad iziđete, *onda ću znati da mi do izlaza preostaje točno* godina dana.

Spomenut ću ovdje uzgred da se, zbog maštanja i duge odvike, sloboda činila u nas u kaznionici nekako slobodnijom od istinske slobode, one koja zaista postoji u zbilji. Kažnjenici su preuveličavali pojam o zbiljskoj slobodi, a to je tako prirodno, tako prirođeno svakomu kažnjeniku. Kakav god odrpani časnički služak smatrao se kod nas gotovo za kralja, gotovo za ideal slobodna čovjeka, kad se usporedi s kažnjenicima, jer je hodao neobrijan, bez okova i bez pratnje.

Uoči posljednjeg dana, po sumraku, obišao sam posljednji put uz vrljike cijelu našu kaznionicu. Koliko sam tisuća puta obišao te vrljike za tih godina! Ovuda sam, iza uza, tumarao prve godine svoga robijanja, sam samcat, sirotan, utučen. Sjećam se kako sam tada

računao koliko mi ostaje tisuća dana. Gospode Bože, kako je to davno bilo! Evo ovdje, u ovom kutu, živio je u ropstvu naš orao; evo ovdje sam često sretao Petrova. I sada on ne odustaje od mene. Pritrkuje, te, kao da mi pogađa misli, šuteći ide pokraj mene i kao da se u sebi nečemu čudi.

U mislima sam se opraštao s tim potamnjelim uzama od sasječenih brvana. Kako su me se nemilo dojmile tada, u prvo vrijeme! Valjda su i one sada starije nego onda; ali to ne zapažam. I kolika je mladost uludo pokopana među tim stijenama, koliko je velikih snaga propalo ovdje utaman! Ta treba sve da se kaže: taj je narod bio neobičan narod. To možda i jesu najdarovitiji, najsnažniji ljudi od svega našeg naroda. Ali pogiboše uludo jake snage, pogiboše neprirodno, nezakonito, u nepovrat. A tko je kriv?

Jest, tko je kriv?

Sutradan izjutra, još prije polaska na rad, čim je stalo svitati, obišao sam sve uze da se oprostim od svih kažnjenika. Mnogo se žuljevitih, snažnih ruku pružilo prijazno prema meni. Neki su mi stiskali ruke sasvim drugarski, ali takvih nije bilo mnogo. Drugi su već vrlo dobro shvaćali da ću odmah biti posve drugačiji čovjek. Znali su da imam u gradu poznanstvo, da ću se odmah odavde otputiti *gospodi* i sjesti uz tu gospodu kao jednak. Razumijevali su to i opraštali se sa mnom doduše prijazno, doduše ljubazno, ali nipošto kao s drugom, nego kao s gospodinom. Gdjekoji su se odvraćali od mene i bahato odbijali da se sa mnom oproste. Neki čak i pogledali s nekakvom mržnjom.

Odbubnjao bubanj, i svi se otputili na rad, a ja ostao kod kuće. Sušilov je ustao toga jutra gotovo ranije od svih, te se sav upeo da dospije i meni skuhati čaj. Jadni Sušilov! Zaplakao kad sam mu poklonio svoje kažnjeničke tralje, košulje, ovoje ispod okova i nešto novaca. »Ne treba meni to, ne treba to! — govorio je i s teškom mukom suzdržavao svoje drhtave usne — kako će meni biti kad vas izgubim, Aleksandre Petroviču? S kim ću ovdje ostati kad vas ne bude?«

Posljednji put sam se oprostio i s Akimom Akimičem.

— Eto, i vi ćete skoro! — reći ću mu.

— Još dugo, još vrlo dugo moram biti ovdje — mrmljao je i stiskao mi ruku. Ja mu poletio, ogrlio ga i mi se poljubili.

Desetak časaka nakon odlaska kažnjenika, iziđosmo i mi iz kaznionice da se nikad ne vratimo u nju — ja i moj drug s kojim sam došao. Trebalo je da odemo ravno u kovačnicu da nam raskuju okove. Ali više nas nije pratio stražar s puškom: otišli smo s potčasnikom. Raskovali su nas sami naši kažnjenici u inženjerskoj radionici. Počekao sam dok ne raskuju druga, a onda prišao i sam nakovnju. Kovači me okrenuli da mi budu s leđa, digli mi odostrag nogu, metnuli je na nakovanj… Vrzli se, htjeli da urade spretnije, bolje.

— Klin, klin zavini najprvo!… — naređuje najstariji — namjesti ga, eto tako, dobro.. Udri sada čekićem …

Okovi spadoše. Digoh ih … Htio sam da ih podržim u ruci, da ih pogledam posljednji put. Kao da se čudim sada da su maloprije bili na mojim nogama.

— Pa zbogom! Zbogom! — govore kažnjenici otržitim, prostim, ali nekako zadovoljnim glasovima.

Jest, zbogom! Sloboda, nov život, uskrsnuće iz mrtvih… Divna li časa!

ZIMSKE NAPOMENE O LJETNIM DOJMOVIMA

GLAVA I
Mjesto predgovora

Evo već nekoliko mjeseci nagovarate me, prijatelji moji, da vam što prije opišem svoje dojmove iz tuđine, i ne slutite da me svojom molbom naprosto dovodite u nepriliku. Šta bih vam napisao? Šta bih vam pripovjedio novo, još nepoznato, još nepripovijedano? Tko od svih nas Rusa (to jest onih koji čitaju bar časopise) ne pozna Evropu dvaput bolje nego Rusiju? Dvaput, rekao sam ovdje iz obzira, a zacijelo i deset puta. Uz to, osim tih općih razmatranja, dobro znate da ja nemam ništa napose da pripovijedam, a još manje da čestito zapisujem, jer i sam nisam ništa čestito vidio, a što sam i vidio, nisam dospio razmotriti. Bio sam u Berlinu, Dresdenu, Wiesbadenu, Baden-Badenu, Kolnu, Parizu, Londonu, Luzernu, Ženevi, Đenovi, Firenzi, Milanu, Mlecima, Beču i još u drugim mjestima po dvaput, i sve sam to, sve to proputovao upravo za dva i pol mjeseca! Pa zar možeš išta čestito razgledati kad toliko proputuješ za dva i pol mjeseca? Sjećate se, plan puta sastavio sam još unaprijed u Petrogradu. U inozemstvu nisam bio nijednom dotada: težio sam onamo gotovo od najranijeg djetinjstva, još odonda dok nisam znao čitati nego sam za dugih zimskih večeri, otvorenih usta i zamirući od zanosa i strave, slušao kako roditelji za san čitaju romane Radcliffovičine,[45] zbog kojih sam kasnije u snu bulaznio u groznici. Iščupao sam se napokon i pošao u inozemstvo kad mi je bilo četrdeset godina; htio sam, razumije se, ne samo da razgledam što više, nego i da razgledam sve, svakako sve, bez obzira na vrijeme. Uz to nisam nikako bio kadar da hladnokrvno biram mjesta. Bože, koliko sam očekivao od toga puta! »Makar i ne razgledao ništa potanko, mislio sam, glavno je da sve vidim, da svagdje budem pa će se iz svega što budem vidio sastaviti neka cjelina, neka opća panorama. Sva će mi se ’zemlja svetih čudesa’[46] pokazati u jedan mah, iz ptičje perspektive, kao obećana zemlja. Jednom riječju, steći ću neki novi, divan, snažni dojam.« Ta za čim najviše tugujem sada, kad sjedim kod kuće i sjećam se svojih ljetnih putovanja. Ne tugujem

što nisam ništa razgledao potanko, nego što sam eto gotovo svagdje bio, a u Rimu na primjer nisam bio. A u Rimu bih možda promašio papu... Jednom riječju, obuzela me neka neutaživa žeđ za novim, za promjenom mjesta, za općim, sintetskim, panoramskim, perspektivnim dojmovima. Čemu se dakle nakon takvih priznanja nadate od mene? Šta ću vam pripovjediti? Šta ću predočiti? Panoramu, vidike? Štogod iz ptičje perspektive? Pa sigurno biste mi prvi rekli da sam visoko uzletio. Osim toga, držim sebe za savjesna čovjeka te ne bih nikako htio lagati, pa ni kao putopisac. A ako vam stanem prikazivati i opisivati, makar i samu panoramu, svakako ću slagati, i to ne zato što sam putnik, nego tako, naprosto zato što u mojim prilikama ne možeš da ne lažeš. Rasudite sami: Berlin me se, na primjer, najkiselije dojmio, te sam u njemu proveo samo dan i noć. Sada znam da sam skrivio Berlinu, i ne smijem odlučno tvrditi da se kiselo doima. Neka bar bude kiselo-slatko, a ne naprosto kiselo. A kako je nastala ta moja pogubna zabluda? Zacijelo tako što sam ja, koji bolujem na jetri, dva dana i dvije noći jurio željeznicom, po kiši i magli, do Berlina, i kad sam doputovao onamo, neispavan, žut, umoran, skrhan, odmah sam na prvi pogled opazio da je Berlin nevjerojatno nalik na Petrograd. Jednake ravne ulice, jednaki zadasi, jednaki (ta ne može se ni prebrojiti sve što je jednako!). Pi, bože moj — mislio sam — zar ti je vrijedilo krhati se dva dana i dvije noći u vagonu da vidiš ono isto od čega si pobjegao? Čak ni lipe mi se nisu svidjele,[47] a da njih očuva, Berlinac će žrtvovati sve svoje najdraže, možda čak i svoj ustav; a šta je Berlincu draže nego njegov ustav? Uz to su mi se sami Berlinci, svi do jednoga, činili takvim Nijemcima, te nisam poletio ni na Kaulbachove freske[48] (o, strahote!) nego sam brže-bolje umaknuo u Dresden, potpuno uvjeren da se na Nijemca moraš napose naviknuti, a ako se ne navikneš, teško ćeš ga podnijeti u velikim masama. U Dresdenu sam skrivio čak i Nijemcima: odjednom mi se pričinilo, čim sam izišao na ulicu, da ništa nije ružnije od drezdenskih žena, i da bi se sam pjesnik ljubavi Vsevolod Krestovski,[49] najuvjereniji i najveseliji ruski pjesnik, ovdje sasvim zbunio, pa i možda posumnjao u svoj poziv. Uvidio sam dakako u isti čas da je to besmislica i da on ni u kakvim

prilikama ne bi mogao posumnjati u svoj poziv. Za dva sata sve mi se razjasnilo: kad sam se vratio u svoju sobu u svratištu i pred ogledalom isplazio jezik, uvjerio sam se da je moj sud o drezdenskim damama najcrnja kleveta. Jezik mi je bio žut, loš.. »Pa zar čovjek, taj car prirode, toliko ovisi o svojoj jetri — pomislih — kolike li bijede!« S tim sam se utješnim mislima otputio u Köln. Priznajem, mnogo sam očekivao od stolne crkve; sa strahopoštovanjem sam je crtao još u mladosti, kad sam učio arhitekturu. Na ponovnom prolasku kroz Köln, to jest nakon mjesec dana, kad sam na povratku iz Pariza po drugi put vidio stolnu crkvu, htio sam »klečeći da je molim za oproštenje« što joj prvi put nisam dokučio krasotu, baš kao što je Karamzin,[50] s istom takvom svrhom, kleknuo pred slap Rajne. A uza sve to sada mi se, prvi put, stolna crkva nije nikako svidjela, učinilo mi se da je to samo čipka, galanterijska stvarca, kao što je pritiskivač papira na pisaćem stolu, visoka sedamdesetak hvati. »Malo ima veličanstvenoga«, zaključio sam isto onako kako su nekad naši djedovi zaključili o Puškinu: »Prelako, kažu, pjeva, malo ima uzvišenoga«. Mislim da su na taj moj prvi zaključak utjecale dvije okolnosti, i to prvo: Eau de Cologne. Giovanni Maria Farina odmah je uz katedralu, pa u kakvom mu drago hotelu ti odsjeo, u kakvom mu drago raspoloženju bio, kako god se ti krio od svojih neprijatelja i od Giovanni Maria Farina[51] napose, njegovi će vas agenti svakako naći, a onda: »Eau de Cologne ou la vie!«[52] — jedno od dvoga, trećega nema. Ne mogu tvrditi baš odlučno da i izvikuju upravo te riječi: »eau de Cologne ou la vie!« ali, tko bi znao — možda i izvikuju. Sjećam se, meni se onda sve nešto pričinjalo i pričujavalo. Druga okolnost, koja me je rasrdila i učinila nepravednim, bio je novi kelnski most. Most je dakako izvrstan i grad se s pravom ponosi njime, ali meni se učinilo da se odviše ponosi. Razumije se, odmah sam se na to rasrdio. Uz to, ubirač mostarine pri ulazu na taj divni most nije mi nipošto morao tu razumnu carinu uzimati tako kao da uzima globu za neku krivicu, koje nisam svjestan. Ne znam, ali meni se učinilo da se Nijemac razmeće. »Zacijelo se dosjetio da sam stranac, i baš Rus«, pomislih. Bar oči njegove samo što nisu izrekle: »Vidiš naš most, jadni Ruse — a ti si

crv spram našega mosta i spram svakoga Nijemca, jer ti nemaš takva mosta.« Priznajte i sami da je to uvreda. Nijemac to dabome nije govorio, možda mu čak nije bilo ni na pameti, ali svejedno: tada sam bio tako uvjeren da baš to hoće da kaže, da sam sasvim uskipio. »Do vraga, mislio sam, mi smo izumjeli samovar... mi imamo časopisa... kod nas izrađuju časničku opremu... kod nas...« Jednom riječju, rasrdio sam se, kupio bočicu Eau de Colognea (od koje nisam nikako mogao da se izbavim) i odmah odjurio u Pariz, nadajući se da će Francuzi biti mnogo ugodniji i zanimljiviji. Prosudite sada sami: da sam se svladao, da u Berlinu nisam proveo jedan dan nego tjedan dana, u Dresdenu isto toliko, u Kolnu recimo makar i tri dana, pa makar i dva, zacijelo bih po drugi, po treći put pogledao iste stvari drugačijim očima i stvorio o njima doličniji sud. Pa i zraka sunčana, kakva god obična sunčana zraka, značila je mnogo: da je sjala nad katedralom, kao što je sjala za mojega drugoga dolaska u grad Köln, zacijelo bi mi se i građevina ukazala u svome pravom svjetlu, a ne onako kao onoga tmurnog i čak ponešto kišovitog jutra, koje je u meni moglo izazvati samo provalu uvrijeđenog patriotizma. Iz toga, naravno, ne treba nipošto zaključiti da se patriotizam rađa samo za loša vremena. Vidite, dakle, prijatelji moji: za dva i pol mjeseca ne može se sve valjano razgledati i ja vam ne mogu dati najtočnijih obavijesti. Preko volje moram gdjekad govoriti neistinu, pa zato...

Ali tu me zaustavljate. Kažete da vam ovaj put ne treba točnih obavijesti, da ćete ih za nuždu naći u Reichardovu[53] vodiču, nego da bi naprotiv bilo upravo lijepo kad ne bi svaki putnik letio toliko za apsolutnom istinitošću (koju gotovo nikad nije ni kadar da postigne), koliko za iskrenošću; kad se ne bi bojao da pokadšto ne skrije gdjekoji svoj intimni dojam ili doživljaj, makar mu i ne bio na veliku diku, i kad se ne bi obavještavao kod poznatih autoriteta da preispita svoje zaključke. Jednom riječju, da vas zanimaju samo moja osobna ali iskrena zapažanja.

A! kličem ja, zanimaju vas dakle obične brbljarije, lake crtice, lični dojmovi, letimice pohvatani. Slažem se s tim, i odmah ću se obavijestiti iz mojih zabilježaka. Nastojat ću i da budem prostodušan koliko mogu. Samo, molim, imajte na umu da će možda vrlo mnogo

od onoga što ću vam sada napisati biti pogrešno. Razumije se, neće sve biti pogrešno. Ta ne možeš pogriješiti, na primjer, u takvim činjenicama da u Parizu ima Notre Dame[54] i Bal Mabille.[55] Osobito ovu posljednju činjenicu toliko posvjedočavaju svi Rusi koji su pisali o Parizu, da se o njoj gotovo i ne može više sumnjati. U tome možda i neću pogriješiti, a uostalom, u strogom značenju riječi, ne jamčim ni za to. Kažu, eto, ne možeš biti u Rimu a da ne vidiš Petrovu crkvu. A zamislite: bio sam u Londonu i nisam vidio Pavla. Zaista nisam vidio. Crkvu sv. Pavla nisam vidio. Razlika je, razumije se, između Petra i Pavla ali ipak nekako ne dolikuje putniku. To vam je moj prvi doživljaj, koji baš nije na diku. (Zapravo sam je vidio iz daljine od dvjesta hvati, ali sam se žurio u Pentonville,[56] pa sam odustao i provezao se.) Ali da nastavim, da nastavim! I znate: ta nisam se samo vozio i gledao iz ptičje perspektive. (Iz ptičje perspektive ne znači s visine. To je graditeljski izraz, vi znate.) Cio mjesec, izuzevši osam dana provedenih u Londonu, proživio sam u Parizu. Napisat ću vam dakle štogod o Parizu, jer njega sam ipak razgledao bolje nego katedralu sv. Pavla ili drezdenske dame. Započinjem dakle.

GLAVA II
U vagonu

»Francuz nema razbora, a i držao bi za svoju najveću nesreću da ga ima.« Tu je frazu još u prošlom stoljeću napisao Fonvizin,[57] i, bože moj, kako ju je očito veselo napisao! Kladim se da mu je srce kucalo od zadovoljstva kad ju je pisao. I tko zna, možda smo je svi mi poslije Fonvizina, tri-četiri naraštaja zaredom, čitali s nekom slašću. U svim takvim frazama koje pogađaju strance, a na takve i sada nailazimo, ima za nas Ruse neke neodoljive draži. Razumije se, samo duboko skriveno, štoviše gdjekad skriveno i od nas samih. Tu se osjeća neka osveta za nešto što je prošlo i što ne valja. To čuvstvo možda i nije dobro, ali sam nekako uvjeren da ga ima gotovo u svakom od nas. Grdimo dabome kad nas za to okrivljuju, i pri tom se nipošto ne pretvaramo, ali ipak mislim da je i sam Bjelinski

bio u tom smislu potajni slavenofil. Sjećam se tada, prije petnaestak godina kad sam poznavao Bjelinskoga, sjećam se s kolikim se strahopoštovanjem, koje je prelazilo čak u krajnost, sve to tadašnje društvo klanjalo Zapadu, zapravo najviše Francuskoj. Onda je Francuska bila u modi[58] — to je bilo četrdeset i šeste godine. I nisu, na primjer, obožavali takva imena kao George Sand, Proudhon i drugi, ni cijenili ljude kao što su bili Louis Blanc,[59] Ledru-Rollin[60] i tako dalje. Ne, nego nekakve šmrkavce, najjadnijih imena, koji su kukavički uzmakli čim je kasnije na njih došao red. I ti su bili u velikoj časti. I od njih se očekivalo nešto veliko u budućoj službi čovječanstvu. O nekima se od njih govorilo šapćući, iz osobitog strahopoštovanja... I šta? U životu nisam sreo strastvenijega Rusa nego što je bio Bjelinski, premda se prije njega možda jedini Čaadajev tako smiono,[61] a pokadšto i slijepo, kao on, zgražao na mnogo naše rođeno i prezirao, čini se, sve što je rusko. Po nekim se podacima svemu tome sada domišljam i sjećam se. Tko dakle zna, možda se ta riječca Fonvizinova ni Bjelinskomu pokadšto nije činila odviše sablažnjivom. Ta ima časova, kad se i najpristojnije pa i zakonito tutorstvo ne sviđa osobito. O, zaboga, nemojte držati da ljubiti domovinu znači grditi strance i da ja baš tako mislim. Ne mislim nipošto tako i ne kanim da mislim, čak naprotiv. Žao mi je samo što sada nemam vremena da se razumljivije izjasnim.

Da, zbilja: ne mislite li da sam se mjesto u Pariz dao na rusku literaturu? Pišem kritički članak? Ne, to je, samo tako, od besposlice.

Prema svojoj zabilješci sjedim sad u vagonu i pripremam se za sutra na Eydtkuhnen, to jest na prvi dojam u inozemstvu, i srce mi čak pokadšto podrhtava. Evo sad ću napokon ugledati Evropu, ja koji sam besplodno sanjao o njoj gotovo četrdeset godina, ja koji sam još od šesnaeste godine i nadasve ozbiljno, kao Belopjatkin u Njekrasova,

U Švicarsku uteći htio,[62]

ali nisam utekao nego se sada evo vozim u »zemlju svetih čudesa«, u zemlju svojih tolikih dugih čama i očekivanja, tolikih

tvrdokornih vjerovanja. Bože, ta kakvi smo mi Rusi — sinulo mi gdjekada načas u pameti, sve u tom istom vagonu. Zar smo mi uopće Rusi? Zašto Evropa ima na nas, bili mi tko mu drago, takav jak, čaroban, zamaman utjecaj? To jest, ne govorim sad o onim Rusima koji su ondje ostali, o onim prostim Rusima kojima je ime pedeset milijuna, koje mi, sto tisuća ljudi, sve dosad vrlo ozbiljno ne držimo ni za koga i kojima se naši dubokoumni satirički listovi do današnjeg dana podsmijevaju zato što ne briju brade. Ne, sada govorim o našoj privilegiranoj gomilici. Ta sve, baš gotovo sve što kod nas ima obrazovanosti, nauke, umjetnosti, uljudnosti, čovječnosti, sve, ta sve je odande, iz one iste zemlje svetih čudesa! Ta cio je naš život još od najranijeg djetinjstva uređen u skladu s evropskim. Zar se itko od nas mogao oduprijeti tom utjecaju, zamami, pritisku? Kako se samo nismo još sasvim preporodili u Evropljane? Da se nismo preporodili, s tim će se, mislim, složiti svi, jedni radosno, drugi, razumije se, ogorčeni zbog toga čto nismo dorasli do preporoda. To je već nešto drugo. Govorim samo o činjenici da se nismo preporodili ni pod takvim neodoljivim utjecajima, i ne mogu razumjeti tu činjenicu. Ta nisu nas naše dadilje i dojkinje očuvale od preporoda. Žalosno je i smiješno zaista pomisliti, kad ne bi bilo Arine Rodionovne, dadilje Puškinove, da možda ne bismo imali Puškina. Ta to je besmislica. Zar nije besmislica? A šta ako zaista nije besmislica? Eto sada mnogo ruske djece voze na odgoj u Francusku, šta dakle ako su onamo odvezli kakvoga drugog Puškina, a ondje neće biti ni Arine Rodionovne, ni ruskoga govora od kolijevke. A nije li Puškin bio Rus! On, gospodičić, progledao je Pugačova i proniknuo u Pugačovljevu dušu, još tada kad nitko nije ni u što pronicao. On, aristokrat, nosio je u svojoj duši Belkina. Umjetničkom se snagom otrgnuo od svoje sredine i s gledišta narodnog duha osudio je u Onjeginu velikom osudom. Ta on je prorok i navjestitelj. Pa zar zaista ima neka kemijska veza čovječjeg duha s rođenom zemljom, da se nikako ne možeš od nje otrgnuti, pa ako se i otrgneš, ipak ćeš se vratiti. Nije nam uistinu s neba spalo slavenofilstvo, i premda je ono kasnije dobilo moskovski smjer, ipak je osnova toga smjera nešto šira od moskovske formule i možda se mnogo dublje ukorijenila u nekim srcima nego što se čini na prvi pogled. A i u moskovskim se srcima

ukorjenjuje možda prostranije od njihove formule. Kako li je teško u prvi se mah i pred samim sobom jasno izraziti. Gdjekoja se živa, snažna misao za tri pokoljenja ne razjašnjava, tako da joj kraj gdjekad nikako nije nalik na početak... I eto sve te puste misli preko volje su me zaokupljale pred Evropom u vagonu, uostalom, donekle od dosade i besposlice. Ta treba biti iskren! Do današnjeg dana kod nas razmišljaju o takvim pitanjima samo oni koji nemaju posla. Ah, kako je dosadna besposlica sjediti u vagonu, baš sasvim onako isto kako je kod nas u Rusiji dosadno živjeti bez svoga posla. Makar te i vozili, makar se i brinuli za tebe, makar te i uspavljivali gdjekada tako te ti se čini da i ne možeš ništa više ni željeti, ipak ti je čama, čama, baš zato što sam ništa ne radiš, što se odviše brinu za tebe, a ti sjedi i čekaj da te već jednom dovezu. Zaista, gdjekad bi iskočio iz vagona te sa strane, uz stroj, potrčao svojim nogama. Makar i gore bilo, makar od nenavike i sustao, zabludio, svejedno! Zbog toga idem sam, svojim nogama, zbog toga sam našao sebi posla i sâm ga radim, i zbog toga, ako se dogodi da se sukobe vagoni i polete naglavce, neću više sjediti zatvoren, skrštenih ruku, izdirati za tuđu krivicu.

Bog bi znao šta gdjekada ne smišljaš u besposlici!

A međutim se već mrači. U vagonima su počeli paliti svjetla. Meni sučelice smjestili se muž i žena, vremešni već, vlastelini, čini se da su dobri ljudi. Žure se na izložbu u London,[63] svega na nekoliko dana, a kod kuće su ostavili obitelj. S desne mi je strane Rus koji se deset punih godina bavi u Londonu trgovačkim poslovima, u poslovnici; sada je samo na dvije sedmice došao bio po poslu u Petrograd; sasvim je, čini se, izgubio pojam o čežnji za domovinom. S lijeve mi strane sjedi Englez čiste krvi, riđ, s engleskim razdjeljkom na glavi i napregnuto ozbiljan. Za cijelog puta nije ni s kim od nas progovorio ni cigle riječi ni na kojem jeziku, po danu je čitao i nije se odvajao od neke knjige s onim najsitnijim engleskim pismenima kakva mogu trpjeti jedino Englezi, i još ih hvaliti kako su zgodna; a čim je došlo deset sati naveče, izuo je odmah cipele i obuo papuče. Tako se valjda bio navikao za cijelog života, pa nije ni u vagonu htio mijenjati svoje navike. Ubrzo su svi zadrijemali; zviždukanje i lupkaranje stroja navodi na neki neodoljivi drijem. Sjedim, mislim te

mislim, dok nisam, i sam ne znam kako, domislio do onoga da »Francuz nema razbora«, čime sam i započeo ovu glavu. A znate li da me sve nešto kopka, dok ne stignemo do Pariza, da vam saopćim svoja vagonska razmišljanja, tako, u ime humanosti: ta ja sam se dosađivao u vagonu, pa se sada i vi dosađujte. Ali druge čitatelje treba izlučiti, i zato ću sva ta razmišljanja skupiti namjerno u zasebnu glavu i nazvati je izlišnom. Vi se s njom podosađujte, a drugi je kao izlišnu mogu i preskočiti. Sa čitaocem treba postupati oprezno i savjesno, a s prijateljima se može i ponešto naprečac. Dakle:

GLAVA III
i sasvim izlišna

To uostalom i nisu bila razmišljanja, nego tako neka razmatranja, samovoljni prikazi, pa i sanjarije »o onom, o ovom, a najviše ni o čemu«. Prvo, zašao sam u starinu i zamislio se najprije o čovjeku koji je sastavio spomenuti aforizam o francuskom razboru, nasumce se zamislio, baš u povodu tog aforizma. Taj je čovjek prema svojem vremenu bio veliki liberal. On je doduše za cijelog života, ne znam zašto, vukao na sebi francuski široki frak, puder i odostraga mali mač, za oznaku viteškog porijekla (kojega kod nas nije ni bilo), i za zaštitu svoje osobne časti u predsoblju kod Potemkina, ali čim je promolio nosom preko granice, odmah se stao odricati Pariza svim biblijskim tekstovima, i zaključio da »Francuz nema razbora«, i čak da bi držao za svoju najveću nesreću kad bi ga imao. Zbilja, ne mislite li da sam o maču i baršunskom fraku govorio da bih prekorio Fonvizina? Nipošto! Ta nije mogao obući zobun, i još u ono vrijeme, kad i sada neka gospoda, da budu Rusi i da se sliju s narodom, nisu obukla takav zobun nego su izumili baletni kostim, gotovo onaj isti u kojem obično u ruskim narodnim operama izlaze na pozornicu Usladi, zaljubljeni u svoje Ljudmile, kojima je na glavi kokošinjac. Ta francuski je frak onda bio bar razumljiviji narodu: »Vidi se, kažu, da je gospodar, ne može gospodar hodati u zobunu.« Čuo sam nedavno kako je neki današnji vlastelin, da bi se slio s narodom, stao također nositi rusku nošnju, pa je uobičajio da u njoj dolazi na zborove; ali kad ga spaze seljaci, govore između sebe: »Šta nam se vucari taj nakićeni?« Nije se dakle slio s narodom taj vlastelin.

— Ja i neću — rekao mi je drugi gospodin — neću ništa da popustim. Namjerno ću brijati bradu, a ako treba, i frak ću oblačiti. Radit ću što hoću, i neću pokazivati da se želim slagati. Bit ću gospodar, bit ću škrt i promišljen, pa i pritiskivat ću i istiskivat ću ako ustreba. Više će me cijeniti. A glavno ti i jest da otpočetka stekneš pravo poštovanje.

»Pi, do vraga! — pomislih. — Baš kao da se diže na kakve tuđince. Pravo vojno vijeće.«

— Jest — rekao mi je treći, uostalom vrlo mio gospodin — ako se kome pridružim, pa me odjednom seoski zbor za šta bilo osudi da budem išiban, da, šta će onda biti?

— Pa makar i bilo tako — prohtjelo mi se odjednom da kažem, ali nisam kazao jer sam se uplašio. Šta je to, zašto se mi još i sad pokadšto plašimo da iskazujemo neke svoje misli? — Makar i bilo tako — mislio sam u sebi — makar ga i išibali, šta onda? Takve prigode zovu profesori estetike tragikom u životu i ništa više. Zar samo zbog toga da živiš usamljen od sviju? Ne, ali ako ćeš sa svima, onda budi posve sa svima, a ako hoćeš sam, onda budi sam-samcat. Na drugim su mjestima i više trpjeli, pa još slabe žene i djeca.

— Ta molim vas, kakve su tu žene i djeca! — zaviknuo bi mi moj protivnik — izmlatio bi vas seoski zbor zbog bilo čega, za kakvu kravu što je provalila u tuđ povrtnjak, a vama je to već javno pitanje.

— Pa jest, smiješno je, dabome, a i sve je to tako smiješno, prljavo, da ti se ne da kaljati ruke. Pa i govoriti o tome nije pristojno. Ne bilo sviju njih: neka sve njih mlate, ta ne mlate mene. A što se tiče mene, pripravan sam da odgovaram za seosku osudu čim vas volja: ni jedne šibe ne bi izvukao moj premili kavgaš, kad bi i moglo da mu bude po seoskoj osudi. »Njega ćemo kazniti novčanom globom, braćo, jer mu je i posao plemenit. Nije on navikao. A u našeg čovjeka zato i jest sjedalica da mu je mlate«, odlučio bi seoski zbor po starješinskim riječima u jednoj od gubernijskih crtica Ščedrinovih...

— Natražnjaštvo! — zaviknut će netko kad to pročita. — Braniti šibe! (Tako mi boga, iz toga će izvesti tkogod da branim šibe.)

— Ta molim vas, o čemu govorite? — reći će drugi. — Htjeli ste o Parizu, a spuzali ste na šibe. Gdje je tu Pariz?

— Pa šta je to — priklopit će treći — o svemu tome pišete sami da ste čuli nedavno, a putovali ste ljetos. Kako ste o svemu tome mogli misliti još onda u vagonu?

— To je zaista zagonetka — odgovaram ja — ali dopustite, ta to su zimske uspomene o ljetnim dojmovima. A budući da su zimske, primiješalo se njima i nešto zimsko. Uz to sam se, sjećam se, kad sam se primicao Eydtkuhnenu, zamislio osobito o svemu našem u domovini, što ostavljam radi Evrope, i sjećam se da su neke moje sanjarije bile takve. Razmišljao sam na primjer o tome kako se u različito vrijeme odražavala na nama Evropa i neprestano nam sa svojom civilizacijom provaljivala u goste, i koliko smo se mi civilizirali i koliko se nas baš na broju civiliziralo dosad? Sada i sam vidim da je sve tu nekako izlišno. Ta ja sam vas upozorio da je cijela glava izlišna. Ali na čem sam zastao? Da, na francuskom fraku. Od njega je i započelo!

Jedan je dakle od tih francuskih frakova i napisao tada Brigadira. [64] Brigadir je po tadašnjem sudu bio divan komad i proizveo je izvanredan utisak. »Umri, Denise, ništa bolje nećeš napisati«, govorio je sam Potemkin. Svi se stali micati kao iza sna. Pa zar je već i onda — nastavio sam svoja samovoljna razmatranja — dodijala bila ljudima besposlica i hodanje na tuđim povocima? Ne govorim o samim tadašnjim francuskim povocima, i želim tom prilikom dometnuti da smo mi neobično lakovjerna nacija i da je sve to kod nas zbog naše dobrodušnosti. Sjedimo mi, na primjer, svi besposleni i odjednom nam se učini da je netko nešto kazao, nešto učinio, da je kod nas dahnuo naš duh, da se našao posao, pa ćemo svi prionuti i čvrsto smo uvjereni da se odmah započinje. Proleti muha, a mi već mislimo da su proveli samoga slona. Neiskusnost mladosti, pa uz to i glad. To je kod nas započelo gotovo još prije Brigadira, dabome, tada još u mikroskopskoj mjeri — i nepromijenjeno se nastavlja sve dosad: našli smo posao i cičimo od zanosa. Davati se u ciku i pucati od zanosa — to je kod nas najpreči posao; a kad pogledaš za dvije godine, razilazimo se obješenih nosova. I ne sustajemo, makar još stoput započinjali. A što se tiče drugih uprta, za fonvizinskih vremena nije u masi gotovo nitko ni sumnjao da to nisu najsvetije, najevropskije uprte i najmilije uzdanje. Dakako, i sad ih ima malo koji

sumnjaju. Sva naša krajnja progresivna stranka odlučno stoji uz tuđe uprte. Ali tada, o, tada je bilo vrijeme takve vjere u svakojake povoce, da je čudo kako onda nismo gore micali s mjesta i kako svi ti naši alaunski ravni visovi, pargolovski vršci, valdajski šiljci još jednako stoje na svojim mjestima. Istina je, jedan tadašnji pjesnik spominje o jednom junaku da

Na gore staje, a gore prašte,

i da on

Kule rukom u oblake baca.[65]

Ali to je, čini se, bila samo metafora. Zbilja, gospodo: ta ja sad govorim samo o književnosti, i baš o lijepoj književnosti. Po njoj bih da popratim postepeni i blagotvorni utjecaj Evrope na našu domovinu. Zapravo, kakve su se tada (prije Brigadira i za njegovo vrijeme) knjige izdavale i čitale, to se ne može ni zamisliti bez nekog radosnog ganuća! Ima kod nas sada vrlo znamenit pisac, dika našeg doba, neki Kuzma Prutkov. Jedina mu je mana neobjašnjiva skromnost: dosad još nije izdao svoja sabrana djela. On je dakle naštampao jednom, pod »razno« u »Suvremeniku« već vrlo davno, Zapiske moga djeda.[66] Zamislite šta li je taj debeli, sedamdesetogodišnji djed iz Katarininih vremena, koji se nagledao svijeta, bio na dvorskim primanjima i u bici kod Očakova, mogao onda zapisati kad se vratio na svoje imanje i prihvatio se svojih uspomena. Moralo je zaista biti zanimljivo zapisivati. Čega li se nije nagledao čovjek! Kod njega se, dakle, sve sastoji evo iz ovakvih anegdota:

»Oštroumni odgovor chevalier a de Monthasona. Neka mlada i veoma pristala gospođica hladnokrvno zapitala jednoć u nazočnosti kraljevoj chevaliera de Montbasona: 'Gospodine, šta je o šta obješeno, pas o rep ili rep o psa?' Na to taj chevalier, veoma vješt u odgovorima, nipošto zbunjenim, nego naprotiv veoma čvrstim glasom odgovori: 'Nikome se, gospođice, ne brani da uhvati bilo za

rep bilo za glavu.’ Taj je odgovor onome kralju veliko zadovoljstvo prouzrokovao, i taj chevalier nije ostao bez nagrade za nj.«

Mislite da je to izmišljotina, besmislica, da nikad takva djeda nije ni bilo na svijetu. Ali kunem vam se da sam ja glavom u svom djetinjstvu, kad mi je bilo deset godina, čitao jednu knjigu iz Katarininog doba i u njoj pročitao ovu anegdotu. Naučio sam je još onda napamet — tako me očarala — i otada je nisam zaboravio:

»Oštroumni odgovor chevaliera de Rohana. Poznato je da je chevalier de Rohan veoma gadno zaudarao iz usta. Jednom, kad je bio nazočan pri buđenju princa de Condéa, rekao mu je: ’Uklonite se, chevalier de Rohan, jer od vas veoma gadno zaudara.’ Na to taj chevalier odmah odgovori: ’Nije od mene, premilostivi prinče, nego od vas, jer vi tek ustajete iz postelje.’«

Zamislite dakle samo toga vlastelina, staroga vojnika, možda i bez ruke, sa staricom vlastelinkom, sa stotinom služinčadi, s djecom Mitrofanuškama, koji subotom odlazi u kupaonicu te se pari do iznemoglosti; i eto on, s naočarima na nosu, dostojanstveno i zanosno čita sričući takve anegdote, i još sve drži za pravu pravcatu istinu, za bit svega, i gotovo kao da mu je to službena dužnost. I naivne li tadašnje vjere da su takve evropske vijesti valjane i potrebne. »Poznato je, kaže, da je chevalier de Rohan veoma gadno zaudarao iz usta« Kome je poznato, zašto je poznato, kakvim je to medvjedima u tambovskoj guberniji poznato? Pa tko i želi da to zna? Ali takva slobodoumna pitanja ne zbunjuju starca. S najdjetinjastijom vjerom misli on da je ta »zbirka oštroumnih riječi« poznata na dvoru, i to mu je dosta. Jest, dabome, onda nas se lako primala Evropa, razumije se, fizički. Moralno svakako nije išlo bez biča. Navlačili svilene čarape, vlasulje, pasali mačeve — i eto Evropljanina. I sve to ne samo da nije smetalo, nego se i sviđalo. A u zbilji je sve ostajalo kao i prije: kad odlože de Rohana (o kojemu su uostalom jedino i znali da je veoma gadno zaudarao iz usta) i kad skinu naočari, razračunavaju s družinom, jednako patrijarhalno postupaju s porodicom, jednako mlate u konjušnici vlastelinčića susjeda ako prostači, jednako se dodvoravaju višoj ličnosti. Čak i seljaku su bili

shvatljiviji: manje su ga prezirali, manje se gnušali njegovih običaja, više znali o njemu, manje mu bili tuđi, manje bili Nijemci. A što su se banili pred njim, ta kako se gospodar i ne bi banio — zato je gospodar. Makar ga i namrtvo šibali, ipak su narodu bili nekako miliji od sadašnjih, jer su mu bili više svoji. Jednom riječju, sva su ta gospoda bila priprost, temeljan svijet; do korijena nisu ispitivali, otimali su, udarali, krali, gnjeli s ganućem, te spokojno i gojno trajali svoj vijek u savjesnoj, djetinjskoj razuzdanosti. Meni se čak čini, da svi ti djedovi nisu nipošto bili tako naivni, pa ni što se tiče de Rohana i Montbasona.

Možda su pokadšto bili čak i preveliki obješenjaci i tvrdoglava prema svim tadašnjim evropskim utjecajima odozgo. Sva ta opsjena, sva ta maskerada, svi ti francuski frakovi, manšete, vlasulje, mačevi, sve te debele, nespretne noge što se uvlače u svilene čarape; ti tadašnji soldatići s njemačkim vlasuljama i cipelama, sve su to, čini mi se, bila strašna obješenjaštva, pokorno lakajsko zavaravanje odozdo, tako da je to gdjekad i sam puk opažao i razumijevao. Dakako, možeš biti i pisar, i obješenjak, i brigadir, a u isti mah vrlo naivno i dirljivo uvjeren da je chevalier de Rohan »najveće savršenstvo«.[67] Uostalom, sve to nije ništa smetalo: Gvozdilovi su kao i prije mlatili, naše je de Rohane naš Potemkin i svaki nalik na njega gotovo šibao u konjušnici, Montbasoni su derali sa živoga i s mrtvoga, šakama su u manšetama i nogama u svilenim čarapama gruhali za vrat i cakali, a markizi su ležali kod dvorskih primanja,

Zatiljak hrabro žrtvujući.[68]

Jednom riječju, sva ta naručena i naučena Evropa začudo se lako domila tada kod nas — počinjući od Petrograda, najfantastičnijega grada s najfantastičnijom historijom od svih gradova na kugli zemaljskoj.

Ali sada to nije više važno, Petrograd je pobijedio. Sada smo svi mi već potpuni Evropljani i dorasli. Sada već i sam Gvozdilov određuje vrijeme kad treba da mlati, pazi na pristojnost, postaje francuski bourgeois, i proteći će još kratko vrijeme a on će, poput sjevernog Amerikanca iz južnih država, početi da biblijskim

rečenicama brani prijeku potrebu trgovine Crncima. Zbilja, obrana biblijskim rečenicama prelazi sada uvelike iz američkih država u Evropu.[69] Dok dođem onamo, sam ću svojim očima vidjeti, mislio sam. Nikad nećeš iz knjiga naučiti ono što ćeš svojim očima vidjeti. A da, u povodu Gvozdilova: zašto Fonvizin nije baš Sofji, predstavnici plemenite i humane evropske obrazovanosti u komediji, stavio u usta jednu od najznamenitijh rečenica u svojem Brigadiru, nego glupači brigadirki, od koje je on napravio takvu glupaču, čak ne običnu, nego natražnjačku glupaču, na prvi pogled glupaču, te kao da sve one gluposti, što ih govori, zapravo ne govori ona nego netko drugi tko se sakrio odostrag. A kad je trebalo reći istinu, nju ipak nije rekla Sofja nego brigadirka. Ta on nju nije učinio samo pukom glupačom, nego i lošom ženom, a ipak kao da se pobojao i čak smatrao umjetnički nemogućim da bi takva rečenica iskočila iz usta Sofji, dobro odgojenoj na staklenički način, nego je smatrao nekako prirodnijim da je izrekne prosta, glupa žena. Evo toga mjesta, vrijedi da se zapamti. To je izvanredno zanimljivo, baš zato što je napisano bez ikakve namjere i smišljenosti, naivno, pa možda i nenadano. Brigadirka govori Sofji:

»... Kod nas je bio kapetan prve čete naše pukovnije,[70] neki Gvozdilov; žena mu je bila takva gizdava, gizdava mladojka! On se dakle znao za šta bilo rasrditi na nju, a najviše napit, pa vjeruješ li Bogu, majko moja, tako je mlati da dušu izbija iz nje, a za puke trice i kučine. Istina, nas se to ne tiče, ali ćeš gdjekada da se naplačeš kad gledaš nju.

Sofja. Molim vas, gospođo, ne pripovijedajte o onom nad čime se čovječanstvo zgraža.

Brigadirka. Eto, majčice, ti nećeš ni da slušaš, a kako je bilo kapetanici trpjeti?«

Tako je dobro odgojena Sofja sa svojom stakleničkom osjećajnošću uzmakla ispred proste žene. To je čudesna repartie (to jest odgovor) u Fonvizina, i nema,u njega ništa zgodnije, čovječnije i... nenadanije. A koliko kod nas ima, sve do današnjeg dana, među našim najuglednijim trudbenicima takvih stakleničkih naprednjaka

koji su izvanredno zadovoljni svojim stakleništvom i ne traže ništa veće. Ali najvažnije je to da Gvozdilov još i danas mlati svoju kapetanicu, i gotovo još udobnije nego prije. Zaista je tako. Kažu, prije se to radilo više po duši, po srcu! Koga ljubim, onoga, kažu i bubam. Žene su se, kažu, čak i zabrinjavale ako ih nisu tukli: ne tuče me, dakle me ne voli. Ali sve je to prvotno, elementarno, plemensko. Sada je i to prevladala obrazovanost. Sada već Gvozdilov mlati gotovo iz načela, a i to zbog toga što je još jednako glupan, to jest čovjek iz starih vremena, ne zna novi red. Po novom redu možeš i bez šakačkoga suda još bolje da obaviš poslove. Zato sada govorim opširno o Gvozdilovu, jer o njemu sve do današnjeg dana pišu kod nas vrlo duboke i vrlo humane fraze. I toliko pišu da su i općinstvu dodijali. Gvozdilov je kod nas, usprkos svim člancima, tako žilava života da je gotovo besmrtan. Jest, on je živ i zdrav, sit i pijan. Sada je bez ruke i bez noge, i kao kapetan Kopejkin »u nekom je smislu prolijevao krv«.[71] Žena mu već odavno nije »gizdava gizdava mladojka«, kakva je prije bila. Ostarjela je, lice joj izmršavjelo i poblijedjelo, izbrazdale ga bore i patnje. Ali kad je njen muž i kapetan bolovao, bez ruke, nije se udaljavala od njegove postelje, sjedila je uz njega u besanim noćima, tješila ga, vrele suze prolijevala nad njim, nad svojim milim, aobrim junakom, sivim ga sokolom zvala, junačkom ga glavom uznosila. Neka se u jednu ruku duša zgraža na to, neka, neka! Ali u drugu ruku: živjela ruska žena, i nema ničega ljepšeg na našem ruskom svijetu nego što je njena ljubav koja beskrajno prašta. Ta jest, zar nije istina? Pogotovo jer i Gvozdilov sada, kad je trijezan, gdjekada ne tuče ženu, to jest, nešto je rjeđe tuče, pazi na pristojnost, pa joj pokadšto i prijaznu riječ kaže. Ta osjetio je u starosti da bez nje ne može biti; proračunat je, bourgeois je, ako je i sada kadgod tuče, to čini jedino u pijanstvu i od stare navike, kad ga već obuzme čama. Ipak, šta god vi rekli, ta to je progres, utješno je. A mi smo tako osjetljivi za utjehe...

Da, sada smo se sasvim utješili, sami smo se utješili. Makar sve oko nas i sada još ne bilo vrlo lijepo; zato smo mi sami tako divni, tako civilizirani, toliko smo Evropljani da se narodu smučilo gledajući nas. Sad nas narod već sasvim drži za tuđince, ne razumije nijednu našu riječ, nijednu našu knjigu, nijednu našu misao — a to i jest, ako

hoćete, progres. Sada mi već toliko preziremo narod i njegove elemente da se prema njemu vladamo s nekom novom gadljivošću koje prije nije bilo, pa ni u vrijeme naših Montbasona i de Rohana, a to je, ako hoćete, progres. Ali kako li smo uvjereni u svoj civilizatorski poziv, kako uznosito rješavamo pitanja, i još kakva pitanja: nema rođene zemlje, nema naroda, narodnosti, to je samo neki porezni sistem, duša je tabula rasa, vosak od kojega se može odmah slijepiti pravi čovjek, svesvjetski općečovjek, homunculus[72] — treba samo upotrijebiti plodove evropske civilizacije i pročitati dvije-tri knjige. Kako li smo samo mirni, veličanstveno mirni sada jer ni o čemu ne sumnjamo i sve smo riješili i potpisali. S kakvim smo spokojnim samozadovoljstvom izbili, na primjer, Turgenjeva[73] što se usudio da se ne umiri s nama i da se ne zadovolji našim veličanstvenim ličnostima, što nije htio da ih primi za svoj ideal već je tražio nešto ljepše nego što smo mi. Ljepše nego što smo mi, gospode pomiluj! A šta je pod suncem divnije i nepogrešivije od nas. Pa i izvukao je on za Bazarova, za nespokojnoga, sjetnog Bazarova (znak velikoga srca), uza sav njegov nihilizam. Izbili smo ga štaviše i za Kukšinu,[74] za tu progresivnu uš koju je Turgenjev iščešljao iz ruske zbiljnosti da nam je predoči, i još smo dometnuli da on istupa protiv ženske emancipacije. A sve je to, ako hoćete, progres. Sada mi tako kapralski samosvijesno stojimo nad narodom kao kakvi stražmeštri civilizacije da je milina pogledati: podbočili se rukama, u očima prkos, ukočili se — gledamo i samo pijuckamo: »Šta bismo od tebe učili, klipane seljače, kad je sva nacionalnost, sva narodnost u suštini puko natražnjaštvo, te razrezivanje poreza i ništa više!« Ta ne smije se popuštati predrasudama, molim vas! Ah, bože moj, ovom bih prilikom.. Gospodo, recimo na časak da sam već završio putovanje i vratio se u Rusiju. Dopustite da vam ispripovjedim zgodu. Jesenas uzeo ja u ruke neke novine, jedne od najprogresivnijih. Gledam: dopis iz Moskve. Rubrika: »Ostaci barbarstva«. (Ili nešto slično, samo vrlo snažno. Žao mi je samo što tih novina nemam sada.) Govori se dakle o tome kako su jesenas u Moskvi jednoga jutra ugledali kola; na kolima sjedi pijana svodilja, iskićena trakama, i pjeva pjesmu. I kočijaš je u nekim vrpcama i također pijan, pa i on

gunđa neku pjesmu! Čak i konj je u vrpcama. Ne znam samo je li pijan ili nije. Valjda je pijan. Svodilji je u rukama svežnjić; ona ga nosi, da pokazuje, od mladenaca koji su očevidno proveli sretnu noć. U svežnjiću je, razumije se, neka laka odjeća koju u prostom narodu obično sutradan pokazuju nevjestinim roditeljima. Narod gleda svodilju i smije se: prizor je šaljiv. Novine sa zgražanjem, bahato, pogrdno javljaju o toj nečuvenoj barbarštini »koja se očuvala sve do danas, unatoč svim uspjesima civilizacije«! Gospodo, priznajem, udario sam u silan grohot. Nemojte, molim vas, misliti da branim starinsko kanibalstvo, lake odjeće, koprene i tako dalje. To je ružno, to nije moralno, to je grozomorno, to je slavenski, znam, priznajem, premda se sve to radilo, razumije se, bez loše namjere, nego naprosto zato da bi mlada slavila slavlje, u duševnoj bezazlenosti, jer ne znaju ništa ljepše, više, evropsko. Ne, nasmijao sam se nečemu drugom. Upravo sam se odjednom sjetio naših gospođa i naših modnih trgovina. Dakako, civilizirane dame ne šalju više roditeljima lake koprene, ali kad na primjer naručuju kod krojačice haljinu, kako one taktički, kako proračunato i znalački umiju da podlože vatu na neka mjesta svoje čarobne evropske odjeće! Zašto vatu? Razumije se, radi ljepote, radi estetike, pour paraître[75]… Štaviše: njihove kćeri, ti nevini stvorovi od sedamnaest godina, koji tek iziđoše iz instituta, i one znaju za vatu, znaju sve: i čemu služi vata, i gdje upravo, na kojim dijelovima treba da se upotrijebi ta vata, i zašto se, radi čega se to baš upotrebljava... Pa šta, pomislio sam smijući se, ti poslovi, te brige, svjesne brige za vatni prirast — zar je to čišće, moralnije, nevinije nego ona nesretna laka odjeća što je s prostodušnim uvjerenjem voze k roditeljima, s uvjerenjem da baš tako treba, da je baš tako moralno!...

Za boga miloga, nemojte misliti, prijatelji moji, da se sad odjednom kanim upustiti u propovijed da civilizacija nije obrazovanost, nego je naprotiv u posljednje vrijeme u Evropi stajala uvijek s bičem i tamnicom iznad svake obrazovanosti. Nemojte misliti da ću stati dokazivati kako kod nas barbarski miješaju civilizaciju i zakone normalne, istinske obrazovanosti, dokazivati da je civilizacija već odavno osuđena na samom Zapadu i da je ondje brani jedino posjednik (premda su ondje svi posjednici ili hoće da budu

posjednici) da bi spasio svoje novce. Nemojte misliti da ću stati dokazivati kako duša čovječja nije tabula rasa, nije vosak od kojega se može slijepiti svečovjek; da je prije svega potrebna priroda, onda nauka, onda samostalan, neskučen život na rođenoj grudi, i vjera u svoje vlastite, nacionalne sile. Nemojte misliti da ću vam kazati kako tobože ne znam da naši progresisti (premda ni izdaleka svi) nipošto ne brane vatu i isto je onako kude kao i lake koprene. Ne, samo jedno hoću sada da kažem: ta u članku nisu naprosto kudili i proklinjali koprene, nisu naprosto govorili da je to barbarština, nego su očevidno razobličavali pučku, nacionalnu, elementarnu barbarštinu, kao opreku evropskoj civilizaciji našega višeg, odličnoga društva. Članak se kao razmetao, članak kao da i ne želi znati da je u onih koji razobličuju možda tisuću puta gadnije i gore, da smo mi samo jedne predrasude i gadarije zamijenili drugima, još većim predrasudama i gadarijama. Članak kao da nije opažao tih naših vlastitih predrasuda i gadarija. Zašto, zašto bismo se tako uznosili nad narod, podbočenih ruku, i pijuckali... Ta smiješna je, da pukneš smiješna ta vjera u nepogrešivost i u pravdu takvog razobličenja. Bila to vjera ili naprosto razmetanje pred narodom, ili naposljetku nepromišljeno, ropsko klanjanje baš evropskim formama civilizacije, to je još i smješnije.

Ali šta! Ta takvih bi se činjenica našlo tisuću svakog dana. Oprostite za anegdotu.

A uostalom, pa šta, ja griješim. Ta ja griješim! To je zbog toga što sam prebrzo preskočio od djedova unucima. Bilo je i razmaka. Sjetite se Čackoga.[76] To nije ni naivno obješenjački djed, ni samosvjesni potomak koji se koči i koji je sve riješio. Čacki je posve zaseban tip naše ruske Evrope, to je mio, zanesen, patnički tip, koji zaziva i Rusiju i rođenu grudu, a ipak se sasvim otputio opet u Evropu kad je trebalo pronaći

Gdje uvrijeđenom čuvstvu ima zakutak[77]...

jednom riječju, tip koji je potpuno nekoristan sada, a nekad je bio silno koristan. To je frazer, brbljavac, ali srdačan frazer, koji savjesno tuguje zbog svoje nekorisnosti. Sada se u novom naraštaju

preporodio, i mi vjerujemo u mlade sile, vjerujemo da će se on ubrzo javiti, ali ne više u histeriji, kao na Famusovljevu balu, nego kao pobjednik, ponosan, moćan, krotak, koji ljubi. Osim toga će do onda dokučiti da zakutak za uvrijeđeno čuvstvo nije u Evropi nego možda pred nosom, te će se sjetiti šta da radi, i počet će da radi. I znate li šta: ja sam evo uvjeren da i sada nisu kod nas sve sami stražmeštri civilizacije i evropski istomišljenici; uvjeren sam, tvrdim, da se mladi čovjek već rodio... ali o tome kasnije. A sada bih još dvije-tri riječi o Čackom. Ne razumijem samo jedno: ta Čacki je bio vrlo pametan čovjek. Kako to da pametan čovjek nije sebi našao posla? Ta svi oni nisu našli posla, nisu ga nalazila dva-tri naraštaja redom. To je činjenica, protiv činjenice se vjerojatno i ne može ništa govoriti, ali zapitati se, od radoznalosti, može. Ne razumijem, dakle, kako pametan čovjek, bilo kada mu drago, u kakvim mu drago prilikama, nije mogao sebi naći posla. Ta je točka, kažu, prijeporna, ali na dnu srca ja joj nikako ne vjerujem. Zato i imaš pameti da postigneš ono što želiš. Ako ne možeš prevaliti vrstu, prevali samo sto koraka, ipak je bolje, ipak je bliže cilju, ako cilju ideš. Pa ako nastojiš svakako jednim korakom doći do cilja, to onda, po mojem mišljenju, nije nikako pamet. To se, štaviše, naziva besposličenjem. Mi ne volimo rad, nismo navikli da koračamo korak po korak, nego više volimo da jednim korakom preletimo do cilja ili da postanemo Regulusi.[78] Pa to i jest besposličenje. Ali Čacki je učinio vrlo dobro što je onda šmugnuo opet za granicu: da je počekao malo, otputio bi se na Istok, a ne na Zapad.[79] Vole kod nas Zapad, vole, i u krajnjem slučaju, kad dođe do kraja, svi putuju onamo. Evo dakle, putujem onamo i ja. »Mais moi c'est autre chose.«[80] Sve sam ih ondje vidio, to jest, vrlo mnoge, sve ih ne bi mogao prebrojiti, i svi oni, čini se, traže zakutak povrijeđenom čuvstvu. Bar traže nešto. Pokoljenje Čackih obaju spolova, poslije Famusovljeva bala i uopće kad se svršio bal, razmnožilo se ondje kao morski pijesak, i ne samo Čackih: ta iz Moskve su se svi otputili onamo. Koliko ondje sad ima Repetilovih, koliko Skalozubâ, koji su već odslužili pa su zbog nesposobnosti otpravljeni u kupalište. Natalja Dmitrijevna s mužem ondje je stalni član. Pa i groficu Hlestovu voze onamo svake godine. Čak i Moskva

je dodijala svoj toj gospodi. Jedino Molčalina[81] nema: on je sebi uredio drugačije te ostao kod kuće, on je jedini i ostao kod kuće. Posvetio se domovini, štono riječ, domaji... Sada se on uznio; Famusova neće sada pustiti ni u svoje predsoblje: »Seoski, reći će, susjedi: u gradu se ne pozdravljaju s nama«. Zaposlen je, našao je sebi posla. U Petrogradu je i... uspio je. »On zna Rusiju i Rusija zna njega.«[82] Jest, svojski ona njega zna i dugo ga neće zaboraviti. On sad ne šuti, nego jedini on i govori. Svaka mu čast i poštenje... Ali šta da o njemu govorim! Počeo sam govoriti o svima njima koji traže ugodan zakutak u Evropi, i zaista, mislio sam, ondje im je bolje... A međutim, na licima im je takva čama... Jadnici! I kako su svakodnevno nemirni, kako bolno, tužno živahni! Svi obilaze s vodičima i pomamno lete u svakom gradu da gledaju rijetkosti, i zaista, kao da im je dužnost, kao da nastavljaju domovinsku službu: neće propustiti ni jednu palaču s tri prozora, samo ako je označena u vodiču, ni jednu birgermajstersku[83] kuču, koja je izvanredno nalik na najobičniju moskovsku ili petrogradsku kuću; bulje u Rubensovu govedinu i vjeruju da su to tri gracije, jer tako vodič određuje da vjeruju; salijeću Sikstinsku mađonu i stoje pred njom u tupom očekivanju, kao da će se taj čas nešto dogoditi, netko će izići ispod poda i razbiti njihovu bezrazložnu čamu i umornost. I odlaze čudeći se što se ništa nije dogodilo. To nije samozadovoljna i posve nehotična radoznalost engleskih turista i turistkinja, koji više gledaju u svoj vodič nego na rijetkosti, pa ništa ne očekuju, ni novo ni čudo, nego samo provjeravaju: je li u vodiču sve dobro označeno i koliko nešto ima stopa i funti. Ne, naša je radoznalost neka divlja, nervozna, snažno požudna, a u sebi unaprijed uvjerena da se nikad neće ništa dogoditi, razumije se, do prve muhe: proletjela muha, opet se dakle odmah započinje... Ta ja sada govorim samo o pametnim ljudima. A o drugima se ne treba brinuti: njih uvijek čuva Bog. Ne govorim ni o onima koji su se ondje sasvim nastanili, koji zaboravljaju svoj jezik i počinju da slušaju katoličke patre. Ali o svima se može kazati ovo: čim prođemo Eydtkuhnen, mi odmah postajemo začudo slični onim malim nesretnim psićima što trčkaraju kad izgube gospodara. A zar mislite da ja radi poruge pišem, da koga

okrivljujem kako tobože »u današnje doba, kad itd., a vi ste u inozemstvu! Seljačko je pitanje na dnevnom redu, a vi ste u inozemstvu!« itd. itd. O, nipošto, nikako! Pa tko sam ja da bih okrivljavao? Za što bih okrivljavao, koga bih okrivljavao? »I voljeli bismo posao, ali posla nema, a što ga ima, obavlja se i bez nas. Mjesta su zapremljena, praznim se mjestima ne nadaju. Tko bi i gurao nos onamo gdje ga ne trebaju.« To im je izgovor, i to je sve. Izgovor znamo mi napamet. Ali šta je to? Kamo sam ja zabasao? Gdje sam za granicom vidio toliko Rusa? Ta tek se približujemo Eydtkuhnenu... Ili smo ga već prošli. Zaista, i Berlin, i Dresden, i Köln, sve smo prošli. Ja sam doduše sve još u vagonu, ali pred nama nije više Eydkuhnen nego Arqueline, i mi ulazimo u Francusku. Pariz, Pariz, ta o njemu sam htio govoriti, ali sam zaboravio! Odviše sam se zamislio o našoj ruskoj Evropi; mora se oprostiti, kad i sam putuješ u evropsku Evropu u goste. Uostalom, šta bih mnogo molio za oproštenje. Ta ova je glava izlišna.

GLAVA IV
koja nije izlišna za putnike

Konačno rješenje: je li istina da »Francuz nema razbora?«

Ipak, zašto Francuz ne bi imao pameti, pitao sam se, promatrajući četiri nova putnika, Francuza, koji su upravo bili ušli u naš vagon. To su bili prvi Francuzi koje sam sastao na njihovoj rođenoj grudi, ako se ne broje carinici u Arquelinu odakle smo upravo krenuli. Carinici su bili izvanredno uljudni, svoj su posao svršili brzo, i ja sam ušao u vagon vrlo zadovoljan svojim prvim korakom u Francuskoj. Do Arquelina smo u našem odjeljku za osmoricu bila samo dvojica, ja i jedan Švicarac, priprost i skroman čovjek srednjih godina, izvanredno ugodan subesjednik, s kojim sam probrbljao koja dva sata bez prekida. A sada smo bili šestorica, i, na moje čudo, moj Švicarac, kad su se pojavili naši novi suputnici, odjednom je postao neobično nerazgovorljiv. Obratio sam mu se da nastavimo pređašnji razgovor, ali on se očito požurio da ga zabašuri, odgovarao uklanjajući se, suho, gotovo zlovoljno, okrenuo se prozoru i počeo razgledavati okolicu, a za čas izvadio svoj njemački

vodič i sasvim zaronio u nj. Odmah ga se okanih te se šuteći zabavih našim novim suputnicima. To je bio nekakav čudan svijet. Putuju bez ičega i nikako nisu nalik na putnike. Ni svežnjića, pa ni odjeće koja bi imalo podsjećala na čovjeka putnika. Svi su u nekim lakim kaputićima, strašno izlizanim i iznošenim, nešto boljima od onih kakve kod nas nose časnički služaci ili dvorska služinčad na imanjima osrednje vlastele. Rublje je na svima prljavo, kravate vrlo šarenih boja i također vrlo prljave; jedan od njih omotao je ostatak svilena rupca, onakva kakvi se nose vječno te ih prožima cijela funta masti kad se petnaest godina dodiruju s vratom svoga vlasnika. U toga istog vlasnika još su neka dugmad na košulji s patvorenim briljantima, krupnim kao orah. Uostalom, vladaju se pristalo, čak i gizdelinski. Sva četvorica čini se da su istih godina, trideset i pet ili otprilike toliko, nisu slični u licu, ali su neobično nalik jedan na drugoga. Lica su im zgnječena, sa službenim francuskim bradicama koje su također veoma nalik jedna na drugu. Vidi se da su to ljudi koji su prošli i sito i rešeto te stekli zauvijek makar i kiseo, ali izvanredno poslen izražaj na licu. Učinilo mi se također da se međusobno poznaju, ali se ne sjećam jesu li se razgovorili i jednom riječju. Nas, to jest mene i Švicarca, nekako očito nisu htjeli gledati, nego su, nehajno zviždučući, nehajno posjedali, pa ravnodušno ali uporno pogledavaju iz kola na prozore. Ja zadimio cigaretu te ih od besposlice promatram. Sinulo mi, istina je, pitanje: kakvi su to zapravo ljudi? Radnici jesu i nisu, buržuji jesu i nisu. Zar su bivši vojnici? Nešto à la demi-solde[84] ili slično? Ipak baš i nisam mnogo mario za njih. Za deset časaka, tek što smo se dovezli na narednu stanicu, sva četvorica, jedan za drugim, poskakali odmah iz vagona, vrata su zalupila i mi poletjeli. Na toj željeznici gotovo i ne čekaju na stanicama: koja dva časka, najviše tri, i već lete dalje. Voze krasno, to jest izvanredno brzo.

Čim smo ostali sami, Švicarac odmah zalupi svoj vodič, odloži ga u stranu i zadovoljan me pogleda, očito želeći da nastavi razgovor.

— Ta gospoda nisu dugo posjedila — započeh radoznalo ga gledajući.

— Pa oni su i sjeli samo za jednu stanicu.

— Vi ih znate?

— Njih?... Ta to su policajci...

— Šta? Kakvi policajci? — zapitam u čudu.

— Jesu... ta maloprije sam odmah opazio da ih ne prepoznajete.

— I... zar špijuni?

Sve još nisam htio vjerovati.

— Pa da; radi nas su i sjeli.

— Vi to sigurno znate?

— O, o tome nema sumnje! Provezao sam se ovuda već nekoliko puta. Nas su njima pokazali još u carinarnici kad su čitali naše putnice, saopćili im naša imena itd. Sjeli su, dakle, da nas otprate.

— Pa čemu bi nas pratili kad su nas već vidjeli? Ta vi kažete da su nas njima pokazali još na onoj stanici?

— Pa da, i saopćili im naša imena. Ali to je malo. A sada su nas oni proučili potanko: lice, odjeću, prtljag, jednom riječju sve po čemu vas raspoznaju. Dugmad su vam na košulji primijetili. Vi ste eto vadili tabakeru, pa su i tabakeru opazili, znate, sve sitnice, pojedinosti, to jest, što god može više da bude pojedinosti. Vi biste se u Parizu mogli izgubiti, promijeniti ime. (To jest, ako ste sumnjivi.) Te sitnice mogu dakle pripomoći potrazi. Sve se to još s te stanice odmah brzojavlja u Pariz. Ondje se čuva za svaki slučaj, ako zatreba. Uz to moraju hotelijeri javljati sve potankosti o strancima, također do sitnice.

— Ali čemu ih je bilo toliko, ta bila su četvorica — nastavim da pitam sve još u nekoj neprilici.

— O, ovdje ih ima vrlo mnogo. Valjda ovaj put ima malo stranaca, a da ih je više, rasuli bi se po vagonima.

— Ta molim vas, oni nas nisu ni gledali. Gledali su kroz prozore.

— O, ne brinite se, razmotrili su sve... Radi nas su i sjeli.

»Eto ti, pomislim, ’Francuz nema razbora’«, i (priznajem sa stidom) nekako nepovjerljivo pogledam Švicarca ispod oka: »Da nisi i ti, brate, onaj, a samo se tako pretvaraš«, munulo mi glavom, ali samo na trenutak, uvjeravam vas. Nesklapno je, ali šta ćeš; i nehotice pomisliš...

Švicarac me nije zavarao. U hotelu u kojem sam odsjeo zapisali su odmah moje znakove i javili ih kamo treba. Po točnosti i sitničavosti s kojom te razgledaju kad ti zapisuju znakove može se zaključiti da ti i na cijeli daljnji život u hotelu, štono riječ, na svaki

korak paze i da ga broje. Uostalom, prvi put u hotelu nisu me osobno mnogo uznemirivali, nego me kradom opisali, razumije se, osim onih pitanja koja su postavljena u knjizi, te u nju zapisuješ svoje iskaze; tko, kako, otkuda, s kakvom svrhom, itd. Ali u drugom hotelu, gdje sam odsjeo jer nisam našao mjesta u pređašnjem Hôtel de Coquillière, nakon odlaska u London na osam dana, postupili su sa mnom mnogo otvorenije. Taj drugi Hôtel des Empereurs činio se uopće nekako patrijarhalniji u svakom pogledu. Gospodar i gospodarica bili su zaista vrlo dobri i izvanredno fini, već vremešan par i neobično pažljivi prema gostima. Istoga dana kad sam kod njih odsjeo gospodarica me naveče uhvatila u predsoblju i pozvala me u sobu, gdje je poslovnica. Ondje joj je bio i muž, ali ona je zapravo upravljala svim poslovima.

— Oprostite — započela je vrlo uljudno — treba nam vaš opis.

— Pa saopćio sam... moja je putnica kod vas.

— Jest, ali votre état?[85]

To: votre état — izvanredno je zamršeno i nigdje mi se nije sviđalo. Šta bih dakle tu napisao? Putnik — to je odviše apstraktno. Homme de lettres[86] — nikako te neće cijeniti.

— Napišimo, najbolje, propriétaire,[87] šta mislite? — zapitala me gospodarica. — To će biti najbolje.

— O, jest, to će biti najbolje — povladio joj muž.

— Napisali smo. A sada: razlog vašeg dolaska u Pariz?

— Kao putnik, na prolasku.

— Hm... da, pour voir Paris.[88] Dopustite m’sieu: vaš rast?

— To jest, kako to — rast?

— Kakva ste zapravo rasta?

— Vidite, srednjega.

— Jest, m’sieu... Ali bismo željeli znati potanje... Mislim, mislim... — nastavila je ona u nekoj neprilici, očima se savjetujući s mužem.

— Mislim toliko — riješio je muž i odoka odredio moj rast u metrima.

— A zašto vam to treba? — upitam.

— Oh, to je po-treb-no — odgovori gospodarica, ljubazno otegnuvši riječ potrebno a ipak zapisujući u knjigu moju visinu. —

Sada, m’sieu — nastavi, položi pero, ustane sa stolice i priđe mi najljubaznije — evo ovamo, dva koraka prema prozoru. Moram pogledati boju vaših očiju. Hm!... svijetle...

I ona se opet očima posavjetovala s mužem. Očito su se veoma voljeli.

— Sivlje nijanse — napomenu muž osobito poslovno i čak zabrinuto. — Voilà — namignu ženi pokazujući nešto iznad svoje obrve, ali ja sam vrlo dobro razumio šta on pokazuje. Ja imam malu brazgotinu na čelu, i on je želio da mu žena opazi i taj posebni znak.

— Dopustite da vas sad upitam — reći ću gospodarici kad se završio cijeli ispit — zar od vas traže takvu točnost?

— O, m’sieu, to je po-treb-no!...

— M’sieu! — potvrdio joj muž nekako osobito prianjajući.

— Ali u hotelu Coquillière nisu me pitali.

— Nemoguće — živo prihvatila gospodarica. — To bi oni mogli skupo platiti. Valjda su vas šuteći razmotrili, ali su vas sigurno razmotrili. A mi smo sa svojim gostima jednostavniji i otvoreniji, mi s njima živimo kao sa svojim rođenima. Bit ćete zadovoljni s nama. Vidjet ćete...

— O, m’sieu!... — potvrdi muž svečano, a na licu mu se pojavilo čak i ganuće.

I to su bili vrlo pošteni, vrlo ljubazni supruzi, bar koliko sam ih upoznao kasnije. Ali riječ: po-treb-no nije bila nipošto izgovorena u tonu koji se ispričava ili umanjuje, nego baš u smislu najpotpunije potrebe, koja se gotovo slaže s njihovim osobnim uvjerenjima.

Dakle, u Parizu sam.

GLAVA V

Baal[89]

Dakle, u Parizu sam... Ali nemojte misliti da ću vam mnogo pripovjediti baš o gradu Parizu. Vi ste, mislim, toliko već na ruskom čitali o njemu, da vam je naposljetku i dodijalo čitati. Uz to ste i sami bili u njemu i sigurno ste sve pozapažali bolje od mene. A u inozemstvu i nisam mario da razgledavam po vodiču, po zakonu, po dužnosti putnikovoj, i zbog toga sam previdio na nekim mjestima

takve stvari da me stid i kazati. I u Parizu sam ih previdio. Neću ni reći što sam previdio, ali evo šta ću reći: smislio sam oznaku Parizu, odabrao mu epitet i branim taj epitet. I to: ovo je najmoralniji i najkreposniji grad na cijeloj kugli zemaljskoj. Kakav je red! Kakva razboritost, kakve određene i čvrsto ustanovljene prilike; kako je sve osigurano i izlinirano; kako su svi zadovoljni i sasvim sretni, i kako su svi najzad nastojanjem postigli toliko da su zaista uvjerili sebe kako su zadovoljni i sasvim sretni, i, i... zastali na tome. Dalje i nema puta. Vi nećete povjerovati da su zastali na tome; uzviknut ćete da pretjerujem, da je sve to žučijiva patriotska kleveta, da se sve to zaista nije moglo zaustaviti. Ali, prijatelju moj: ta ja sam vas upozorio još u prvoj glavi ovih bilježaka da ću možda mnogo nalàgati. Nemojte mi dakle smetati. Vi znate također vrlo dobro, budem li lagao, lagat ću a bit ću uvjeren da ne lažem. A po mojem je mišljenu to sasvim dovoljno. Pustite mi dakle slobodu.

Jest, Pariz je divan grad. I kolik je komfor, kolike svakojake udobnosti za one koji imaju pravo na udobnosti, i opet, kakav je red, kakvo, rekao bih, zatišje reda. Sve se vraćam redu. Zaista, još malo i Pariz od milijun i po stanovnika pretvorit će se u kakav okamenjeni u zatišju i redu profesorski njemački gradić, kao na primjer kakav Heidelberg. Nekako teži za tim. Pa zar ne bi mogao biti Heidelberg u kolosalnoj veličini? Kolika je tu urednost! Razumijte me: nije toliko vanjska urednost, koja je ništavna (prema drugoj, razumije se), nego golema, unutarnja, duhovna urednost, koja je potekla iz duše. Pariz se sužuje, nekako se dobrovoljno s ljubavlju umanjuje, s ganućem se skuplja. Koliko je u tom pogledu drugačiji na primjer London! Bio sam u Londonu svega osam dana, i — bar po vanjštini — kakvim se širokim slikama, kakvim sjajnim planovima osobitim planovima nesvedenim na jednu mjeru, odrazio u mojim uspomenama! Sve je golemo i oštro u svojoj osobitosti. Može i zavarati ta osobitost. Svaka oštrina, svaka opreka slaže se uz svoju antitezu i uporno teku usporedo, jedna se drugoj opirući, a naoko nikako ne isključujući jedna drugu. A ipak je tu ona ista tvrdokorna, tajna i već uvriježena borba, borba na život i smrt općezapadnog individualizma s prijekom potrebom da se kakogod slože, da makar kako sastave zajednicu i da se srede u jednom mravinjaku; makar se i u mravinjak pretvorili, samo da se srede i da ne proždiru jedan drugoga — jer inače će se

pretvoriti u ljudoždere! U tom se pogledu, međutim, opaža ono isto što i u Parizu: ista ona očajna težnja da od očaja zastanu na status quo, da iz korijena poistrgaju iz sebe sve želje i nade, da prokunu svoju budućnost u koju ne vjeruju dovoljno možda ni sami vođe progresa, i da se poklone Baalu. Ali molim vas, nemojte se zanositi za uzvišenim stilom: sve se to opaža svjesno samo u duši svjesnih prvaka, a nesvjesno, instinktivno u životnim funkcijama cijelog puka. Ali buržuj na primjer.u Parizu svjesno je gotovo vrlo zadovoljan i uvjeren da sve i treba tako da bude, i izmlatit će te čak ako posumnjaš o tome da tako treba da bude, izmlatit će te, jer do današnjeg dana sve se nečega pribojava, uza svu svoju samosvijest. U Londonu je doduše isto tako, ali kako su prostrane slike koje te guše! Pa i po vanjštini kolika je razlika od Pariza. Taj grad, što se dan i noć komeša i beskrajan kao more, cika i zavijanje strojeva, te željeznice — provedene iznad kuća (a ubrzo će biti i ispod kuća,[90] ta smionost poduzetnosti, taj tobožnji nered koji je zapravo buržoaski red najvišega stupnja ta otrovana Temza, taj zrak prožet kamenim ugljenom, ti sjajni trgovi i parkovi, ti strašni gradski zakuci — kao što je Whitechapel,[91] sa svojim polugolim, divljim i gladnim stanovništvom. City sa svojim milijunima i svjetskom trgovinom, kristalna palača,[92] svjetska izložba... Jest, izložba prenerazuje. Osjećaš strašnu silu koja je tu sjedinila u jedno stado sve te nebrojene ljude što su došli iz cijelog svijeta; razabireš divovsku misao; osjećaš da je tu već nešto postignuto, da je tu pobjeda, slavlje. Čak i počinješ nekako da se bojiš nečega. Ma kako bio slobodan, nekako te hvata strah. Nije li to već zaista postignuti ideal? — misliš; nije li tu kraj? Nije li to već zaista »jedno stado«?[93] Nećemo li morati da prihvatimo to zaista za potpunu istinu i da sasvim zanijemimo? Sve je to tako svečano, pobjedno i ponosito, da nam počinje stezati dušu. Gledaš te stotine tisuća, te milijune ljudi što s cijele kugle zemaljske pokorno vrve ovamo — ljudi koji su došli s jednom mišlju tiho se, tvrdokorno i šuteći gomilaju u toj golemoj palači, i osjećaš da se tu nešto najzad dovršilo i dokončalo. To je neka biblijska slika, kao Babilon, neko proročanstvo iz apokalipse koje nam se ostvaruje pred očima. Osjećaš kako treba mnogo

neprekidnoga duševnog otpora i poricanja da se ne predaš, ne pokoriš dojmu, ne pokloniš se činjenici i ne uzmeš obožavati Baala, to jest, da ne primiš za svoj ideal ono što jest...

Ali to je besmislica, reći ćete, bolesna besmislica, živci, pretjerivanje. Nitko neće zastati na tome i nitko neće to primiti za svoj ideal. Osim toga, glad i ropstvo nemili su druzi, te će najbolje navesti na poricanje i roditi skepticizam. A siti diletanti, koji se za zabavu šeću, mogu, naravno, stvarati slike iz apokalipse i ugađati svojim živcima, pretjerujući i istiskujući iz svake pojave jaka čuvstva da bi se uzbudili.

— Jest — odgovaram — recimo da me zanijela dekoracija, sve je istina. Ali kad biste vidjeli kako je ponosit silni duh što je stvorio tu veličanstvenu dekoraciju, i kako je ponosito uvjeren taj duh o svojoj pobjedi i o svojem slavlju, zadrhtali biste zbog njegova ponosa, tvrdokornosti i sljepoće, zadrhtali zbog onih iznad kojih lebdi i vlada taj ponositi duh. Uz takvu veličanstvenost, uz takvu divovsku ponositost duha koji vlada, uz takvu trijumfalnu dovršenost tvorevina toga duha, zamire pokadšto i gladna duša, smiruje se, pokorava se, traži spasenje u ginu i raskalašenosti i počinje vjerovati da tako sve i mora biti. Činjenica prigušuje, masa se drveni i prihvaća kitajštine, ili, ako se i rađa skepticizam, on mračno i s kletvom traži spasenje u čemu god nalik na mormonštinu.[94] A u Londonu možeš vidjeti masu u toliku broju i u takvim prilikama u kakvima je nigdje na svijetu nećeš na javi vidjeti. Pričali su mi, na primjer, da se subotom po noći pol milijuna radnika i radnica sa svojom djecom razlijeva po cijelom gradu, najviše se zgrćući u nekim četvrtima, te svu noć planduju do pet sati izjutra, to jest jedu i piju kao životinje za cijelu sedmicu. Svi oni donose svoju tjednu uštedu, sve što su zaradili u teškoj muci i prokletinji. U trgovinama mesom i živežom gore debeli plinski plamenovi i jarko osvjetljuju ulice, kao da se bal priređuje tim bijelim robovima. Narod se zgrće u otvorene krčme i po ulicama. I tu jedu i piju. Pivnice su iskićene kao palače. Sve je pijano, ali bez veselja, mračno, teško, i sve je nekako čudno šutljivo. Samo gdjekad psovke i krvave tučnjave bune tu sumnjivu šutljivost što te se tužno doima. Svi se oni žure da se što brže napiju do besvijesti... Žene ne zaostaju za muževima i napijaju se zajedno s muževima; djeca

trčkaraju i pužu između njih. Za takve noći, prije dva sata, zalutao sam jednom i dugo tumarao ulicama kroz nebrojeno mnoštvo toga mračnog svijeta, te se gotovo znacima raspitivao za put, jer engleski ne znam ni riječi. Dokopao sam se puta, ali utisak onoga što sam vidio mučio me tri dana nakon toga. Narod je svuda narod, ali tu je sve bilo nekako golemo, tako jasno kao da sad opipavaš ono što si dosad samo zamišljao. Tu više i ne vidiš narod, nego besvjesticu, sistematsku, pokornu, podsticanu. I kad gledaš sve te društvene parije, osjećaš da se njima još dugo neće ispuniti proročanstvo, da joŠ dugo neće njima dati palmine grančice i bijele haljine, i da će još dugo zazivati prijestolje Svevišnjega: »dokle, Gospode?«[95] I sami to znaju, i zasad se osvećuju društvu nekakvim podzemnim mormonima, histericima, sektašima-skitnicama... Čudimo se gluposti što odlaze u histerike i sektaše-skitnice, i ne dosjećamo se da je to odjeljivanje od naše društvene formule, tvrdokorno, nesvjesno odjeljivanje; instinktivno odjeljivanje, pošto-poto, radi spasenja, odjeljivanje s odvraćanjem od nas i s užasom. Ti milijuni ljudi, ostavljeni i prognani s ljudskoga pira, guraju se i gužvaju u podzemnoj tami u koju su ih bacila starija braća, napipavaju i kucaju u ma koja bilo vrata i traže izlaz da se ne zaguše u mračnom podrumu. To je posljednji, očajni pokušaj da se zbiju u svoju gomilu, u svoju masu i da se odijele od svega, makar i od lika čovječjeg, samo da budu po svojoj volji, samo da ne budu zajedno s nama...

Vidio sam u Londonu još jednu gomilu, sličnu ovoj, a u tolikoj je množini također nećete nigdje vidjeti kao u Londonu. I to je dekoracija svoje vrste. Tko je bio u Londonu, zacijelo je bar jedanput otišao po noći u Highmarket. To je gradska četvrt u kojoj se noću tisućama zgrću na nekim ulicama javne žene. Ulice su osvijetljene pramovima plina, o kojemu kod nas nemaju ni pojma. Sjajne kavane, okićene zrcalima i zlatom, na svakom koraku. Tu su i zborišta i skloništa. I tjeskoba ti je ulaziti u tu svjetinu. Kako je samo neobično sastavljena! Tu su i starice, tu i ljepotice pred kojima se u čudu zaustavljaš. Na cijelom svijetu nema tako lijepa ženskog tipa kao što su Engleskinje. Sve se to gura na ulicama, tjesnoća je, gužva. Svjetina nema mjesta na pločnicima te prelijeva cijelu ulicu. Sve to žeđa za plijenom i s bestidnim cinizmom salijeće svakoga koga

sastaje. Tu su i sjajne skupocjene haljine, i gotovo dronjci, i oštra razlika u godinama, sve na okupu. U toj se strahovitoj rulji gura i pijana skitnica, ovamo zalazi i ugledni bogataš. Čuju se psovke, svađe, dozivanje i tihi šapat kojim poziva još plaha ljepotica. I kakve ima gdjekad ljepote! Lica kao da su iz kipseka[96]. Sjećam se, svratio sam jednom u jedan »Casino«. Orila je muzika, plesalo se, vrvjelo je silno mnoštvo. Namještaj je bio sjajan. Ali mrka narav ne napušta Engleze ni u veselju: oni i plešu ozbiljno, čak neveselo, kao da i korake prave po dužnosti. Gore na galeriji vidio sam jednu djevojku i zastao naprosto zadivljen: ništa nalik na takvu idealnu ljepotu nisam nikad sreo. Sjedila je za stolićem zajedno s mladićem, čini se bogatim gentlemanom, a po svemu nenaviklim posjetiocem kasina. Možda ju je tražio, te su se napokon sastali, ili se dogovorili da će se tu sastati. Malo joj je govorio i sve nekako otržito, kao da to nije ono o čemu bi oni htjeli razgovarati. Razgovor se često prekidao dugom šutnjom. I ona je bila vrlo tužna. Crte njena lica bile su nježne, fine, nešto joj je pritajeno i tužno bilo u divnom, ponešto ponosnom pogledu, nešto što misli i što pati. Čini mi se, bila je sušičava. Bila je, nije mogla da ne bude, po obrazovanosti iznad sve te rulje nesretnih žena: šta inače i znači ljudsko lice? A ipak ovdje pije gin koji joj je platio mladić. Napokon je on ustao, stisuno joj ruku i oni se rastali. Otišao je iz kasina; njoj se rumen u tamnim mrljama zažarila od rakije na blijedim obrazima, pošla je i nestala u rulji žena koje obavljaju svoj zanat. U Highmarketu sam vidio matera koje u tu privredu dovode svoje maloljetne kćeri. Male djevojčice od dvanaestak godina hvataju te za ruku i mole te da odeš s njima. Sjećam se kako sam jednom u svjetini na ulici spazio djevojčicu od kojih šest godina, ne više, svu u dronjcima, prljavu, bosu, iscijeđenu i izmlaćenu: tijelo što joj je izvirivalo iz dronjaka bilo je pokriveno modricama. Išla je kao da ne zna za sebe, nije se nikamo žurila. Bog bi znao zašto je lunjala po svjetini, možda je bila gladna. Nitko se nije osvrtao na nju. Ali najviše me prenerazilo što je išla s takvim jadom, s takvim nesavladivim očajem na licu da je bilo gotovo nekako neprirodno i strahovito bolno gledati kako taj maleni stvor nosi već na sebi toliku prokletinju i očaj. Sve njiše razbarušenu glavu amo-tamo, kao da razmišlja o nečem, širi svoje ručice, gestikulira

njima, a onda ih odjednom spljeskuje i pritiskuje na gola prsa. Vratim se i dadem joj pola šilinga. Uzela je srebrni novac, onda mi je divlje, s bojažljivim čuđenjem pogledala u oči i odjednom potrčala natrag, što je noge nose, kao da se boji da joj ne bih oteo novce. — Uopće šaljive priče...

I eto, jedne noći, u toj me rulji propalih žena i razuzdanika zaustavila neka žena koja se brzo probijala kroz svjetinu. Bila je sva u crnini, sa šeširićem koji joj je gotovo zakrivao lice; nisam ga gotovo ni vidio, sjećam joj se samo uporna pogleda. Rekla mi je nešto, što nisam mogao razumjeti, sakatim francuskim jezikom, tutnula mi u ruku papirić i brzo otišla. Kraj osvijetljenog prozora pred kavanom pogledao sam papirić: bila je mala, četverouglata ceduljica; na jednoj je strani naštampano: »Crois-tu cela?«[97] Na drugoj strani, također francuski: »Ja sam uskrsnuće i život«... itd., nekoliko poznatih redaka. Priznajte da je to i prilično originalno. Objasnili su mi kasnije da je to katolička propaganda koja švrlja svakuda, tvrdokorna, neumorna. Čas na ulicama razdaju te ceduljice, čas knjige koje se sastoje od različitih izdvojenih odlomaka iz evanđelja i biblije. Razdaju ih besplatno, naturuju, tutkaju u ruke. Propagandista ima sva sila, i muških i ženskih. To je fina i proračunana propaganda. Katolički će svećenik sam natragati i ušuljati se u siromašku obitelj kakvog radnika. Naći će na primjer bolesnika koji leži u prnjama, na golu podu, oko njega djeca koja su podivljala od gladi i studeni, i gladna, a često i pijana žena. Sve će ih on nahraniti, obući, ogrijati, počet će da liječi bolesnika, kupuje ljekariju, postaje kućni prijatelj i na kraju ih sve obraća na katoličku vjeru. Gdjekad ga, uostalom, već nakon ozdravljenja, tjeraju uz psovke i bubotke. On ne sustaje, nego ide drugima. Odande ga izbacuju; sve će on pretrpjeti i ulovit će već koga god. Ali anglikanski svećenik neće otići siromahu. Siromahe ne puštaju ni u crkvu, jer nemaju čime platiti mjesto u klupi. Brakovi među radnicima i uopće među siromasima često su nezakoniti, jer je vjenčanje skupo. Spominjem tom prilikom da mnogi od tih muževa strahovito tuku žene, unakažuju ih užasno, a najviše zaračima kojima se u kaminu razgrće žeravica. To je kod njih neki instrument određen već za bijenje. U novinama se bar, kad se opisuju obiteljske svađe, ozljede i ubojstva, uvijek spominje žarač. Njihova djeca, čim

poodrastu, odlaze često na ulicu, slijevaju se s ruljom i zatim se ne vraćaju roditeljima. — Anglikanski su svećenici i biskupi bogati, žive u bogatim župama i goje se u potpunom miru svoje savjesti. Veliki su pedanti, vrlo obrazovani pa i sami dostojanstveno i ozbiljno vjeruju u svoju tupo moralnu vrijednost, svoje pravo da propovijedaju spokojni i samosvjesni moral, da se goje i da tu žive za bogataše. To je religija bogatih i već bez krinke. Bar je racionalno i bez varke. Ti profesori religije, uvjereni do tuposti, imaju jednu osobitu zabavu: misionarstvo. Prolaze cijelu zemlju, zalaze u srce Afrike da obrate jednoga divljaka, a zaboravljaju milijun divljaka u Londonu jer ovi nemaju čime da im plate. Ali bogati Englezi i uopće sva tamošnja zlatna telad vanredno su religiozni, mračno, nisko i osobito. Engleski pjesnici od iskona vole da pjevaju o ljepoti pastorskih domova u provinciji, zasjenjenih stoljetnim hrastovima i brijestovima, s njihovim kreposnim ženama i idealno lijepim, plavokosim, modrookim kćerima.

Ali kad prolazi noć i dani se dan, onaj isti ponositi, mračni duh opet kao car lebdi iznad golemoga grada. Ne haje za ono što je bilo po noći, ne haje ni za ono što po danu vidi oko sebe. Baal caruje, pa i ne traži pokornost, jer je o njoj uvjeren. Beskrajna je njegova vjera u sebe; prezirno i smireno, samo da se otrese, udjeljuje on organiziranu milostinju, a iza toga se ne može pokolebati njegova samosvijest. Baal ne zataškava, kao što čine na primjer u Parizu, neke grozomorne, sumnjive pojave u životu, koje uzbunjuju. Siromaštvo, stradanje, ropot i tupost gomile ne bune ga nimalo. Prezirno dopušta svim tim sumnjivim i zloslutnim pojavama da žive uz njegov život, kraj njega, na javi. Ne nastoji plašljivo, kao Parižanin, da svom silom razuvjerava, hrabri sebe i sam sebe obavještava da je sve mirno i sretno. On ne skriva siromahe, kao u Parizu, da ga ne bune i ne trgaju uludo iza sna. Parižanin voli kao ptica noj zaticati glavu u pijesak da više ne vidi lovce koji ga stižu. U Parizu... Ali šta ja to! I opet nisam u Parizu!... Ta kad ću se ja, gospode, naučiti na red...

GLAVA VI
Iskustvo o buržuju

Zašto se ovdje sve to grči, zašto sve to želi da se usitni, stisne, zbriše; »nema mene, nema me uopće na svijetu; sakrio sam se, molim, prolazite kraj mene i nemojte me opažati, pričinite se kao da me ne vidite, prolazite, prolazite!«

— Pa o kome govorite? Tko se grči?

— Pa buržuj.

— Molim vas, on je kralj, on je sve, le tiers état c'est tout,[98] a vi kažete — grči se!

— Jest, a zašto se tako sakrio pod cara Napoleona? Zašto je zaboravio visoki stil u zastupničkoj kući, što je prije toliko volio? Zašto se ne želi ničega sjećati pa odmahuje rukama kad ga hoćete podsjetiti na štogod što je bilo u staro doba? Zašto mu je odmah na pameti i u očima i na jeziku nemir kad se drugi u njegovoj nazočnosti usude da što požele? Zašto on, kad se od obijesti i sam prepusti hirovima i odjednom štogod poželi, odmah zadrhti i počinje se krstiti: »Bože moj! Ta šta ja to radim!« i dugo još nakon toga savjesno nastoji da svoje ponašanje ispravi revnošću i poslušnošću? Zašto on gleda i samo što ne kaže: »Evo ću danas malo trgovati u dućanu, a bog će dati, sutra ću opet trgovati, možda i prekosutra, ako bude velika milost božja... Pa, onda, samo da što prije zgrnem bar išta i — après moi le déluge«[99] Zašto je nekamo spremio sve siromahe pa uvjerava da ih nema? Zašto se zadovoljava službenom literaturom? Zašto silno želi sebe uvjeriti da su njegovi listovi nepotkupljivi? Zašto pristaje da se toliki novci troše na uhode? Zašto ne smije ni riječi pisnuti o meksikanskoj ekspediciji?[100] Zašto se u kazalištu prikazuju muževi plemeniti i bogati, a ljubavnici kao sami odrpanci, bez službe i bez protekcije, neki trgovački pomoćnici ili umjetnici, posve tričavi? Zašto se njemu pričinja da su epuze[101] sve do jedne vjerne do krajnosti, da je foyer pravi užitak, da se pot-au-feu[102] kuha na najkreposnijoj vatri, a frizura mu je najljepša što se može zamisliti? Što se tiče frizure, tako je već čvrsto odlučeno, tako je već uglavljeno, bez ikakvih razgovora, tako se samo po sebi uglavilo, i premda se po bulevarima svaki čas provoze fijakeri sa spuštenim zavjesama, premda svuda ima skloništa za sve zanimljive

potrebe, premda su epuzama toalete čak vrlo često skuplje nego što bi se moglo zamisliti sudeći po suprugovu džepu — tako je odlučeno, tako potpisano i šta bi vi još više? A zašto je tako odlučeno i potpisano?

Pa kako: da nije tako, još bi se moglo pomisliti da nije postignut ideal, da u Parizu još nije savršeni raj zemaljski, da bi se možda još štogod moglo poželjeti, da buržuj i sam dakle nije zadovoljan tim poretkom koji on brani i svima nameće; da buržuj u društvu ima pukotina koje treba zapušavati. Zato buržuj i zamazuje tintom poderotine na cipelama, samo da ne bi ljudi, ne dao bog, opazili štogod! A epuze jedu bonbone, oblače rukavice, tako da im ruske dame u dalekom Petrogradu zavide do histerije, pokazuju nožice i nadasve graciozno dižu haljine na bulvarima. Šta bi još više za potpunu sreću? Zato u današnjim prilikama i ne mogu više biti naslovi romana, na primjer, »Žena, muž i ljubavnik«,[103] jer ljubavnika nema i ne može biti. Pa baš da ih u Parizu ima onoliko koliko pijeska morskoga (a ima ih ondje možda i više), ipak ih nema i ne može biti, jer tako je odlučeno i potpisano, jer se sve sija krepostima. Tako treba da bude da se sve sija krepostima. Ako pogledaš veliko dvorište u Palais Royalu naveče, do jedanaest sati noću, moraš svakako od ganuća suzu prороniti. Nebrojeni muževi šetaju ispod ruke sa svojim epuzama, unaokolo im se nestašno igraju mila, valjana dječica, vodoskok šumi i jednoličnim pljuskanjem svojih mlazova dočarava nam nešto smireno, tiho, vječno, stalno, hajdelberško. A ne šumi na takav način samo jedan vodoskok u Parizu: vodoskoka ima mnogo, i svagdje je jednako, tako da ti se srce raduje.

Potreba kreposti u Parizu je neugasiva. Danas je Francuz ozbiljan, solidan i često mu se zna čak i srce ganuti, tako da ne razumijem zašto se sve do današnjeg dana tako strahovito nečega plaši, plaši, čak uza svu gloire militaire[104] koja cvate u Francuskoj i tako je skupo plaća Jacques Bonhomme.[105] Parižanin silno voli trgovati, ali čini mi se, i kad trguje, pa te u svojem dućanu dere kao jarca, ne dere te on naprosto radi dobitka, kao nekada, nego od kreposti, zbog neke svete prijeke potrebe. Zgrnuti imetak i imati što

više stvari, to se pretvorilo u glavni zakonik morala, u Parižaninov katekizam. To je bilo i prije, ali sada to ima, rekao bih, neki najsvetiji oblik. Prije se priznavalo bar nešto osim novaca, tako da se čovjek i bez novaca, ali s drugim svojstvima, mogao nadati bar nekom poštovanju; sada nikako. Sada treba da zgrneš novčine i da nakupiš što više stvari, pa se onda možeš nadati bar nekom poštovanju. I ne samo poštovanju u drugih, nego ni samopoštovanju ne možeš se inače nadati. Parižanin ne cijeni sebe nimalo kad zna da su mu džepovi prazni, i to svjesno, savjesno, sa čvrstim uvjerenjem. Dostupne su ti divote, samo ako imaš novaca. Siromah Sokrat glup je i škodljiv frazer i cijeni se samo u kazalištu, jer buržuj ipak još voli da cijeni krepost u kazalištu. Čudan je čovjek taj buržuj: proglašuje otvoreno da su novci najviša krepost i dužnost čovjekova, a međutim silno voli da zaigra i najvišu plemenštinu. Svi Francuzi imaju začudo plemenit lik. Najpodliji Francuzić, koji če ti za četvrtak prodati rođenog oca, i još će ti sam, ako mu i ne tražiš, dometnuti štogod za prido, u isto vrijeme, čak u isti čas, kad ti prodaje svoga oca, tako je impozantno dostojanstven da te zapanjuje. Uđi u dućan da štogod kupiš, i posljednji će te trgovački pomoćnik prignječiti, naprosto prignječiti svojom neobjašnjivom otmjenošću. To su oni isti trgovački pomoćnici koji služe za najuzvišeniji uzor našemu Mihajlovskom teatru.[106] Prignječen si, osjećaš naprosto da si nešto skrivio tom pomoćniku. Došao si, na primjer, da potrošiš deset franaka, a dočekuju te kao lorda Devonshirea. Odmah te je nekako silno stid, htio bi ga što prije uvjeriti da nisi nipošto lord Devonshire nego tako; skroman putnik, a ušao si da kupiš samo za deset franaka. Ali mladić najsretnije vanjštine i nevjerojatno otmjene duše — kad ga gledaš, pripravan si priznati čak da si podlac (jer je toliko otmjen), počinje ti razmotavati robu za desetke tisuća franaka. Za čas je radi tebe zatrpao cijelu tezgu, pa kad pomisliš koliko će on jadnik za tobom morati da tu opet umotava, on, Grandison, Alkibijad, Montmorency,[107] i još za kim! Za tobom, koji si se sa svojom nenaočitom vanjštinom, sa svojim opačinama i manama, sa svojih odurnih deset franaka usudio da uznemiruješ takvoga markiza — kad na sve to pomisliš, onda i preko volje, za tren, još pred tezgom, počinješ do kraja sebe prezirati. Kaješ se i proklinješ sudbinu što ti je sad u

džepu samo sto franaka; bacaš ih i pogledom moliš za oproštenje. Ali on ti velikodušno umotava robu za tvojih jadnih sto franaka, oprašta ti svu uzbunu, sav nemir, što si prouzrokovao u dućanu, i ti se žuriš da što prije nestaneš. Kad dođeš kući, silno se čudiš kako si potrošio sto franaka, a htio si da potrošiš samo deset. Koliko sam puta sanjario, prolazeći bulvarima ili po Rue Vivienne, gdje ima toliko golemih trgovina galanterijske robe: da ovamo budu puštene ruske dame i... ali ono što slijedi, najbolje znaju nadstojnici i seoski glavari u orlovskoj i tambovskoj i različitim drugim gubernijama. Rusi uopće silno žele da pokazuju po trgovinama kako imaju beskrajno mnogo novaca. Zato ima na svijetu i takve bestidnosti kao na primjer u Engleskinja: ne samo da se ne bune što je kakav Adonis, Wilhelm Tell zatrpao radi njih cijelu tezgu robom i prevrnuo cijeli dućan, nego čak i započinju — strahote li! — da se cjenkaju radi nekakvih deset franaka. Ali ni Wilhelm Tell neće promašiti: osvetit će se već te će za kakav šal po tisuću i petsto franaka zderati s mylady dvanaest tisuća, i još tako da će ona biti posve zadovoljna. Pa ipak buržuj strastveno voli neobjašnjivu otmjenost. U kazalištu mu prikazuju svakako nesebičnjake. Gustave mora blistati samom plemenštinom, pa buržuj plače od ganuća. Bez neobjašnjive plemenitosti ne može on ni mirno spavati. A što je uzeo dvanaest tisuća mjesto tisuću i petsto franaka, to mu je čak i dužnost: uzeo ih je zbog kreposti. Krasti je gadno, podlo — za to treba na galije;[108] buržuj je pripravan mnogo oprostiti, ali neće oprostiti krađu, makar ti ili tvoja djeca umirali od gladi. Ali ako ukradeš zbog kreposti, o, onda ti se sve oprašta. Ti želiš dakle faire fortune[109] i zgrnuti veliki imetak, to jest izvršiti svoju prirodnu i ljudsku dužnost. Zato su u zakoniku sasvim jasno označene stavke krađe za nisku svrhu, to jest radi običnog komada kruha, i krađe iz visoke kreposti. Ova je posljednja izvanredno osigurana, podstiče se i neobično je Čvrsto organizirana.

Zašto napokon — opet ću i dalje o pređašnjem — zašto, napokon, buržuj, sve do današnjega dana, kao da se nečega plaši, kao da se ne snalazi? Zbog čega bi se zabrinjavao? Zbog brbljavaca, frazera? Ta dok ih samo jedanput cakne nogom, otpravit će ih vragu. Zbog dokaza čistog razuma? Ta razum se pred zbiljom pokazao insolventnim, a povrh toga i sami razumni, i sami učeni ljudi

počinju sada naučavati da nema dokaza čistog razuma, da i nema na svijetu čistog razuma,[110] da se apstraktna logika ne može primijeniti na čovječanstvo, da postoji razum Ivanov, Petrov, Gustavov, ali čistoga razuma nije nikad ni bilo; da je to samo neosnovana izmišljotina osamnaestog stoljeća. A koga bi se bojali? Radnika? Ta i radnici su svi u duši vlasnici i jedini im je ideal da budu vlasnici i da zgrnu što više stvari; takva je već priroda. Priroda se ne podaje lako. Sve je to vjekovima njegovano. Nacionalnost se ne preobličuje lako, nije se lako odbiti od stoljetnih navika koje su prešle u tijelo i u krv. Bi li se bojali ratara? Ta francuski su ratari arcivlasnici, najtuplji vlasnici, to jest najljepši i najpotpuniji ideal vlasnika kakav se može zamisliti. Komunista, socijalista, najzad. Ta oni su se u svoje vrijeme veoma obrukali i buržuj ih u duši duboko prezire, ali ih se ipak boji. Jest, eto njih se sve dosad i boji. A čega bi se, misliš, bojao? Ta abbé de Sieyès[111] je u svome čuvenom pamfletu prorekao da će buržuj biti sve. »Šta je tiers état? Ništa. Šta treba da bude? Sve.« Pa i zbilo se kako je rekao. Te su se jedine riječi i ostvarile od svih riječi izrečenih u ono vrijeme; one su jedine ostale. A buržuj sve još nekako ne vjeruje, premda se sve, što je rečeno poslije Sieyèsovih riječi, izjalovilo i prsnulo kao mjehur od sapunice. I zaista, proglasili su ubrzo nakon njega: liberté, égalité, fraternité. Vrlo dobro. Šta je liberté? Sloboda. Kakva sloboda? — Jednaka sloboda svima da u zakonskim granicama rade sve što ih je volja. Kada možeš da radiš sve Što te volja? Kad imaš milijun. Daje li sloboda svakome po milijun? Ne daje. Šta je čovjek bez milijuna? Čovjek bez milijuna nije onaj koji radi sve što ga je volja, nego onaj s kojim rade sve što ih je volja. Šta iz toga slijedi? Pa slijedi to da osim slobode ima još jednakost, i to jednakost pred zakonom. O toj jednakosti pred zakonom može se kazati samo jedno, da u onom obliku, u kakvom se ona danas primjenjuje, svaki Francuz može i mora da je drži za osobnu uvredu. Šta dakle preostaje iz formule? Bratstvo. Ali ta je stavka najčudnija i da danas, mora se priznati, glavni kamen smutnje na Zapadu. Zapadnjak raspravlja o bratstvu[112] kao o velikoj sili čovječanstva, i ne shvaća da bratstvo ne možeš niotkud smoći ako ga nema u zbilji. Šta da se radi? Treba pošto-poto stvoriti bratstvo.

Ali se pokazuje da se bratstvo ne može stvoriti, jer se ono samo stvara, daje, u prirodi se nalazi. A,u francuskoj prirodi, i uopće u zapadnjačkoj, nije ga bilo u zbilji, nego ima osobni element, element pojedinačne i pojačane samoobrane, samorada, samoodređenja u svom osobnom Ja, uspoređivanja toga Ja s cijelom prirodom i sa svim drugim ljudima, kao ravnopravnoga odijeljenog elementa, sasvim jednakog i iste vrijednosti sa svim onim što postoji osim njega. Ali iz takvoga osobnog isticanja nije moglo nastati bratstvo. Zašto? Zato što u bratstvu, u pravom bratstvu, ne treba pojedinačna ličnost, ne treba Ja da traži pravo svoje jednake vrijednosti i važnosti sa svim drugim, nego bi sve to drugo moralo samo da dođe toj ličnosti koja traži pravo, tome pojedinomu Ja, i moralo bi samo, bez njegove molbe, priznati da je iste vrijednosti i ravnopravno s njim samim, to jest sa svim drugim što postoji na svijetu. Šta više, sama ta ličnost, koja se buni i zahtijeva, trebalo bi da sve svoje Ja, svu sebe žrtvuje društvu i ne samo da ne traži svoje pravo, nego naprotiv da ga pokloni društvu bez ikakvih pogodaba. Ali zapadnjačka ličnost nije navikla na takav postupak: on zahtijeva na juriš, on traži pravo, on hoće da se dijeli — pa tako i ne nastaje bratstvo. Naravno, može se preporoditi! Ali taj preporod traje tisuće godina, jer takve ideje moraju najprije prijeći u tijelo i krv, da postanu zbiljnost. Pa zar treba, reći ćete mi, biti bezličan da budeš sretan? Zar je u bezličnosti spasenje? Naprotiv, naprotiv, kažem ja, ne samo da ne treba biti bezličan, nego baš treba postati ličnost, pa i u mnogo višem stupnju nego što je ona ličnost što se danas ustalila na Zapadu. Razumijte me: dragovoljno, sasvim svjesno i ni od koga neprimorano žrtvovanje cijeloga sebe u korist sviju po mojem je mišljenju znak najvišeg stupnja razvitka ličnosti, najveće njene moći, najveće vlasti nad samim sobom, najveće slobode osobne volje. Dobrovoljno žrtvovati svoj život za sve, otići za sve na križ, na lomaču, to možeš učiniti jedino onda kad ti je visoko razvijena ličnost.

Visoko razvijena ličnost, potpuno uvjerena o svojem pravu da bude ličnost i bez ikakva straha za sebe, ne može ništa drugo ni napraviti od svoje ličnosti, to jest ni na što je drugo upotrijebiti, nego da je cijelu žrtvuje svima, da i svi drugi budu isto tako ravnopravne i sretne ličnosti. To je prirodni zakon; tome teži čovjekova priroda. Ali tu ima jedna dlačica, jedna jedincata sićušna dlačica, ali ako ona

dospije pod stroj, sve će se u jedan mah slomiti i razrušiti. Evo šta: nevolja je ako pri tom imaš ikakav, ma i najsitniji naum za vlastiti probitak. Na primjer: ja prinosim i žrtvujem svega sebe svima; treba dakle da se žrtvujem sasvim, konačno, bez misli o probitku, i ne misleći da ću evo društvu žrtvovati sebe svega i da će za to samo društvo dati meni sebe sve. Treba se žrtvovati upravo tako da se daješ sav i čak želiš da se tebi ništa ne vrati za to, da zbog tebe ne bi nitko pretrpio nikakav gubitak.

A kako da se to uradi? Ta to je kao i da se ne spominješ bijelog medvjeda. Pokušaj sebi postaviti zadatak da ne misliš na bijelog medvjeda, pa ćeš vidjeti da ćeš na njega prokleto misliti svaki čas. Kako da se dakle to uradi? Uraditi se ne može nikako, nego treba da se samo od sebe uradi, da to bude u prirodi, da nesvjesno bude sadržano u prirodi cijelog roda, jednom riječju, da bi bio princip bratske ljubavi: treba ljubiti. Treba da sam instinktivno težiš bratstvu, zajednici, slozi, i to usprkos vjekovnim narodnim mukama, usprkos barbarskoj surovosti i neznanju ukorijenjenima u naciji, usprkos vjekovnom ropstvu, tuđinskim najezdama; jednom riječju potreba bratske zajednice treba da bude u prirodi čovjekovoj, da se on s njom rađa, ili da je od iskona stekao takvu naviku. U čemu bi se sastojalo takvo bratstvo, ako se to prevede na razuman, svjestan jezik? U tome da svaka pojedina ličnost sama, bez ikakve sile, bez ikakva svoga probitka kaže društvu: »Mi smo snažni samo svi zajedno, uzmite dakle mene svega ako me trebate, ne mislite o meni kad izdajete svoje zakone, ne brinite se nimalo, predajem vam sva svoja prava, pa izvolite raspolagati sa mnom. Najveća je moja sreća da vama žrtvujem sve, a da vi zbog toga nemate nikakve štete. Uništit ću sebe, stopit ću se s potpunom bezrazličnošću, samo da bi to vaše bratstvo cvalo i trajalo...« A bratstvo naprotiv treba da kaže: »Ti nam odviše daješ. To što ti daješ nama nemamo prava od tebe primiti, jer ti i sam govoriš da je u tome sva tvoja sreća; ali šta ćemo kad nas neprestano boli srce i za tvoju sreću. Uzmi dakle sve i od nas. Mi ćemo svim silama nastojati svakoga časa da u tebe bude što više lične slobode, što više vlasti nad samim sobom. Nikakvih neprijatelja, ni ljudi, ni prirode ne boj se više. Mi smo svi uz tebe, svi mi zajamčujemo tebi sigurnost, neumorno se brinemo za tebe, jer mi

smo braća, a nas ima mnogo i jaki smo, budi dakle miran i bodar, ničega se ne boj i uzdaj se u nas.«

Nakon toga, razumije se, nema zašto više da se dijele, tu će se već sve razdijeliti samo po sebi. Ljubite se i sve će vam se to dometnuti.

Kakva je to zaista utopija, gospodo! Sve je osnovano na čuvstvu, na prirodi, a ne na razumu. Ta to je čak i neko poniženje za razum. Šta mislite? Je li to utopija ili nije?

Ali, opet, šta bi radio socijalist kad u zapadnjaka nema bratskog principa, nego naprotiv princip pojedinca, koji se neprestano odjeljuje i s mačem u ruci zahtijeva svoja prava. Kad socijalist vidi da nema bratstva, počinje nagovarati na bratstvo. Kad bratstva nema, on ga nastoji stvoriti, sastaviti. Da se napravi zečji ragoût, potreban je najprije zec. Ali zeca nema, to jest, nema prirode koja je sposobna za bratstvo, prirode koja vjeruje u bratstvo, koja sama po sebi teži za bratstvom! U očaju počinje socijalist stvarati, određivati buduće bratstvo, sračunava težinu i mjeru, primamljuje probitkom, raspravlja, poučava, pripovijeda koliko će tko imati koristi od toga bratstva, tko će koliko profitirati; određuje kakva će koja ličnost biti, koliko težiti i raspoređuje unaprijed zemaljsko blago, koliko će ga tko zaslužiti i koliko svatko mora dobrovoljno pridonijeti za nj u zajednicu na štetu svoje ličnosti. Pa kakvo je tu bratstvo, kad se unaprijed dijeli i ustanovljuje koliko je tko zaslužio i šta treba svatko da radi? Uostalom, proglašena je formula: »Svak za sve i svi za svakoga«.[113] Od toga se, razumije se, ništa bolje nije ni moglo izmisliti, pogotovo kad je cijela cjelcata formula uzeta iz jedne knjige koju svi poznaju. Ali eto, počeli tu formulu primjenjivati, i za šest mjeseci braća potegla osnivača bratstva Cabeta[114] pred sud. Furijeristi[115] su, kažu, uzeli posljednjih devetsto tisuća franaka iz svoga kapitala i sve još pokušavaju da osnuju bratstvo. Ne izlazi ništa. Dabome, veoma je privlačno da živiš, ako ne na bratskoj, a ono bar na sasvim razumnoj osnovi, to jest, dobro je kad ti svi jamče i zahtijevaju od tebe samo rada i sloge. Ali tu se opet javlja zagonetka: do kraja već, čini se, jamče čovjeku, obriču da će ga hraniti, pojiti, posla mu najmiti, a za to zahtijevaju od njega za opće

dobro puku kapljicu njegove lične slobode, puku, puku kapljicu. Ne, neće čovjek da živi pod takvim pogodbama, njemu je i ta kapljica teška. Njemu se u njegovoj ludosti sve čini da je to robija, i da mu je bolje samome, jer to je potpuna sloboda. Ta i na slobodi ga biju, ne daju mu posla, on umire od glada i nema nikakve slobode, ali neka, ipak se čudaku čini, da je svoja volja bolja. Razumije se, socijalist mora da pljune i da mu kaže kako je glupan, kako nije dorastao, nije dozreo i ne uviđa vlastiti probitak; kako je nijemi, ništavi mrav pametniji od njega, jer je u mravinjaku sve tako lijepo, tako raspoređeno, svi su siti, sretni, svak zna svoj posao, jednom riječju: dalek je još put čovjeku do mravinjaka.

Drugim riječima: ako je socijalizam i moguć, on je moguć samo negdje drugdje, a ne u Francuskoj.

I eto, u krajnjem očaju proglašuje socijalist, naposljetku: liberté, égalité, fraternité, ou la mort.[116] Tu dakle nema ništa više da se govori, i buržuj konačno trijumfira.

— A kad buržuj trijumfira, onda se obistinila i Sieyèsova formula, doslovce i do kraja. Buržuj je dakle sve, pa zašto se zbunjuje, zašto se grči, čega se boji? Svi su uzmakli, svi su se pred njim pokazali nemoćni. Nekad, za Louis-Phillippea na primjer, buržuj se nije nipošto tako zbunjivao i bojao, a on je carevao i tada. Jest, onda se on još borio, slutio da ima neprijatelja, i najzad se odijelio od njih na junskim barikadama puškom i bajunetom.[117] Ali boj se završio, i odjednom buržuj spazi da je sam samcat na zemlji, da nema ničega boljeg od njega, da je on ideal, i sada mu nije trebalo da kao prije uvjerava svijet kako je on ideal, nego je naprosto mogao mirno i veličanstveno pozirati svijetu u obliku najveće ljepote i svakojakih ljudskih savršenstava. Položaj je, ako hoćete, konfuzan. Izbavio ih je Napoleon III. Pao im je kao s neba, kao jedini izlaz iz neprilike, kao jedina tadašnja mogućnost. Od toga vremena živi buržuj u blagostanju, silno plaća za svoje blagostanje i svega se boji, baš zbog toga što je sve postigao. Kad sve postigneš, teško ti je sve izgubiti. Iz toga proizlazi očigledno, prijatelji moji, da je onaj tko se svega najviše boji ujedno u najvećem blagostanju. Molim, ne smijte se. Pa šta je danas buržuj?

GLAVA VII
Nastavak pređasnjega

I zašto ima među buržujima toliko lakaja, pa još uz takvu otmjenu vanjštinu? Molim, ne optužujte me, ne vičite da pretjerujem, klevećem, da u meni govori mržnja. Prema čemu? Prema kome? Zašto mržnja? Naprosto ima mnogo lakaja, i to je istina. Lakajština prožima buržujsku prirodu sve više, i sve se više smatra krepošću. Tako i mora biti uz današnji poredak. Prirodna posljedica. A glavno je, glavno — priroda pomaže. Ne govorim o tome, na primjer, da u buržuju ima mnogo prirođenoga špijunstva. Upravo mislim da neobičan razvitak špijunstva u Francuskoj, i to ne prostoga, nego majstorskog špijunstva, špijunstva po pozivu koje je dotjeralo do umjetnosti, te ima svoje naučne načine, potječe kod njih od prirođene lakajštine. Koji idealno plemeniti Gustave, ako samo još nema vlasništva, neće za deset tisuća franaka prepustiti odmah pisma svoje ljubljene i neće svoju ljubavnicu izdati njenu mužu? Možda i pretjerujem, ali možda govorim na osnovi nekih činjenica. Francuz silno voli istrčati vlasti kakogod pred oči i iskazati joj kakvu lakajsku službu. Čak i sasvim nesebično, pa i ne očekujući odmah nagradu, nego na dug, na knjižicu. Sjetite se, na primjer, svih tih što traže mjesta pri čestim promjenama vlade u Francuskoj. Sjetite se kakve su stvarali majstorije i kako su klecali, pa i sami to priznavali. Sjetite se jednoga od Barbierovih jambova u povodu toga. Uzeo sam jednom u kavani neke novine od 3. srpnja.

Gledam: pisma iz Vichyja. U Vichyju je onda gostovao car, pa i dvor, razumije se, bile su kavalkade, izleti. Dopisnik sve to opisuje. On počinje:

»Kod nas ima mnogo izvrsnih jahača. Odmah ste dakako pogodili koji je od svih najsjajniji. Njegovo veličanstvo izjahuje svaki dan sa svojom pratnjom«, itd.

Neka se on, dakako, zanosi sjajnim svojstvima svojega cara. Možeš se klanjati njegovu umu, smotrenosti, savršenostima itd. Takvome zanesenom gospodinu ne može se kazati u oči da hini. »Takvo je moje uvjerenje — pa gotovo«, odgovorit če sam, baš kao što bi vam odgovorio neki od naših današnjih novinara. Shvatite: on je siguran; on zna šta će odgovoriti da vam začepi usta. Sloboda

savjesti i uvjerenja prva je i glavna sloboda na svijetu. Ali tu, u ovom slučaju, šta vam može odgovoriti? Ta tu se on i ne obazire više na zakone zbiljnosti, gazi svaku vjerojatnost i radi to namjerno. A zašto bi to, čini ti se, radio namjerno? Ta nitko mu neće povjerovati. Sam jahač zacijelo to neće čitati, a ako i pročita, zar Francuzić, koji je napisao correspondance,[118] novine koje su je naštampale, i uredništvo tih novina, zar su svi oni toliko glupi te neće uvidjeti da vladaru nikako nije potrebna slava najboljeg jahača u Francuskoj, da on pod stare dane sigurno ne očekuje takvu slavu, pa, razumljivo, neće povjerovati ako ga budu uvjeravali da je on najvještiji jahač u cijeloj Francuskoj: kažu da je on izvanredno uman čovjek. Ne, tu je drugi račun: neka bude nevjerojatno i smiješno, neka i sam vladar pogleda to s gađenjem i prezirnim smijehom, neka, neka, ali će zato vidjeti slijepu pokornost, vidjet će ono neograničeno: padam ničice, a to je glavno. Ocijenite sada: kad to ne bi bilo prema narodnom duhu, kad se takva bljutava laska ne bi smatrala posve mogućom, običnom posve u skladu s prilikama i čak pristojnom — zar bi se mogao takav dopis naštampati u pariškim novinama? Gdje ćete, osim u Francuskoj, naći u novinama takvu lasku? Baš zbog toga i govorim o narodnom duhu, jer tako ne raspredaju samo jedne novine, nego gotovo sve takve novine na isti takav način, osim dvojih-trojih koje nisu sasvim zavisne.

Sjedio sam jednom za table d’hotom[119] — to nije više bilo u Francuskoj nego u Italiji, ali za table d’hotom je bilo mnogo Francuza. Razgovarali su o Garibaldiju. Tada su svuda razgovarali o Garibaldiju. To je bilo dvije sedmice prije Aspromonta.[120] Razumije se, govorili su zagonetno: neki su šutjeli i nisu htjeli da se sasvim izjasne; drugi su kimali glavama. Opći je smisao razgovora bio taj da je Garibaldi zasnovao nešto rizično i čak nerazborito; ali to su mišljenje izražavali, dabome, sustežući se, jer je Garibaldi čovjek koji toliko prerasta sve da kod njega može biti razborito čak i ono što bi po običnom sudu bilo odviše rizično. Malo-pomalo prešli su zapravo na Garibaldijevu ličnost. Počeli su nabrajati njegova svojstva — ocjena je bila prilično povoljna za talijanskog heroja.

— Samo se jednome čudim kod njega — glasno će jedan Francuz, ugodne i impozantne vanjštine, čovjek od tridesetak godina, s izrazom one neobične otmjenosti koja ti gotovo drsko pada u oči kod svih Francuza. — Jednoj se samo okolnosti najviše čudim kod njega!

Razumije se, svi se radoznalo obratiše govorniku.

Novo svojstvo, otkriveno u Garibaldija, moralo je biti zanimljivo svima.

— U šezdesetoj godini imao je on neko vrijeme u Napulju neograničenu vlast i bez ikakve kontrole.[121] U rukama mu je bila svota od dvadeset milijuna državnih novaca! O toj svoti nije nikome polagao računa! Mogao je uzeti i zatajiti od te svote koliko ga volja, i nitko ne bi zaiskao od njega! On nije zatajio ništa, nego predao vladi sve do posljednje pare. To je gotovo nevjerojatno!

I oči mu se ražarile kad je govorio o dvadeset milijuna franaka.

O Garibaldiju se, naravno, može pripovijedati sve što te volja. Ali trpati Garibaldijevo ime uz grabljivce iz državne kese, to je mogao učiniti samo Francuz.

I kako je to izrekao naivno, kako prostodušno. Za prostodušnost se, istina, oprašta sve, pa i izgubljena sposobnost poimanja i osjećanja prave čestitosti; ali kad sam pogledao u lice, koje je cijelo zatitralo pri spomenu dvadeset milijuna, pomislih sasvim iznenada:

»A šta bi bilo, brate, da si mjesto Garibaldija bio onda ti na državnom položaju!«

Reći ćete mi da to opet nije baš tako, da su sve to samo pojedini slučajevi, da se i kod nas događa slično i da ja nisam ni mogao jamčiti za sve Francuze. Tako je, naravno, ja i ne govorim o svima. Svagdje ima neobjašnjive otmjenosti, a kod nas je bivalo možda još i mnogo gore. Ali zašto bi se to uzvisivalo za krepost, za krepost? Znate li šta? Može čovjek biti i nitkov, a da ne izgubi osjećaj za čast; a ovdje ima vrlo mnogo poštenih ljudi, ali su sasvim izgubili osjećaj časti i zato se vladaju podlo ne znajući šta rade od kreposti. Ono je prvo, razumije se, veća opačina, ali je ovo posljednje, rekao bih, dostojnije prezira. Takav katekizam o krepostima loš je simptom u životu naroda. A što se tiče pojedinih slučajeva, neću se s vama

prepirati. Ta i cijeli se narod sastoji od samih pojedinih slučajeva, nije li tako!

Čak mislim: možda sam se prevario i u ocjeni da se buržuj pokunjio, da se on sve još nečega boji. Kunji se on, zaista se kunji, i pribojava se, ali ako se sve sračuna, buržuj živi zapravo u blagostanju. Premda sam sebe zavarava, premda uvjerava sebe svaki čas da sve teče dobro, ipak to nimalo ne smeta njegovoj prividnoj samosvijesti. Štaviše: on je uistinu silno samosvjestan kad se razigra. Kako se sve to slaže u njemu — zaista je zagonetka, ali tako jest. Uopće buržuj nije ni najmanje glup, ali mu je pamet ponešto kratka, kao isprekidana. Obilno se opskrbio gotovim pojmovima, kao drvima za zimu, pa ozbiljno kani proživjeti s njima bar tisuću godina. Ali šta je tisuća godina; o tisući godina buržuj malokad i govori, osim kad zapada u rječitost. »Après moi le déluge«[122] mnogo se više upotrebljava i češće provodi. I kako su ravnodušni prema svemu, kakvi su im letimični, površni interesi! Događalo mi se da sam u Parizu dolazio u društvo, u kuću kamo je za moga vremena zalazilo mnogo ljudi. Svi oni kao da se boje i progovoriti o ičem nesvakidašnjem, o ičem što nije posve sitničavo, o ikakvim općim interesima, pa i o ikakvim društvenim interesima. Tu ne može biti posrijedi, čini mi se, strah od špijuna, tu su se naprosto svi odlučili da o ičem misle i govore nešto ozbiljnije. Uostalom, sretao sam tu ljudi koji su se silno interesirali kakav je utisak učinio na mene Pariz, koliko osjećam strahopoštovanja, koliko divljenja, koliko sam zgažen, uništen. Francuz sve do današnjega dana misli da je on kadar da moralno gazi i uništava. To je također prilično smiješna crta. Osobito se sjećam jednoga vrlo ljubaznog, vrlo dobroga starčića, kojega sam iskreno zavolio. On mi se sve zagledavao u oči, ispitivao me o mom mišljenju o Parizu i silno se ljutio kad nisam pokazivao osobita zanosa. Na dobrom mu se licu javljala čak i patnja — upravo patnja, ne pretjerujem. O, mili Mr. Le M-re! Francuza, to jest Parižanina (jer zapravo svi su Francuzi Parižani), nećeš nikad uvjeriti da on nije prvi čovjek na cijeloj kugli zemaljskoj. A on i vrlo malo zna o cijeloj kugli zemaljskoj. I neće da zna. To je već nacionalno svojstvo, čak najkarakterističnije. Ali najkarakterističnije je svojstvo Francuza rječitost. Ljubav za rječitost

neugasiva je u njemu i s godinama se razgorijeva sve više. Veoma bih želio doznati kad se upravo pojavila u Francuskoj ta ljubav za rječitost. Razumije se, glavno je otpočelo od Louisa XIV. Začudo, da je u Francuskoj sve otpočelo od Louisa XIV, živa je istina. Ali najzanimljivije je da je i u cijeloj Evropi sve otpočelo od Louisa XIV. A čime je osvajao taj kralj — ne mogu shvatiti! Ta nije on osobito veći od svih drugih pređašnjih kraljeva. Osim po tome što je prvi kazao: l'état c'est moi.[123] To se izvanredno svidjelo, to je onda obletjelo cijelu Evropu. Mislim da se tom jedinom riječcom i proslavio. Čak i kod nas se ona začudo brzo pročula. Najnacionalniji je vladar bio taj Louis XIV, potpuno u francuskom duhu, tako da ne razumijem kako su se u Francuskoj mogle dogoditi sve one male nestašnosti[124]... pa one na kraju prošloga stoljeća. Pronestašili se i vratili se pređašnjemu duhu; to pristaje; ali rječitost, rječitost — o, to je Parižaninu kamen smutnje. Pripravan je da pozaboravlja sve iz prošlosti, sve, sve, pripravan da vodi najrazboritije razgovore i da bude najposlušniji i najmarljiviji dječak, ali rječitost, jedinu rječitost ne može zaboraviti sve do današnjega dana. On jadikuje i uzdiše za rječitošću; sjeća se Thiersa, Guizota, Odilona Barrota.[125] Onda ti je bilo rječitosti, govori on pokadšto u sebi i počinje razmišljati. Napoleon III razumio je to, odmah odlučio da Jacques Bonhomme ne smije razmišljati, i malo-pomalo uveo je rječitost. Za tu se svrhu u zakonodavnom tijelu drži šest liberalnih zastupnika,[126] šest stalnih, pouzdanih, pravih liberalnih zastupnika, to jest takvih da ih možda i ne bi potkupio kad bi ih pokušao potkupljivati, a ipak ih je samo šest — šest ih je bilo, šest ih ima i šest će ih samo ostati. Više ih neće prirasti, ne brinite se, a neće ih ni otpasti. I to je vrlo lukava majstorija, na prvi pogled. Ali sve je mnogo jednostavnije u zbilji, a pomaže i suffrage universel.[127] Razumije se, upotrijebljene su sve mjere da se oni ne bi odviše raspričali. Ali da pobrbljaju, to se dopušta. Svake godine, u vrijeme kad treba, raspravlja se o najvažnijim državnim pitanjima, i Parižanin se slatko uzbuđuje. Zna da će biti rječitosti, i veseli se. Vrlo dobro zna, dabome, da će biti samo rječitosti i ništa više, da će biti riječi, riječi i riječi i da se iz tih

riječi neće izleći baš ništa. Ali on je i s tim vrlo, vrlo zadovoljan. I on sâm, prvi, misli da je to izvanredno razborito. Govori nekih od te šestorice zastupnika osobito su popularni. I zastupnik je uvijek pripravan da govori govore za zabavu publici. Začudo: ta on je i sam potpuno uvjeren da se iz njegovih govora neće ništa izleći, da je sve to samo šala i ništa više, nevina igra, maskerada, a ipak govori, nekoliko godina redom govori, i krasno govori, čak s velikim užitkom. I svim članovima koji ga slušaju od užitka sve rastu zazubice. »Lijepo govori čovjek!« — i predsjedniku i cijeloj Francuskoj rastu zazubice. Ali evo, zastupnik je završio, a zatim ustaje i odgojitelj te mile i valjane djece. Svečano izjavljuje da je sastavak o zadanoj temi »Izlazak sunca« poštovani zastupnik izvrsno razvio i obradio. Divili smo se talentu poštovanoga govornika, kaže on, njegovim mislima i čestitom vladanju, izraženom u tim mislima, naslađivali smo se svi, svi... Ali premda je poštovani član potpuno zaslužio za nagradu knjigu s natpisom »za dobro vladanje i uspjehe u naukama«, usprkos tome, gospodo, govor poštovanog zastupnika iz nekih viših razloga ne vrijedi ni za što. Nadam se, gospodo, da se sasvim slažete sa mnom. — Tu se on obraća zastupnicima i pogled mu počinje blistati strogošću. Zastupnici, kojima su rasle zazubice, odmah s bijesnim zanosom plješću odgojitelju, a ujedno zahvaljuju i dirljivo stišću ruke i liberalnom zastupniku za užitak koji im je pribavio, i mole da im s dopuštenjem odgojiteljevim pribavi taj užitak i drugi put. Odgojitelj dobrohotno dopušta; autor opisa o »Izlasku sunca« odlazi ponosan na svoj uspjeh; zastupnici se oblizuju i odlaze u krilo svoje obitelji, a naveče radosni šeću ispod ruke s »epuzama« u Palais Royalu, prisluškuju kako pljušte mlazovi blagotvornih vodoskoka, a odgojitelj je javio sve kome već treba, pa proglašuje cijeloj Francuskoj da je sve u redu.

Ali pokadšto, kad se javljaju ozbiljniji poslovi, zapodijeva se i ozbiljnija igra. U jednu skupštinu dovode princa Napoleona.[128] Princ Napoleon započinje odjednom opoziciju, na potpunu prepast svih tih učenika mladića. U razredu je svečana tišina. Princ Napoleon slobodnjački, princ se ne slaže s vladom, po njegovu mišljenju treba to i to. Princ osuđuje vladu, jednom riječju, govori ono što se misli da bi mogla reći ista ta mila djeca kad bi odgojitelj makar

na časak izišao iz školske sobe. Razumije se, i tu se drži mjera; a i pomisao jc nezgrapna, jer sva ta mila djeca tako su milo odgojena da se neće ni maknuti, sve ako odgojitelj ode od njih na cijelu sedmicu dana. I eto, kad je princ Napoleon završio, ustaje odgojitelj i svečano javlja da je poštovani govornik odlično razvio i obradio sastavak o zadanoj temi »Izlazak sunca«. Divili smo se talentu, rječitim mislima i valjanosti premilostivoga princa... Pripravni smo mu pokloniti knjigu za marljivost i uspjehe u naukama, ali... itd., to jest sve što je rečeno prije; razumije se, cijeli mu razred plješće u zanosu koji graniči s bjesnilom, princa vode kući, valjani se učenici razilaze iz škole kao prava, valjana, pristojna dječica, a naveče šeću s »epuzama« u Palais Royalu i prisluškuju pljuštanju mlazova blagotvornih vodoskoka itd. itd., jednom riječju, uveden je divan red.

Jednom mi zabludili u la salle des pas perdus,[129] i mjesto u odjeljenje gdje se vode kaznene parnice, dospjeli smo u odjeljenje građanskih parnica. Kuštrav advokat u mantiji i s kapom na glavi govori govor i sipa biser rječitosti. Predsjednik, suci, advokati, slušatelji plivaju u zanosu. Bila je smjerna tišina: ušli smo na prstima. Parnica je bila zbog neke baštine; bili su upleteni oci pustinjaci. Oci se pustinjaci svaki čas sada pletu u parnicu, najviše za baštine. Iznose se najsablažnjivije, najgadnije pojedinosti; ali publika šuti i vrlo se malo sablažnjava, jer oci pustinjaci imaju danas veliku vlast, a buržuj je izvanredno moralan. Oci se sve više ustaljuju na tom mišljenju da je kapitalčić bolji od svega, od svih tih sanjarija i drugoga, pa kad zgrneš novčine, možeš imati i moć, a šta ti je rječitost! Samom rječitošću ne pobjeđuješ danas. Ali oni se po mojem mišljenju ponešto varaju u tom posljednjem. Kapitalčić je, naravno, nešto nadasve dobro, ali i rječitošću možeš mnogo uraditi s Francuzom. Epuze se najviše odaju očima pustinjacima, danas još i više nego što se opažalo prije. Ima nade da će se i buržuj povesti za njima. U parnici se razlagalo kako su pustinjaci dugogodišnjim, lukavim, čak učenim (u njih ima o tome i nauka) pritiskom pritisli dušu jednoj lijepoj i veoma novčanoj dami, kako su je namamili da se nastanila kod njih u samostanu, kako su je tamo do bolesti, do histerije plašili različitim strahotama, i sve to s računom, s učenom postepenošću. Kako su je naposljetku dotjerali do bolesti, do

idiotstva, uvjerili je najzad da je veliki grijeh pred Gospodom Bogom sastajati se s rođacima i malo-pomalo sasvim uklonili rođake. »Čak i njena nećakinja, ta djevičanska, mladenačka duša, petnaestogodišnji anđeo čistoće i nevinosti, čak i ona nije smjela ući u ćeliju obožavanoj tetki, koja ju je ljubila više od svega na svijetu i koja zbog pokvarenjačkih lukavština nije više mogla da je zagrli i da joj izljubi front virginal,[130] gdje je stolovao anđeo nevinosti«... Jednom riječju, sve na taj način; bila je divna ljepota. Advokat, koji je govorio, topio se od radosti što umije tako lijepo govoriti, topio se predsjednik, topila se publika. Oci pustinjaci izgubili su bitku jedino zbog rječitosti. Oni dabome neće klonuti. Izgubili su jednu, izvojštit će petnaest.

— Tko je taj advokat? — zapitam mladića studenta koji je bio jedan od najpobožnijih slušatelja. Studenata je tu bilo mnogo i sve sami čedni. On me pogleda začuđeno.

— Jules Favre![131] — odgovori najzad, s takvim prezirnim žaljenjem da sam se dakako zbunio. Tako mi se pružila prilika da upoznam cvijeće francuske rječitosti, rekao bih, u njenu glavnom izvoru.

Ali tih izvora ima sva sila. Buržuj je sav prožet rječitošću. Ušli smo jednom u Panthéon da pogledamo velikane. Nije bilo propisano vrijeme, pa su nam zaiskali dva franka. Onda je iznemogli, časni invalid uzeo ključeve i poveo nas u crkvene grobnice. Putem je sve još govorio kao čovjek, samo ponešto šušketajući jer nije imao zuba. Ali kad je sišao u grobnice, odmah je zapjevuckao čim nas je doveo do prve grobnice.

— Ci-gît Voltaire[132] — Voltaire, taj veliki genij divne Francuske. On je iskorjenjivao predrasude, uništavao neznanje, borio se protiv anđela tmine i držao luč prosvjete. U svojim je tragedijama postigao veličinu, premda je Francuska već imala Corneilla.

Govorio je očevidno kako je naučio napamet. Netko mu je nekad napisao na ceduljici tu prodiku i on ju je naučio naizust za čitav život: čak mu je zadovoljstvo zasjalo na starom, dobrodušnom licu kad je pred nama počeo razlagati svoj visoki stil.

— Ci-gît Jean-Jacques Rousseau — nastavi prilazeći drugoj grobnici — Jean-Jacques, l’homme de la nature et de la vérité.[133]

Meni to odjednom postade smiješno. Visokim se stilom sve može zabljutaviti. A i vidjelo se da jadnik starac, kad govori o nature i vérité, uopće ne razumije o čemu se govori.

— Čudno! — rekoh mu. — Od te dvojice velikana jedan je za cijelog života nazivao drugoga lažljivcem i nevaljalcem, a drugi prvoga naprosto glupanom.[134] I eto se sastadoše ovdje gotovo jedan uz drugoga.

— M’sieu, m’sieu! — zaustio invalid želeći da nešto uzvrati, ali ipak nije uzvratio nego nas je brže odveo još jednoj grobnici.

— Ci-gît, Lannes, maršal Lannes[135] — zapjevuckao opet — jedan od najvećih junaka koje je imala Francuska, tako obilno obdarena junacima. Nije bio samo velik maršal, najvještiji vojskovođa osim velikoga cara, nego je uživao još veću sreću. Bio je prijatelj...

— Pa da, bio je prijatelj Napoleonov — rekoh da mu skratim govor.

— M’sieu! Dopustite meni da govorim — reče invalid kao nešto uvrijeđenim glasom.

— Govorite, govorite, slušam.

— Ali je uživao još veću sreću. Bio je prijatelj velikoga cara. Nitko drugi od svih njegovih maršala nije imao sreće da postane prijatelj velikanov. Jedini maršal Lannes bio je udostojen te velike časti. Kad je umirao na bojištu za domovinu...

— Pa da, topovsko mu zrno otkinulo obje noge.

— M’sieu, m’sieu! Dopustite meni samome da govorim — uzviknu invalid gotovo žalostivim glasom. — Možda i znate sve to... Ali dopustite i meni da pripovjedim!

Čudak je silno želio da sam pripovijeda, makar mi sve to i otprije znali.

— Kad je umirao — prihvati on opet — na bojištu za domovinu, onda car, dirnut u srce i oplakujući veliki gubitak...

— Dođe da se oprosti s njim — snašlo me da mu opet upadnem u riječ, i odmah sam osjetio da sam učinio nevaljalštinu; čak sam se i

zastidio.

— M’sieu, m’sieu! — reče starac, žalostivo prijekorno gledajući mi u oči mašući sijedom glavom — m’sieu! Ja znam, uvjeren sam da vi sve to znate, možda i bolje od mene. Ali vi ste mene sami uzeli da vam pokazujem; dopustite mi dakle da govorim sam. Sada je samo još malo preostalo... Onda car, dirnut u srce i oplakujući (žalibože, uzalud) veliki gubitak koji je snašao njega, vojsku i cijelu Francusku, priđe njegovoj smrtnoj postelji i posljednjim oproštajem svojim ublaži muke vojskovođi koji mu je umro gotovo pred očima. — C’est fini, monsieur[136] — dometne, prijekorno me pogleda i pođe dalje.

— A evo tu je također grobnica: ali to su... quelques sénateurs[137] — doda ravnodušno i nehajno, mahnuvši glavom još na nekoliko grobnica u blizini. Svu je rječitost bio potrošio na Voltairea, Jeana-Jacquesa i maršala Lannesa. To je već bio neposredan, rekao bih, narodni, primjer ljubavi za rječitost. Zar su svi govori tih govornika u narodnoj skupštini, konventu i klubovima, u kojima je narod gotovo neposredno učestvovao i na kojima se ponovo odgojio, ostavili na njemu samo jedan trag — ljubav za rječitost radi rječitosti?

GLAVA VIII
Bribri i mabiche

A šta epuze? Epuze uživaju sreću, rekao sam već. Uzgred: zašto, zapitat ćete, pišem epuze mjesto žene? Visoki stil, gospodo, eto zašto. Kad buržuj govori visokim stilom, govori on uvijek: mon épouse. I premda u drugim društvenim slojevima govore jednostavno kao i svagdje: ma femme — moja žena, bolje se ipak povesti za nacionalnim duhom većine i visokoga stila. To je karakterističnije. Uz to ima i drugih naziva. Kad se buržuj raznježi ili hoće da prevari ženu, uvijek je zove: ma biche.[138] Obratno, žena koja ljubi, u nastupu dražesne nestašnosti, zove miloga svoga buržuja: bribri,[139] i s tim je buržuj vrlo zadovoljan. Bribri i mabiche cvatu uvijek, a danas više nego ikad. Osim toga što je tako već uglavljeno (i gotovo bez ikakva razgovora) da mabiche i bribri u

današnje užurbano vrijeme treba da budu uzor kreposti, sloge i rajskoga društvenog stanja, za prijekor gnusnim tlapnjama nesklapnih vucibatina komunista, osim toga bribri postaje iz godine u godinu sve popustljiviji i popustljiviji u supruškom pogledu. On razumije da mabichu ne može zadržati, ma kako govorio, ma kako udešavao, da je Parižanka stvorena za ljubavnika, da muž gotovo i ne može proći bez rogova, pa će i šutjeti, razumije se, dok je zgrnuo još premalo novaca i nije još nakupio mnogo stvari. Ali kad se ispuni i jedno i drugo, postaje bribri uopće sitničaviji, jer počinje veoma cijeniti sebe. Onda i Gustava gleda drugačijim očima, pogotovo ako je on još i odrpanac i nema mnogo stvari. Uopće Parižanin, čim ima novaca, želi da se oženi i odabire mladu s novcima. Štaviše: unaprijed sračunavaju, pa ako su franci i stvari s jedne i s druge strane jednaki, onda se združuju. To je, istina, svagdje tako, ali ovdje se već osobito uobičajio zakon o jednakosti džepova. Ako na primjer mlada ima makar za paru više, neće je dati takvom proscu koji ima manje, nego traže nešto boljeg bribrija. Osim toga, brakovi iz ljubavi postaju sve nemogućiji i smatraju se gotovo nepristojnima. Taj razumni običaj neminovne jednakosti džepova i vjenčavanja kapitala krši se vrlo rijetko, rekao bih mnogo rjeđe nego igdje na drugom mjestu. Gospodarenje ženinim novcima buržuj je vrlo dobro udesio u svoju korist. Zato je i pripravan da u mnogim prilikama gleda kroz prste pustolovinama svoje mabiche i da ne opaža koješta nezgodno, jer se onda, kod rastave, može neugodno ispriječiti pitanje o mirazu. Osim toga, ako se mabiche počne gdjekada gizdati više nego što dopušta imetak, bribri, makar to i opazio, smiruje se u sebi; manje će žena od njega iskati za gizdu. Mabiche je onda mnogo snošljivija. Naposljetku, budući da je brak ponajviše vjenčavanje kapitala, a za uzajamnu sklonost vrlo malo haju, nije ni bribri protivan da od svoje mabiche virne kamogod u stranu. Zato je najbolje da ne smetaju jedno drugom. I sloge je u kući više, i milo se tepanje milih imena: bribri i mabiche, razliježe među supruzima češće od svega. A naposljetku, ako ćemo sve reći, ta bribri je i za taj slučaj umio divno da se osigura. Policijski mu je komesar svakoga časa na uslugu. Tako je već po zakonima koje je on sam sebi udesio. Ta u krajnjem slučaju, ako zatekne ljubavnike en flagrant délit,[140] može on oboje

da ubije i ne odgovara za to uopće. Mabiche zna to i sama to hvali. Dugim su skrbništvom dotjerali mabichu dotle da ona i ne ropće, i ne sanjari da bi, kao na primjer u nekim barbarskim i smiješnim zemljama, učila na sveučilištima i zasjedala u klubovima i među zastupnicima. Ona radije ostaje u današnjem uzdušnom i, rekao bih, kanarinačkom stanju. Nju gizdaju, oblače joj rukavice, voze je na šetnje, ona pleše, jede bonbone, po vanjštini je dočekuju kao caricu, i muškarac naoko leži pred njom u prašini. Ta forma njihovih prilika za čudo je zgodno i pristojno izrađena. Jednom riječju, viteške su prilike očuvane, pa šta ćeš više? Ta Gustava joj ne otimaju. Kojekakvih kreposnih, visokih svrha u životu itd. itd. također joj ne treba: ona je po suštini isto takva kapitalistkinja i škrtica kao i muž. Kad joj prođu kanarinačke godine, to jest kad dođe dotle da ni na kakav način ne može više sebe zavarati i držati za kanarinku; kad mogućnost novoga Gustava postaje već pukom nezgrapnošću, čak i uz najvatreniju i najsamoljubiviju uobrazilju, onda se mabiche naglo i ružno preobražava. Nestaje njene koketnosti, gizde, nestašnosti. Postaje ponajviše baš pakosnica, i prava gazdarica. Odlazi u crkve, zgrće s mužem novce i nekakav cinizam izviruje odjednom sa svih strana: javlja se odjednom neki umor, mrzovolja, prosti instinkti, životarenje bez svrhe, ciničan razgovor. Neke od njih postaju čak i prljavice. Razumije se, nije sve tako, razumije se, ima i drugih, svjetlijih pojava, razumije se, i drugdje ima isto takvih socijalnih prilika, ali... tu je sve to više na rođenom tlu, originalnije, izvornije, potpunije, tu je sve to nacionalnije. Tu je izvor i začetak one buržujske društvene forme koja danas vlada po cijelom svijetu u obliku neprekidnog povođenja za velikom nacijom.

Jest, po vanjštini je mabiche carica. Teško je i zamisliti kakva je profinjena uljudnost, kakva nametljiva pažnja okružuje svagdje u društvu i na ulici. Čudesna udvornost pretvara se pokadšto u takvo poniženje da poneka čestita duša ne bi otrpjela. Očito nevaljalstvo te himbe uvrijedilo bi je do dna srca. Ali mabiche je i sama velika nevaljalica i... to joj samo i treba... Ona će u svojem uvijek pobijediti i uvijek volije naobješnjačiti nego pošteno ići ravnim putem: i sigurnije je, po njenu mišljenju, i više je igre. A igra, intriga — to ti je mabichi sve; to je glavno. A kako se tek one odijevaju, kako hodaju po ulici. Mabiche je afektirana, prenemaže se, neprirodna je, ali to i osvaja,

osobito blazirane i već pokvarene ljude koji su izgubili ukus za svježu, neposrednu ljepotu. Mabiche je vrlo slabo obrazovana; u njih su ptičji mozgići i srdašca, ali je zato dražesna, zato zna nebrojene tajne takvih majstorija i izmotavanja da se pokoravaš i ideš za njom kao za pikantnom novošću. Ona je čak malokad i lijepa. Čak ima i nešto pakosno u licu. Ali svejedno; to je lice živo, nestašno i zna tajnu da do krajnosti glumi osjećaj, prirodu. Možda ti se baš ne sviđa što ona tom himbom stiže prirodu, ali sam taj proces, kako je stiže himbom, očarava te, umjetnost te očarava. Parižaninu je ponajviše svejedno bila prava ljubav, bila dobra patvorina ljubavi. Patvorina se možda čak i više sviđa. U Parizu se sve više javlja neki istočnjački pogled na ženu. Kamelija je sve više u modi. »Uzmi novce, pa prevari valjano, to jest odglumi ljubav« — to se iziskuje od kamelije. Gotovo ništa više ne traže ni od epuze, bar su zadovoljni i s tim, i zato se prešutno i milostivo dopušta Gustave. Uz to buržuj zna da će se mabiche u starosti sva odati njegovim interesima i biti mu najusrdnija pomoćnica u zgrtanju novaca. Pa i u mladosti mu izvanredno pomaže. Gdjekada vodi trgovinu, domamljuje kupce, jednom riječju, desna mu je ruka, prvi trgovački pomoćnik. Kako joj onda ne bi oprostio kakvoga god Gustava. Na ulici je besprijekorna žena. Nitko je ne vrijeđa, svi joj se sklanjaju s puta, a ne kao kod nas gdje žena, ako nije baš sasvim stara, ne može proći ulicom dva koraka da joj kakva vojnička ili skitalačka fizionomija ne zaviri pod šeširić i ponudi joj poznanstvo.

Uostalom, bez obzira na to što može da bude Gustava, svakidašnja, ceremonijalna forma odnosa između bribrija i mabiche prilično je dražesna, često i naivna. Uopće, ljudi u inozemstvu — to mi je palo u oči — gotovo su svi kudikamo naivniji nego Rusi. Teško je to razjasniti: treba da sam vidiš. Le Russe est sceptique et moqueur,[141] kažu o nama Francuzi, i to je istina. Mi smo veći cinici, manje cijenimo svoje, čak i ne volimo svoje, bar ne poštujemo do krajnosti, jer ne razumijemo šta je to zapravo; ulazimo u evropske, općečovječanske interese, a ne pripadamo nijednoj naciji, i zato se, razumljivo, prema svemu vladamo hladnije, kao po dužnosti, i svakako apstraktnije. Ali ja sam skrenuo s predmeta. Bribri je pokadšto izvanredno naivan. Kad na primjer šeta oko

vodoskoka, počinje da razjašnjava svojoj mabichi zašto vodoskoci skaču; razjašnjava joj prirodne zakone, nacionalno se ponosi pred njom ljepotom Bulonjske šume, iluminacijom, skakanjem versajskih les grandes eauxr,[142] uspjesima cara Napoleona i gloire militaire,[143] uživa u njenoj radoznalosti i veselju i vrlo je zadovoljan time. I najprepredenija mabiche prilično se nježno vlada prema mužu, i to ne možda himbeno, nego nesebično nježno, bez obzira čak i na njegove rogove. Dabome, ne mislim da poput Lesageova đavla[144] skidam krovove s kuća. Pripovijedam samo što mi je palo u oči, što mi se učinilo. »Mon mari n'a pas encore vu la mer«,[145] kaže ti koja mabiche, i glas joj izražava iskreno, naivno žaljenje. To znači da joj muž nije još putovao u Brest ili u Boulogne da pogleda more. Treba znati da buržuj ima nekih vrlo naivnih i vrlo ozbiljnih potreba koje su se pretvorile gotovo u opću buržujsku naviku. Buržuj, na primjer, osim potrebe da zgrće i potrebe rječitosti, ima još dvije potrebe, dvije najzakonitije potrebe, posvećene općom navikom, prema kojima se on drži izvanredno ozbiljno, gotovo patetično. Prva mu je potreba voir la mer, vidjeti more. Parižanin živi i trguje gdjekad u Parizu cijeloga života i ne vidi mora. Zašto bi vidio more? I sam ne zna, ali želi to svom silom, svim srcem, odgađa put iz godine u godinu jer ga obično zadržavaju poslovi, trguje, i žena iskreno dijeli njegovu tugu. Tu uopće ima mnogo osjećajnosti, i ja to cijenim. Naposljetku mu polazi za rukom da uluči vrijeme i sredstva; sprema se i putuje na nekoliko dana »da vidi more«. Kad se vrati, pripovijeda o svojim dojmovima kitnjasto i zanosno ženi, rodbini, prijateljima i cijelog se života slatko sjeća da je vidio more. Druga je zakonita i isto tako jaka potreba buržuja, osobito pariškog buržuja, se rouler dans l'herbe.[146] Naime, Parižanin, kad se izveze izvan grada veoma voli i drži čak za svoju dužnost da se povalja po travi, čini to upravo dostojanstveno, jer osjeća da se pri tom združuje avec la nature,[147] i osobito voli ako ga za to vrijeme tkogod gleda. Parižanin uopće drži izvan grada za svoju hitnu dužnost da odmah postane neusiljeniji, nestašniji, pa i junačniji, jednom riječju, da se čini

čovjekom prirodnijim, bližim naturi. L'homme de la nature et de la vérité! Nije li počevši od Jeana-Jacquesa i iskrslo u buržuju to pojačano poštovanje nature? Ali na obje te potrebe: voir la mer i se rouler dans l'herbe, privoljava se on većinom istom onda kad je već zgrnuo imutak, jednom riječju, kad i sam počinje sebe cijeniti, ponositi se sobom i držati sebe za čovjeka. Se rouler dans l'herbe još je i dvaput i deset puta slađe kad se to radi na njegovoj zemlji, kupljenoj za zarađene novce. Uopće buržuj, kad se ukloni od posla, voli da kupi gdjegod zemlju, da stekne svoju kuću, vrt, svoj plot, svoje kokoške, svoju kravu. Pa bilo sve to i u najmikroskopskijoj mjeri, svejedno — buržuj u najdjetinjskijem, u najdirljivijem zanosu ponavlja: mon arbre, mon mur[148] i sebi i svakomu koga pozove u kuću, svaki čas, a onda i ne prestaje to ponavljati sebi dokle god živi. Tu je dakle najslađe se rouler dans l'herbe. Da izvrši tu dužnost, sije sebi svakako pred kućom livadicu. Netko je pričao kako jednom buržuju nikako nije rasla trava na mjestu određenom za livadicu. On je uzgajao, polijevao, zasađivao tratinu odsječenu s drugog mjesta — ništa na pijesku nije izlazilo i nije se primalo. Takva se već zemlja našla pred kućom. Onda je on, kažu, kupio umjetnu tratinu; otputovao je radi toga naročito u Pariz, naručio ondje kružić trave, hvat u promjeru, pa je taj ćilimak s dugom travom razastirao svaki dan poslije objeda da zavara sebe i da utaži svoju opravdanu potrebu pa da se povalja po travi. Buržuj, za prvih časova kad je opojen svojim pošteno stečenim vlasništvom, može valjda tako i da postupi pa tu nema u moralnom pogledu ničega nevjerojatnog.

Ali, dvije-tri riječi i o Gustavu. Gustave je dakako isto što i buržuj, to jest trgovački pomoćnik, trgovac, činovnik, homme de lettres,[149] časnik. Gustav je neoženjen, a ipak onakav isti bribri. Ali nije riječ o tome, nego čime se danas Gustave zaodijeva i drapira, kakvim se on danas čini, kakvo je danas perje na njemu. Ideal Gustava mijenja se prema epohama, i uvijek se odražava u kazalištu u onom obliku, u kojem postoji u društvu. Buržuj osobito voli vaudeville,[150] ali još više melodramu. Skromni i veseli vaudeville — jedini umjetnički proizvod, koji se gotovo i ne može presaditi na tuđe tlo nego može živjeti jedino u mjestu svoga začetka, u Parizu — privlači doduše

buržuja, ali ga ne zadovoljava potpuno. Buržuj ga ipak drži za tričariju. Njemu treba uzvišene, neobjašnjive plemenitosti, treba mu osjećajnosti, a melodrama sve to sadrži. Bez melodrame ne može Parižanin živjeti. Melodrama neće umrijeti dokle god živi buržuj. Zanimljivo je da se sada preporađa i sam vaudeville. On je doduše i dalje veseo i nadasve smiješan kao i prije, ali sada sve više dolazi do izražaja drugi njegov element — pouka. Buržuj vrlo voli i drži za svoj najsvetiji i najpotrebniji posao da svakom zgodnom prilikom čita sebi i svojoj mabichi pouke. Uz to burzuj danas gospoduje neograničeno; on je moć; a autorčići vaudevilla i melodrama uvijek su lakaji i uvijek laskaju moći. Zato buržuj danas trijumfira, pa i kad je prikazan u smiješnu liku, jer mu na kraju uvijek javljaju da je sve u redu. Takva uvjeravanja očito posve umiruju buržuja. U svakoga malodušnog čovjeka, koji nije sasvim uvjeren o uspjehu svoga posla, pojavljuje se bolna potreba da sam sebe uvjerava o protivnom, da se hrabri, miri. Čak počinje vjerovati u povoljne znakove. Isto je tako i ovdje. A u melodrami se iznose uzvišene pouke. To nije više humor; to je već patetični trijumf svega onoga što tako voli bribri i što mu se sviđa. Najviše mu se sviđa politički mir i pravo da zgrće novce, da sebi uredi što mirnije zaklonište. U tom se smislu pišu danas i melodrame. U tome se istom smislu javlja i Gustave. Po Gustavu možeš uvijek zaključiti što u koje vrijeme bribri drži za ideal neobjašnjive plemenitosti. Nekad, već davno, Gustave se prikazivao kao pjesnik, priznati genije kojega vitlaju i muče progonstvima i nepravdama. Borio se pohvalno i uvijek se svršavalo tako da ga vikontesa, koja tajom gine za njim, ali spram koje je on prezirno ravnodušan, združuje sa svojom gojenicom Cécilom, koja nije imala ni prebijene pare ali se odjednom stvorili u nje nebrojeni novci. Gustave se obično bunio i odbijao novce. Ali eto, na izložbi je njegovo djelo postiglo uspjeh. U stan mu provaljuju odmah tri smiješna mylorda i nude mu po sto tisuća franaka za buduću sliku. Gustave im se prezirno podsmijeva i u gorkom očaju izjavljuje da su svi ljudi nitkovi, nedostojni njegove kičice, da on ne daje umjetnost, svetu umjetnost, da je profaniraju pigmeji koji dosad nisu opazili kako je on velik. Ali dolijeće vikontesa i izjavljuje da Ććcile umire od ljubavi prema njemu i da on zato mora slikati slike. Sada se Gustave dosjeća da ga vikontesa, nekadašnja njegova neprijateljica, zbog

koje nijedno njegovo djelo nije dosad dospjelo na izložbu, tajom ljubi; da mu se osvećivala zbog ljubomore. Razumije se, Gustave odmah uzima od trojice mylorda novce, pošto ih je po drugi put ispsovao, što je njima veliko zadovoljstvo, onda leti Cécili, pristaje da primi njen milijun, oprašta vikontesi koja odlazi na svoje imanje, pa se vjenčava zakonitim brakom i počinje da stječe djecu, flanelsku majicu, bonnet de coton,[151] i da s mabichom šeće naveče kraj blagotvornih vodoskoka koji mu tihim pljuštanjem svojih mlazova, razumije se, napominju stalnost, čvrstoću i tišinu njegove zemaljske sreće.

Gdjekad se događa da Gustave nije trgovački pomoćnik, nego nekakav proganjani, utučeni sirotan, ali u duši pun neobjašnjive plemenitosti. Odjednom se pokazuje da on uopće nije sirotan, nego zakoniti sin Rothschildov. Dobivaju se milijuni. Ali Gustave ponosno i prezirno odbija milijune. Zašto? Tako već treba radi rječitosti. Ali eto dolijeće madame Beaupré, bankarova žena, zaljubljena u njega, kod čijeg je muža on u službi. Ona javlja da će Cécile odmah umrijeti od ljubavi prema njemu, te neka ode i spasi je. Gustave se dosjeća da je madame Beaupré zaljubljena u njega, uzima milijune, pa pošto ih je sve ispsovao najružnijim riječima — jer u cijelom ljudskom rodu nema takve neobjašnjive plemenitosti kao što je njegova, odlazi Cécili i vjenčava se s njom. Bankarova žena odlazi na svoje imanje, Beaupré trijumfira jer mu žena, koja je bila na rubu propasti, ipak ostaje čista i neokaljana, a Gustave dobiva djecu i uvečer šeće kraj blagotvornih vodoskoka koji mu pljuštanjem svojih mlazova napominju itd. itd.

Sada se neobjašnjiva plemenitost prikazuje obično ili u časniku ili u vojnom inženjeru, ili slično, ali najčešće u vojničkoj ličnosti i svakako s vrpcom legije časti »koju je kupio svojom krvlju«. Zbilja, ta je vrpca strahovita. Njen se posjednik toliko koči da se s njim gotovo i ne možeš sastajati, ne možeš s njim ni putovati u vagonu, ni sjediti u kazalištu, niti se sastajati u restoranu. On samo što ne pljuje na tebe, razmeće se nad tobom bestidno, dašće, gubi dah od razmetanja, tako da te napokon počinje hvatati muka, razlijeva ti se žuč i moraš pozvati liječnika. Ali Francuzi to vrlo vole. Vrijedno je još spomenuti da se u kazalištu sada izvanredna pažnja poklanja i monsieuru Beaupréu, mnogo veća nego prije. Beaupré je, razumije

se, zgrnuo mnogo novaca i ponabavljao vrlo mnogo stvari. On je otvoren, priprost, ponešto smiješan zbog svojih buržujskih navika i zbog toga što je muž; ali je dobar, pošten, velikodušan i neobjašnjivo plemenit u onom u kojem ga mori sumnja da mu je mabiche nevjerna. Ali on ipak velikodušno odlučuje da će joj oprostiti. Otkriva se, dakako, da je ona čista kao golub, da se samo ponestašila, zanijela se za Gustavom, i da joj je draži od svega bribri koji je smoždava svojom velikodušnošću. Cécile, razumije se, kao i prije nema ni prebijene pare, ali samo u prvom činu; kasnije se našao u nje milijun. Gustave je ponosan i prezirno plemenit, kao i uvijek, samo je srčaniji jer je vojničkoga soja. Najdraži mu je na svijetu njegov krst, kupljen krvlju, i »l'épée de mon père«. O tome maču svoga oca govori on svaki čas, i kad nije prilika, svuda; čak i ne razumiješ o čemu je riječ; on psuje, pljuje, ali svi mu se klanjaju, a gledaoci plaču i plješću (plaču zaista). Razumije se, on nema ni prebijene pare, to je »sine qua non«.[152] Madame Beaupré, razumije se, zaljubljena je u njega. Cécile također, ali on ne sluti Cécilinu ljubav. Cécile stenje od ljubavi za pet činova. Pada najzad snijeg ili nešto nalik. Cécile hoće da skoči kroz prozor. Ali pod prozorom se razliježu dva pucnja, svi se strkuju: Gustave, blijed, s podvezanom rukom, polagano dolazi na pozornicu. Vrpca, kupljena krvlju, blista mu na kaputu. Klevetnik i zavodnik Cécilin je kažnjen. Gustave zaboravlja najzad da ga Cécile ljubi i da su sve to majstorije madame Beaupré. Ali madame Beaupré je blijeda, uplašena, i Gustave se dosjeća da ona njega ljubi. I opet se razliježe pucanj. To se Beaupré ubija od očaja. Madame Beaupré uzvikuje, leti prema vratima, ali ulazi sam Beaupré i nosi ubijenu lisicu, ili štogod slično. Pouka je dana; mabiche je neće nikad zaboraviti. Ona se privija uz bribrija koji sve oprašta. Odjednom se u Cécile pojavljuje milijun i Gustave se opet buni. On neće da se ženi. Gustave se prenemaže, Gustave psuje ružnim riječima. Gustave mora svakako da psuje ružnim riječima i da pljuje na milijun, inače mu buržuj neće oprostiti; neobjašnjive će plemenitosti biti malo, nemojte, molim vas, misliti da buržuj proturječi sebi. Ne brinite: milijun neće izmaknuti sretnom paru, on je neizbježiv i na kraju se uvijek javlja u obliku nagrade za krepost. Buržuj se neće iznevjeriti sebi. Gustave uzima na kraju

milijun, Cécilu i onda otpočinju neminovni vodoskoci, pamučne kape, pljuštanje mlazova itd. itd. Tako i osjećajnosti ima mnogo, i neobjašnjive plemenitosti tri koša, i Beaupré, koji trijumfira i sve je smoždio svojim obiteljskim krepostima, i glavno, glavno — milijun, u obliku fatuma, u obliku prirodnog zakona, kojemu svaka čast, slava i poklon, itd. itd. Bribri i mabiche izlaze iz kazališta sasvim zadovoljni, umireni i utješeni. Gustave ih prati i posađujući tuđu mabichu u fijaker kradom joj ljubi ručicu... Sve teče kako treba.

ZAPISI IZ PODZEMLJA
Pripovijest

PODZEMLJE[153]

I

Ja sam bolestan čovjek... Pakostan sam čovjek. Nisam privlačan čovjek. Mislim da me bole jetra. Uostalom, ništa ne znam o svojoj bolesti i ne znam točno šta me boli. Ne liječim se i nisam se nikad liječio, premda cijenim liječnike i medicinu. Uz to sam još i praznovjeran do krajnosti, makar koliko da cijenim medicinu. (Dovoljno sam obrazovan da ne budem praznovjeran, ali sam praznovjeran.) Ne, neću iz pakosti da se liječim. Vi to zacijelo ne izvoljevate shvatiti. Eto, a ja shvaćam. Ne umijem, razumije se, razjasniti kome ću baš zasoliti u toj prilici svojom pakošću; vrlo dobro znam da ni liječnicima ne mogu nikako napakostiti time što se kod njih ne liječim; znam bolje nego itko da ću svime tim naškoditi samo sebi i nikom više. Pa ipak, što se ne liječim, to je zbog pakosti. Jetra me boli, pa neka me još ljuće boli!

Odavno već živim tako — dvadesetak godina. Sada mi je četrdeset. Nekad sam služio, a sada ne služim. Bio sam bar činovnik. Bio sam priprost i uživao sam u tom. Ta nisam primao mito, morao sam se dakle bar time naplatiti. (Loša dosjetka; ali je neću prekrižiti. Napisao sam je, jer sam mislio da će ispasti vrlo oštroumno; a sad, kad sam i sam vidio da sam htio jedino da se gadno razmetnem — baš neću da prekrižim!) Kad su stolu, za kojim sam sjedio, prilazili molitelji radi obavijesti, zubima sam škrgutao na njih i silno uživao kad bi mi pošlo za rukom da koga rasrdim. Gotovo uvijek mi je polazilo za rukom. Najvećim su dijelom bili sve plašljivi ljudi: zna se — molitelji. Ali od fićfirića osobito nisam trpio jednoga časnika. Nikako nije htio da se pokori i odurno je zveckao sabljom. Radi te sam sablje godinu i pol vojevao s njim. Naposljetku sam ga svladao. Prestao je zveckati. Ali to se dogodilo još za moje mladosti. A znate li, gospodo, u čemu je bilo težište moje pakosti? Pa u tome se sve i sastojalo, u tome je i bila najveća gadarija što sam ja svaki

čas, pa i u času najljuće žučljivosti, sa stidom spoznavao da ne samo nisam ljut, nego ni razljućen čovjek, da uludo vrapce plašim i time se zabavljam. Meni je pjena na ustima, a donesite mi kakvu lutkicu, dajte mi čajića sa šećerčićem, pa ću se umiriti. I duša će mi se ganuti, premda ću kasnije zacijelo sam na sebe škrgutati zubima i od stida se nekoliko mjeseci mučiti besanicom. Takav mi je već običaj.

To sam malo prije lagao o sebi da sam bio zao činovnik. Iz pakosti sam lagao. Bio sam naprosto obijestan, i s moliteljima, i s časnikom, a zapravo nisam nikad mogao biti zao. Svaki čas sam otkrivao u sebi mnogo elemenata najoprečnijih tome. Osjećao sam da sve vrve u meni ti oprečni elementi. Znao sam da su za cijelog života vrvjeli u meni i iz mene težili napolje, ali ih nisam puštao, nisam puštao, namjerno nisam puštao napolje. Mučili su me do stida; dotjerali me do grčeva i — dodijali mi najzad, još kako dodijali! Ne čini li se vama, gospodo, da se sada za nešto kajem pred vama, da vas za nešto molim da mi oprostite?... Uvjeren sam da vam se to čini... A uostalom, uvjeravam vas, meni je svejedno, ako se i čini...

Ne samo zao, nego i nikakav nisam umio postati: ni zao; ni dobar, ni nitkov, ni pošten, ni junak, ni kukac. A sada trajem posljednje dane u svom zakutku, te dražim sebe pakosnom utjehom, koja ne služi ničemu, da pametan čovjek i ne može zbiljski postati ništa, nego da samo glupan postaje nešto. Jest, čovjek devetnaestog stoljeća mora i moralno je obvezan da bude biće ponajviše beskarakterno; čovjek s karakterom, trudbenik, biće je ponajviše ograničeno. To je moje četrdesetogodišnje uvjerenje. Meni je sada četrdeset godina — to ti je čitav život; ta to je najdrevnija starost. Dulje od četrdeset godina živjeti nepristojno je, bljutavo, nemoralno. Tko živi dulje od četrdeset godina? — odgovarajte iskreno, pošteno. Reći ću vam tko živi: glupani i nevaljalci žive. To ću kazati u oči svim starcima, svim tim časnim starcima, svim tim srebrokosim i miomirisnim starcima! Svima ću u oči kazati! Ja imam pravo da govorim tako, jer ću i sâm doživjeti šezdesetu godinu. Do sedamdesete ću godine poživjeti! Do osamdesete ću godine poživjeti!... Počekajte! Pustite da odahnem...

Sigurno mislite, gospodo, da vas želim nasmijati? Prevarili ste se i u tome. Nisam nipošto takav silan veseljak kako vam se čini, ili

kako vam se možda čini; uostalom, ako vi, rasrđeni zbog te brbljarije (a već osjećam da ste se rasrdili), odlučite da me zapitate: tko sam zapravo? — odgovorit ću vam: ja sam koleški asesor.[154] — Služio sam da bih imao šta jesti (ne samo zato), a kad mi je lani jedan od mojih dalekih rođaka namro šest tisuća rubalja, odmah sam se odrekao službe i nastanio se u svom zakutku. I prije sam živio u tom zakutku, ali sada sam se nastanio u tom zakutku. Soba mi je jadna, ružna, na kraju grada. Sluškinja mi je seljanka, stara, pakosna od gluposti, a uz to uvijek gadno zaudara. Kažu mi da mi petrogradska klima počinje škoditi i da je uz moja oskudna sredstva vrlo skupo živjeti u Petrogradu. Sve to znam, bolje znam od svih tih iskusnih i mudrih savjetnika koji klimaju glavama. Pa ipak ostajem u Petrogradu; ne odlazim iz Petrograda! Ne odlazim zato... Eh! Ta svejedno je otišao ili ne otišao.

A uostalom: o čemu može čestit čovjek govoriti s najvećim užitkom?

Odgovor: o sebi.

Ja ću, dakle, govoriti o sebi.

II

Sada bih vam ispričao, gospodo, željeli vi ili ne željeli da to slušate, zašto nisam umio da postanem ni kukac. Reći ću vam svečano da sam mnogo puta htio postati kukac. Ali ni toga nisam bio udostojen. Kunem vam se, gospodo, odviše spoznavati, to je bolest, prava potpuna bolest. Za čovječje bi živovanje bilo sasvim dovoljno i obične čovječje svjesnosti, to jest polovica, četvrtina onoga obroka što se daje obrazovanom čovjeku našega nesretnog devetnaestog stoljeća, koji je uz to još dvostruko nesretan da stanuje u Petrogradu, najapstraktnijem i najsmišljenijem gradu na kugli zemaljskoj. (Gradova ima smišljenih i nesmišljenih.) Bilo bi posve dovoljno, na primjer, onakve svjesnosti s kakvom žive svi takozvani pravi ljudi i trudbenici. Kladim se, vi mislite da sve to pišem zbog umišljenosti, da bih se podrugnuo trudbenicima, i još zbog umišljenosti lošeg tona zveckam sabljom, kao moj časnik. Pa tko bi se, gospodo, dičio svojim bolestima i još se razmetao njima?

A ipak — svi to čine; bolestima se baš i diče, a ja možda više od svih. Nećemo se prepirati: moj je odgovor nezgrapan. Ipak sam čvrsto uvjeren da su ne samo mnoge svjesnosti, nego da je svaka svjesnost bolest. To tvrdim. Okanimo se i toga načas. Kažite mi: zašto je bilo tako da mi se kao navlas, baš u časovima kad sam bio najspremniji da spoznajem sve finese »svega lijepog i uzvišenog«, [155] kako su nekad govorili kod nas, događalo da i ne spoznajem više, nego da radim takve neslavne poslove, takve koje... pa da, jednom riječju, koje svi doduše rade, ali su mene kao navlaš dopadali baš onda kad sam bio najsvjesniji da uopće ne bi trebalo da ih radim? Što sam više spoznavao dobro i sve to »lijepo i uzvišeno«, to sam dublje zapadao u svoj glib i to sam zreliji bio da sasvim zagreznem u nj. Ali glavna je crta bila u tome da sve to kao i da nije bilo slučajno u meni, nego kao da je moralo tako biti. Kao da je sve to bilo moje normalno stanje, a nipošto bolest i pokvarenost, tako da me naposljetku i prošla volja boriti se protiv te pokvarenosti. Završilo se time da sam gotovo povjerovao (a možda sam zaista povjerovao) da to valjda i jest moje normalno stanje. A isprva, u početku, koliku sam muku pretrpio u toj borbi! Nisam vjerovao da je tako i s drugima, pa sam kasnije za cijelog života skrivao to u sebi kao tajnu. Stidio sam se (a možda se i sada stidim), i to dotle da sam čak osjećao neku potajnu, nenormalnu, podlu sitnu nasladu kad sam se poneke osobito gadne petrogradske noći vraćao u svoj zakutak svjestan da sam, eto, i danas opet učinio gadariju, da ionako ne možeš ispraviti što si uradio, pa kad sam se u sebi, potajno, grizao radi toga zubima, morio i isisavao toliko da mi se gorčina pretvarala najzad u neku sramotnu, prokletu slatkoću i naposljetku — u pravu, zbiljsku nasladu! Jest, u nasladu, u nasladu! Ja to tvrdim. Zato sam i počeo govoriti jer bih sve želio sigurno doznati: imaju li i drugi takvih naslada? Razjasnit ću vam: naslada je nastala upravo zbog odviše jasne svijesti o svom poniženju; kad već i sam osjećaš da si dotjerao do posljednjeg zida; da to jest gadno, ali ne može biti drugačije; da ti nema više spasa, da nikad više nećeš postati drukčiji čovjek; sve kad bi i bilo još vremena i vjere da se preobraziš u nešto drugo, vjerojatno i sam ne bi htio da se preobražavaš; a kad bi i ushtio, ni onda ne bi ništa uradio jer zapravo i nemaš možda u šta bi se

preobrazio. A glavno je, napokon, da se sve to zbiva po normalnim i osnovnim zakonima pojačane svijesti i po inerciji koja potječe ravno iz tih zakona; tu se dakle ne samo nećeš preobraziti, nego i naprosto ništa nećeš uraditi. Po pojačanoj svijesti izlazi, na primjer: prav si što si nitkov. Ali dosta je... Ah, nabrbljao sam, a šta sam razjasnio? Čime se tu objašnjava naslada? Ipak, objasnit ću. Dotjerat ću ipak do kraja! Zato sam se i prihvatio pera...

Ja sam, na primjer, veoma samoljubiv. Sumnjičav sam i uvredljiv kao grbavac ili patuljak, ali bilo je zaista takvih časova u kojima bih se možda i radovao kad bi se dogodilo da me tko pljusne. Govorim ozbiljno: zacijelo bih i tada umio naći kakvu slast, razumije se, slast očaja, ali u očaju i ima najžešćih slasti, pogotovo kad već jasno uviđaš da se ne možeš spasiti iz neprilike. A tu, uz pljusku — tu će te smožditi svijest o tome da si smrvljen u prašinu. A glavno je što ipak, ma kako okrenuo, izlazi da sam uvijek ja prvi kriv za sve, a što je najuvredljivije, kriv bez krivice, rekao bih, po prirodnim zakonima. Prvo, kriv sam zato što sam pametniji od svih koji me okružuju. (Uvijek sam sebe držao za pametnijega od svih koji me okružuju, a gdjekad sam se, hoćete li povjerovati, i stidio toga.) Kriv sam, napokon, zbog toga Što bih se, kad bi u meni i bilo velikodušnosti, jedino ja sam više namučio zbog spoznaje o njenoj potpunoj nekorisnosti. Ta ja sigurno ne bih umio ništa početi sa svojom velikodušnošću; ni oprostiti, jer uvreditelj me udario možda na osnovu prirodnih zakona, a prirodni se zakoni ne mogu praštati; ni zaboraviti, jer ako su i prirodni zakoni, ipak je uvreda. Najzad, kad bih čak htio da ne budem uopće velikodušan, nego naprotiv, kad bih poželio da se osvetim uvreditelju, ni osvetiti se ne bih mogao nikome ni za što, jer se jamačno ne bih odlučio da išta učinim kad bih i mogao. Zašto se ne bih odlučio? O tome ću reći dvije-tri riječi napose.

III

Pa kako rade, na primjer, ljudi koji znaju da se osvećuju i da se brane? Ta kad njih, recimo, obuzme želja za osvetom, onda za to vrijeme ne preostaje u cijelom njihovu biću ništa osim toga čuvstva. Takav gospodin udara ravno cilju, kao razbješnjeli bik, spuštenih

rogova, i samo ga zid zaustavlja. (Uzgred: pred zidom takva gospoda, to jest pravi ljudi i trudbenici, iskreno odustaju. Njima zid nije izgovor, kao na primjer nama, ljudima koji misle, dakle ništa ne rade; nije im izlika, da se vrate s puta, izlika u koju naš čovo i sam ne vjeruje ali je uvijek vrlo voli. Ne, oni odustaju sasvim iskreno. Zid ima za njih nešto što umiruje, što moralno oslobađa i što je konačno, možda čak nešto mistično... Ali o zidu ćemo kasnije.) Takvoga dakle pravog čovjeka držim za istinskoga, normalnog čovjeka, kakvog je htjela da ima sama nježna mati priroda kad ga je rađala na zemlji. Takvom čovjeku zavidim krajnje žučljivo. On je glup, o tome nema spora, ali možda normalan čovjek i mora biti glup, šta znate? Možda je to čak i vrlo lijepo. I ja sam gotovo uvjeren o toj, rekao bih, pretpostavci, jer kad se, na primjer, uzme antiteza normalnog čovjeka, to jest čovjek s pojačanom sviješću, koji dakako nije nastao iz krila prirode nego iz retorte (to je već gotovo misticizam, gospodo, ali pretpostavljam i to), taj retortni čovjek toliko gdjekad odudara od svoje antiteze da sam sebe, sa svom svojom pojačanom sviješću, po savjesti drži za miša a ne za čovjeka. Makar to bio i pojačano svjesni miš, ipak je miš, a ovamo je čovjek, dakle itd. I što je glavno, ta on i sam, i sam drži sebe za miša; nitko ga ne moli za to; a to je važno. Pogledajmo sada toga miša na djelu. Recimo da je i on uvrijeđen (a on je gotovo uvijek uvrijeđen), pa i on želi da se osveti. Pakosti će se u njemu skupiti možda još i više nego u l'homme de la nature et de la vérité.[156] Gadna, niska željica da uvreditelju uzvrati jednakim zlom kopka u njemu možda još gadnije nego u l'homme de la nature et de la vérité, jer l'homme de la nature et de la vérité, po svojoj prirođenoj gluposti, drži svoju osvetu naprosto za pravednost; a miš, po pojačanoj svijesti, poriče tu pravednost. Dolazi napokon do samog čina, do samoga djela osvete. Nesretni je miš, osim same prvotne gadarije, uspio već da nagomila oko sebe, u obliku pitanja i sumnja, toliko drugih gadarija, uz jedno je pitanje prikrpio toliko neriješenih pitanja, da se i preko volje oko njega skuplja neka kobna splaćina, neko smradno blato sastavljeno od njegovih sumnja, uzbuđenja i naposljetku ispljuvaka što na njega sipaju pravi trudbenici koji stoje uokolo kao suci i diktatori i grohotom mu se smiju na sav glas. Razumije se, njemu preostaje jedino da na sve

odmahne šapicom i da sa smiješkom hinjena prezira, u koji ni sam ne vjeruje, sramotno šmugne u svoju rupicu. Ondje, u svojem gadnom smradnom podzemlju, naš uvrijeđen, izbijen i ismijan miš zaronjava odmah u hladnu, otrovnu, a što je glavno, vječnu pakost. Četrdeset godina bez prestanka sjećat će se svoje uvrede sve do posljednjih, najsramotnijih potankosti, i pri tom će svaki put dometati još sramotnije potankosti, pakosno bockajući i dražeći sam sebe vlastitom maštom. I sam će se stidjeti svoje mašte, a ipak će se sjetiti svega, sve će pretresti, poizmišljat će o sebi svakakva čudesa, pod izlikom da se i to moglo dogoditi, i ništa neće oprostiti. Možda će i početi da se osvećuje, ali nekako na odlomke, na komadiće, iza leđa, incognito, ne vjerujući ni svojemu pravu da se osvećuje, ni uspjehu svoga osvećivanja i znajući unaprijed da će od svih svojih osvetničkih pokušaja nastradati sam stoput više nego onaj kome se osvećuje, a taj se možda neće ni počešati. Na smrtnoj će se postelji i opet sjetiti svega, s procentima koji će se nakupiti za to vrijeme i... Ali baš u tom hladnom, odurnom poluočaju, poluvjeri, u tom svjesnom sahranjivanju samoga sebe živoga u podzemlje na četrdeset godina, od jada, u toj na silu stvorenoj, a ipak donekle sumnjivoj bezizlaznosti svoga stanja, u svemu tom otrovu nezadovoljenih želja što su se skupile u nutrini, u svoj toj groznici kolebanja, zauvijek stvorenih odluka i kajanja što začas opet nastaje — u tome je upravo jezgra one neobične slasti o kojoj sam govorio. Ona je tako profinjena, toliko gdjekad ne podliježe svijesti, da iole ograničeni ljudi, pa i naprosto ljudi jakih živaca, neće ni trunak shvatiti u njoj. »Možda neće, priklopit ćete vi cereći se, shvatiti ni oni koji nisu nikad dobivali pljusaka« — i tako ćete meni natuknuti da sam ja za života možda također doživio pljusku, pa zato i govorim kao poznavalac. Kladim se da to mislite. Ali umirite se, gospodo, nisam dobivao pljusaka, premda mi je sasvim svejedno šta vi mislite o tom. Možda i sam žalim što sam za svoga života premalo pljusaka podijelio. Ali dosta je, ni riječi više o toj temi, izvanredno zanimljivoj za vas.

Nastavljam mirno o ljudima jakih živaca koji ne razumiju neku profinjenost slasti. Ta gospoda, u nekim zgodama na primjer, riču doduše kao bikovi, na sav glas, ali, kako sam već kazao, ispred nemogućnosti se smiruju odmah. Nemogućnost — dakle kameni zid!

Kakav kameni zid? Pa, razumije se, prirodni zakoni, zaključci prirodnih nauka, matematika. Kad ti dokažu, na primjer, da si potekao od majmuna, ne mršti se nego prihvaćaj kako god bilo. Kad ti dokažu da jedna kapljica tvoje vlastite masti treba zapravo da ti bude draža nego sto tisuća bića sličnih tebi, i da se s tim rezultatom rješavaju najzad sve takozvane kreposti i dužnosti i druge tlapnje i predrasude, prihvaćaj dakle, šta ćeš, jer dva puta dva je matematika. Pokušajte dokazati protivno.

»Molim vas, zaviknut će vam, ne smijete se buniti: to je dva puta dva četiri! Priroda vas ne pita; njoj nije stalo do vaših želja ni do toga sviđaju li vam se njeni zakoni ili ne sviđaju. Morate je prihvaćati onakvu kakva jest, dakle i sve njene rezultate. Zid je dakle zid... itd. itd.« Gospode bože, ta šta je meni stalo do prirodnih zakona i do aritmetike kad se meni, bilo zbog čega, ne sviđaju ti zakoni ni dva puta dva četiri? Razumije se, takav zid neću probiti čelom, ako zaista ne budem imao snage da ga probijem, ali se i neću izmiriti s njim samo zato što je to kameni zid i što nisam imao snage.

Kao da je takav kameni zid zaista umirenje, i kao da zaista sadrži bilo kakvu čarobnu formulu za mir, samo zato što je on dva puta dva četiri. O, nesklapnosti nad nesklapnostima! Drukčije je sve razumijevati, sve spoznavati, sve nemogućnosti i kamene zidove; ne miriti se ni s jednom od tih nemogućnosti i ni s jednim od tih kamenih zidova, ako vam se gadi miriti; doći najneizbježnijim logičkim kombinacijama do najodurnijih zaključaka na vječnu temu o tome kako si i kamenom zidu tobože nešto ti sam kriv — i zbog toga, šuteći i nemoćno škrgućući zubima, razbludno zamrijeti u neradu i sanjati o tome da nemaš zapravo na koga da se ljutiš; da nema toga predmeta, a neće ga možda nikad ni biti, nego je tu podmetanje, mućkanje, varanje, zbrka — ne zna se šta i ne zna se tko, ali uza sve to neznanje i mućkanje ipak te boli, i što manje znaš, to te ljuće boli!

IV

»Ha-ha-ha! Pa vi ćete nakon toga i u zubobolji pronaći slast!« uzviknut ćete smijući se.

— Zašto ne? I u zubobolji ima slasti, odgovorit ću vam. Mene su cio mjesec boljeli zubi; znam da je ima. Pri tom se, dabome, ne ljute šuteći nego stenju; ali to nije otvoreno stenjanje, to je pakosno stenjanje, a u pakosti i jest sve. U tom se stenjanju i ispoljava patnikova slast; da ne osjeća slast, ne bi ni stenjao. To je dobar primjer, gospodo, i ja ću ga razložiti. U tom se stenjanju izražava, prvo, sva izlišnost vaše boli, to poniženje vašoj svijesti; sva urednost prirode, za koju vi dakako i ne marite ali ipak patite od nje, a ona ne pati. Izražava se svjesnost da nemate neprijatelja ali imate boli; svjesnost da ste vi, sa svim Wagenheimima,[157] sasvim u ropstvu vaših zuba; ako netko htjedne, prestat će vas boljeti zubi, a ako ne htjedne, boljet će vas još tri mjeseca; a najzad, ako se još ne slažete nego ipak budete prosvjedovali, preostaje vam za utjehu jedino da samoga sebe išibate, ili da što bolnije udarite pesnicom o svoj zid, i ništa više. Od tih dakle krvavih uvreda, od tih poruga, tko zna čijih, i započinje najzad slast koja se katkad pretvara u najveću razbludu. Molim vas, gospodo, poslušajte jednom stenjanje obrazovana čovjeka devetnaestog stoljeća, kojega bole zubi, pa drugoga ili trećega dana bolesti kad više ne stenje onako kao prvoga dana, to jest ne stenje zbog toga što ga bole zubi; ne stenje kao kakav prost seljak, nego kao čovjek dotaknut obrazovanjem i evropskom civilizacijom, stenje kao čovjek »koji se otrgnuo od rođene grude i narodnih elemenata«, kako se danas izražavaju. Stenjanje mu postaje nekako ružno, gadno pakosno i traje po cijele dane i noći. I sam zna da stenjanjem neće koristiti sebi; zna bolje od ikoga da samo uludo i sebe i druge trza i ljuti; zna da se i publika, pred kojom se on trudi, i cijela njegova obitelj naslušala već njegova stenjanja do gađenja, da mu ni trunka ne vjeruju nego uviđaju da bi on mogao drugačije, jednostavnije stenjati, bez izvijanja i bez izmotavanja, da se on samo prenemaže tako iz zlobe, iz pakosti. U svim tim spoznajama i sramotama sastoji se dakle slast. »Uznemirujem vas, kao da kaže, srce vam trzam, svima u kući narušavam san. Ne spavajte, dakle, osjećajte i vi svakoga časa da mene bole zubi. Sada za vas nisam više junak kakvim sam prije htio da se činim, nego naprosto gadan čovjek, nitkov. Pa neka! Baš mi je drago što ste me pročitali. Ružno vam je slušati moje kukavno stenjanje? Pa neka je

ružno; evo odmah ću vam stvoriti još ružnije izvijanje«... Ne razumijete li ni sada, gospodo? Zbilja, očito je potrebna velika obrazovanost i spoznaja da bi se razumjele sve vijuge te slasti. Smijete se? Vrlo me veseli. Moje su šale, gospodo, naravno, loše, hrapave, smušene, neuvjerljive. Ali to je zato što ja sam sebe ne cijenim. Zar svjestan čovjek može imalo sebe cijeniti?

V

De, može li, zar može sebe imalo cijeniti čovjek koji je uspio i u samom osjećanju svoga poniženja naći slast? Ne govorim sada tako zbog nekoga bljutavog kajanja. Uopće nisam namjeravao govoriti: »Oprostite, tada, neću više« — ne zbog toga što nisam bio kadar da to kažem, nego naprotiv možda baš zbog toga što sam bio i odviše sposoban za to, i još kako! Kao za inat znao sam da zapadnem u nezgodu ni kriv ni dužan. To je i bilo najgadnije. Pri tom bih se opet ganuo iz dna duše, kajao se, suze lio i, dakako, sam sebe varao, premda se nisam nimalo pretvarao, nego mi je već tako srce pakostilo... Ni prirodni zakoni ne mogu se za to okriviti, mada su meni ipak prirodni zakoni više od ičega činili na žao cijelog života. Gadno je sjećati se svega toga, a i tada je bilo gadno. Ta za koji čas znao sam već zlobno razmišljati kako je sve to laž, odurna laž, varava laž, to jest sve to kajanje, sve to ganuće, svi ti zavjeti o preporodu. A zapitajte zašto sam se tako kreveljio i mučio se. Odgovor: zato što mi je već dosadilo sjediti skrštenih ruku, pa sam se počeo izmotavati. Zaista je tako. Promatrajte malo pažljivije sebe, gospodo, pa ćete uvidjeti da je tako. Sam sam sebi izmišljao prigode i sastavljao život, da bih bar ikako poživio. Koliko mi se puta događalo — na primjer, da se uvrijedim, onako, ni za što, namjerno; i sâm bih znao da sam se ni za što uvrijedio, da se samo pretvaram, ali to završava tako da se najzad i zaista uvrijedim. Nekako me za cijelog života privlačilo da zbijam takve majstorije, tako da na kraju i nisam više bio svoj gospodar. Drugi put htjedoh na silu da se zaljubim, čak i dvaput. Patio sam, gospodo, uvjeravam vas. Na dnu duše ne vjerujem da patim, smiješak mi treperi, a ipak patim, i to na pravi pravcati način; mori me ljubomora, bjesnim... I sve to zbog dosade, gospodo, sve zbog dosade; nerad me smoždio. Ta ravni,

zakoniti, neposredni plod spoznaje je nerad, to jest svjesno sjedenje skrštenih ruku. To sam već spominjao. Ponavljam, uporno ponavljam: svi pravi ljudi i trudbenici zato i jesu radini jer su tupi i ograničeni. Kako da se to objasni? Evo kako: oni u svojoj ograničenosti drže najbliže i sporedne uzroke za glavne i tako se brže i lakše od drugih uvjeravaju da su našli nepromjenjivu osnovu svoga rada, pa se i smiruju; a to je glavno. Ta da bi započeo raditi, treba da unaprijed budeš sasvim umiren, i da ne ostanu više nikakve sumnje. Jest, a kako ću, na primjer, sebe umiriti? Gdje su meni glavni uzroci o koje ću se osloniti, gdje osnove? Gdje da ih nađem? Bavim se razmišljanjem, kod mene dakle svaki glavni uzrok vuče odmah za sobom drugi još glavniji i tako dalje u beskraj. Takva i jest suština svake spoznaje i razmišljanja. To su dakle opet prirodni zakoni. A šta je napokon rezultat? Pa to isto. Sjetite se: malo prije sam govorio o osveti. (Sigurno niste shvatili.) Rekao sam: čovjek se osvećuje, jer u tome vidi pravednost. On je dakle našao glavni razlog, i to: pravednost. Sa svih je strana dakle umiren, pa se osvećuje smireno i uspješno, jer je uvjeren da je to pošteno i pravedno djelo. A tu ne vidim pravednosti, ne nalazim ni bilo kakve kreposti, ako se dakle počnem osvećivati, osvećivat ću se samo iz pakosti. Pakost bi, dabome, mogla sve svladati, sve moje sumnje, pa bi mogla sasvim uspješno poslužiti mjesto glavnog uzroka, baš zbog toga što ona nije uzrok. Ali šta ću kad u mene nema ni pakosti. (Maloprije sam od toga i počeo.) Zloba u meni, opet, po tim prokletim zakonima o spoznaji, podvrgnuta je kemijskoj analizi. Dok pogledaš, stvar se razlijeće, razlozi se isparuju, krivac se ne nalazi, uvreda nije uvreda nego kob, nešto nalik na zubobolju kojoj nitko nije kriv, preostaje dakle opet onaj isti izlaz, to jest što bolnije udariti o zid. I tako, mahnut ćeš rukom jer nisi našao glavni uzrok. A pokušaj, zanesi se za svojim osjećajem slijepo, bez razmišljanja, bez glavnog uzroka, i odagnaj spoznaju bar za to vrijeme; zamrzi ili zavoli, samo da ne sjediš skrštenih ruku. Prekosutra, to je već krajnji rok, počet ćeš sam sebe prezirati zbog toga što si sam sebe svjesno prevario. Rezultat: sapunski mjehurčić i nerad. O, gospodo, ta možda jedino zato i držim sebe za pametna čovjeka što cijelog života nisam ništa mogao ni započeti ni dovršiti. Neka sam, neka sam brbljavac, neškodljiv, zlovoljan brbljavac, kao i svi mi. Ali šta ću kad je svakomu

pametnom čovjeku pravi i jedini zadatak brbljarija, to jest smišljeno mlaćenje prazne slame.

VI

O, kad bih ja besposličio samo zbog lijenosti! Bože moj, kako bih onda sebe cijenio. Cijenio bih sebe baš zato što sam kadar da budem bar lijen; bar bi jedno svojstvo bilo u meni nekako pozitivno, i ja bih o njemu i sam bio uvjeren. Pitanje: tko si? Odgovor: lijenčina; bilo bi vrlo ugodno slušati to o sebi. Pozitivno sam dakle određen, ima dakle nešto da se kaže o meni. »Lijenčina!« — ta to je zvanje i imenovanje, to je karijera. Ne smijte, se, istina je. Zatim sam član zapravo najstarijega kluba, i jedini mi je posao da neprestano sebe cijenim. Poznavao sam gospodina koji se cijelog života ponosio što se razumije u lafitte. On je to držao za svoju vrlinu i nikad nije sumnjao o sebi. Umro je ne samo mirne savjesti, nego trijumfirajući, i imao je sasvim pravo. A ja bih sebi onda odabrao karijeru: bio bih lijenčina i proždrljivac, ali ne prost nego, na primjer, takav koji osjeća sve što je lijepo i uzvišeno. Kako vam se to sviđa? Davno sam o tome sanjao. To »lijepo i uzvišeno« ipak mi je silno pritislo zatiljak s mojih četrdeset godina; ali — s mojih četrdeset godina; a onda — o, onda bi bilo drugačije! Odmah bih sebi našao i pogodan posao — i to: da pijem za sve što je lijepo i uzvišeno. Hvatao bih svaku priliku da najprije proronim suzu u čašu i onda da je ispijem za sve što je lijepo i uzvišeno; u najgadnijoj, nesumnjivoj tričariji pronašao bih ljepotu i uzvišenost. Ronio bih suze kao mokra spužva. Umjetnik bi, na primjer, naslikao sliku Ge.[158] Odmah pijem u zdravlje umjetnika koji je naslikao sliku Ge, jer volim sve što je lijepo i uzvišeno. Sve bih na svijetu preobratio onda u lijepo i uzvišeno. Autor napiše »kako vam drago«;[159] odmah pijem za zdravlje »komu drago«, jer volim sve »lijepo i uzvišeno«. Zahtijevat ću za to poštovanje, progonit ću onoga tko mi ne bude iskazivao poštovanje. Živim smireno, umirem sa slavljem — ta to je divota, prava divota! I takav bih onda ugojio trbuh, takav bih stvorio trostruki podvoljak, takav bih stekao crveni nos da bi svaki namjernik rekao gledajući me: »To ti je plus! To ti je

prava pozitivnost!« I recite šta hoćete, takve je izjave vrlo ugodno slušati u našem negativnom vijeku, gospodo.

VII

Ali sve su to zlatne sanjarije. O, kažite, tko je to prvi objavio, tko je prvi proglasio da čovjek samo zbog toga čini nevaljanštine jer ne poznaje svoje prave interese; a da ga prosvijete, da mu otkriju njegove prave, normalne interese, čovjek bi odmah prestao činiti nevaljanštine, odmah bi postao dobar i plemenit, jer kad bi bio prosvijećen i kad bi poznavao svoje prave probitke, baš bi u dobru vidio svoj probitak,[160] a zna se da nijedan čovjek ne može svjesno raditi protiv svojih probitaka, on bi dakle, štono riječ, zbog prijeke potrebe počeo činiti dobro? O, dojenče! O, čisto, nevino dijete! Ta kada je, prije svega, i bilo, za svih tih tisućljeća, da je čovjek radio jedino za svoj probitak? A šta ćemo s milijunima činjenica koje svjedoče o tome kako su ljudi svjesno, to jest potpuno uviđajući svoje prave probitke, ostavljali te probitke po strani i jurili na drugi put, na rizik, na slijepu sreću, a nitko i ništa nije ih sililo na to, nego kao da baš nisu željeli puta na koji su upućeni, te su tvrdokorno, svojeglavo probijali drugi, naporan, trnovit put i tražili ga gotovo po tami. Njima je dakle ta tvrdokornost i svojeglavost bila ugodnija od svakog probitka... Probitak! Šta je probitak? Pokušavate li sasvim točno odrediti u čemu se baš sastoji čovjekov probitak? A što ako se dogodi tako da čovjekov probitak gdjekod ne samo može, nego i mora da se sastoji baš u tome da se u ponekom slučaju poželi zlo, a ne probitak? Pa ako je tako, ako uopće može doći do takvog slučaja, onda se cijelo pravilo rasipa u prah. Šta mislite, ima li takvih slučajeva? Smijete se; smijete se, gospodo, samo odgovarajte: jesu li sasvim valjano izbrojeni čovjekovi probici? Nema li takvih koji ne idu, a i ne mogu da idu ni u kakvu klasifikaciju? Ta vi ste, gospodo, koliko znam, čitav svoj registar čovjekovih probitaka uzeli iz prosjeka statističkih brojaka i iz formula narodnoga gospodarstva. Ta vaši su probici blagostanje, bogatstvo, sloboda, mir i tako dalje, i tako dalje, tako da bi čovjek, koji bi se javno i svjesno usprotivio tom vašem registru, bio po vašem mišljenju, a dabome i po mojem, mračnjak ili

pravi luđak, je li? Ali evo šta je čudno: zašto se događa da svi ti statističari, mudraci i ljubitelji ljudskog roda, nabrajajući čovjekove probitke, ispuštaju uvijek jedan probitak? Ni u račun ga ne uzimaju u onom obliku u kojem ga treba uzimati, a od toga i zavisi cijeli račun. Nije velika nezgoda, mogao bi se taj probitak uzeti i zapisati u popis. Ali u tome i jest nevolja što taj zakučasti probitak ne ide ni u kakvu klasifikaciju i ne može se smjestiti ni u koji popis. Imam, na primjer, prijatelja... Eh, gospodo, ta on je i vaš prijatelj; a i čiji, čiji on nije prijatelj! Kad se taj gospodin sprema na posao, odmah će vam rječito i jasno razložiti kako točno treba da uradi po zakonima razbora i istine. ŠtaviŠe, uzbudljivo i strastveno govorit će vam o pravim, normalnim čovjekovim interesima; s podsmijehom će prekoriti kratkovidne glupane koji ne uviđaju ni svojih probitaka ni pravog značenja kreposti, i — već za četvrt sata, bez ikakva nenadanog, vanjskog povoda nego upravo zbog nečega unutarnjeg, što je jače od svih njegovih interesa — izmudrijat će nešto sasvim drugo, to jest, udarit će javno na ono o čemu je sam govorio: i na zakone razbora, i na svoj probitak, jednom riječju, na sve... Upozorit ću vas da je moj prijatelj skupno ime, i zato je nekako teško optužiti samo njega. Zbilja, gospodo, nema li zaista nešto što je gotovo svakom čovjeku draže od njegovih najljepših probitaka, ili (da se baš ne kvari logika) — ima li takav najprobitačniji probitak (baš onaj koji se ispušta, a malo prije smo govorili o njemu) koji je važniji i probitačniji od svih drugih probitaka, i za koji je čovjek pripravan, ako ustreba, udariti na sve zakone, to jest na razum, poštenje, mir, blagostanje — jednom riječju, na sve te divne i korisne stvari, samo da postigne taj prvotni, najprobitačniji probitak koji mu je draži od svega.

— Ipak su dakle probici! — upadate mi u riječ. — Dopustite, objasnit ćemo se još, a nije riječ o kalamburu, nego o tome da je taj probitak baš po tome i značajan što ruši sve klasifikacije i neprestano razbija sve sisteme koje su ljubitelji roda ljudskoga sastavili za sreću roda ljudskoga. Jednom riječju, smeta svemu. Ali prije nego što vam otkrijem taj probitak, želim se kompromitirati osobno i zato odvažno izjavljujem da su svi ti divni sistemi, sve te teorije koje čovječanstvu objašnjavaju njegove prave interese, i kako čovječanstvo mora težiti da postigne te interese pa će odmah postati

dobro i plemenito — zasad, po kojem mišljenju, puka logistika! Jest, logistika. Jer zastupati već tu teoriju, kako će se cijeli ljudski rod obnoviti po sistemu svojih probitaka, to je po mojem mišljenju gotovo isto... pa, kao da se tvrdi, na primjer, po Buckleu,[161] da se čovjek pod utjecajem civilizacije ublažuje, postaje dakle manje krvoločan i manje sposoban za ratovanje. Po logici to on, čini se, i izvodi tako. Ali čovjek je toliko pristran sistemu i apstraktnom zaključku da je spreman namjerno unakaziti istinu, spreman očima ne vidjeti i ušima ne čuti, samo da bi opravdao svoju logiku. Zato i uzimam taj primjer jer je izvanredno jasan. Pa ogledajte se uokolo: krv se rijekom lije, i još tako veselo kao da je šampanjac. Eto vam toga vašega devetnaestog stoljeća, u kojem je i Buckle živio. Eto vam Napoleona — i velikoga i današnjeg. Eto vam Sjeverne Amerike[162] — vječnog saveza. Eto vam najzad karikature Schleswig-Holstein[163]... Pa šta ublažuje u nama civilizacija? Civilizacija samo stvara u čovjeku mnogostranost osjećaja i... baš ništa više. A s razvitkom te mnogostranosti čovjek će možda doći još dotle da u krvi nađe nasladu. Ta to mu se već i događalo. Jeste li opazili da su najprofinjenije krvolije bila gotovo sve sama najciviliziranija gospoda, kojoj svi ti različiti Atile i Stenjke Razini nisu gdjekad ni do tabana, a kao i ne upadaju tako jasno u oči kao Atila i Stenjka Razin, to je baš zbog toga što se na njih odviše često nailazi, preobični su, dozlogrdjeli su. U najmanju ruku, ako čovjek od civilizacije nije postao krvoločniji, svakako je postao gore, gadnije krvoločan nego prije. Prije je u krvoproliću gledao pravednost pa je mirne savjesti tamanio koga treba; a sad ako i držimo krvoproliće za gadariju, ipak se tom gadarijom bavimo, i još više nego prije. Šta je gore? — odlučite sami. Kažu, Kleopatra je (oprostite primjer iz rimske historije) voljela da svojim robinjama zabada u grudi zlatne pribadače, pa je uživala u njihovim krikovima i grčevima. Reći ćete da je to bilo za vremena relativno barbarskih; da su i sada barbarska vremena, jer (također relativno govoreći) i danas zabadaju pribadače; da ni danas se čovjek, premda je naučio da gdjekad vidi jasnije nego za barbarskih vremena, ipak još ni izdaleka nije naviknuo da postupa onako kako ga upućuju pamet i znanosti. Ali vi

ste ipak potpuno uvjereni da će se on svakako naviknuti kad sasvim prođu kojekakve stare, loše navike i kad zdrav razbor i znanost potpuno odgoje nanovo i normalno upute ljudsku prirodu. Uvjereni ste da će onda čovjek i sâm prestati da se dobrovoljno vara, i preko volje, rekao bih, neće htjeti da razlikuje svoju volju od svojih normalnih interesa. Štaviše: onda će, kažete, sama znanost naučiti čovjeka (premda je to po mojem mišljenju već i raskoš) da zapravo i nema u njemu ni volje ni hira, da ih nije nikad ni bilo, da on nije ništa više nego nešto nalik na klavirsku tipku ili orguljski klinčić; i da osim toga ima na svijetu još prirodnih zakona; tako da se sve, što god on radi, ne radi uopće zato što on to hoće, nego samo od sebe, po prirodnim zakonima. Treba dakle samo otkriti te prirodne zakone, pa čovjek neće više odgovarati za svoja djela i izvanredno će mu lako biti živjeti. Sva će se ljudska djela, sama od sebe, sračunati onda po tim zakonima, matematski, nalik na logaritmičke tablice, do 108.000, i pozapisivati u kalendar; ili još bolje javit će se neka dobronamjerna izdanja, nalik na današnje enciklopedijske leksikone, u kojima će sve biti tako točno sračunato i označeno da na svijetu neće više biti ni djela ni događaja.

Onda će nastati — sve to vi govorite — nove ekonomske prilike, sasvim već gotove i također proračunane matematički točno, tako da će za tren nestati svakojakih pitanja, zapravo zbog toga što će se na njih dobiti svakojaki odgovori. Onda će se izgraditi kristalna palača. [164] Onda... Jednom riječju, onda će doletjeti ptica Kagan. Dabome, ne može se baš jamčiti (to sada kažem ja) da onda neće biti, na primjer, strahovito dosadno (jer šta da se i radi kad će sve biti sračunano po tablicama), ali će zato sve biti izvanredno razumno. Dakako, šta li nećeš smisliti od dosade! Ta i zlatne se pribadače zabadaju od dosade, ali sve to ne bi bilo ništa. Ružno je to (ovo govorim opet ja) što će se onda možda još obradovati i zlatnim pribadačama. Ta glup je čovjek, čudesno glup. To jest, nije doduše baš glup, ali je zato tako nezahvalan da takvoga više nećeš naći sve da tražiš. Neću se na primjer, nimalo začuditi ako odjednom iznebuha, usred sveopće buduće razumnosti, iskrsne kakav gentleman, neplemenita, ili da bolje kažem, natražna i podrugljiva lica, te se podboči i kaže nama svima: »Pa šta, gospodo, ne bismo li

gurnuli svu tu razumnost u jedan mah, nogom, da se rasprši, samo zato da svi ti logaritmi odu do vraga i da bismo opet poživjeli po svojoj glupoj volji!« To još ne bi ništa bilo, ali je nevolja u tome što će on sigurno naći sljedbenika; takav je čovjek. I sve to zbog najpraznijega razloga koji, čini se, nije vrijedan ni spomena: zato što je čovjek uvijek i svagdje, bio on tko mu drago, volio da radi onako kako je htio, a nipošto onako kako su mu zapovijedali razum i probitak; a htjeti možeš i protiv svoga probitka, gdjekada i upravo moraš. (To je već moja ideja.) Svoje osobno, svojevoljno i slobodno htijenje, svoj osobni, makar i najgrozomorniji hir, svoja mašta, raspaljena gdjekad i do ludila — sve je to baš onaj ispušteni, najprobitačniji probitak, koji ne ide ni u kakvu klasifikaciju i zbog kojega se svi sistemi i teorije raspršuju uvijek do vraga. Pa otkud su i izmudrili svi ti mudraci da čovjeku treba neko normalno, neko kreposno htijenje? Otkud su to oni uobrazili da čovjeku svakako treba razumno probitačno htijenje? Čovjeku treba — jedino samostalno htijenje, ma koliko ta samostalnost stajala i ma do čega dovela. Ali, i htijenje, vrag bi znao...

VIII

»Ha-ha-ha! Ta htijenja zapravo, ako želite znati, i nema!« — prekidate s grohotom. — »Nauka je do današnjeg dana uspjela toliko razanatomizirati čovjeka, te sada znamo da htijenje i takozvana slobodna volja nije ništa drugo nego...«

— Počekajte, gospodo, htio sam i sam tako početi. Priznajem, čak sam se i uplašio. Tek što sam htio viknuti da htijenje ovisi, vrag bi ga znao o čemu, i da za to možda treba zahvaliti Bogu, sjetio sam se znanosti i... zapeo. A uto ste vi progovorili. I zaista, pa, ako zbilja nađu jednom formulu svih naših htijenja i hirova, to jest, o čemu oni ovise, po kakvim se zapravo zakonima zbivaju, kako se zapravo šire, kamo teže u tom i tom slučaju, itd., to jest pravu matematsku formulu — pa onda će čovjek odmah i prestati htjeti, možda će uistinu prestati. Jer kakva je to volja — htjeti po tablici? Štaviše: odmah će se on pretvoriti iz čovjeka u orguljski klinčić, ili nešto slično; jer šta je čovjek bez želja, bez volje i bez htijenja drugo nego klinčić na

orguljskom valjku? Šta mislite? Sračunat ćemo vjerojatnosti — može li se to dogoditi ili ne može?

— Hm!... — zaključujete — naša su htijenja ponajviše pogrešna zbog pogrešne ocjene naših probitaka. Zato mi i hoćemo gdjekada puku besmislicu, jer zbog svoje gluposti vidimo u toj besmislici najlakši put da postignemo neke unaprijed zamišljene probitke. Eto, a kad sve to bude rastumačeno, sračunano na papiru (što se i te kako može, jer je gnusno i besmisleno unaprijed vjerovati da čovjek neće nikad upoznati neke prirodne zakone), onda dakako neće biti takozvanih želja. Ta ako se htijenje jednom združi sasvim s razumom, onda ćemo mi rasuđivati, a ne htjeti, naprosto zato jer ne možeš, na primjer, ako očuvaš razum, htjeti besmislicu i tako svjesno istupati protiv razuma i željeti sebi štetu... A kako se sva htijenja i sva rasuđivanja mogu zaista nabrojiti, jer će se jednom otkriti zakoni naše takozvane slobodne volje, može se dakle i bez šale stvoriti štogod nalik na tablicu, tako da ćemo zaista htjeti po toj tablici. Sračunaju li meni jednom, na primjer, i dokažu: ako sam tomu i tomu pokazao šipak, da je to upravo zato što nisam mogao da ga ne pokažem i da sam ga svakako tim prstom i morao pokazati, šta će onda slobodno ostati u meni, pogotovu ako sam učenjak pa sam gdjegod svršio nauke? Onda ću moći cijeli svoj život sračunati trideset godina unaprijed; jednom riječju, ako se to ostvari, onda za nas neće više biti posla; svakako će se morati razumjeti. I uopće treba bez prestanka sebi ponavljati da u tom i tom času i u tim prilikama priroda sigurno ne pita nas; da je treba prihvaćati onakvu kakva jest, a ne kako mi maštamo, pa ako zaista težimo tablici i kalendaru, eto... čak i retorti, pa šta ćemo, treba prihvatiti i retortu! Inače će se ona prihvatiti i sama, bez vas...

Da, ali tu moram malo zastati! Oprostite mi, gospodo, što sam se zafilozofirao; tu je četrdeset godina podzemlja! Dopustite da pomaštam. Vidite: razum je, gospodo, lijepa stvar, o tome nema spora, ali razum je samo razum i udovoljava samo razumskoj sposobnosti čovjekovoj, a htijenje je manifestacija svega života, to jest svega ljudskog života, i s razumom i sa svim naklapanjem. I premda je naš život u toj manifestaciji često tričav, ipak je život, a nije samo izvlačenje drugoga korijena. Hoću, na primjer, sasvim prirodno da živim zato da udovoljim cijeloj svojoj sposobnosti

življenja, a ne zato da udovoljim samo svojoj razumskoj sposobnosti, dakle otprilike dvanaestini sve svoje sposobnosti življenja. Šta zna razum? Razum zna samo ono što je uspio doznati (štošta neće možda nikad ni doznati: to doduše nije utjeha, ali zašto se ne bi kazalo?), a ljudska priroda radi cijela-cjelcata, svime što je u njoj, svjesno i nesvjesno, pa ako i laže, ipak živi.

Naslućujem, gospodo, da me gledate sa žaljenjem; ponavljate mi da prosviježen i obrazovan čovjek, jednom riječju onakav kakav će biti budući čovjek, ne može svjesno htjeti nešto što je njemu neprobitačno, i da je to matematika. Potpuno se slažem, zaista je matematika. Ali vam ponavljam po stoti put, da ima samo jedan slučaj, jedan jedincati, kad čovjek može namjerno, svjesno da poželi sebi čak i ono što je štetno, glupo, pa i najgluplje, i to: da ima pravo poželjeti sebi čak i što je najgluplje i da ne bude dužan željeti sebi samo ono što je pametno. I to najgluplje, taj osobni hir, gospodo, može zaista biti našem čovjeku najprobitačniji od svega što ima na zemlji, osobito u nekim slučajevima. A posebno može biti probitačniji od svih probitaka čak i u takvom slučaju ako nam je očito štetan i u opreci s najzdravijim zaključcima našeg razuma o probicima — jer nam u svakom slučaju održava ono što je najvažnije i najdraže, to jest našu ličnost i našu individualnost. Neki tvrde da je to zaista čovjeku draže od svega; htijenje se dabome može, ako hoće, i slagati s razumom, pogotovu ako ga ne upotrebljavamo na zlo nego se njime umjereno služi; to je i korisno i gdjekada čak pohvalno. Ali htijenje se vrlo često, pa i ponajviše, razilazi sasvim i tvrdokorno s razumom i — i... znate li da je i to korisno i gdjekada čak pohvalno? Recimo, gospodo, da čovjek nije glup. (Zaista se to ne može uopće kazati o njemu, već i samo zbog toga što ostaje pitanje: ako on bude glup, tko će onda i biti pametan?) Ali ako i nije glup, ipak je nevjerojatno nezahvalan! Nezahvalan nezamislivo. Čak mi se čini da je najbolja oznaka za čovjeka: stvorenje na dvije noge i nezahvalno. Ali to još nije sve; to mu još nije glavni nedostatak; glavni mu je nedostatak neprestana nemoralnost, neprestana, počevši od svjetskog potopa do šlezvig-holštajnskog perioda ljudske sudbine. Nemoralnost, dakle i nerazumnost; jer odavno se zna da nerazumnost ne potječe niotkuda nego od nemoralnosti. Pokušajte, bacite pogled na historiju čovječanstva: i šta ćete vidjeti?

Veličanstveno? Pa makar i veličanstveno; šta na primjer vrijedi sam kolos s Rodosa! Ne svjedoči o njemu uzalud gospodin Anajevski[165] kako jedni govore da je to tvorevina ljudskih ruku, a drugi tvrde da ga je stvorila sama priroda. — Šareno? Možda i jest šareno: da se za sve vjekove i u svih naroda otkriju sami paradni mundiri na časnicima i državnim činovnicima — koliko muke stoji samo to, a s vicemundirima mogu se sasvim polomiti noge, nijedan historičar neće izdržati. Jednolično? Pa možda i jest jednolično: tuku se i tuku, sada se tuku, i prije su se tukli, i kasnije se tukli — priznajte da je to odviše jednolično. Jednom riječju, sve se može kazati o svjetskoj historiji, sve što i najslobodnijoj uobrazilji padne na pamet. Samo se jedno ne može kazati — da je razumna. Od prve ćete se riječi zagrcnuti. Pa evo na šta se tu nailazi na svakom koraku: neprestano se javljaju u životu takvi moralni i razumni ljudi, takvi mudraci i ljubitelji ljudskog roda, koji sebi upravo stavljaju u zadatak da se vladaju što moralnije i razumnije, štono riječ, da svijetle bližnjima, zapravo zato da im dokažu kako na svijetu zaista možeš živjeti i moralno i razumno. I šta? Zna se da su mnogi od tih ljubitelja, prije ili kasnije, potkraj života iznevjeravali sebe i upriličavali kakvu zgodu, gdjekad i od onih najnepristojnijih. Sad vas pitam: šta se i može iščekivati od čovjeka, od stvorenja obdarenog takvim čudnim svojstvima? Ta obaspite ga svim zemaljskim blagom, zagnjurite ga u sreću preko glave, tako da samo mjehurići iskakuju na površinu sreće, kao na vodi; dajte mu takvo ekonomsko izobilje da mu ne preostane ama baš ništa više da radi nego jedino da spava, jede paprenjake i brine se da se ne prekine svjetska historija — on će vam i tu, taj čovjek, i tu, zbog same nezahvalnosti, zbog same pakosti učiniti gadariju. Odreći će se čak i paprenjaka i namjerno će poželjeti najpogubniju budalaštinu, najneekonomskiju besmislicu, samo zato da svoj toj pozitivnoj razumnosti primiješa svoj pogubni element mašte. Baš svoje fantastične sanjarije, svoju najnesklapniju glupost željet će da zadrži, samo zato da bi sam sebe uvjerio (kao da je to baš potrebno) da su ljudi ipak još ljudi, a nisu klavirske tipke, na kojima, doduše, sviraju sami prirodni zakoni, svojim rukama, ali postoji opasnost od takvog ishoda da se pored kalendara neće moći ništa više htjeti. Štaviše: čak i kad bi on zaista postao klavirskom

tipkom, kad bi mu se to dokazalo čak i prirodnim znanostima i matematski, ni onda se neće opametiti, nego će naprotiv namjerno učiniti štogod, naprosto zbog nezahvalnosti; zapravo, da ostane pri svojem. A ako ne bude imao sredstava, smislit će razaranje i zbrku, smislit će različite patnje i ostat će ipak pri svojem!

Proklet će svijet, a kako jedino čovjek može proklinjati (to je njegova povlastica koja ga najviše razlikuje od drugih životinja), možda će samim prokletstvom postići svoju svrhu, to jest, uvjerit će se zaista da je čovjek, da nije klavirska tipka! Ako kažete da se i to sve može sračunati po tablici, i zbrka, i mrak, i prokletstvo, tako da će već sama mogućnost sračunavanja unaprijed sve zaustaviti te će razum nadvladati — onda će se čovjek namjerno pričiniti luđakom za tu priliku, i ostat će pri svojem! Ja vjerujem u to, jamčim za to, jer sav se ljudski rad, čini mi se, zaista sastoji samo u tome da čovjek svaki čas sebi dokazuje kako je on čovjek, a nije čavlić! Makar i svojom grbačom, ali dokazuje; makar i trogloditstvom, ali dokazuje. A nakon toga, kako ne bih pogriješio, kako ne bih pohvalio da toga još nema i da htijenje zasad još ovisi vrag bi znao o čemu.

Dovikujete (ako me uopće još budete udostojili svojega dovika) da nitko meni ne osporava volju, nego samo nastoje omogućiti da se moja volja sama, po svojoj volji, slaže s mojim normalnim interesima, s prirodnim zakonima i s aritmetikom.

— Eh, gospodo, kakva je to svoja volja kad dolazimo do tablice i do aritmetike, kad će se uobičajiti samo dva puta dva četiri? Dva puta dva bit će četiri i bez moje volje. Kakva je to svoja volja!

IX

Ja se, gospodo, dabome šalim, i sam znam da se šalim nezgodno, ali se ne može sve primati za šalu. Možda se šalim škripajući zubima. Gospodo, mene muče pitanja; razriješite mi ih. Eto, na primjer, hoćete da čovjeka odučite od starih navika i da mu ispravite volju, prema zahtjevima znanosti i zdrave pameti. Ali otkud znate da čovjek ne samo može nego i treba da se tako preobražava? Po čemu zaključujete da se čovjekovo htijenje tako mora ispraviti? Jednom riječju, odakle znate da će takav ispravak donijeti čovjeku zaista probitak? Pa, ako već sve kažemo, zašto ste

tako tvrdo uvjereni da je čovjeku zaista uvijek probitačno i da je zakon svemu čovječanstvu da ne istupa protiv pravih, normalnih probitaka, zajamčenih dokazima razuma i aritmetike. Ta to je zasad još samo vaš zamišljaj. Recimo da je to zakon logike, ali možda nije nipošto zakon čovječanstva. Možda mislite, gospodo, da sam lud? Dopustite da se opravdam. Priznajem: čovjek je životinja koja ponajviše gradi, koja je osuđena da svjesno teži cilju i da se bavi inženjerskom vještinom, to jest da vječno i neprestano krči sebi put bilo kamo mu drago. Ali baš zbog toga on možda i želi da gdjekada zastrani, jer je osuđen da probija taj put, i još možda zbog toga što mu, ma kako glup bio pravi trudbenik uopće, ipak gdjekada pada na pamet da put, kako se vidi, gotovo uvijek udara kamo mu drago, i da nije glavno kamo put vodi, nego da naprosto vodi, i da dobro dijete ne zanemari inženjersku vještinu te se ne oda pogubnoj besposlici koja je, kako se zna, mati svim opačinama. Čovjek voli da gradi i da krči putove, o tome nema spora. Ali zašto on strastveno voli također razaranje i zbrku? Eto to kažite! Ali o tome želim i sam da kažem dvije-tri riječi posebno, Ne voli li on razaranje i zbrku toliko možda zato (ta o tome nema spora da ih gdjekada veoma voli, to je činjenica) što se sâm, instinktivno boji postići cilj i dovršiti zgradu koja se gradi? Šta znate, možda on tu zgradu voli samo izdaleka, a nipošto izbliza, možda on samo voli da je gradi, a ne voli da živi u njoj, nego je prepušta kasnije aux animaux domestiques,[166] kao: mravima, ovnovima itd., itd. Mravi su posve drukčijeg ukusa. Oni imaju divnu zgradu te vrste, nerazrušivu za sva vremena — mravinjak.

Od mravinjaka su poštovani mravi otpočeli, s mravinjakom će bez sumnje i završiti, a to je na veliku čast njihovoj postojanosti i pozitivnosti. Ali, čovjek je lakomisleno i nemiloliko stvorenje, i možda, poput šahista, voli samo proces postizanja cilja, a ne sam cilj. I tko bi znao (zajamčiti se ne može), možda je i pravi cilj na zemlji, za kojim čovječanstvo teži, samo u toj neprekidnosti procesa postizanja, drugim riječima — u samom životu, a nije zapravo u cilju koji ne smije dakako da bude ništa drugo nego dva puta dva četiri, to jest formula, a dva puta dva četiri i nije život, gospodo, nego početak smrti. Čovjek se bar uvijek nekako bojao toga dva puta dva četiri, a

ja se i sada bojim. Recimo, čovjek jedino o tom nastoji, traži ta dva puta dva četiri, preplivava oceane, život žrtvuje u tom traženju, ali pronaći, zaista naći — bogami, nekako se boji. On osjeća da onda, čim nađe, neće ništa više imati da traži. Radnici, kad završe posao, dobit će bar novce, otići će u krčmu, zatim će dospjeti na policiju — i eto ima posla za tjedan dana. A kamo će čovjek? U njemu se bar opaža da mu je svaki put nekako neugodno kad postigne takav cilj. Postizanje on voli, a postići ne voli uopće, i to je dabome vrlo smiješno. Jednom riječju, čovjek je komično stvoren; u svemu tome ima očevidno neki kalambur. Ali dva puta dva četiri — ipak je nešto nepodnosivo. Dva puta dva četiri, ta to je, po mojem mišljenju, samo bezobraština. Dva puta dva četiri ukočilo se, ispriječilo ti se podbočenih ruku na putu i pijucka. Priznajem da je dva puta dva četiri nešto divno; i ako se sve već hvali, onda je i dva puta dva četiri kadšto nešto vrlo ugodno.

A zašto ste tako čvrsto, tako svečano uvjereni da je samo ono što je normalno i pozitivno, jednom riječju, da je samo blagostanje čovjeku probitačno? Ne vara li se razum u probicima? Ta čovjek možda ne voli samo blagostanje? Možda on isto toliko voli patnju? Možda je patnja njemu isto tako probitačna koliko i blagostanje? A čovjek gdjekad neobično voli patnju, strastveno, i to je činjenica. Ne treba se o tome obavještavati iz svjetske historije; zapitaj sebe samoga, ako si samo čovjek i ako si imalo živio. Što se tiče moga osobnog mišljenja, nekako je čak i nepristojno voljeti samo blagostanje. Bilo dobro ili loše — ali prekrhati gdjekad nešto također je vrlo ugodno. Ne branim zapravo blagostanje, a ne branim ni patnju. Branim... svoj hir, i to zato da mi on bude osiguran kad ustreba. Patnja se, na primjer, u vaudevillima ne dopušta, znam. U kristalnoj se palači ona ne može ni zamisliti: patnja je sumnja, negacija, a kakva je to kristalna palača u kojoj bi se mogla pojaviti sumnja? Ali sam uvjeren da se čovjek neće nikad odreći prave patnje, to jest razaranja i zbrke. Patnja — ta to je jedini razlog spoznaji. U početku sam, doduše, izjavio da je spoznaja, po mojem mišljenju, najveća čovjekova nesreća, ali znam da je čovjek voli i ne bi je dao ni za kakvo zadovoljstvo. Spoznaja je, na primjer, beskrajno viša nego dva puta dva. Nakon dva puta dva, razumije se, ne preostaje ne samo ništa da se radi, nego ni da se doznaje. Sve što

ćeš onda moći, to je da isključiš svojih pet ćutila i da uroniš u razmišljanje. Istina, iz spoznaje proizlazi, doduše, isti rezultat, to jest, nećeš također imati posla, ali bar možeš gdjekada u mislima sam sebe išibati, a to ipak oživljuje. Natražno je, doduše, ali ipak bolje nego ništa.

X

Vi vjerujete u kristalnu palaču, nerazrušivu za sva vremena, to jest takvu kojoj ne možeš ni jezik kradom isplaziti, ni šipak u džepu pokazati. Eto, a ja se možda zbog toga i bojim te zgrade što je kristalna i za sva vremena nerazrušiva, i jer joj se neče moči ni kradom isplaziti jezik.

Vidite, dakle, ako mjesto palače bude kokošinjac, pa udari kiša, možda ću se popeti i u kokošinjac da ne pokisnem, ali ipak neću kokošinjac držati za palaču iz zahvalnosti što me zaštitio od kiše. Vi se smijete, vi čak kažete da je u tom slučaju svejedno bio to kokošinjac ili kuća. Jest, odgovaram, kad bi se živjelo samo zato da se ne pokisne.

Ali šta ćemo ako sam sebi uvrtio u glavu da se ne živi samo radi toga, pa kad se već živi, onda treba živjeti u kući. To je moje htijenje, to su moje želje. Iz mene ćete ga izgrepsti tek onda kad promijenite moje želje. Promijenite ih, dakle, premamite me čim drugim, dajte mi drugi ideal. Ali dotle neću vaš kokošinjac držati za palaču. Neka bude i to da je kristalna palača tlapnja, da je po prirodnim zakonima ne može ni biti, i da sam je izmislio samo zbog svoje gluposti, zbog nekih starinskih neracionalnih navika našeg naraštaja. Ali šta se mene tiče što nje ne može biti! Zar to nije svejedno kad ona postoji u mojim željama, ili, da kažem točnije, kad postoji doklegod postoje moje želje? Možda se opet smijete? Izvolite se smijati; primit ću sve podsmijehe, a ipak neću kazati da sam sit kad bih da jedem, ipak znam da se neću zadovoljiti kompromisom, neprekidnom periodičnom ništicom, samo zbog toga što ona postoji po prirodnim zakonima i što postoji zbiljski. Ne primam za vrhunac svojih želja golemu kuću: sa stanovima za siromašne stanare s ugovorom na tisuću godina, a za svaki slučaj s pločom na kojoj piše: zubni liječnik Wagenheim. Uništite moje želje, satrite moje ideale, pokažite mi

štogod ljepše, poći ću za vama. Možda ćete kazati da se ne vrijedi sa mnom plesti; ali tada mogu i ja vama odgovoriti isto. Mi raspravljamo ozbiljno; a ako nećete da me udostojite svoje pažnje, neću vam se klanjati. Ja imam podzemlje.

A međutim još živim i želim — i ruka mi usahla ako donesem ma i jednu ciglicu za takvu temeljnu kuću! Nemojte se obazirati na to što sam sâm, maloprije odbio kristalnu palaču samo zbog toga što se njoj neće moći plaziti jezik. Nisam to govorio nipošto zato što baš tako volim plaziti jezik. Možda sam se samo na to i ljutio što takve zgrade, kojoj bi mogao i da ne plaziš jezik, među svim vašim zgradama dosad nema. Naprotiv, dao bih sebi sasvim odrezati jezik iz same zahvalnosti, kad bi se samo uredilo tako da sam nikad više ne bih želio da ga plazim. Zar se mene tiče što se tako ne može urediti i što se treba zadovoljiti stanovima? Zašto sam stvoren s takvim željama? Zar samo zato da bih došao do zaključka kako je sav moj sustav puka varka? Zar je u tome cijela svrha? Ne vjerujem.

A uostalom, znate šta: uvjeren sam da takvoga našeg bližnjeg iz podzemlja treba držati na uzdi. On je, doduše, kadar da šuteći presjedi četrdeset godina u podzemlju, ali ako iziđe na svijet te se prokine, onda on govori, govori, govori...

XI

Na kraju, gospodo: najbolje je ništa ne raditi! Najbolji je promatrački nerad! Živjelo, dakle, podzemlje! Rekao sam, doduše, da normalnom čovjeku zavidim do krajnosti; ali u takvim prilikama u kakvim ga vidim, neću da budem on. (Premda ipak neću prestati da mu zavidim. Ne, ne, podzemlje je svakako probitačnije!) Ondje se bar može... Eh! Ta ja i sad lažem! Lažem, jer i sam znam, kao dva puta dva, da nije nipošto ljepše podzemlje nego nešto drugo, posve drugo, za čim žudim ali neću nikad naći! Do vraga podzemlje!

Evo šta bi bilo najljepše: to, kad bih sam vjerovao makar u dio od svega toga što sam sada napisao. A kunem vam se, gospodo, da ne vjerujem ni jednoj, ama ni jednoj riječci od toga što sam sada načrčkao! To jest, možda i vjerujem, ali u isti mah, ne znam zašto, osjećam i slutim da lažem kao pravi lažac.

— Zašto ste onda pisali sve to? — kažete vi meni.

— Pa da vas posadim na četrdeset godina bez ikakva rada, a za četrdeset godina dođem k vama, u podzemlje, da se raspitam šta je od vas postalo? Zar se čovjek smije ostavljati sam, bez rada, četrdeset godina?

— »Zar to nije sramota, zar to nije poniženje!« — reći ćete mi možda prezirno mašući glavama. — »Žudite za životom, a životna pitanja rješavate logičkom zbrkom. Kako su samo nasrtljivi, kako su drski vaši istupi, a u isti mah kako se bojite! Govorite besmislice i zadovoljni ste s njima; govorite drzovitosti, a sami se neprestano bojite zbog njih i molite za oproštenje. Uvjeravate da se ničega ne bojite, a u isti se mah ulagujete našem mišljenju. Uvjeravate da škrgućete zubima, a u isti mah zbijate dosjetke da nas nasmijete. Sami znate da vaše dosjetke nisu oštroumne, ali ste očevidno vrlo zadovoljni njihovom literarnom vrijednošću. Možda se zaista događalo da ste patili, ali nimalo ne cijenite svoju patnju. U vama ima i istine, ali u vama nema nevinosti; od najsićušnije taštine nosite svoju istinu na oči, na pokazivanje, na ulicu... Zaista želite nešto reći, ali zbog straha krijete posljednju riječ, jer nemate odlučnosti da je izreknete, nego imate samo plašljive bezobraštine. Hvalite se spoznajom, ali se samo kolebate, jer ako u vas um i radi, srce vam je zamračeno pokvarenošću, a bez čista srca nema potpune, prave spoznaje. A koliko u vama ima nasrtljivosti, kako se namećete, kako se pretvarate! Laž, laž i laž!«

Razumije se, sve sam te vaše riječi sam sada sastavio. I to je iz podzemlja. Ondje sam četrdeset godina redom prisluškivao kroz pukotinu te vaše riječi. Sâm sam ih izmislio, to se jedino i izmišljalo. Nije čudo što sam to naučio naizust i što je to zadobilo literarnu formu...

Ali zar ste, zar ste zaista toliko lakovjerni te zamišljate da ću sve to naštampati i još vam dati da čitate? A sebe pitam: zašto vas, zbilja, krstim »gospodom«, zašto vam se obraćam upravo kao čitaocima? Takva priznanja, kakva kanim iznijeti, ne štampaju se i ne daju drugima čitati. Bar ja nemam u sebi toliko čvrstoće, a ne smatram ni potrebnim da imam. Ali vidite: pala mi je na pamet jedna ideja i hoću pošto-poto da je ostvarim. Evo šta:

Svaki čovjek ima takvih uspomena koje ne otkriva svima nego samo prijateljima. Ima i takvih koje neće otkriti ni prijateljima, nego

jedino sebi samom, a i to u povjerenju, kao tajnu. Ali, ima, najzad, i takvih uspomena koje se čovjek boji otkrivati i samome sebi, i takvih se u svakoga čestitog čovjeka ipak prilično nakupi. Čak, zapravo: što je čestitiji čovjek, to ih više ima. Sâm sam bar tek nedavno odlučio da se sjetim nekih svojih nekadašnjih zgoda, a dotle, sam ih uvijek obilazio s nekim nemirom. A sada, kad se ne samo sjećam nego sam odlučio i da zapisujem, sada hoću baš da ispitam: može li čovjek sa samim sobom biti sasvim otvoren, da se ne prestraši gole istine? Napomenut ću uzgred: Heine tvrdi da su istinite autobiografije gotovo nemoguće, i da čovjek sebi svakako laže. Po njegovu je mišljenju, na primjer, Rousseau u svojoj ispovijedi sebe oblagao, i čak smišljeno oblagao, iz taštine. Uvjeren sam da Heine ima pravo; vrlo dobro razumijem kako čovjek može gdjekad iz puke taštine potvoriti sebe za cijele zločine, čak vrlo dobro znam kakve vrste može biti ta taština. Ali Heine je sudio o čovjeku koji se ispovijedao pred publikom. A ja pišem za samoga sebe i zauvijek izjavljujem: ako pišem kao da se obraćam čitaocima, to je samo zato da mi bude pred očima, jer tako mi je lakše pisati. To je forma, puka forma, a čitalaca neću nikad imati. Već sam to rekao...

Neću da mi išta smeta u redakciji mojih zapisaka. Red i sistem neću uvoditi. Čega se sjetim, to ću i zapisati.

Ali, eto, na primjer, mogli biste se zakvačiti za riječ i zapitati me: ako zaista ne računate na čitaoce, zašto sada sa samim sobom, i još na papiru, sklapate takve ugovore, naime, da nećete uvoditi red i sistem, itd., itd.? Zašto se objašnjavate? Zašto se ispričavate?

Pa eto, odgovaram vam.

U tome je, uostalom, cijela psihologija. Možda sam naprosto plašljivac. A možda namjerno zamišljam pred sobom publiku da bih se pristojnije vladao dok budem zapisivao. Razloga može biti tisuća.

Ali evo još nešto: zašto, radi čega zapravo hoću da pišem? Ako to nije za publiku, onda bih mogao i tako, u mislima se sjetiti svega, a ne prenositi na papir?

Jest; ali na papiru će to biti nekako svečanije. U tome ima nešto što imponira, strože ću suditi o sebi, stil će pridoći. Osim toga: možda će mi od zapisivanja zaista odlanuti. Sada me, na primjer, osobito muči jedna davna uspomena. Sjetio sam je se jasno jednog dana, i otad je ostala uz mene, kao nemila muzička melodija koja

neće da me se okani. A ja je se moram otresti. Takvih uspomena imam na stotine; ali iz stotine iskakuje gdjekad koja pa me mori. Nekako vjerujem, ako je zapišem, da će me se okaniti. Zašto ne bih pokušao?

Napokon: dosadno mi je, a uvijek sam besposlen. Zapisivanje je zaista kao neki rad. Kažu da od rada čovjek postaje dobar i čestit. Pa eto mi bar mogućnosti.

Danas pada snijeg, mokar, žut, mutan. Jučer je padao također, onog dana također. Čini mi se da sam se zbog mokroga snijega i sjetio one zgode koja sada neće da me se okani. Neka to dakle bude pripovijest u povodu mokrog snijega.

U POVODU MOKROG SNIJEGA

Kad rastavih te s varkom tamnom,
S uvjerljivom ti riječju plamnom
Istrgoh dušu što je pala,
I kad si, ljute mučeć muke
I lamajuć od jada ruke,
Zla sto te spleću proklinjala;
Kad zaboravnu savjest tvoju
Prekorite ti uspomene,
I kad si stala da mi pričaš
Sve što je bilo prije mene,
Kad zakriše ti ruke lice,
Kad tebe strava, stid obuze,
Kad zgroženoj i potresenoj
Po te kose niz lice suze...
Itd., itd., itd.[167]

Iz pjesme N. A. Njekrasova

I

U ono su mi vrijeme bile tek dvadeset i četiri godine. Život mi je bio već i onda tmuran, neuredan i do podivljalosti usamljen. Nisam se ni s kim družio, izbjegavao sam čak i da govorim i sve sam se više zavlačio u svoj kut. U službi, u kancelariji, nastojao sam da i ne gledam nikoga, i vrlo dobro sam opažao da me drugovi ne drže samo za čudaka nego — sve mi se pričinjalo i to — kao da me gledaju s nekim gađenjem. Padalo mi je na pamet: zašto se ne čini nikomu osim meni da ga gledaju s gađenjem? U jednoga od naših kancelarijskih činovnika bilo je lice odurno i vrlo kozičavo, čak kao razbojničko. Mislim da se s takvim nepristojnim licem ne bih usudio ni da pogledam ikoga. U drugoga je vicemundir bio tako ishaban da je kraj njega već ružno zaudaralo. A međutim se nijedan od te gospode nije bunio — ni zbog odjeće, ni zbog lica, ni kakogod moralno. Ni jedan ni drugi nisu zamišljali da ih gledaju s gađenjem; da su i zamišljali, bilo bi im svejedno, samo da stariji ne bi izvoljeli

vidjeti. Sada mi je sasvim jasno da sam ja sam, zbog svoje neograničene taštine, dakle i zbog sitničavosti prema samom sebi, gledao sebe vrlo često s bijesnim nezadovoljstvom koje se pretvaralo u gađenje, pa sam zato u mislima i pripisivao svoj sud svakome. — Mrzio sam, na primjer, svoje lice, mislio sam da je gnusno, i čak sumnjao nema li na njemu neki podli izražaj, pa sam svaki put kad bih došao u ured mučno nastojao da se držim što slobodnije, kako ne bi posumnjali da sam podao, a licem da izražavam što veću plemenitost. »Makar i ne bilo lijepo lice, mislio sam, ali zato neka bude plemenito, izrazito, a što je glavno, izvanredno pametno.« Ali ja sam pouzdano i patnički znao da sva ta savršenstva svojim licem ne mogu nikad izraziti. A najstrahovitije je što sam držao da je istinski glupo. A ja bih se posve bio zadovoljio pameću. Toliko da bih pristao čak i na podli izražaj, samo kad bi se moje lice činilo u isti mah veoma pametnim.

Sve sam naše kancelarijske činovnike, razumije se, mrzio od prvog do posljednjeg, i sve sam prezirao, a ujedno ih se nekako i bojao. Događalo se da sam ih odjednom počeo uzdizati iznad sebe. U mene se to tada nekako naglo mijenjalo: sad prezirem, sad uzdižem iznad sebe. Obrazovan i valjan čovjek ne može biti tašt bez neograničenih zahtjeva prema samom sebi, iako u nekim časovima ne prezire sebe do mržnje. Ali, prezirao ili uzdizao, gotovo sam pred svakim namjernikom obarao oči. Pokušavao sam čak: hoću li na sebi otrpjeti pogled evo toga i toga, i uvijek sam prvi obarao pogled. To me mučilo do bjesnila. Bolesno sam se bojao da ne budem smiješan, i zato sam ropski obožavao rutinu u svemu što se ticalo vanjskog oblika; sa svim sam srcem ulazio u opću kolotečinu i iz sve se duše bojao u sebi svake ekscentričnosti. Ali kako da izdržim? Bio sam bolesno razvijen, kao što i treba da bude razvijen čovjek našeg vremena. A oni su svi bili tupi i nalik jedan na drugoga kao ovnovi u stadu. Možda se jedino meni u cijeloj kancelariji činilo uvijek da sam plašljivac i rob, i to baš zbog toga što sam bio pametniji. Ali to se nije samo meni činilo, nego je zaista bilo tako: bio sam plašljivac i rob. Govorim to bez ikakve zabune. Svaki valjan čovjek našeg vremena jest i mora biti plašljivac i rob. To je njegovo normalno stanje. O tome sam duboko uvjeren. Tako je on stvoren i za to sazdan. I ne samo u današnje vrijeme, zbog kakvih slučajnih prilika, nego za svih

vremena valjan čovjek mora biti plašljivac i rob. To je prirodni zakon svih valjanih ljudi na zemlji. Ako se i dogodi kome od njih da se pojunači nad nečim, neka u tome ne uživa i neka se ne zanosi; pred nečim drugim opet će uzmaknuti. To je jedini i vječni svršetak. Junače se jedino magarci i njihovi polutani, ali i oni do nekog zida. Na njih se ne vrijedi ni obazirati, jer baš ništa ne znače.

Mučilo me tada još nešto: to da na mene nitko nije nalik i da ja ni na koga nisam nalik. »Ja sam jedan a oni su svi«, mislio sam i — zamislio bih se.

Po tome se vidi da sam bio još pravi deran.

Događalo se i suprotno. Kako mi je gdjekad gadno bilo odlaziti u kancelariju! Bilo je gadno toliko da sam se mnogo puta vraćao iz službe bolestan. Ali odjednom, za tili čas, smjenjuju se skepticizam i ravnodušnost (kod mene je sve bilo na smjenu), pa se sam smijem svojoj nesnošljivosti i gadljivosti, sam sebe prekoravam za romantizam. Čas neću ni s kim razgovarati, čas ne samo da zapodijevam razgovor nego mi još pada na pamet da se s njima sprijateljujem. Dok bi dlanom o dlan, iznenada nestaje u jedan mah svake gadljivosti. Tko zna, možda je nije nikad ni bilo u mene, nego je bila namještena, knjiška? Dosad još nisam riješio to pitanje. Jednom sam se čak sprijateljio s njima, stao ih pohađati kod kuće, igrati preferans, piti votku, raspravljati o proizvodnji... Ali tu mi dopustite da malo zastranim.

Kod nas Rusa, općenito govoreći, nikad nije bilo glupih nadzvjezdanih njemačkih i osobito francuskih romantika kojih se ništa ne doima, pa makar zemlja praskala pod njima, makar cijela Francuska ginula na barikadama — koji su uvijek isti, pa se ni iz pristojnosti ne mijenjaju i uvijek će pjevati svoje nadzvjezdane pjesme, štono riječ, do svoga groba, jer su glupani. A kod nas, u zemlji Rusiji, nema glupana; to je poznato: time se i odlikujemo od drugih njemačkih zemalja. I nadzvjezdanih priroda nema dakle kod nas u njihovu čistom stanju. To su sve naši »pozitivni« tadašnji publicisti i kritičari, koji su tada lovili Kostanžogle[168] i uje Petre Ivanoviče[169] i u gluposti držali njih za naš ideal, poizmišljali o našim romanticima, kad su ih počeli smatrati za isto onako nadzvjezdane kao što su u Njemačkoj ili u Francuskoj. Naprotiv,

svojstva našeg romantika sasvim su upravo oprečna nadzvjezdano-evropskomu, i nijedna mu evropska mjera ne pristaje. (Dopustite mi da upotrebljavam tu riječ: »romantik« — starinsku riječ, časnu, zaslužnu i svima poznatu.) Našem su romantiku svojstva da sve razumije, da sve vidi i da često vidi kudikamo jasnije nego što vide naši najpozitivniji umovi; ni s kim se i ni s čim ne slagati, ali u isti mah i ne zazirati ni od čega; sve obići, svemu popuštati, prema svima postupati politički; ni časa ne gubiti iz očiju korisnu, praktičnu svrhu (kakvegod tamo erarske stanice, penzijice, zvjezdice), misliti na tu svrhu u svim zanosima i sveščicama lirskih pjesmica, a u isti mah do groba čvrsto očuvati »ljepotu i uzvišenost«, pa i sebe pri tom očuvati, upravo u pahuljicama kao kakvu draguljarsku stvarčicu, makar na primjer u korist te iste »ljepote i uzvišenosti«. Naš je romantik prilagodljiv čovjek i najveći obješenjak od svih naših obješenjaka, uvjeravam vas... i iz iskustva. Razumije se, sve je to tako ako je romantik uman. Ali šta govorim! Romantik je uvijek uman, htio sam samo napomenuti da je kod nas bilo doduše i glupana romantika, ali to se ne računa, i samo ih je zbog toga bilo, što su se još u svojoj punoj snazi konačno preporađali u Nijemce, pa da udobnije očuvaju svoju draguljarsku stvarčicu, nastanjivali se gdjegod ondje, najviše u Weimaru ili u Schwarzwaldu. — Iskreno sam, na primjer, prezirao svoj službeni rad i nisam ga kudio jedino zbog nužde, jer sam i sam ovdje sjedio i za to dobivao novac. A na kraju ga, pazite, ipak nisam kudio. Naš će romantik prije krenuti pameću (što se uostalom samo malokad zbiva) nego sto će početi da kudi ako mu nije na umu druga karijera, i nikad ga bubocima neće istjerati, ako ga samo ne od vezu u ludnicu u liku »španjolskoga kralja«,[170] a i to samo ako baš posve pomjeri pameću. Ali kod nas kreću pameću samo slabački i plavi ljudi. A nebrojeno mnoštvo romantika postiže kasnije visoke činove. Neobična mnogostranost! I kako su sposobni za najoprečnija popuštanja! I onda me je to zabavljalo, i sada to isto mislim. Zato kod nas i ima tako mnogo »prilagodljivih priroda«, koje ni u posljednjem padu ne gube svoj ideal; i premda neće ni prstom maknuti za ideal, premda su zgoljni razbojnici i lopovi, ipak oni do ganuća cijene svoj prvotni ideal i neobično su pošteni u duši. Jest, samo među nama može najobičniji

nitkov biti potpuno, i čak uzvišeno pošten u duši, u isti mah ne prestajući da bude nitkov. Ponavljam, naši romantici razvijaju se gdjekad listom u takve spretne obješenjake (riječ »obješenjaci« upotrebljavam iz ljubavi), i odjednom pokazuju takav osjećaj za zbiljnost i poznavanje pozitivnog stanja, da začuđeni starješine i publika zaprepašteni samo jezikom pucketaju na njih.

Mnogostranost je zaista začudna, i bog zna u što će se ona preobratiti i usavršiti u budućim prilikama, i šta nam obećava u budućnosti? A nije loš materijal! Ne govorim tako zbog nekakvog patriotizma, smiješnog ili zadrtog. Uostalom, uvjeren sam, opet mislite da se rugam. A tko zna, možda je i obratno, to jest, uvjereni ste da doista tako mislim. Svakako ću, gospodo, oba vaša mišljenja držati za čast i za osobito zadovoljstvo. A što sam zastranio, oprostite mi.

S drugovima, razumije se, nisam održavao prijateljstva i vrlo brzo kidao, pa sam se, tada još mladićki neiskusan, prestajao i pozdravljati s njima, kao da presijecam. Ali to mi se dogodilo samo jedanput. Inače sam uvijek bio sâm-samcat.

Kod kuće sam, prvo, najviše čitao. Želio sam vanjskim doživljajima zaglušiti sve što neprestano navire u meni. A od vanjskih mi je doživljaja bilo moguće jedino čitanje. Čitanje mi je, razumljivo, mnogo pomagalo — uzbuđivalo me, sladilo i mučilo. Ali gdjekad bi mi strašno dodijalo. Ipak sam se želio kretati, pa sam odjednom zaranjao u mračnu, podzemnu, gadnu razuzdanost — ne naprosto u razuzdanost, nego u grdnu razuzdanost. Strasti su mi bile ljute, žestoke od moje vječite bolesne razdražljivosti. Nagoni su mi bili histerični, sa suzama i s grčevima. Osim čitanja nisam imao ništa — to jest, nije bilo ničega što bih tada mogao bio cijeniti u svemu oko sebe i što bi me privuklo. Osim toga navirala je i čama; javljala se histerična žeđ za oprekama, kontrastima, pa sam se upuštao u raskalašnost. Ta nisam ja nipošto maločas toliko napričao da bih se opravdao... Ali ne! Slagao sam! Htio sam baš sebe opravdavati. To ja sebi napominjem, gospodo. Neću lagati. Dao sam riječ.

Odavao sam se razvratu usamljen, u noćima, tajom, bojažljivo, prljavo, sa stidom koji me nije napuštao u najodvratnijim časovima i dovodio me u takvim časovima do prokletstva. Nosio sam već i onda u duši svoje podzemlje. Bojao sam se strašno da me kakogod ne bi

vidjeli, skobili, prepoznali. A obilazio sam po različitim vrlo mračnim mjestima.

Jednom, kad sam noću prolazio kraj neke male gostionice, spazim kroz osvijetljeni prozor kako su se gospoda kod biljara potukla kejovima i kako su jednoga od njih izbacili kroz prozor. U drugo bi mi vrijeme to bilo vrlo gadno; ali onda mi je odjednom došao takav trenutak da sam tome izbačenom gospodinu pozavidio, toliko pozavidio da sam čak ušao u gostionicu, u biljarsku sobu: »Možda ću se, mislim, i ja potući, pa će i mene izbaciti kroz prozor«.

Nisam bio pijan, ali šta ćete — do tolike histerije može čovjeka dovesti čama! Ali je prošlo bez ičega. Pokazalo se da nisam kadar ni skočiti kroz prozor, te sam otišao, a nisam se potukao.

Poklopio me ondje od prvoga koraka jedan časnik.

Stajao sam kraj biljara i ne znajući zakrčio put, a onaj je htio proći; zgrabio me za ramena i šuteći me — bez upozorenja i bez objašnjenja — premjestio s mjesta gdje sam stajao na drugo, a sam prošao kao da me nije ni opazio. Bio bih mu oprostio i batine, ali mu nikako nisam mogao oprostiti što me je premjestio a da me nije ni opazio.

Vrag bi znao šta bih onda bio dao za pravu, bolju svađu, pristojniju, štono riječ, literarniju! Sa mnom je postupio kao s muhom. Taj je čovjek bio nekoliko desetaka veršoka visok, a ja omalen i iscijeđen. Svađa je, uostalom, bila u mojim rukama: mogao sam protestirati, pa bi me sigurno izbacili kroz prozor. Ali sam se predomislio i radije se... srdito skunjio.

Izišao sam iz gostionice zbunjen i uzrujan, ravno kući, a sutradan nastavio svoj mali razvrat još plašljiviji, utučeniji i tužniji nego prije, gotovo sa suzama u očima — ali ipak nastavio. Nemojte uostalom misliti da sam se časnika uplašio iz kukavičluka: nisam nikad bio u duši kukavica, premda sam se neprestano plašio u zbilji, ali — ne smijte se odmah — za to ima objašnjenje; za sve imam objašnjenje, vjerujte.

O, da je taj časnik jedan od onih koji pristaju da izlaze na dvoboj! Ali nije — bio je baš od one gospode (ah, odavno nestale) što su voljela da rade biljarskim štapovima, ili, kao poručnik Pirogov,[171] kod Gogolja, preko starješina. Na dvoboj pak nisu izlazili, a s

čovjekom kakav sam ja, s civilom, držali bi dvoboj svakako za nepristojan — i držali su dvoboj uopće za nešto nezamislivo, slobodnjačko, francusko, ali vrijeđali su prilično, pogotovo kad su bili nekoliko desetaka vršaka visoki.

Nisam se tada poplašio iz kukavičluka, nego zbog beskrajne taštine. Nisam se uplašio visine od nekoliko desetaka vršaka, niti toga što će me ljuto izbiti i izbaciti kroz prozor; fizičke bi hrabrosti zaista dostajalo; ali moralne hrabrosti nije bilo dovoljno. Uplašio sam se toga da me svi nazočni — počevši od bezobraznika konobara do posljednjeg usmrđenoga, bubljičavog činovničića koji se ovuda mota s prljavim ovratnikom — neće razumjeti pa će me ismijati kad budem protestirao i progovorio s njima literarnim jezikom. Jer o časnoj točki, to jest, ne o časti nego o časnoj točki (point d'honneur), kod nas se do današnjeg dana i ne može drugačije razgovarati nego literarnim jezikom. U običnom se jeziku ne spominje »časna točka«. Bio sam potpuno uvjeren (osjećaj zbiljnosti, unatoč svem romantizmu!) da će svi oni naprosto prasnuti u smijeh, a časnik me neće jednostavno, to jest neće me bez uvrede izbiti, nego će me svakako koljenom pocakati i tako me potjerati oko biljara, a onda mi se tek smilovati i izbaciti me kroz prozor. Razumije se, ta se jadna zgoda nije mogla završiti za mene samo time. Često sam poslije toga sretao tog časnika na ulici dobro ga zapamtio. Ne znam samo je li on mene prepoznavao. Vjerojatno nije; zaključujem to po nekim znacima. Ali ja, ja sam ga gledao sa zlobom i mržnjom, i tako je trajalo... nekoliko godina! Zloba mi je čak jačala i rasla s godinama. Isprva sam se kradom raspitivao za toga časnika. To mi je bilo teško, jer nisam nikoga poznavao. Ali jednom ga je na ulici netko zovnuo po imenu, kad sam na određenoj udaljenosti išao za njim kao da sam privezan uz njega, i tako sam doznao njegovo prezime. Drugi put sam ga otpratio sve do njegova stana i za desetak saznao od vratara gdje stanuje, na kojem katu, sam ili s kim itd. — jednom riječju, sve što se može saznati od vratara. Jednog jutra, premda se nikad nisam bavio literaturom, pala mi odjednom na pamet misao da opišem toga časnika izobličeno, kao karikaturu, u obliku pripovijesti. S užitkom sam pisao tu pripovijest. Izobličio sam, čak i malo oklevetao; prezime sam mu isprva tako iskrenuo da se moglo odmah poznati, ali sam kasnije zrelo promislio i promijenio, pa poslao u »Domovinske

zapise«. Ali tada još nije bilo izobličavanja, i moju pripovijest nisu štampali. To mi je bilo vrlo žao. — Gdjekad me je pakost naprosto gušila. Najzad odlučim da izazovem protivnika na dvoboj. Sastavim mu divno, zamamno pismo i zamolim ga neka mi se ispriča; a ako bude odbio, prilično sam mu odlučno natuknuo o dvoboju. Pismo je bilo sastavljeno tako, da bi časnik, kad bi iole shvaćao »ljepotu i uzvišenost«, svakako dotrčao da mi se objesi o vrat i da mi ponudi svoje prijateljstvo. Kako bi to bilo lijepo! Tako bismo počeli živjeti! »On bi mene štitio svojom dostojanstvenošću; ja bih njega oplemenjivao svojom obrazovanošću, pa i... idejama, i štošta bi moglo biti!« Zamislite, bile su tada protekle već dvije godine otkako me uvrijedio, i moj je izazov bio najnezgrapniji anahronizam, uza svu spretnost moga pisma koje je objašnjavalo i prikrivalo anahronizam. Ali, hvala bogu (još i danas hvalim u suzama bogu), nisam odaslao pismo. Jeza me hvata kad se sjetim šta bi moglo iskrsnuti da sam ga poslao. I odjednom... i odjednom sam se osvetio na najpriprostiji, na najgenijalniji način! Odjednom mi sinula najsjajnija misao. Znao sam gdjekad o blagdanima hodati oko četiri sata po podne Nevskim prospektom i šetati sunčanom stranom. To jest, nisam ondje uopće šetao nego sam trpio nebrojene muke, poniženja i razlivenu žuč; ali to mi je valjda i trebalo. Najružnije sam se probijao između prolaznika, neprestano izmičući s puta sad generalima, sad konjičkim gardijskim i husarskim časnicima, sad gospođama; osjećao sam u tim časovima grčevite boli u srcu i vrućinu u leđima, kad bih se samo sjetio kako mi je jadna odjeća, kako je jadna i nezgrapna moja figurica koja se provija. To je bila muka nad mukama, neprekidno, nepodnosivo poniženje od misli, koja je prelazila u neprestan i neposredan osjećaj, kako sam ja muha pred svim tim ljudima, gadna, nepotrebna muha — pametnija od svih, obrazovanija od svih, plemenitija od svih, to se razumije već samo po sebi — ali muha koja se svima sklanja, koju svi ponizuju i svi vrijeđaju. Zašto sam se izlagao toj muci, zašto sam odlazio na Nevski prospekt — ne znam. Ali nešto me je onamo naprosto vuklo u svakoj prilici.

Onda počeh već osjećati i naviranje onih slasti o kojima sam govorio u prvoj glavi. A poslije prigode s časnikom privlačilo me onamo još jače: na Nevskom sam ga prospektu i sretao najviše,

ondje sam ga se i nagledao. On je onamo dolazio najčešće o blagdanima. Skretao je doduše s puta pred generalima i pred dostojanstvenicima i također se provijao između njih, ali takve kakav sam ja, ili još bolje od mene, naprosto je gazio; išao je ravno na njih, kao da je pred njim prazan prostor, i nije nimalo skretao s puta. Gledajući ga opijao sam se svojom slabošću i... raspakošćen uklanjao mu se pri svakom susretu s puta. Mučilo me što ni na ulici nikako ne mogu biti jednak s njim. »Zašto ti svakako prvi skrećeš?« pitao bih sebe u bijesnoj histeriji kad se gdjekad probudim u tri sata noću. »Zašto baš ti, a ne on? Ta o tome nema zakona, to nije nigdje zapisano? Pa neka bude najednako, kao što obično biva kad se uglađeni ljudi sastaju: on će se ukloniti za polovicu, ti za polovicu, pa ćete i proći uzajamno se poštujući.« Ali nije bilo tako, nego sam ipak skretao ja, a on nije ni opažao da mu se sklanjam. — I odjednom mi sinu divna misao. »A šta bi bilo, pomislih, kad bih se sastao s njim i... ne bih se sklonio? Namjerno se ne bih sklonio, makar ga morao i gurnuti; a, kako će to biti?« Ta me smiona misao malo-pomalo zaokupila toliko da nisam imao mira od nje. Sanjao sam o tome neprestano, živo, te sam namjerno odlazio češće na Nevski prospekt da još jasnije uočim kako ću to uraditi kad budem radio. Bio sam u zanosu. Sve mi se više ta namjera činila i vjerojatnom i mogućom. »Razumije se, ne bih ga baš gurnuo«, mislio sam, već unaprijed postajući dobar zbog radosti, »nego tako da se naprosto ne uklonim, da se sudarim s njim, ne tako da bi jako boljelo, nego tako, rame o rame, upravo koliko dopušta pristojnost; i koliko on bude gurnuo mene, onoliko ću i ja gurnuti njega.« Odlučio sam se najzad. Ali pripremanje mi je oduzelo mnogo vremena. Prvo što onda, kad budem to izvodio, treba da budem što pristojnije vanjštine, pa sam se morao pobrinuti za odjeću. »Za svaki slučaj, ako se, na primjer, izlegne javni sukob (a publike tu ima u obilju: grofica ide, knez D. ide, sva literatura ide), treba da budem lijepo odjeven; to imponira i izravno će nas na neki način izjednačiti pred očima višeg društva.« U tu sam svrhu izmolio predujam na plaću pa sam kupio crne rukavice i dobar šešir kod Čurkina. Crne su mi se rukavice činile i vrsnije i više po bontonu nego limunski žute, za kojima sam bio posegnuo u prvi mah. »Boja je preoštra, kao da čovjek želi da iskoči«, pa nisam uzeo limunski žute. Lijepu košulju, s bijelim koštanim dugmetima, bio

sam pripremio već odavno; ali me osobito zadržala kabanica. Sama po sebi bila je moja kabanica vrlo zgodna, topla; ali bila je vatirana, a ovratnik rakunov, što je već vrhunac lakajštine. Mora se pošto-poto promijeniti ovratnik i nabaviti dabrovina, kakvu imaju časnici. Zato sam počeo obilaziti po Gostinom dvoru i nakon nekoliko pokušaja namjerio se na jeftinu njemačku dabrovinu. Ta se njemačka dabrovina doduše brzo haba i postaje vrlo jadna, ali isprva, kad se ponoviš, čini se vrlo pristojna; a meni treba samo za jedanput. Zapitam za cijenu: ipak je bilo skupo. Pošto sam temeljito razmislio, odlučim da prodam rakunov ovratnik. A svotu koja mi je još nedostajala, veliku za mene, odlučim da zamolim u zajam od Antona Antoniča Setočkina, stolnog starješine, čovjeka smjerna ali ozbiljna i pozitivna, koji nikome nije posuđivao novaca, ali me je njemu, kad sam stupio u ured, osobito preporučila visoka ličnost koja me odredila za službu. Mučio sam strašnu muku. Da od Antona Antoniča zamolim novaca, činilo mi se grozomornim i sramnim. Tri noći nisam ni spavao, a i inače sam tada malo spavao, bio sam u groznici; srce mi je nekako potmulo obamiralo, ili bi odjednom počinjalo da skače, skače, skače!... Anton Antonič najprije se začudio, onda se namrštio, onda razmislio i ipak mi uzajmio, pošto mi je uzeo priznanicu da ima pravo uzeti posuđene novce za dvije sedmice od moje plaće. Tako je napokon sve bilo gotovo; lijepa dabrovina banila se mjesto ružnog rukuna, pa se polako počeh laćati posla. Ta nisam se mogao odlučiti u jedan mah, nasumce; morao sam to izvesti spretno, baš polako. Ali nakon mnogokratnih pokušaja, priznajem, bio sam stao i očajavati: ne sudaramo se, eto ti na! I pripremam se, i namjeravam — čini se, evo ćemo se odmah sudariti, a kad tamo, ja se i opet uklonio, a on prošao, i nije me ni opazio. Počeo sam čak, kad mu se približavam, moliti molitve, da bi mi Bog udahnuo odlučnosti. Jedanput sam se bio već sasvim odlučio, ali se završilo time da sam mu jedino dospio pod noge, jer me u posljednjem trenutku, na razmaku od koja dva vrška, izdalo junaštvo. On me posve mirno pregazio i ja sam kao lopta odletio u stranu. Te sam noći opet imao groznicu i bulaznio. I odjednom se sve završilo da ne može bolje. Uoči onoga dana odlučio sam, po noći, da neću izvršiti svoju ružnu nakanu nego ću se svega okaniti, i radi toga sam izišao posljednji put na Nevski prospekt, da tako

pogledam — kako ću se to okaniti svega toga? Odjednom, tri koraka od svoga neprijatelja, odlučih se iznenada, zažmirih i — mi se svojski sudarili ramenom o rame! Nisam se uklonio ni za vršak nego sam prošao sasvim kao jednak! On se nije ni obazro, gradio se da nije opazio; ali on se samo gradio, uvjeren sam o tom. Sve do danas sam uvjeren o tom! Razumije se, izvukao sam više, on je bio jači, ali to nije bilo važno. Važno je bilo to da sam postigao svrhu, očuvao dostojanstvo, nisam uzmaknuo ni korak i javno se s njim socijalno izjednačio. Vratio sam se kući potpuno osvećen za sve. Bio sam u zanosu. Likovao sam i pjevao talijanske napjeve. Razumije se, neću vam opisivati ono što se dogodilo sa mnom za tri dana; ako ste čitali prvu glavu »Podzemlja«, možete se i sami dosjetiti. — Časnika su zatim premjestili nekamo; nisam ga vidio već četrnaestak godina. Šta on sada radi, mili moj? Koga on gazi?

II

Ali svršavalo se razdoblje moga malog razvrata i meni se počelo strašno gaditi. Javljalo se kajanje, ali sam ga tjerao: odviše mi se gadilo. Malo-pomalo sam se ipak privikavao i na to. Na sve sam se privikavao, to jest, nisam se baš privikavao, nego sam nekako dragovoljno pristajao da trpim. Ali sam imao izlaz koji je sve primirivao — utjecao sam se »ljepoti i uzvišenosti«, dabome u sanjarijama. Sanjario sam strahovito, sanjario po tri mjeseca bez prestanka, kako se zavučem u svoj kut, i vjerujte da u tim časovima nisam bio nalik na onoga gospodina što je u smućenosti svoga kokošjega srca prišivao na ovratnik svoje kabanice njemačku dabrovinu. Postajao sam odjednom junak. Svoga poručnika od deset vršaka ne bih onda ni u posjet primio. Nisam ga mogao ni zamisliti. Šta su bile moje sanjarije i kako sam se mogao s njima zadovoljavati — o tome je teško govoriti sada, ali tada sam se time zadovoljavao. Uostalom, ta i sada se time donekle zadovoljavam. Sanjarije su mi se osobito slađe i jače javljale poslije razvrata, javljale se s kajanjem i suzama, s proklinjanjem i zanosima. Bilo je trenutaka takve istinske opojnosti, takve sreće, da nisam, tako mi boga, osjećao u sebi ni najmanjeg podsmijeha. Bila je vjera, nada, ljubav. Zaista, slijepo sam tada vjerovao da će se nekim čudom, zbog neke vanjske okolnosti

sve to odjednom razmaknuti, raširiti; odjednom će iskrsnuti obzorje doličnoga rada, blagotvornog, lijepog, a što je glavno, potpuno dobrovoljnog (kakvoga, zapravo, nisam nikad znao, ali uglavnom sasvim dobrovoljnog), i ja ću odjednom izići na svjetlo božje, maltene na bijelcu konju i s lovorovim vijencem. Ulogu drugoga reda nisam mogao ni zamisliti i baš zbog toga sam u zbilji sasvim mirno igrao posljednju ulogu. Ili junak, ili blato, sredine nije bilo. To me i upropastilo, jer u blatu sam se tješio time da sam u drugo vrijeme junak, a junak je pokrivao blato: običnom, kao da kažem, čovjeku sramota je blatiti se, a junak je previsok da bi se sasvim zablatio, pa može da se blati. Vrijedno je spomenuti da su ti prilivi »svake ljepote i uzvišenosti« dolazili do mene i za vrijeme razvrata, i baš onda kad sam bio na samom dnu, dolazili mi tako, u pojedinim buktajima, kao da podsjećaju na sebe, ali ipak nisu svojom pojavom poništavali razvrat; naprotiv, kao da su ga oživljavali kontrastom i dolazili upravo u količini potrebnoj za dobar sos. Sos se tu sastojao od opreke i patnje, od mučne unutarnje analize, a sve su te muke i mučice i pridavale neku pikantnost, pa i smisao, mojem malom razvratu — jednom riječju — potpuno su vršile službu dobra sosa. Sve to čak i nije bilo bez neke dubine. A zar bih i mogao pristati na prost, nezgrapan, pravi pisarski gadni razvrat i ponijeti na sebi sve to blato! Šta bi me onda moglo primamiti u njemu i izvabiti me po noći na ulicu? Jest, imao sam plemenito skrovište za sve...

Ali koliko sam ljubavi, gospode, koliko sam ljubavi proživljavao u tim svojim sanjarijama, u tom »uranjanju u svu ljepotu i uzvišenost«, makar i fantastične ljubavi, koja se nije nikad u zbilji posvećivala ničemu ljudskom, ali toliko je mnogo bilo te ljubavi da se kasnije, u zbilji, nije ni osjećala potreba da ona bude posvećena: to bi bila izlišna raskošnost. Sve se, uostalom, vrlo sretno svršavalo uvijek lijenim i opojnim prijelazom umjetnosti, to jest, lijepim formama bivstvovanja, sasvim gotovim, obilno ukradenima od pjesnika i pisaca romana i udešenima za svakojake usluge i zahtjeve. Ja, na primjer, likujem nad svima; svi su, razumije se, u prašini i moraju dragovoljno priznati moja savršenstva, a ja im svima opraštam. Zaljubljujem se, a znamenit sam pjesnik i komornik; stječem nebrojene milijune i odmah ih poklanjam rodu ljudskom, i odmah ispovijedam pred svima svoje sramote, koje nisu, razumije se,

naprosto sramote, nego u njima ima izvanredno mnogo »lijepoga i uzvišenoga«, nečega manfredovskog.[172] Svi plaču i cjelivaju me (inače kakvi bi i bili bukvani!), a ja idem bos i gladan da propovijedam nove ideje i razbijam natražnjake kod Austerlitza. Onda se svira marš, objavljuje se amnestija, papa pristaje da se iz Rima preseli u Braziliju; onda je za cijelu Italiju bal u Villi Borghese, na obali jezera Como, jer se jezero Como za tu svrhu posebno prenosi u Rim; onda prizor u grmlju itd., itd. — kao da ne znate? Reći ćete da je nezgrapno i podlo iznositi sve to sada na javu, poslije tolike opojnosti i suza koje sam i sam priznao. A zašto je podlo? Zar mislite da se stidim svega i da je sve to bilo gluplje nego što mu drago u vašem, gospodo, životu! I uz to, vjerujte, štošta u mene nije bilo nipošto loše sastavljeno... Pa nije se sve događalo uz jezero Como. Ali, uostalom, imate pravo, zaista je nezgrapno i podlo. A najpodlije je to što sam sada počeo da se opravdavam pred vama. A još je podlije što sada to primjećujem. Uostalom, dosta je, jer inače neću nikad svršiti i sve će biti podlije i podlije.

Dulje od tri mjeseca nisam nipošto mogao bez prestanka sanjariti nego bih počeo osjećati neodoljivu potrebu da odjurim u društvo. Odjuriti u društvo značilo je svratiti se u posjet mojem načelniku Antonu Antoniču Setočkinu. To mi je bio jedini stalni znanac za cijelog života, i ja se sada sam tome čudim. Ali i njemu sam dolazio jedino onda kad bi već nastalo takvo razdoblje, a sanjarije me dovodile do takve sreće da sam svakako odmah morao zagrliti ljude i cijelo čovječanstvo; a za to sam morao imati bar jednog zbiljskoga čovjeka, koji zaista postoji. Antonu Antoniču morao sam, uostalom, dolaziti utorkom (njegov dan), morao sam dakle i potrebu da zagrlim cijelo čovječanstvo usmjeravati uvijek prema utorku. Taj Anton Antonič stanovao je kod Pet Uglova, na trećem katu, u četiri sobice koje su bile oniske, sve manja od manje, najskromnije žutkasto obojene. Imao je dvije kćeri i njihovu tetku koja je ulijevala čaj. Kćerima je bilo jednoj trinaest, a drugoj četrnaest godina, obje su prćasta nosa, i ja sam se veoma zbunjivao zbog njih, jer su neprestano šaputale i hihikale. Domaćin je obično sjedio u kabinetu, na kožnom divanu, za stolom, s kakvim sijedim gostom, činovnikom iz našega ili čak iz tuđeg ureda. Više od dva-tri gosta, i to uvijek ista,

nisam ondje nikad viđao. Razgovarali su o porezu, o jeftimbama kod senata, o plaći, o produkciji, o njegovoj preuzvišenosti, o načinu da se sviđaš itd., itd. Imao sam strpljivosti da po neka četiri sata sjedim kao glupan kraj tih ljudi i da ih slušam, a nisam se smijao i nisam znao ni o čemu da razgovaram s njima. Otupljivao sam, po nekoliko me puta oblijevao znoj, gotovo da me udari kap; ali to je bilo dobro i korisno. Kad se vratim kući, odgađao sam na neko vrijeme želju da zagrlim cijelo čovječanstvo.

Imao sam, uostalom, još kao nekoga znanca, Simonova, bivšega školskog druga. Školskih sam drugova imao svakako mnogo u Petrogradu, ali se nisam s njima družio i prestao sam ih čak i pozdravljati na ulici. Možda sam i u službu u drugi ured prešao zato da ne budem s njima i da u jedan mah prekinem sa svim svojim mrskim djetinjstvom. Prokleta bila ta škola, te strašne robijske godine! Jednom riječju, s drugovima sam se odmah razišao čim sam izišao na slobodu. Preostala su dva-tri čovjeka s kojima sam se još pozdravljao kad se sretnemo. Među njima je bio i Simonov, koji se u školi kod nas nije ničim odlikovao, bio dosadan i tih, ali sam u njemu razabrao neku nezavisnost karaktera i čak čestitost. Ne mislim da je bio baš veoma ograničen. Imao sam s njim nekada prilično vedrih časova, ali nisu dugo potrajali i nekako se odjednom zamaglili. Očito su mu bile neprijatne te uspomene i on se, čini mi se, uvijek plašio da ću zapasti u pređašnji ton. Slutio sam da sam mu veoma mrzak, ali sam ga ipak posjećivao, jer nisam bio posve uvjeren o tome.

Jednom dakle, u četvrtak, nisam izdržao u svojoj usamljenosti, a kako sam znao da su četvrtkom zatvorena vrata Antona Antoniča, sjetih se Simonova. Kad sam mu se penjao na treći kat, mislio sam baš to da sam tome gospodinu neugodan i da ne bi trebalo ni da idem njemu. Ali kako se uvijek svršavalo time da su me takve misli upravo još jače podsticale da uđem u dvosmislen položaj, ušao sam. Prošla je gotovo godina dana otkako sam posljednji put vidio Simonova.

III

Zatekao sam kod njega još dva svoja školska druga. Raspravljali su, čini se, o nečemu važnom. Na moj dolazak nije ni jedan od njih

obratio gotovo nikakve pažnje, što je bilo neobično, jer se već godine i godine nisam s njima viđao. Očevidno su me držali za nešto nalik na najobičniju muhu. Tako nisu postupali sa mnom ni u školi, premda su me ondje svi mrzili. Shvatio sam, naravno, da me oni sada sigurno preziru zbog neuspjeha u službenom napredovanju i zbog toga što sam se već neobično zapustio, loše sam odjeven itd., što je u njihovim očima bio cimer moje nesposobnosti i male važnosti. Ali ipak se nisam nadao toliku preziru. Simonov se čak i začudio mojem dolasku. I prije se on uvijek nekako čudio mojem dolasku. Sve me je to zapanjilo; sjeo sam pomalo razjađen i počeo slušati o čemu raspravljaju.

Vodio se ozbiljan, pa i vatren razgovor o oproštajnom objedu koji ta gospoda kane sutra prirediti svom drugu Zverkovu, časniku koji odlazi daleko u guberniju. Monsieur Zverkov bio je cijelo vrijeme i moj školski drug. Osobito sam ga zamrzio u višim razredima. U nižim je razredima bio samo ljepuškast, nestašan dječak kojega su svi voljeli. Mrzio sam ga, uostalom, i u nižim razredima, i to baš zbog toga što je bio ljepuškast i nestašan dječak. Učio je uvijek loše, i što dalje, sve lošije; ali je školu prošao sretno, jer je imao pokrovitelja. Posljednje godine dok je bio u našoj školi zapala ga baština, dvjesta duša, a kako su kod nas gotovo svi bili siromasi, počeo se pred nama razmetati. Bio je krajnji ništavac, ali dobričina, pa i onda kad se razmetao. A kod nas su se, unatoč vanjskim, fantastičnim oblicima časti i poštenja, svi osim tek nekolicine čak i dodvoravali Zverkovu, što se on vise razmetao. I nisu mu se dodvoravali radi kakva probitka, nego tako, zbog toga što je čovjek kojemu pogoduju prirodni darovi. Uz to se kod nas nekako bilo uobičajilo da Zverkova držimo za specijalista u spretnosti i u dobrim manirama. Na to sam posljednje osobito bjesnio. Mrzio sam oštar zvuk njegova glasa koji ne sumnja o sebi, obožavanje svojih dosjetaka koje su zapravo bile strašno glupe, premda je bio oštra jezika; mrzio sam njegovo lijepo, ali prilično glupo lice (za koje bih, uostalom, drage volje promijenio svoje pametno), i neusiljene časničke manire četrdesetih godina. Mrzio sam ono što je pričao o svojim budućim uspjesima kod žena (nije se usuđivao započinjati sa ženama dok još nema časničkih epoleta, pa ih je nestrpljivo očekivao), i o tome kako će svaki čas izlaziti na dvoboje. Sjećam se kako sam se ja, koji sam uvijek bio

šutljiv, zakvačio odjednom sa Zverkovim kad je jednom, za slobodna vremena, razgovarao s drugovima o budućem razvratu, razigrao se najzad kao mlado štene na suncu i iznenada izjavio da u svojem selu neće promašiti nijednu seosku djevojku, da je to droit de seigneur,[173] a seljake će, ako se usude prosvjedovati, sve išibati i svima njima, bradatim gadovima, podvostručiti obrok. Naši su prostaci pljeskali, ali ja se s njim pograbio, ali nipošto zbog samilosti za djevojke i njihove očeve, nego naprosto zato što su takvoj bubi tako pljeskali. Nadvladao sam onda, ali Zverkov, premda je bio glup, bio je veseo i drzak, pa se izvukao smijehom, čak tako da ja zapravo i nisam sasvim nadvladao: smijeh je ostao na njegovoj strani. Kasnije je još nekoliko puta prevladavao mene, ali bez pakosti, nekako onako, šaleći se, uzgred, smijući se. Nisam mu pakosno i prezirno odgovarao. Kad smo svršili škole približio mi se; baš se nisam protivio, jer mi je to polaskalo; ali mi smo se brzo, razumije se, razišli. Kasnije sam slušao o njegovim kasarnskim poručničkim uspjesima, o tome kako banči. Onda su prokolali drugačiji glasovi — o tome kako on uspijeva u službi. Na ulici me nije više pozdravljao, pa sam slutio da se boji neće li se kompromitirati ako se bude pozdravljao s takvom neznatnom ličnošću kao što sam ja. Vidio sam ga također jedanput u kazalištu, na trećem katu, već s naramenicama. Dodvoravao se i previjao pred kćerima nekoga prastarog generala. Za neke tri godine veoma se bio zapustio, premda je kao i prije bio prilično lijep i spretan; nekako nabuhnuo, počeo se gojiti; vidjelo se da će oko tridesetih godina sasvim odebljati. Tome, dakle, Zverkovu, koji najzad odlazi, naumili naši drugovi prirediti objed. Za sve tri godine uvijek su se s njim družili, premda sami u duši nisu sebe držali za jednake s njim, uvjeren sam o tom.

Od dvojice Simonovljevih gostiju jedan je bio Ferfičkin, ruski Nijemac — malena rasta, majmunskog lica, glupan koji se podsmijeva svima, moj najljući neprijatelj još iz nižih razreda, podlac, drznik, razmetljivac, koji se banio najnepriličnijom slavohlepnošću, premda, razumije se, kukavac u duši. Bio je od onih poštovatelja Zverkovljevih koji su se njime titrali zbog sebičnosti i često su od njega posuđivali novaca. Drugi gost Simonovljev, Trudoljubov, bio je

neznatna ličnost, mlad vojnik visoka rasta, hladna lica, prilično čestit, ali se klanjao svakom uspjehu i znao raspravljati jedino o produkciji. Zverkovu je bio neki daleki rođak, a to mu je, glupo je reći, pribavljalo među nama neko značenje. Mene oduvijek nije nimalo cijenio; vladao se nije doduše sasvim uljudno, ali podnosivo.

— Pa ako je po sedam rubalja — prihvati Trudoljubov — nas smo trojica, dvadeset i jedan rubalj — može se dobro objedovati. Zverkov, dakako, ne plaća.

— Pa razumije se, kad mi njega pozivamo — zaključi Simonov.

— Zar mislite — uznošljivo se i žestoko upleo Ferfičkin, kao bezobrazni lakaj koji se hvališe zvijezdama svojega gospodara generala — zar mislite da će Zverkov dopustiti da mi sami platimo? Zbog tankoćutnosti će primiti, ali će zato naručiti pola tuceta.

— Pa šta će za nas četvoricu pola tuceta — napomenu Trudoljubov koji je obratio pažnju samo na pola tuceta.

— Trojica, dakle, sa Zverkovom četvorica, dvadeset i jedan rubalj, u Fîôtelu de Paris, sutra u pet sati — najzad zaključi Simonov kojega su bili odabrali za aranžera.

— Pa kako dvadeset i jedan? — reći ću nekako uzbuđen, čak, čini mi se, uvrijeđen — ako se računa sa mnom, neće biti dvadeset i jedan nego dvadeset i osam.

Učinilo mi se, ako odjednom, tako nenadano, predložim sebe, da će to biti vrlo lijepo, da će svi oni biti u jedan mah pobijeđeni i pogledat će me s poštovanjem.

— Zar i vi hoćete? — zlovoljno prihvati Simonov, nekako izbjegavajući da me gleda. Do u dušu me je poznavao.

Razbjesnio sam se što me do u dušu poznaje.

— A zašto? Ta valjda sam i ja drug, a priznajem da me i vrijeđa što ste me mimoišli — zaklokotao sam opet.

— A gdje bismo vas tražili? — surovo se upleo Ferfičkin.

— Vi ste uvijek bili u razmirici sa Zverkovom — priklopi Trudoljubov namršten.

Ali sam se već bio upustio i nisam odstupao.

— Čini mi se da nitko nema prava o tome suditi — uzvratih drhtavim glasom kao da se dogodilo bogzna šta. — Baš zbog toga sada možda i hoću što sam prije bio u razmirici.

— Pa, tko bi vas razumio... te uzvišenosti... — osmjehnuo se Trudoljubov.

— Bit ćete zapisani — odluči Simonov obraćajući mi se — sutra u pet sati, Hôtel de Paris; nemojte se zabuniti.

— Novce! — započe Ferfičkin tihim glasom mašući Simonovu glavom na mene, ali zape jer se čak i Simonov zbunio.

— Dosta je — reče Trudoljubov ustajući. — Ako mu se baš tako prohtjelo, neka dođe.

— Ta mi imamo svoje društvo, prijateljsko — ljutio se Ferfičkin mašajući se također kape. — To nije službeni sastanak.

— Možda vas uopće i ne želimo...

Otišli su; Ferfičkin me nije ni pozdravio kad je odlazio, Trudoljubov jedva i kimnuo ne gledajući. Simonov, s kojim sam ostao u četiri oka, bio je u velikoj nedoumici i čudno me pogledao. Nije sjedao i meni nije nudio da sjednem.

— Hm!... da... sutra dakle. Hoćete li sada dati novce? Želio bih da znam sigurno — promrmlja zbunjen.

Buknuo sam, ali kako sam buknuo, sjetih se da odavno dugujem Simonovu petnaest rubalja, što uostalom nisam nikad zaboravljao ali nikad nisam ni vraćao.

— Priznajte i sami, Simonove, da nisam mogao znati, kad sam ulazio ovamo... i vrlo mi je neugodno što sam zaboravio...

— Dobro, dobro, svejedno. Namirit ćete sutra za objedom. Ta samo sam da bih znao... Izvolite...

Zapeo je i zakoračao po sobi još zlovoljnije. Koračajući počeo je stajati na pete i pri tom jače tabati.

— Zadržavam li vas? — zapitam nakon časka šutnje.

— O, ne! — trgnuo se odjednom — to jest, zapravo — da. Vidite, treba jos da svratim... Nije tu daleko — dometnu glasom kao da se ispričava, i nekako se stideći.

— Ah, bože moj! A zašto ne kažete — uzviknem i zgrabim kapu, ali začudo neusiljeno, što mi je uspjelo, ni sam ne znam kako.

— Ta nije daleko... Dva-tri koraka... — ponavljao je Simonov ispraćajući me do predsoblja užurbano, što mu nikako nije pristajalo.
— Sutra, dakle, točno u pet sati! — doviknuo mi na stepenice; bio je baš vrlo zadovoljan što odlazim. A ja sam bjesnio.

— Šta me je natjeralo, šta me je natjeralo da istrčavam! — škrgutao sam zubima koračajući ulicom — i još takvom nitkovu, prascu, Zverkovu. Razumije se, ne treba da idem; razumije se, ne treba ni mariti: zar sam vezan? Sutra ću odmah gradskom poštom obavijestiti Simonova...

Ali zbog toga sam i bjesnio što sam sigurno znao da ću otići, da ću za inat otići; i što netaktičnije, što nepristojnije bude da idem, to ću prije i otići.

Postojala je čak i stvarna zapreka za moj odlazak onamo: nisam imao novaca. Imao sam u svemu devet rubalja. Ali od toga je trebalo sedam da dam već sutradan za mjesečnu plaću Apolonu, svome sluzi, koji je kod mene radio za sedam rubalja i sam se hranio.

Nisam mogao da ne platim, sudeći po Apolonovoj naravi. Ali o tom gadu, o toj svojoj kugi progovorit ću jednom kasnije.

Uostalom, znao sam da mu ipak neću platiti, i da ću svakako otići.

Te su mi se noći prisnivali najsmušeniji sni. Nije čudo: cijelo su me veče morile uspomene na robijaške dane moga školskog života i nisam ih se mogao otresti. Turnuli su me bili u tu školu moji daleki rođaci, o kojima sam ovisio i za koje odonda više i ne znam — turnuli mene sirotana, koji sam već bio utučen njihovim prijekorima, već bio zabrinut, šutljiv i divlje reagirao na sve. Drugovi su me dočekali sa zlobnim i nemilosrdnim porugama, jer nisam bio nalik ni na koga od njih. Ali ja nisam podnosio poruge; nisam se mogao tako jeftino saživljavati kao što su se saživljavali oni. Zamrzio sam ih odmah i od svih se zatvorio u plašljiv, ranjen, neizmjeran ponos. Njihova me surovost zbunjivala. Cinički su se smijali mojem licu, mojem tromom liku; a međutim, kakva su glupa lica imali sami! U našoj su školi izrazi lica nekako osobito glupavili i preobražavali se. Koliko je lijepe djece dolazilo k nama! Za nekoliko godina odurno ih je bilo i gledati. Već sa šesnaest godina mrko sam im se čudio; i onda mi je već bila neshvatljiva sitničavost njihova mišljenja, glupost njihovih poslova, igara, razgovora. Ono što je bilo prijeko potrebno nisu shvaćali, za predmete koji zadivljuju i preneražuju nisu se zanimali, pa sam ih i preko volje počeo držati za niže od sebe. Nije me na to podbadala povrijeđena taština, i za boga, nemojte mi dolaziti i ponavljati one službene riječi što su mi već dodijale i zgadile se: »da sam samo

sanjario, a oni da su već onda poimali zbiljski život«. Ništa oni nisu poimali, nikakav zbiljski život, i kunem se, to me je u njih najviše i zbunjivalo. Naprotiv, oni su najočevidniju zbilju, koja ti bode oči, shvaćali fantastično glupo i već tada naučili da se klanjaju jedino uspjehu. Što god je bilo pravedno, ali poniženo i utučeno, tome su se oni nesmiljeno i sramotno smijali. Činovni su razred držali za um; sa šesnaest su godina raspravljali već o masnim mjestima. Dabome, mnogo je tu bilo gluposti, posljedica lošeg primjera koji im je neprestano okruživao djetinjstvo i dječaštvo. Razuzdani su bili do nakaznosti. Razumije se, i to je bilo više izvana, ciničnost je bila više hinjena, razumije se, mladost i neka svježina probijali su iz njih u razuzdanosti; ali nije u njima bila privlačna ni svježina, nego se javljala u nekom obješenjaštvu. Mrzio sam ih strašno, premda sam bio možda i gori od njih. Oni su mi uzvraćali jednako i nisu krili kako im se gadim. Ali više nisam želio njihovu ljubav, naprotiv, neprestano sam žeđao za njihovim poniženjem. Da izbjegnem njihove poruge, počeo sam namjerno što bolje učiti pa sam prodro među prve. To im je imponiralo. Uz to su svi pomalo stali shvaćati da sam već čitao takvih knjiga kakvih oni nisu mogli čitati, i da razumijem stvari koje ne ulaze u naše specijalne nauke i za koje oni nisu ni čuli. Gledali su to nezgrapno i podrugljivo, ali su se moralno pokoravali, pogotovo jer su mi i učitelji zbog toga posvećivali pažnju. Poruge su prestale, ali je ostalo neprijateljstvo i hladni, napeti odnosi. Najzad nisam sam izdržao: s godinama se razvila potreba za ljudima, za prijateljima. Pokušao sam se zbližavati s nekima; ali se to zbližavanje uvijek pokazalo nenaravno i tako se samo od sebe svršavalo. Imao sam jednom nekako i prijatelja. Ali sam već bio despot u duši; htio sam neograničeno gospodariti njegovoj duši, htio mu udahnuti prezir prema cijeloj sredini koja ga okružuje; zahtijevao sam od njega bahat i konačan raskid s tom sredinom. Zaplašio sam ga svojim strastvenim prijateljstvom; dovodio ga do suza, do grčeva; bio je naivna i odana duša; ali kad mi se sav odao, odmah sam ga zamrzio i odgurnuo od sebe — kao da mi je bio potreban jedino zato da izvojujem pobjedu nad njim, jedino da ga pokorim. Ipak sve nisam mogao pobijediti; i moj prijatelj nije bio nalik ni na koga od njih, nego je bio najrjeđi izuzetak. Kad sam izišao iz škole, bio mi je prvi posao da ostavim onu specijalnu službu za koju sam bio određen, pa da

prekinem sve niti, da prokunem prošlost i da je pospem prahom... I vrag bi znao zašto sam nakon toga otumarao tome Simonovu!...

U rano jutro trgnuo sam se u postelji i skočio uzrujan kao da će sve to odmah početi. Ali sam vjerovao da nastaje i da će svakako nastati još danas neki radikalni prijelom u mojem životu. Možda je to od nenavike, ali meni se cijelog života, u svakoj vanjskoj, makar i najsitnijoj zgodi, činilo uvijek da će evo sad odmah nastati neki radikalni prijelom u mojem životu. Otišao sam, uostalom, u ured kao obično, ali sam kući izmaknuo dva sata ranije, da se spremim. Glavno je, mislio sam, treba da ne dođem prvi, jer će pomisliti da sam se baš silno obradovao. Ali takvih glavnih stvari bile su tisuće, i sve su me one uzrujavale do iznemoglosti. Svojim sam rukama još jednom očistio cipele; Apolon ih ni za što na svijetu ne bi očistio dvaput u jedan dan, jer je smatrao da to nije red. A ja sam ih čistio, pošto sam iz predsoblja ukrao četku da on to ne bi nekako opazio i da me ne bi zbog toga prezirao. Onda sam potanko pregledao odjeću i vidio da je sva stara, izlizana, pohabana. Odviše sam se već bio zanemario. Vicemundir je još i valjao, ali u vicemundiru nisam mogao na objed. A što je glavno, na hlačama je baš na koljenu bila golema žuta mrlja. Slutio sam da će mi sama ta mrlja oteti devet desetina vrijednosti. Znao sam također da je vrlo podlo misliti ovako. »Ali sada nije važno mišljenje: sada dolazi zbiljnost«, mislio sam, a klonuo duhom. Znao sam također izvrsno, još onda, da grozomorno povećavam sve te činjenice; ali šta ću, nisam se više mogao svladati i groznica me tresla. U očaju sam zamišljao kako će me bahato i hladno dočekati taj »podlac« Zverkov; s kakvim će me tupim, neoborivim prezirom gledati tupan Trudoljubov; kako će mi se gadno i drsko smijuckati buban Ferfičkin, da se dodvori Zverkovu; kako će izvrsno razumjeti sve to Simonov i kako će me prezirati zbog podlosti moje taštine i malodušnosti, a glavno — kako će sve to biti kukavno, neliterarno, svakidašnje. Dabome, najbolje bi bilo i ne ići onamo. Ali upravo je to bilo nemogućnije od svega: kad mene počne vući, onda se sav predam. Dokle god živim, bockao bih sebe kasnije: »Šta, uplašio si se, uplašio zbilje, uplašio!« Naprotiv, strastveno sam želio da dokažem svoj toj »bagri« kako nisam nipošto onakav plašljivac kao što sam zamišljam. Štaviše, u najjačem paroksizmu plašljive groznice sanjao sam kako ću nadvladati, pobijediti, zanijeti, prisiliti ih

da me zavole — pa makar »radi uzvišenosti misli i nesumnjive oštroumnosti«. Oni će se okaniti Zverkova, on će sjediti po strani, šutjeti i stidjeti se, a ja ću zgaziti Zverkova. Zatim ću se možda pomiriti s njim i pobratiti se, ali najgore je i najuvredljivije za mene bilo to što sam već onda znao, znao potpuno i sigurno, da mi ništa od toga zapravo nije potrebno, da zapravo uopće i ne želim gaziti, pokoravati, osvajati, i da za sav taj rezultat, kad bih ga baš i postigao, ne bih ja sam, prvi, dao ni prebijene pare. O, kako sam molio boga da što prije protekne taj dan! U neizrecivu sam jadu prilazio prozoru, otvarao prozorčić i zagledao se u mutnu maglu mokroga snijega koji je gusto padao.

Napokon je na mojem kukavnom zidnom satu propištalo pet sati. Zgrabim kapu i — nastojeći da ne pogledam Apolona koji je još od jutra neprestano čekao da mu isplatim plaću, ali zbog svoje gluposti nije htio progovoriti prvi — šmugnem kraj njega na vrata, te se u dobroj kočiji, koju sam namjerno najmio za posljednjih pola rublja, dovezem gospodski u Hôtel de Paris.

IV

Znao sam još jučer da ću se dovesti prvi. Ali i nije bilo u pitanju prvenstvo.

Od njih ne samo da nije još nikoga bilo, nego sam jedva i našao sobu. Stol još nije bio potpuno prostrt. Šta li to znači? Nakon mnogog raspitkivanja dokučio sam najzad od slugu da je objed određen u šest sati, a ne u pet. To su potvrdili i u buffetu. Stidio sam se ispitivati. Bilo je tek dvadeset i pet minuta preko pet. Ako su oni promijenili vrijeme, trebalo je svakako da me obavijeste, za to postoji gradska pošta, a ne »brukati« me i pred sobom... pa i pred slugama. Sjednem; konobar počne prostirati; kad je on tu, nekako mi je još uvredljivije. U šest sati, osim svjetiljaka koje su gorjele, unijeli su još i svijeće. Ali konobar nije pomislio da ih unese odmah, čim sam se dovezao. U susjednoj su sobi objedovali, za različitim stolovima, neka dva mrka gosta, srdita izraza lica i šuteći. U jednoj od daljnjih soba bila je velika buka, čak i vika; čuo se grohot cijele ljudske rulje; čula se neka ružna francuska vriska: objedovalo se s damama. Jednom riječju, bilo je veoma mučno. Malokad sam proveo ružniji

trenutak, pa kad su oni, točno u šest sati, ušli svi u jedan mah, u prvi sam im se čas obradovao kao nekim oslobodiocima, i gotovo zaboravio da treba da budem uvrijeđen.

Zverkov je ušao ispred sviju, očito ih vodio. I on i svi oni smijali su se; ali kad je Zverkov spazio mene, ukočio se, prišao bez žurbe, nešto se previjajući u struku kao da koketira i pružio mi ruku, prijazno ali ne osobito, nekako oprezno, gotovo generalski uljudno, kao da se, dajući ruku, brani od nečega. Ja sam, naprotiv, zamišljao da će odmah, čim uđe, zahohotati svojim nekadašnjim hohotom, tananim i vrištavim, pa će odmah od prvih riječi poteći njegove plitke šale i dosjetke. Za njih sam se i ja spremao još od sinoć, ali se uopće nisam nadao takvoj bahatosti, takvoj preuzvišenoj prijaznosti. On dakle sada već potpuno drži sebe za neizmjerno višega od mene u svakom pogledu? Kad bi me samo htio uvrijediti tim generalstvom, bilo bi mi svejedno, mislio sam; nekako bih se otresao. Ali šta onda ako mu je zaista, bez ikakve želje da uvrijedi, u ovnovsku tikvu ozbiljno upala idejica da je neizmjerno viši od mene pa me ne može gledati drugačije nego pokroviteljski? Od same te pomisli već mi je zastajao dah.

— Sa čuđenjem sam doznao vašu želju da budete s nama — započeo je šušketati i šaputati i rastezati riječi, što prije nije činio. — Nekako se nisam nikad sastajao s vama. Vi zazirete od nas. Ne bi trebalo. Nismo mi tako strašni kako vam se čini. Ipak, svakako se veselim što ćemo ob-no-vi-ti...

I on se nehajno okrenuo da na prozor metne šešir.

— Čekate li odavno? — zapita Trudoljubov.

— Dovezao sam se točno u pet sati, kako su mi odredili jučer — odgovorim glasno i u ljutini koja je obećavala da ću skoro buknuti.

— Zar mu nisi javio da smo promijenili vrijeme? — obrati se Trudoljubov Simonovu.

— Nisam. Zaboravio sam — odgovori Simonov, ali bez ikakva kajanja, pa mi se i ne ispriča nego ode da odredi zakusku...

— Već ste dakle cio sat ovdje, ah, bijedniče! — uzvikne podrugljivo Zverkov, jer po njegovim je pojmovima to zaista moralo biti strahovito smiješno. Za njim je prasnuo u smijeh podlac Ferfičkin, podlim, zvonkim glasićem kao u psića. I njemu se moje stanje učinilo vrlo smiješno i zbunjeno.

— To nije nipošto smiješno! — zaviknem Ferfičkinu, sve se više ljuteći. — Krivi su drugi, a ne ja. Zanemarili su da mi jave. To je... to je... to je... naprosto nezgrapno.

— Nije samo nezgrapno, nego i još nešto — progunđa Trudoljubov, naivno se zauzimajući za mene. — Vi ste i preblagi. To je naprosto neuljudnost. Dabome, nije namjerna. I kako je to Simonov... Hm!

— Da su se sa mnom tako potitrali — napomenu Ferfičkin — ja bih...

— Jest, naručili biste štogod — prekine ga Zverkov — ili biste naprosto zatražili objed i ne biste čekali.

— Priznajte da sam to mogao učiniti bez ikakva dopuštenja — odrežem. — Ako sam čekao, to je...

— Sjednimo, gospodo! — zavikne Simonov koji je bio ušao — sve je gotovo; za šampanjac jamčim, izvrsno je uhlađen... Ta nisam znao gdje stanujete, gdje bih vas dakle tražio? — obratio se naglo meni, ali opet me nekako nije gledao. Očevidno je imao nešto protiv mene. Po svoj prilici je to smislio nakon onoga jučerašnjeg.

Svi su posjedali; sjeo i ja. Stol je bio okrugao. Lijevo mi se našao Trudoljubov, desno Simonov. Zverkov mi je sjeo sučelice, Ferfičkin uz njega, između njega i Trudoljubova.

— Je-e-e li, vi ste... u departementu? — nastavi Zverkov da se bavi mnome. Kad je vidio da sam se zbunio, pomislio je uistinu da treba sa mnom da bude prijazan i da me, štono riječ, ohrabri. »Pa šta bi on, hoće li da bocu bacim na njega«, pomislih u bijesu. Zbog nenaviknutosti nekako sam se neprirodno brzo srdio.

— U... skoj kancelariji — odgovorim otresito, gledajući u tanjur.

— I... pprobitačno vvam je? Je-e li, šta vas je navelo da ste ostavili pređašnju službu?

— To me je na-a-avelo što sam htio da ostavim pređašnju službu — otegnem triput dulje, nisam gotovo više mogao da se svladam. Ferfičkin prsnu. Simonov me ironično pogleda; Trudoljubov prestade jesti i stade me opet radoznalo promatrati.

Zverkova je poškakljalo, ali nije htio primijetiti.

— No-o, a kolika vam je mjesečnina?

— Kakva to mjesečnina?

— To jest, p-plaća?

— Pa šta me ispitujete!

Uostalom, odmah sam rekao koliku plaću dobivam. Strašno sam se crvenio.

— Nije mnogo — ozbiljno napomenu Zverkov.

— Jest, ne može se objedovati u restaurantima! — bezobrazno priklopi Ferfičkin.

— Po mojem je mišljenju to naprosto siromaški — ozbiljno doda Trudoljubov.

— I kako ste omršavjeli, kako ste se promijenili... od onda... — dometnu Zverkov, ali već pakosno, s nekim bezobraznim žaljenjem, promatrajući mene i moju odjeću.

— Ta nemojte ga tjerati u nepriliku — uzviknuo Ferfičkin hihičući.

— Poštovani gospodine, znajte da nisam u neprilici — buknuo sam najzad — čujete li! Ja objedujem ovdje, u restaurantu, za svoje novce, za svoje, a ne za tuđe, zapamtite to, monsieur Ferfičkin.

— Šta-a! A tko ovdje ne objeduje za svoje novce? Vi kao da... — zakvačio se Ferfičkin, pocrvenio kao rak pa me bijesno gleda u oči.

— To-o — odgovorim osjećajući da sam zašao predaleko — i mislim da bi nam bolje bilo zabaviti se pametnijim razgovorom.

— Valjda kanite da pokazujete svoju pamet?

— Ne brinite se, to bi ovdje bilo posve izlišno.

— Ta šta ste se vi to, gospodine moj, raskokodakali — a? Da niste krenuli pameću, u vašem lepartamentu?

— Okanite se, gospodo, okanite se! — zaviknu Zverkov svemoćno.

— Kako je to glupo! — progunđa Simonov.

— Zaista je glupo, mi se sastali u prijateljskom društvu, da ispratimo na put dobra prijatelja, a vi se svađate — progovori Trudoljubov, surovo se obraćajući samo meni. — Jučer ste nam se sami nametnuli, ne kvarite dakle opću harmoniju...

— Okanite se, okanite se! — viče Zverkov. — Prestanite, gospodo, to ne ide. Bolje da vam ispričam kako sam se prekjučer gotovo oženio...

I započela je neka gadarija o tome, kako se taj gospodin prekjučer gotovo oženio. O ženidbi uostalom nije bilo ni riječi, ali u priči su sve vrvjeli generali, pukovnici i čak kamerjunkeri, a Zverkov

među njima gotovo na čelu. Udarili, odobravajući, u smijeh; Ferfičkin je čak vriskao...

Svi su se mene okanili, pa sam sjedio zgažen i ponižen.

»Gospode bože, zar je to moje društvo! — mislio sam. — I kakvim sam glupanom prikazao sebe sam pred njima! Ali mnogo sam dopustio Ferfičkinu. Misle glupani da su mi iskazali čast što su mi dali mjesto za svojim stolom, a ne uviđaju da ja, ja njima iskazujem čast, a ne oni meni! »Omršavio! Odjeća!« O, proklete hlače! Zverkov mi je maloprije opazio žutu mrlju na koljenu... Pa šta! Odmah ću, ovoga ću časa ustati od stola, uzeti šešir i naprosto otići, a neću reći ni riječi... Iz prezira! A sutra makar i na dvoboj. Nitkovi. Ta ne žalim svojih sedam rubalja. Možda će pomisliti... Do vraga! Nije meni žao sedam rubalja! Ovaj čas odlazim!...«

Razumije se, ostao sam.

Pio sam od muke lafitte i xeres[174] na čaše. Od nenaviklosti brzo sam se podnapio, a kako sam se napijao, rasla je i moja zlovolja. Odjednom mi se prohtjelo da ih sve najdrzovitije uvrijedim i da onda odem. Da ulučim časak i da se iskažem, pa neka kažu: makar bio i smiješan, ipak je pametan... i... jednom riječju, vrag ih odnio!

Bezobrazno ih ošinem zamućenim očima. Ali oni kao da su mene sasvim zaboravili. Oni buče, viču, vesele se. Neprekidno govori Zverkov. Počnem prisluškivati. Zverkov pripovijeda o nekoj sjajnoj dami koju je ipak doveo najzad do očitovanja (laže dakako sve u šesnaest), a u tome mu je osobito pomagao njegov intimni prijatelj, neki knežić, husar Kolja, koji ima tri tisuće duša.

— A međutim toga Kolje, što ima tri tisuće duša, nema te nema ovdje da vas isprati — upletoh se odjednom u razgovor.

Na časak svi ušutješe.

— Sad ste već pijani — izvolio me napokon primijetiti Trudoljubov i prezirno se okosio na mene. Zverkov šuti i promatra me kao bubu. Oborio sam oči. Simonov poče brže ulijevati šampanjac.

Trudoljubov digne čašu, a za njim svi, osim mene.

— Za tvoje zdravlje i za sretan put! — doviknu on Zverkovu — za nekadašnje godine, za našu budućnost, hura!

Svi su ispili i poletjeli da se ljube sa Zverkovim. Ja se nisam micao; puna čaša stajala je preda mnom nenačeta.

— A zar vi nećete da pijete? — okrenuo mi se i zariknuo Trudoljubov koji je bio izgubio strpljenje.

— Hoću u svoje ime da održim govor, zasebno... i onda ću ispiti, gospodine Trudoljubov.

— Oduran pakosnik! — promrmlja Simonov.

Ukočih se na stolici te u groznici uzeh čašu, pripremajući se za nešto neobično, a i sam još nisam znao šta ću zapravo kazati.

— Silence![175] — zaviknu Ferfičkin. — Ala će biti pameti!

Zverkov je čekao vrlo ozbiljno, shvaćajući šta je posrijedi.

— Gospodine poručnice Zverkove — započet ću — znajte da mrzim frazu, frazere i naborane strukove... To je prva točka, a za njom će doći druga.

Svi su se neobično uskomešali.

— Druga točka: mrzim razvrat i razvratnike. I osobito razvratnike! Treća točka: ljubim istinu, iskrenost i poštenje — nastavih gotovo makinalno, jer sam se već počeo srditi od strave, ne shvaćajući zašto ovako govorim. — Ljubim misao, monsieur Zverkov; ljubim pravo drugarstvo, u jednakosti, ne... hm... Ljubim... A uostalom, zašto? I ja ću ispiti za vaše zdravlje, monsieur Zverkov. Zavodite Čerkeskinje, ubijajte neprijatelje domovine i... i... U vaše zdravlje, monsieur Zverkov!

Zverkov ustade sa stolice, pokloni mi se i reče:

— Vrlo sam vam zahvalan.

Bio je strašno uvrijeđen i čak je poblijedio.

— Do vraga! — zariknu Trudoljubov i udari pesnicom po stolu.

— Ta za to udaraju po njuški! — zavrisnu Ferfičkin.

— Treba ga otjerati! — progunđa Simonov.

— Ni riječi, gospodo, ni kretnje! — svečano zaviknu Zverkov i zaustavi opće zgražanje. — Hvala vam svima, ali ču mu znati dokazati koliko cijenim njegove riječi.

— Gospodine Ferfičkin, odmah sutra čete mi dati zadovoljštinu za riječi koje ste ovaj čas izgovorili! — rekoh glasno, obraćajući se ozbiljno Ferfičkinu.

— Dvoboj dakle? Izvolite — odgovori on, ali sam očito bio tako smiješan kad sam izazivao, i to tako nije pristajalo mojoj figuri, da su svi, a za svima i Ferfičkin, prasnuli u smijeh.

— Pa dabome, treba ga se okaniti! Ta već je pijan pijancat! — reći će dureći se Trudoljubov.

— Nikad neću sebi oprostiti što sam ga zapisao! — progunđa opet Simonov.

»Sada bi upravo trebalo da na sve bacim bocu«, pomislim, prihvatim bocu i... nalijem sebi punu čašu.

»Ne, bolje je da presjedim do kraja! — nastavim — vi biste voljeli, gospodo, da ja odem. Ni za što! »Baš ću sjediti i piti do kraja, za znak da vama ne pripisujem nikakvu važnost. Sjedit ću i piti, jer ovdje je krčma, a ja sam platio ulazninu. Sjedit ću i piti, jer vas držim za ništavce, za ništavce kojih i nema. Sjedit ću i piti... i pjevati ako ushtjednem, jest, i pjevati, jer imam takvo pravo... da pjevam... hm!«

Ali nisam pjevao. Nastojao sam samo da ne gledam nikoga od njih; uzimao sam najslobodnije poze i nestrpljivo čekao kad će oni sami, prvi, progovoriti sa mnom. Ali, žalibože, nisu progovorili. A kako sam, kako sam u taj čas želio da se izmirim s njima! Izbilo je osam sati, a onda i devet. Prešli su od stola na divan. Zverkov se izvalio na počivaljku, a jednu nogu položio na okrugli stolić. Prenijeli su onamo i vino. On im je zaista naručio tri boce. Mene, dakako, nije pozvao. Svi posjedaše oko njega na divan. Slušali su ga gotovo sa strahopoštovanjem. Vidjelo se da ga vole. »Zašto? Zašto?« mislio sam. Na časove zapadaju u pijan zanos i ljube se. Razgovaraju o Kavkazu, o tome šta je istinska strast, o kartama, o povoljnim mjestima u službi, o tome koliki je prihod husara Podharževskoga kojega nitko od njih osobno ne pozna, i raduju se što on ima velik prihod; o neobičnoj ljepoti i graciji kneginje D. koju također nitko od njih nije nikad vidio; najzad je došlo dotle da je Shakespeare besmrtan.

Ja sam se prezirno smješkao i hodao drugom stranom sobe, nasuprot divanu, kraj zida, od stola do peći i natrag. Svom sam silom htio pokazati kako mogu biti i bez njih; a međutim sam namjerno lupao cipelama stajući na pete. Ali sve je bilo uzalud. Oni se baš nisu obazirali na mene. Bio sam toliko strpljiv da sam se tako, upravo ispred njih, šetao od osam do jedanaest sati, sve na jednom istom

mjestu, od stola do peći i od peći natrag stolu. »Tako, šetam se i nitko mi to ne može zabraniti.« Konobar, koji je ulazio u sobu, nekoliko je puta zastajao da me pogleda: od čestoga mi se okretanja vrtjelo u glavi; na časove mi se činilo da sam u bunilu. Za ta tri sata triput sam se oznojio i osušio. Pokadšto mi je s najljućim, otrovnim bolom prodirala u srce misao da će proći deset, dvadeset, četrdeset godina, a ja ću se sve još, i nakon četrdeset godina, s odvratnošću i poniženjem sjećati tih najgadnijih, najsmješnijih i najstrašnijih časova u cijelom svom životu. Besavjesnije i dragovoljnije ponižavati se sam nisam više mogao, i to sam potpuno, potpuno uviđao, a ipak sam se dalje šetao od stola do peći i natrag. »O, kad biste samo znali za kakve sam osjećaje i misli sposoban i kako sam obrazovan!« mislio sam katkad, u mislima se obraćajući divanu gdje sjede moji neprijatelji. Ali se moji neprijatelji vladaju tako kao da mene i nema u sobi. Jedan jedini put okrenuli se meni, i to onda kad je Zverkov počeo govoriti o Shakespeareu, a ja odjednom prezirno zahootao. Tako sam namješteno i gadno prsnuo, da su svi u jedan mah prekinuli razgovor i šuteći promatrali čas-dva, ozbiljno, bez smijeha, kako hodam uza zid, od stola do peći, i kako ne obraćam na njih nikakvu pažnju. Ali ništa nije bilo: nisu na to ništa rekli i za čas su me se opet okanili. Izbilo jedanaest sati.

— Gospodo! — zaviknu Zverkov ustajući s divana — sada svi onamo.

— Svakako, svakako! — prihvatiše drugi.

Naglo se okrenem Zverkovu. Bio sam tako izmučen, tako skrhan, da sam morao dovršiti, makar me stajalo glave. Bio sam u groznici; oznojena mi se kosa osušila uz čelo i sljepoočice.

— Zverkov! Molim vas za oproštenje — rekoh oštro i odlučno. — Ferfičkine, i vas također, sve, sve, sve sam vas uvrijedio!

— Aha! Dvoboj nije mio drug! — pakosno zapišta Ferfičkin.

To me bolno ubolo u srce.

— Ne, dvoboja se ne bojim, Ferfičkine! Pripravan sam da se tučem s vama odmah sutra i vi me ne možete odbiti. Hoću da vam dokažem da se ne bojim dvoboja. Vi ćete pucati prvi, a ja ću ispaliti u zrak.

— Sam sebe tješi! — priklopi Simonov.

— Naprosto se uplašio — oglasi se Trudoljubov.

— Ta dopustite prolaz, šta ste se ispriječili na putu!... Pa, šta bi još? — prezirno odgovori Zverkov.

Svi su bili crveni; oči su im blistale: mnogo su pili.

— Molim za vaše prijateljstvo, Zverkove, uvrijedio sam vas, ali...

— Uvrijedili? Vi-vi? Me-ne? Znajte, poštovani gospodine, da vi nikad i ni u kakvim prilikama ne možete mene uvrijediti.

— Dozlogrdili ste, odlazite! — potvrdi Trudoljubov. — Hajdemo.

— Olimpija je moja, gospodo, to je pogodba! — uzviknu Zverkov.

— Ne osporavamo! Ne osporavamo!— odgovorili su mu smijući se.

Stajao sam popljuvan. Rulja je bučno izlazila iz sobe, Trudoljubov je zapjevao neku glupu pjesmu. Simonov je ostao na časak da konobarima dade napojnice. Naglo mu pristupim.

— Simonove! Dajte mi šest rubalja! — reći ću odlučno i smiono.

Pogleda me neobično začuđen nekim tupim pogledom. I on je bio pijan.

— Pa zar ćete vi i onamo s nama?

— Hoću!

— Nemam novaca! — odvali on, prezirno se osmjehnu i pođe iz sobe.

Uhvatim ga za kabanicu. To je mora.

— Simonove! Vidio sam u vas novaca, zašto mi odbijate? Zar sam podlac? Pazite se da mi ne odbijete: da vi znate, da znate zašto vas molim! Od toga zavisi sve, sva moja budućnost, svi moji planovi...

Simonov izvadi novce i gotovo mi ih dobaci.

— Evo vam, kad ste tako besavjesni! — nesmiljeno mi reče i potrči za njima da ih dostigne.

Ostadoh na časak sam. Nered, preostaci jela, razbijena čašica na podu, prolito vino, ispušene cigarete, pijanstvo i bunilo u glavi, bolna čama u srcu, i napokon konobar koji je sve vidio i sve čuo i radoznalo mi zavirivao u oči.

— Onamo! — zaviknem. »Ili če oni svi klečeći, obuhvaćajući moje noge, moliti me za prijateljstvo, ili... ili ću pljusnuti Zverkova!«

V

— To je on dakle, to je on dakle, najzad, sudar sa zbiljom! — mrmljao sam, navrat-nanos trčeći niza stepenice. — To bome nije više papa koji odlazi iz Rima i putuje u Braziliju; to bome nije više bal na jezeru Como!

»Ti si podlac! munulo mi glavom, kad se tome sada smiješ.«

— Neka! — uzviknuh sebi za odgovor. — Ta sada je sve već propalo!

Njima nije bilo više ni traga ni glasa; ali svejedno: znao sam kamo su se odvezli.

Pred vanjskim je stubama stajao samo jedan fijakerist noćni vozač, u gunju, sav zaprasen mokrim i gotovo toplim snijegom koji je još jednako padao. Bilo je sparno i zagušljivo. Njegov mali, kosmati, šareni konjic bio je također zaprašen i kašljao je, toga se dobro sjećam. Poletim u lubove saonice, ali tek što sam zakoračio nogom da sjednem, potkosio me spomen o tome kako mi je Simonov maločas davao šest rubalja, i ja se kao vreća izvalim u saonice.

— Ne, mnogo treba uraditi da se iskupi sve to — zaviknem. — Ali ću ja iskupiti, ili ću još noćas poginuti na mjestu. Tjeraj!

Krenusmo. Pravi mi je vihor vijao u glavi.

»Na koljenima me moliti za prijateljstvo — neće oni. To je tlapnja, nezgrapna tlapnja, odurna, romantična i fantastična — jednako kao i bal na jezeru Como. I zato ja moram pljusnuti Zverkova. Dužan sam da ga pljusnem. Odlučeno je, dakle, i letim sada da ga pljusnem. 'Tjeraj!'«

Kočijaš zatrza vodice.

»Čim uđem, odmah ću ga pljusnuti. Treba li prije pljuske kazati nekoliko rijeci, kao predgovor? Ne treba. Naprosto ću ući i pljusnuti. Oni će svi sjediti u dvorani, a on s Olimpijom na divanu. Prokleta Olimpija! Smijala se jedanput mojem licu i odbila me. Odvući ću Olimpiju za kosu, a Zverkova za uši! Ne, bolje za jedno uho, i za uho ću ga vući po cijeloj sobi. Oni će možda svi početi da me tuku i izbacit će me. To je čak i sigurno. Neka! Ipak sam ja prvi udario pljusku; moja je inicijativa, a po zakonima časti to je sve: on je već ožigosan i nikakvom tučnjavom neće više zbrisati sa sebe pljusku, nego jedino dvobojem. Morat će da se bije. Pa neka me oni sad i tuku! Neka, nezahvalnici! Osobito će me tući Trudoljubov: on je tako jak; Ferfičkin će se prikrpiti sa strane i svakako će me za kosu,

sigurno. Ali neka, neka! Ja sam se u to upustio. Njihove ovnovske tikve morat će najzad dokučiti tragiku u svemu tome! Kad me budu vukli vratima, doviknut ću im da zapravo nisu vrijedni ni moga malog prsta. 'Tjeraj, kočijašu, tjeraj!'« — zaviknuh Vanjki.[176] On se čak trgnuo i zamahnuo bičem. Zaista sam divlje bio zaviknuo.

»O svanuću se bijemo, to je već odlučeno. Departmentu je kraj. Ferfičkin je maloprije mjesto departement rekao lepartment. Ali otkuda uzeti pištolje? Besmislica? Uzet ću predujam na plaću i kupit ću. A baruta, a zrna? To je sekundantova briga. A kako bi se sve to stiglo do svanuća? I gdje ću naći sekundanta? Nemam znanaca. Besmislica!« — uzviknem, sve se više uzvijajući — »besmislica! Prvi namjernik na ulici, kojemu se obratim, mora mi biti djever, isto onako kao i da utopljenika izvuče iz vode. Najekscentričniji se slučajevi moraju dopuštati. Pa da sutra i samoga direktora zamolim za djevera, i on bi morao pristati, zbog samoga viteškog čuvstva, i morao bi očuvati tajnu! — Anton Antonič...«

Zapravo mi se u taj isti čas jasnije i sjajnije nego ikome na svijetu pokazala sva gnusna nezgrapnost mojih zamisli i pravo naličje toga, ali...

— Tjeraj, kočijašu, tjeraj, lupežu, tjeraj!

— Ah, gospodine! — izgovori seljačina.

Odjednom me obuzela jeza.

»A nije li bolje... a nije li bolje... sad odmah ravno kući? O, bože moj! Zašto, zašto sam se jučer nametnuo na taj objed! Ta ne, nemoguće! A ono trosatno šetanje od stola do peći? Ne, oni, oni i nitko drugi, treba da mi plate za tu šetnju! Oni moraju da speru tu bruku! Tjeraj!«

»A šta će biti ako oni mene predaju policiji! Pobojat će se skandala. A šta ako Zverkov zbog prezira odbije dvoboj? To je čak i sigurno; ali ću im onda dokazati... Poletjet ću onda u poštansko dvorište, dok on sutra bude odlazio, uhvatit ću ga za nogu, strgnut ću s njega kabanicu kad se bude penjao u kola. Zubima ću mu se zakvačiti za ruku, ugrist ću ga. 'Gledajte svi do čega može biti doveden očajan čovjek!' Neka me on tuče po glavi, a svi oni odostrag. Doviknut ću publici: 'Gledajte, evo šteneta koje ide da osvaja Čerkeskinje s mojom pljuvačkom na licu!'«

Razumije se, poslije toga je već svemu kraj! Departementa nestaje s lica zemlje. Uhvatit će me, sudit će mi, istjerat će me iz službe, strpat će me u zatvor, odagnat će me u Sibiriju u progonstvo. Pa neka! Za petnaest godina, kad me puste iz kaznionice, odvući ću se za njim u dronjcima, kao prosjak. Naći ću ga negdje u gubernijskom gradu. Bit će oženjen i sretan. Imat će odraslu kćer... Kazat ću: gledaj, izmete, gledaj moje upale obraze i moje dronjke! Sve sam izgubio: karijeru, sreću, umjetnost, znanost, ljubljenu žensku, i sve zbog tebe. Evo ti pištolja. Došao sam da uklonim iz svoga pištolja naboj i... i praštam ti. Onda ću ispaliti u zrak i nestati bez traga i glasa...

Čak sam i zaplakao, premda sam posve dobro znao, u taj isti tren, da je sve to iz »Silvija«[177] i iz »Maskarade« Ljermontova. I odjednom sam se strašno zastidio, toliko zastidio da sam zaustavio konja, sišao sa saonica i stao u snijeg nasred ulice. Vanjka me gledao začuđen i uzdišući.

Šta da radim? Ni onamo ne mogu — besmislica je — ni okaniti se ne mogu, jer šta će tek onda biti... »Gospode bože! Kako bih se i mogao okaniti toga! Još poslije takvih uvreda! Ne! zaviknem opet se bacajući u saonice; to je suđeno — to je sudbina! Tjeraj, tjeraj, onamo!«

I od nestrpljivosti udarim kočijaša pesnicom u vrat.

— Pa šta ti hoćeš, šta tučeš? — zaviknuo seljačina, ali je ipak počeo šibati kljuse, tako da se počelo ritati stražnjim nogama.

Mokar je snijeg padao u pahuljicama; raskopčao sam se, ne marim za snijeg. Zaboravio sam sve drugo, jer sam se najzad odlučio za pljusku, i sa stravom sam osjećao da će se to svakako, odmah, sada dogoditi, i da se nikakvom silom vise zaustaviti ne može. Osamljene svjetiljke mrko titraju u snježnoj magli, kao baklje na sahrani. Snijeg mi napadao pod kabanicu, pod kaput, pod kravatu i ondje se topi; ne zakopčavam se: ta ionako je sve propalo! Napokon smo se dovezli. Skočim gotovo i ne znajući za sebe, ustrčim uza stepenice i zagruham u vrata rukama i nogama. Osobito su mi noge u koljenima bile strahovito slabe. Nekako su brzo otvorili, kao da su znali za moj dolazak. (Simonov ih je zaista bio obavijestio da će možda još jedan doći, a tu se moralo unaprijed javljati i uopće

nastojati biti oprezan. To je bila jedna od onih tadašnjih »modnih trgovina«, koje je već odavno istrijebila policija. Po danu je to zaista bila trgovina; a naveče je mogao, tko ima preporuku, dolaziti u goste.) Brzim koracima prođem kroz mračni dućan u poznatu mi sobu, gdje je gorjela samo jedna svjećica, te zastadoh začuđen: nema nikoga.

— Gdje su oni? — zapitam nekoga.

Ali oni su, dakako, bili već dospjeli da se raziđu.

Preda mnom je stajalo jedno lice s glupim smiješkom, sama domaćica, koja me je donekle poznavala. Začas se otvorila vrata i ušlo drugo lice.

Nisam se obazirao ni na što, nego koračao po sobi i, čini mi se, govorio sam sa sobom. Kao da sam se od smrti spasio, i ja sam to svim svojim bićem radosno slutio: ta ja bih ga bio pljusnuo, bio bih ga svakako, svakako pljusnuo! Ali sada njih nema i... sve je nestalo, sve se promijenilo! Obazirao sam se. Nisam još mogao razmisliti. Nesvjesno pogledam djevojku što je ušla: preda mnom je trenulo svježe, mlado, ponešto blijedo lice, s ravnim, tamnim obrvama, ozbiljna i kao začuđena pogleda. To mi se odmah svidjelo; baš bih je zamrzio da se smješkala. Stadoh se zagledavati pomnije i kao na silu: još mi se nisu bile sabrale sve misli. Nešto prostodušno i dobro bilo je na tom licu, ali nekako čudno ozbiljno. Uvjeren sam da je time ovdje gubila i da je nitko od onih glupana nije opazio. Uostalom, nije se mogla smatrati krasoticom, premda je bila visoka rasta, jaka, lijepo razvijena. Odjevena je bila izvanredno priprosto. Nešto me oštro bocnulo; priđem ravno k njoj.

Pogledam se slučajno u ogledalu. Moje uzrujano lice učinilo mi se krajnje odurnim: blijedo, pakosno, podlo, s čupavom kosom. »Neka, to volim, pomislim; baš i volim što ču joj se učiniti odurnim; to mi godi«...

VI

... Negdje za pregradom, kao od nekoga teškog gušenja, kao da ga netko davi — zahripao sat. Iza neprirodno duga hripanja nastade tanano, gadno i nekako neočekivano naglo kucanje — kao da je

netko odjednom skočio naprijed. Izbila su dva sata. Trgnem se premda nisam spavao nego samo zanesen ležao.

U sobi, uskoj, tijesnoj i niskoj, zakrčenoj golemim ormarom za odjeću i zatrpanoj kutijama, prnjama i svakakvim trošnim starežom, bio je gotovo crni mrak. Ogorak, koji je svijetlio na stolu na kraju sobe, sasvim se gasi, tek pogdjekad svjetlomrcajući. Za nekoliko časaka mora nastati potpuna tama.

Nije mi trebalo dugo da se snađem; sve mi je u jedan mah, bez napora, odmah palo na pamet, kao da je vrebalo na mene da me opet saleti. A i dok sam bio zanesen, ipak mi je na pameti neprekidno ostajala kao neka točka, koju nisam nikako zaboravljao, i oko nje su mi tromo obilazile sanljive tlapnje. Ali, začudo: sve što mi se dogodilo toga dana učinilo mi se sada, pošto sam se probudio, da je prošlo već vrlo davno, kao da sam već davno, davno sve to preživio.

U glavi mi bukti. Nešto kao da lebdi iznad mene pa se zadijeva o mene, uzbuđuje me i uznemiruje. Čama i žuč naviru opet i hoće da provale. Odjednom spazim kraj sebe dva otvorena oka što me radoznalo i uporno promatraju. Pogled je bio hladno neosjetljiv, mrk, sasvim tuđ, težak mi je bio.

Mračna mi se misao začela u mozgu i prošla mi po cijelom tijelu kao neki ružan osjećaj, slično kao kad ulaziš u vlažno i zagušljivo podzemlje. Nekako je bilo neprirodno što su baš tek sada ta dva oka odlučila da me počnu promatrati. Sjetio sam se, također, da dva sata nisam s tim stvorenjem progovorio ni riječi i da to nisam čak smatrao ni potrebnim; pa i to mi se maloprije, ne znam zašto, sviđalo. A sada mi se odjednom jasno prikazala nezgrapna, odurna poput pauka, misao o razuzdanosti koja bez ljubavi, surovo i bestidno, započinje ravno od onoga čime se prava ljubav kruni. Dugo smo se tako gledali, ali ona nije obarala očiju pred mojim pogledom i nije odvraćala pogled, tako da me je najzad obuzela neka tjeskoba.

— Kako se zoveš? — upitam otržito, da što brže završim.

— Liza — odgovori ona gotovo šaptom, ali nekako sasvim neprijazno, i odvrati oči.

Pošutim.

— Danas je vrijeme... snijeg... gadno! — izgovorim gotovo sâm sebi, a ruku zaturio za glavu i gledam u strop.

Ona ne odgovara. Sve je to bilo nezgrapno.

— Jesi li odavde? — zapitam nakon časka, gotovo srdit, i malo okrenem glavu prema njoj.

— Nisam.

— Otkuda si?

— Iz Rige — izgovori ona preko volje.

— Njemica?

— Ruskinja.

— Jesi li odavno ovdje?

— Gdje?

— U kući.

— Dvije sedmice.

Govori sve otržitije i otržitije. Svijeća se sasvim ugasila; ne razabirem joj više lice.

— Imaš li oca i mater?

— Imam... nemam... imam.

— Gdje su?

— Ondje... U Rigi.

— Tko su oni?

— Tako...

— Kako, tako? Tko su, kakvoga su staleža?

— Mještani.

— Jesi li uvijek živjela kod njih?

— Jesam.

— Koliko ti je godina?

— Dvadeset.

— A zašto si otišla od njih?

— Tako...

To tako je značilo: okani me se, dozlogrdio si. Ušutjesmo.

Bog bi znao zašto nisam odlazio. I samome mi je postajalo sve odurnije i tužnije. Pred očima mi stale prolaziti slike cijeloga prošlog dana nekako same od sebe, preko moje volje, bez reda. Sjetio sam se odjednom jednoga prizora što sam ga izjutra vidio na ulici kad sam zabrinut jurio u ured.

— Danas su nosili lijes i gotovo ga ispustili — izgovorim odjednom glasno, nipošto baš ne želeći da zapodijevam razgovor, nego tako, gotovo iznenada.

— Lijes?

— Da, na Sijenskom trgu; nosili su ga iz podruma.

— Iz podruma?

— Ne iz podruma, nego iz podrumskoga stana... I znaš... ondje, dolje... iz gadne kuće... Takva je prljavština bila uokolo... Ljuske, smeće... smradno, odurno.

Šutnja.

— Ružno je danas sahranjivati! — započeo sam opet, samo da ne šutim.

— Zašto ružno?

— Snijeg, bljuzgavica... (Zijevnuo sam.)

— Svejedno — reći će odjednom ona, nakon šutnje.

— Ne, gadno je... (Opet sam zijevnuo.) Grobari su sigurno psovali, jer ih je snijeg kvasio. A u grobu je sigurno bila voda.[178]

— Zašto bi u grobu bila voda? — zapita ona malo radoznalo, ali je riječi izgovarala još grublje i otržitije nego prije. Odjednom me nešto poče draškati.

— Pa šta, voda na dnu, kojih šest vršaka. Ondje, na Volkovu groblju, ne možeš iskopati ni jedan suhi grob.

— Zašto?

— Kako zašto? Takvo je podvodno mjesto. Svuda je blato. U vodu dakle i polažu. Sam sam vidio... mnogo puta...

(Ni jedan jedini put nisam vidio, nisam nikad ni bio na Volkovu groblju, nego sam samo čuo kako su pripovijedali.)

— Zar ti je svejedno hoćeš li umrijeti?

— A zašto bih umrla? — odgovori ona kao da se brani.

— Umrijet ćeš kad bilo, i isto tako umrijeti kao ta pokojnica maloprije. To je bila... također jedna djevojka... Umrla je od sušice.

— Trebalo je da cura umre u bolnici...

(Ona to već zna, pomislim, i rekla je: cura, a ne djevojka.)

— Dugovala je gospodarici — odvratim, a sve me više draškala prepirka — pa joj je služila gotovo sve do smrti, premda je imala sušicu. Kočijaši su uokolo govorili s vojnicima, pripovijedali su to. Očito njeni bivši znanci. Smijali su se. Još su se spremali na daću u krčmi. (I tu sam mnogo prilagivao.)

Šutnja, mrtva šutnja. Ona se i ne pomakne.

— A zar je u bolnici ljepše umrijeti?

— Nije li svejedno?... A zašto bih ja umrla? — dometnula je razdraženo.

— Ne sada, nego kasnije.

— Pa i kasnije...

— Kako ne bi! Ti si eto sada mlada, lijepa, svježa — zato te i cijene. A za godinu dana takva života nećeš više biti takva, uvenut ćeš.

— Za godinu dana?

— Svakako će ti za godinu dana biti manja cijena — nastavio sam zlurado. — Odavde ćeš prijeći kamogod niže, u drugu kuću. Još za godinu dana u treću kuću, sve niže i niže, a za kojih sedam godina dospjet ćeš i na Sijenski trg u podrum. To bi još dobro bilo. Ali je nevolja ako ti se osim toga javi kakva bolest, na primjer slabost u prsima... ili se prehladiš, ili što bilo. U takvu životu teško prolazi bolest. Pristat će i neće odustati. Pa ćeš umrijeti.

— Neka umrem! — odgovori ona već pakosno i brzo se makne.

— Ta šteta je.

— Koga?

— Života je šteta.

Šutnja.

— Jesi li imala ženika? A?

— Šta vam je stalo?

— Pa ne ispitujem ja tebe. Šta mi je stalo! Zašto se srdiš? Valjda si imala svojih neprilika. Šta je meni stalo! Nego tako, žao mi je.

— Koga?

— Tebe mi je žao.

— Ne treba... — šapnu ona jedva čujno i opet se pomakne.

To me je odmah rasrdilo. Šta! Ja s njom tako blago, a ona...

— A šta ti misliš? Na dobru si putu, a?

— Ništa ja ne mislim.

— To i jest zlo što ne misliš. Trgni se dok je još vrijeme. A vrijeme je. Ti si još mlada, lijepa; mogla bi zavoljeti, udati se, biti sretna...

— Pa nisu sve udate sretne — odbrusi ona grubom brzorječicom kao i prije.

— Nisu sve, dabome, a ipak je mnogo bolje nego ovdje. Kudikamo bolje. A s ljubavlju se može živjeti i bez sreće. I u jadu je

život lijep, lijepo je živjeti na svijetu, ma kako živio. A šta ima ovdje, osim... smrada. Pi!

Okrenem se s gađenjem; nisam više hladno raspravljao. I sam sam počeo shvaćati što govorim i žestio se. Žudio sam da razložim svoje najsvetije idejice, stečene u zakutku. Nešto se odjednom u meni raspalilo, »javila se« neka svrha.

— Ne obaziri se na me što sam ovdje, ja ti nisam ravan. Možda sam još gori od tebe. Uostalom, pijan sam skrenuo ovamo — požurim se da se ipak opravdam. — Uz to, muškarac ženi ne može biti primjer. Razlika je: ako ja sebe i prljam i kaljam, ipak nisam ničiji rob; bio i otišao, i nema me. Stresao sa sebe i opet nisam onaj. A kad se promisli, ti si od prvoga početka robinja. Jest, robinja! Ti sve žrtvuješ, svu slobodu. Poslije bi i da raskineš te okove, ali ne možeš: sve te jače i jače sputavaju. Takvi su to već prokleti okovi. Znam ih. Ni o čemu drugom i ne govorim, ti to možda i nećeš razumjeti, nego hajde reci: ta ti sigurno već duguješ gospodarici? Pa, eto vidiš! — priklopim, premda mi nije odgovorila nego je samo šuteći, svim bićem svojim slušala — eto ti okova! Nikad se više nećeš otkupiti. Tako će oni udesiti. Kao da si vragu dušu...

... I uz to sam ja... možda isto takav nesretnik, šta znaš, pa namjerno zalazim u blato, također od čame. Ta od jada neki piju: a ja sam eto ovdje od jada. Reci dakle, šta tu ima lijepo: s tobom sam se... združio... maloprije, a cijelo vrijeme nismo jedno s drugim ni riječ progovorili, i ti si me kao divlja tek zatim počela promatrati; ja tebe isto tako. Zar se tako ljubi? Zar tako treba da se združuje čovjek s čovjekom? To je puka nezgrapnost, eto ti!

— Jest! — oštro i brzo odobri mi ona. Čak sam se začudio brzini toga jest. Dakle se i njoj šunjala možda po glavi ta ista misao kad me je maločas promatrala? Dakle je i ona sposobna već da ponešto misli?... Do vraga, to je zanimljivo, to je srodstvo, mislio sam i gotovo tro ruke. Pa kako se i ne bih snašao s takvom mladom dušom!..

Najviše me zanosila igra.

Ona primaknu glavu bliže meni, podnimi se rukom, učinilo mi se u tami. Možda me je promatrala. Kako sam žalio što nisam mogao da joj razaberem oči! Čuo sam njeno duboko disanje.

— Zašto si došla ovamo? — počeh već nekako službeno.

— Tako.

— Ta lijepo je živjeti u očinskoj kući! Toplo, voljko; rođeno gnijezdo.

— A ako je gore nego ovdje?

»Treba pogoditi ton — munulo mi kroz glavu — sentimentalnošću nećeš bome mnogo postići.«

Ali to mi je samo munulo. Kunem se, ona me zaista zanimala. Uz to sam bio nekako raznježen i raspoložen. Pa i obješenjaštvo se vrlo lako slaže s čuvstvom.

— Dabome! — odgovorim brzo — sve se događa. Ta ja sam uvjeren da je tebi netko nažao učinio, i prije su oni krivi tebi nego ti njima. Ne znam ništa o tvojoj prošlosti, ali takva djevojka kakva si ti sigurno neće od svoje volje dospjeti ovamo...

— Kakva sam ja djevojka? — šapnu ona jedva čujno; ali sam čuo.

Do vraga, ja laskam. To je gadno. A možda je i dobro... Ona šuti.

— Vidiš, Lizo, reći ću o sebi! Da sam od djetinjstva imao porodicu, ne bih bio takav kakav sam sada. O tome često mislim. I ma kako bilo zlo u porodici, ipak su otac i mati, a nisu neprijatelji, nisu tuđinci. Bar jedanput u godini iskazat će ti ljubav. Ipak znaš da si kod kuće. Odrastao sam eto bez obitelji; zato sam sigurno i postao takav... bezosjećajan.

Počekam opet.

»Možda i ne razumije, mislim, a i smiješno je — moral!«

— Da sam otac i da imam kćer, ja bih, čini mi se, kćer volio nego sinove, zaista — zaokolišio sam, kao da mi nije do toga da je zabavim. Priznajem, crvenio sam se.

— Zašto? — zapita ona.

A, sluša dakle!

— Tako, ne znam, Lizo. Vidiš: znao sam jednog oca koji je bio strog, surov čovjek, a pred kćerju je klečao, ruke, noge joj ljubio, nije mogao zaista da je se nagleda. Ona na večernjoj zabavi pleše, a on pet sati stoji na istom mjestu, očiju ne skida s nje. Pomjerio pameću zbog nje: to razumijem! Ona se po noći umori i zaspi; a on se probudi i počne je sanljivu ljubiti i krstiti. On hoda u zamazanu gunju, škrt je za sve, a za posljednje novce kupuje njoj, poklanja joj bogate darove, pa se raduje kad joj se dar svidi. Otac uvijek voli kćeri više

nego mati. Veselo živi kod kuće mnoga djevojka! A ja, čini mi se, ne bih udavao svoju kćer.

— Zašto? — zapita ona i tek se malo osmjehnu.

— Bio bih ljubomoran, tako mi boga. Pa kako će ona cjelivati toga drugoga? Da stranca voli više od oca? Teško je to i zamisliti. Naravno, sve je to besmislica; naravno, svak se na kraju opameti. Ali bih valjda, prije nego što bih nju dao, ubio sebe samom brigom: sve bih ženike poodbacivao. A najzad bih je ipak dao onome koga ona sama voli. Onaj koga kći sama zavoli uvijek se ocu čini gorim od svih. Tako je to već. Mnogo se zlo događa zbog toga u porodicama.

— Neki su spremni i prodati kćer, a ne da je u poštenju udaju — progovori ona odjednom.

A, eto dakle!

— To je, Lizo, u onim prokletim porodicama gdje nema ni boga ni ljubavi — prihvatio sam sa žarom — a gdje nema ljubavi, tamo nema ni razbora. Ima takvih porodica, istina je, ali ne govorim o njima. Očevidno nisi u svojoj porodici vidjela nikakvo dobro kad tako govoriš. Zaista si ti nesretnica. Hm!... Sve se to događa najviše zbog siromaštva.

— A zar je kod gospode bolje? Pošteni ljudi i u siromaštvu lijepo žive.

— Hm... da. Možda. Ali i ovo, Lizo: čovjek obično računa samo svoj jad, a sreću svoju ne računa. A kad bi računao kako treba, vidio bi da ima za svaki dio. Dobro, a šta ako u porodici sve uspijeva, ako bog blagoslovi, muž je dobar, ljubi te, tetoši, ne miče se od tebe! Lijepo je u toj obitelji! Gdjekad je lijepo čak i onda ako ima i pola jada; a gdje nema jada? Udat ćeš se možda, sama ćeš doznati. Zato u prvo vrijeme, ako pođeš za onoga koga voliš: koliko, koliko sreće može biti! Pa i kasnije. U početku se i svađe s mužem svršavaju lijepo. Gdjekoja i sama, što jače ljubi, to više svađe zameće s mužem. Zaista, znao sam takvu: »Toliko te, kaže silno volim i od ljubavi te mučim, a ti osjećaj.« Znaš li da od ljubavi možeš namjerno mučiti čovjeka? Ponajviše žene. A ona misli: »Zato ću ga kasnije tako voljeti, tako milovati, da nije grehota i pomučiti ga sada.« I u kući vam se svi raduju, i divota je, i veselje, i mir, i poštenje... Druge žene znaju biti i ljubomorne. Kad on ode kamo — poznavao sam jednu, ne može ona otrpjeti, nego usred noći skoči i otrči da kradom

vidi: nije li on ondje, nije li on u onoj kući, nije li s onom? To je već zlo. I sama zna da je zlo, srce joj obamire i gine, ali ona voli; sve je to zbog ljubavi. A kako je lijepo pomiriti se poslije svađe, priznati krivicu pred njim, ili oprostiti! I tako je lijepo oboma, tako im je odmah lijepo — kao da su se iznova sastali, iznova se vjenčali, iznova im se započela ljubav. I nitko, nitko ne treba da zna šta se događa između muža i žene kad se vole. Ma kako se svađali, ni mater rođenu ne treba da zovu za suca, ni da jedno o drugom pripovijeda. Oni su sami sebi suci. Ljubav je tajna božja i od tuđih očiju treba da bude skrivena, ma šta se dogodilo. Ona je svetija od toga, bolja. Jedno drugo više poštuje, a na poštovanju se zasniva mnogo. Ako je već postojala ljubav, ako su se od ljubavi vjenčali, zašto bi ljubav prošla! Zar se ona ne može očuvati? Malo ima slučajeva da se ne može održati. A kad se nađe dobar i čestit čovjek, kako da onda ljubav prođe? Prva će bračna ljubav proći, istina, ali će onda doći još ljepša ljubav. Onda će se oni združiti dušom, sve će svoje poslove zajedno raditi; jedan pred drugim neće imati tajne. A kad bude djece, svako će im se, pa i najteže, vrijeme učiniti sretnim; samo treba voljeti i biti srčan. Onda te i rad veseli, onda ćeš se i kruha gdjekad odreći radi djece, i to će te veseliti. Ta oni će tebe zato kasnije ljubiti; sebi dakle zgrćeš: djeca rastu — osjećaš da si im ti primjer, da si im potporanj; ti ćeš umrijeti, a oni će cijelog života nositi u sebi tvoje osjećaje i misli, kako su ih dobili od tebe, tvoju će sliku i priliku poprimiti. To je dakle velik dug. Kako se onda ne bi bliže združili otac i mati? Govore da je teško imati djecu. Tko to govori? To je sreća nebeska! Voliš li ti, Lizo, malu djecu? Ja silno volim. Zamisli — rumenkasti mališan sisa ti grudi, pa kojem se mužu neće srce življe zakucati za ženu kad gleda kako ona sjedi s njegovim djetetom! Djetešce rumenkasto, punačko, razbacuje se, mazi se; nožice, ručice kao nabijene, noktići čistacati, maljucni, tako maljucni da ih je smiješno gledati; očice kao da već sve razumije. A kad sisa, ručicom ti cupka grudi, igra se. Otac priđe, a on se otrgne od grudi, sav se zabaci unatrag, pogleda oca, nasmiješi se baš kao da je to bogzna kako smiješno — i opet, opet počinje sisati. Ili će začas majku ugristi za grudi, kad mu već probijaju zubići, a očicama je šiba: »Vidiš, ugrizao sam!« Pa zar nije sve tu sreća, kad su na okupu njih troje, muž, žena i dijete? Za te se

časove mnogo može oprostiti. Ta treba valjda, Lizo, da čovjek najprije sam nauči živjeti, a onda tek da krivi druge!

»Sličicama, eto tim sličicama treba tebe!« pomislim u sebi, premda sam, tako mi boga, govorio čuvstveno, i odjednom pocrvenim: »A ako ona odjednom prasne u smijeh, šta ću onda?« — Ta me je misao razbjesnila. Pri posljednjim riječima bio sam se zaista raspalio i sada mi je samoljublje bilo nekako povrijeđeno. Šutnja se otegla. Htjedoh je već gurnuti.

— Šta vi to... — započe ona odjednom i zastade.

Ali sam shvatio: u glasu joj diršće već nešto drugo, što nije oštro, nije grubo i ne predaje se kao maloprije, nego nešto blago i stidljivo, toliko stidljivo da sam se i sam nekako iznenada zastidio pred njom kao da sam joj skrivio.

— Šta? — zapitam s nježnom radoznalošću.

— Pa vi...

— Šta?

— Vi nekako... kao po knjizi — reče ona i opet joj se u glasu razabralo odjednom nešto podrugljivo.

Ta me napomena bolno dirnula. Nisam se tome nadao.

Nisam ni slutio da se ona namjerno zakrinkala podsmijehom, da je to posljednja smicalica ljudi stidljiva i nevina srca, kojima prostački i nasrtljivo provaljuju u dušu i koji se do posljednjeg časa ne predaju zbog ponosa i boje se da pred vama iskažu svoje čuvstvo. Već po plahosti, s kojom je nekoliko puta nastojala da se podsmjehne i najzad se ipak odlučila da se uistinu podsmjehne, trebalo je da se dosjetim. Ali se nisam dosjetio i pakost me zaokupila.

»Samo počekaj«, pomislih.

VII

— Eh, mani se, Lizo, kakva knjiga kad je gadno i meni, koji sam tuđ. Pa i nisam tuđ. Meni se sve to sad u duši probudilo... Reci, zar tebi samoj nije ovdje gadno? Vidi se, mnogo znači navika! Vrag bi znao šta sve navika može učiniti od čovjeka. Pa zar ozbiljno misliš da nikad nećeš ostarjeti, nego da ćeš uvijek biti lijepa i da će te na sve vijeke držati ovdje? Da i ne govorim o tome da je ovo ovdje gadarija... A evo šta ću ti reći o tome, o tvojem sadašnjem životu: ti

si sada doduše mlada, pristala, lijepa, s dušom, s čuvstvom; pa ipak, znaš li, kad sam se maločas probudio, da mi se odmah zgadilo što sam ovdje s tobom! Ta jedino pijan može čovjek dospjeti ovamo. A da si na drugom mjestu, da živiš kako žive valjani ljudi, ne bih se vucarao za tobom, nego bih se upravo zaljubio u tebe, radovao se tvojem pogledu, ne samo riječi; pred vratima bih te dočekivao, na koljenima bih klečao pred tobom; gledao bih te kao svoju vjerenicu, i još bih to držao za čast. Ne bih se usudio da o tebi pomislim išta nečisto. A ovdje, znam da mi je samo zviždunuti, a ti ćeš za mnom, htjela ili ne htjela, i ne pitam više za tvoju volju, nego ti pitaš za moju. Posljednji seljak, kad se najavi za slugu, ipak se ne predaje sav u ropstvo nego zna da ima rok. A gdje je tvoj rok? Pomisli samo: šta ti ovdje žrtvuješ? Šta predaješ u ropstvo? Dušu, dušu, kojoj ti nisi gospodar, predaješ u ropstvo zajedno s tijelom! Ljubav svoju poklanjaš svakom pijancu da je sramoti! Ljubav! Ta to je sve, ta to je alem, djevojačko blago, ljubav. Da zavrijedi tu ljubav, ponetko je pripravan da dušu žrtvuje, u smrt da krene. A koliko se sada cijeni tvoja ljubav? Ti si cijela kupljena, cijela cjelcata, i šta tu treba predobivati ljubav kad se i bez ljubavi može sve. Nema ljuće uvrede djevojci, razumiješ li? Čuo sam, tješe vas glupare — dopuštaju vam da ovdje imate ljubavnika. Ali to je puko nevaljalstvo, puka prevara, puka poruga za vas, a vi vjerujete! Je li, zbilja, ljubi li on tebe, taj ljubavnik? Ne vjerujem. Kako bi te ljubio, kad zna da će te za čas odazvati od njega. Gad je on, dakle! Cijeni li on tebe imalo? Šta tebe združuje s njim? On ti se podsmjehuje i krade — eto ti njegove ljubavi! Sva sreća još da te ne tuče. A možda te i tuče. Zapitaj ga, ako ga imaš: hoće li te uzeti? Ta on će ti u lice prasnuti u smijeh, ako te samo ne popljuje ili ne istuče — a on sâm ne vrijedi možda cijeli ni prebijene pare. I za što si, pomislit ćeš, upropastila ovdje svoj život? Za to što te kavom poje i hrane te da si sita? A zašto te hrane? Drugoj, poštenoj, ne bi takav zalogaj u grlo ušao, jer zna zašto je hrane. Ti ovdje duguješ, i uvijek ćeš dugovati, i do kraja ćeš dugovati, dokle god se ne počneš gaditi gostima. A to će brzo doći, ne uzdaj se u mladost. Ovdje sve leti, kao da vitlaš. Otjerat će te. Ali neće te naprosto otjerati, nego će dugo prije toga početi da se zadijevaju, da kore, da grde — kao da nisi ti njoj žrtvovala svoje zdravlje, uludo ubila za nju mladost i dušu, nego kao da si ti

upropastila nju, otjerala nju u prosjake, okrala. I ne nadaj se pomoći: druge tvoje drugarice napast će te također da se njoj dodvore, jer ovdje su sve u ropstvu, savjest su i milosrđe odavno izgubile. Pokvarile se, pa od njihovih psovaka nema na zemlji gadnijih, podlijih i uvredljivijih. I sve ćeš to žrtvovati ovdje, bez namjene — i zdravlje, i mladost, i ljepotu, i nade, i s dvadeset i dvije godine činit će se da ti je trideset i pet, i sva sreća još ako ne boluješ, moli boga za to. Ti sada možda misliš da nemaš posla, planduješ! A težega i ropskijega posla nema na svijetu i nije nikad bilo. Jedino srce, misliš, samo što ne izleti u suzama. I nećeš se usuditi ni riječ izustiti, ni pola riječi, kad te potjeraju odavde, otići ćeš kao da si skrivila. Prijeći ćeš na drugo mjesto, zatim na treće, zatim još nekamo, pa ćeš najzad dospjeti na Sijenski trg. A ondje će već početi da te bez prestanka tuku; to je njihova ljubaznost; ondje gost ne zna oblaskati dok nije istukao. Ti ne vjeruješ da je ondje tako odurno? Otiđi, pogledaj kadgod, možda ćeš svojim očima vidjeti. Vidio sam jednom o Novoj godini jednu, pred vratima. Istjerali je radi podsmijeha da malo promrzne, jer se odviše derala, a vrata su za njom pritvorili. U devet sati izjutra bila je već sasvim pijana, raščupana, polugola, sva izbijena. Nabijeljena je, crna oko očiju; iz nosa i iz zubi curi joj krv; upravo ju je udesio neki kočijaš. Sjela ona na kamene stepenice, u rukama joj nekakva slana riba; dere se, nešto jadikuje o svojem »udesu«, a ribom udara po stepenicama. Pred stepenicama se zgrnuli kočijaši i pijani vojnici pa je draže. Ne vjeruješ da ćeš i ti biti takva? Ni ja ne bih htio da vjerujem, ali šta znaš, možda je prije kojih deset, osam godina ta ista, sa slanom ribom, došla odnekud ovamo svježa, kao kerubinčić, nevina, čista, nije znala za zlo, od svake je riječi crvenjela. Možda je bila ista kao i ti, ponosita, uvredljiva, nije bila nalik na druge, držala se kao kraljica i sama znala da sreća očekuje onoga tko nju zavoli i koga zavoli ona. Vidiš čime se završilo? I kad bi joj u taj isti čas, gdje ona tom ribom udara po prljavim stepenicama, pijana i raščupana, kad bi joj u taj čas pale na pamet sve njene nekadašnje čiste godine u očinskom domu, dok je još polazila školu, a susjedov je sin dočekivao na putu i uvjeravao je da će je voljeti dokle god živi, da će joj posvetiti cijelu svoju budućnost, i kad su odlučili da će se dovijeka voljeti i da će se vjenčati, čim odrastu i budu veliki! Ne, Lizo, sreća, sreća će biti ako

negdje u zakutku, u podrumu, umreš što prije od sušice, kao ona maloprije. U bolnicu, kažeš? Dobro, odvest će te, ali ako si gospodarici potrebna? Sušica je takva bolest; to nije vrućica. Čovjek se do posljednjeg časa nada i govori da je zdrav. Sam sebe tješi. A gospodarici je to probitačno. Ne brini se, tako je: dušu si prodala, a uz to i novaca duguješ, ne smiješ dakle ni pisnuti. A kad budeš umirala, svi će te ostaviti, svi će se odvratiti — jer šta bi se od tebe onda uzelo? Još će te prekoriti što badava zapremaš mjesto, ne umireš brzo. Jedva ćeš izmoliti vode, dat će ti je uz psovke: »Kada ćeš, reći će ti, skapati, ti nevaljalice, ne daš da spavamo — stenješ, gosti zaziru.« To je istina; čuo sam takve riječi. Kad budeš izdisala, gurnut će te u najsmradniji kut u podrumu — mrak, vlaga; šta ćeš ti onda, kad budeš sama ležala, narazmišljati? Kad umreš, pokupit će te brže, tuđom rukom, gunđajući nestrpljivo — nitko te neće blagosloviti, nitko neće uzdahnuti za tobom, samo da te se brže otresu. Kupit će ti lijes od klade, iznijet će te kako su danas iznosili onu jadnicu, i otići će u krčmu na daću. Na grobu je susnježica, mrzavica, mokri snijeg — zar će se cifrati s tobom? — »Spuštaj je, Vanjuha; ta eto sudbina ju je i tu okrenula naopako! Skrati užeta, nevaljanče.« — Dobro je i tako. — »Šta je dobro? Eto leži na strani. I ona je bila ljudsko čeljade, zar možda nije? Hajde, dobro je zatrpaj.« I radi tebe dugo neće htjeti da psuju. Zatrpat će te brzo, mokrom, modrom glinom, i otići će u krčmu... Tu se i završava tvoja uspomena na svijetu; drugima djeca dolaze na grob, očevi, muževi, a za tobom nema ni suze, ni uzdaha ni spomena, i nitko, nitko na cijelom svijetu neće nikad doći tebi; ime će ti nestati s lica zemlje — kao da te nije nikad ni bilo i da se nisi ni rodila! Blato i kal, pa možeš onda lupati po noćima, kad mrtvaci ustaju, u poklopac na lijesu: »Pustite me, dobri ljudi, da poživim na svijetu! Živjela sam, života nisam vidjela, život mi se rasuo, propili su ga u krčmi na Sijenskom trgu; pustite ljudi, dobri ljudi, da još jedanput poživim na svijetu!«

I ja krenuo u patos, tako da me gotovo uhvatio grč u grlu, i... odjednom zastao, uplašen se pridignuo, bojažljivo nagnuo glavu i počeo prisluškivati, a srce mi kuca. Imao sam i zašto da se zbunim.

Odavno sam već slutio da sam joj uskomešao svu dušu i razbio srce, i što sam se više uvjeravao o tome, sve sam više želio da što

brže i što potpunije postignem svrhu. Igra, igra me zanosila; ali nije baš samo igra...

Znao sam da govorim teško, namješteno, čak i knjiški, jednom riječju, nisam drugačije ni umio nego »baš kao knjiga«. Ali to me nije smetalo: znao sam, slutio sam da će me razumjeti i da ta knjiškost može samo pridonijeti svrsi. Ali sada, kad sam postigao efekt, odjednom sam se uplašio. Ne, nikad, nikad još nisam vidio takvo očajanje! Ležala je ničice, lice sasvim zagnjurila u jastuk i obuhvatila ga obadvjema rukama. Grudi joj se kidaju. Cijelo joj se mlado tijelo trza kao u grčevima. Zbijeni u prsima jecaji se gomilaju, kidaju i naglo provaljuju s jaucima i krikovima. Onda se ona još jače pritisne uz jastuk: ne želi da itko ovdje, da ma i živa duša dozna za njene muke i suze. Grizla je jastuk, do krvi se ugrizla za ruku (vidio sam to kasnije), prstima je čupala raspuštenu kosu, zamirući od napora, zadržavajući disanje i stiskajući zube. Započeo sam bio da joj nešto govorim: molio je neka se umiri, ali osjetih da ne smijem, i odjednom sav u nekoj jezi, gotovo u stravi, počeh brzo napipavati da bih što prije otišao. Bio je mrak: koliko god nastojao, nisam mogao brzo svršiti. Odjednom napipam kutiju šibica i svijećnjak sa čitavom svijećom. Čim je svjetlo obasjalo sobu, Liza naglo skoči, sjedne i nekako nacerena lica, s polumahnitim smiješkom, gotovo me bezumno pogleda. Sjednem uz nju i prihvatim joj ruke; ona se snađe, trgne se k meni, htjede me obuhvatiti, ali se ne usudi, nego tiho sagne preda mnom glavu.

— Lizo, prijateljice moja, nisam smio... oprosti mi — započeh, ali mi ona s tolikom snagom stisne prstima ruke da sam se dosjetio kako ne govorim ono što treba, pa zašutjeh.

— Evo ti, Lizo, moja adresa, dođi meni.

— Doći ću... — šaputala je odrješito još jednako ne dižući glavu.

— A sada ću otići, zbogom... do viđenja.

Ustadoh, ustane i ona i naglo sva pocrvenje, zadrhta, zgrabi rubac sa stolice i baci ga oko ramena sve do brade. Pošto je to uradila, opet se nekako bolesno nasmiješi, pocrvenje i čudno me pogleda. Boljelo me; žurio sam se da odem, da nestanem.

— Počekajte — reče ona iznenada, već u predsoblju, pred vratima, zadržavajući me rukom za kabanicu, pa brže postavi svijeću i otrča — očito se nečega sjetila ili htjela da mi donese i pokaže. Kad

je bježala, sva pocrvenjela, oči joj se blistale, na usnama joj se javio smiješak — šta li je to? Preko volje počekam: ona se začas vrati, gledajući kao da moli oproštenje za nešto. Uopće to više nije bilo ono lice, onaj pogled kao maloprije — mrk, nepovjerljiv i uporan. Pogled joj je sada bio molećiv, blag, povjerljiv, prijazan, plah. Tako gledaju djeca onoga koga veoma vole i od koga nešto mole. Oči su joj bile svijetlokestenjave, divne, živahne, oči koje znaju odražavati ljubav i duboku mržnju.

Ne objašnjavajući mi ništa, kao da ja, poput kakvoga višeg bića, moram sve znati bez objašnjenja, pruži mi papirić. Cijelo joj je lice u taj mah sinulo najnaivnijim, gotovo djetinjim slavljem. Razmotam papir. Bilo je pismo koje joj je napisao neki student medicine ili slično — vrlo uzvišeno, kitnjasto, ali izvanredno smjerno ljubavno očitovanje. Ne sjećam se sad izraza, ali se vrlo dobro sjećam da je iz visokog stila izbijalo istinsko čuvstvo koje se ne može hiniti. Kad sam pročitao, sretoh njen žarki, radoznali i djetinjski nestrpljiv pogled na meni. Prikovala mi se očima uz lice nestrpljivo čekajući šta ću kazati. U nekoliko riječi, brzo, ali nekako radosno i kao da se ponosi, ispripovjedila mi je da je bila negdje na zabavi, u obiteljskoj kući, kod nekih »vrlo, vrlo valjanih ljudi, obitelji gdje još ništa ne znaju, baš ništa« — jer je ona ovamo tek došla i samo tako... a nije se još nipošto odlučila da ostane i svakako će otići čim isplati dug... — »Eto, ondje je bio taj student, cijelo je veče plesao, razgovarao s njom i pokazalo se da ju je još u Rigi, kad je bio dječak, poznavao, da su se zajedno igrali, samo vrlo davno — i roditelje joj poznaje, ali o ovome on ništa, ništa, ništa ne zna i ne sluti! I sutradan nakon zabave (prije tri dana) poslao joj je po prijateljici, s kojom je bila došla na to veče, ovo pismo... i... eto, to je sve.«

Nekako stidljivo oborila je blistave oči kad je svršila pripovijest.

Jadnica, čuvala je pismo toga studenta kao dragocjenost, i otrčala po tu jedinu svoju dragocjenost, jer nije željela da odem dok ne doznam da i nju netko ljubi pošteno i iskreno, i s njom govori s poštovanjem. Tom je pismu vjerojatno bilo suđeno da u kutiji leži bez posljedica. Ali svejedno; uvjeren sam da ga je ona cijelog života čuvala kao dragocjenost, kao svoj ponos i svoje opravdanje, a sada se, u takvom času, sjetila i donijela to pismo da se naivno pohvali preda mnom, da sebe opet uzdigne u mojim očima, da vidim i da

pohvalim. Nisam ništa rekao, samo joj stisnuo ruku i izišao. Tako sam želio otići... Prošao sam cijeli put pješice, premda je susnježica još jednako padala u pahuljicama. Bio sam izmučen, zgažen, u nedoumici. Ali istinu sam već nazirao iza nedoumice. Gadnu istinu!

VIII

Ipak, nisam brzo pristao da priznam tu istinu. Kad sam se ujutro probudio, nakon nekoliko sati duboka, teškog sna, i odmah se sjetio cijelog jučerašnjeg dana, začudio sam se svojoj jučerašnjoj sentimentalnosti s Lizom, svim tim »jučerašnjim strahotama i milosrđima«. »Kako to čovjek podlegne takvom ženskom živčanom rastrojstvu, pi!« zaključim. — »Zašto sam joj samo uručio adresu? Šta će biti ako dođe? A, uostalom, neka, neka i dođe; svejedno«... Ali očevidno glavno i najvažnije nije sada to: treba da se žurim i da pošto-poto spašavam svoju reputaciju u Zverkovljevim i Simonovljevim očima. To je glavno. A Lizu sam sasvim i zaboravio toga jutra, kako su me zaokupili poslovi.

Prije svega moram odmah Simonovu vratiti jučerašnji dug. Odlučih se na očajno sredstvo: da uzajmim od Antona Antoniča cijelih petnaest rubalja srebra. Kao naručeno bio je toga jutra odlično raspoložen i odmah mi je dao čim sam ga zamolio. Tako sam se tome obradovao da sam mu, potpisujući potvrdu, rekao nehajno, nekako bećarski da sam jučer »pobančio s prijateljima, u ’Hotelu de Paris’; opraštali smo se s drugom, može se čak kazati, s prijateljem iz djetinjstva, a znate — veliki je lump, razmažen — ali, razumije se, iz dobre obitelji, velik imutak, sjajna karijera, oštrouman, mio, ljubaka s tim damama, razumijete; ispili smo ’pol tuceta’ odviše i«... I ništa: sve sam to izgovorio vrlo lako, neusiljeno i zadovoljan sa sobom.

Čim sam došao kući, odmah sam napisao pismo Simonovu.

I sada još uživam kad se sjetim istinski džentlmenskog, dobrodušnog, otvorenog tona svoga pisma. Vješto i plemenito, a što je glavno, bez izlišnih riječi — optuživao sam sebe za sve. Opravdavao sam se, »ako mi je samo dopušteno da se još opravdavam«, time da sam se zbog potpune nenaviklosti na piće opio od prve čašice, koju sam (tobože) ispio još prije njih, dok sam ih čekao u Hotelu de Paris, od pet do šest sati. Za oproštenje sam

molio najviše Simonova; njega sam također molio da moje objašnjenje saopći i svim drugima, osobito Zverkovu, kojega sam, »sjećam se kao kroz san«, čini mi se, uvrijedio. Nadovezao sam da bih i sâm otišao svima, ali me boli glava, a još više — stidim se. Osobito sam bio zadovoljan tom »nekom lakoćom«, gotovo nehajnošću (uostalom posve pristojnom) koja se odjednom pojavila u mom peru i bolje od bilo kakvih razloga razložila im da ja »cijelu tu jučerašnju gadariju« gledam prilično slobodno; ipak nisam nipošto utučen, kako vi, gospodo, po svoj prilici mislite, nego se, naprotiv, držim onako kako prema tome treba da se drži spokojno gentleman koji sebe cijeni. »Prigoda, kao što se kaže, nije junaku na prijekor.«

— Baš je to nekakva markiska vragolija! — uživao sam pročitavajući pismo. A sve zato što sam civiliziran i obrazovan čovjek! Drugi ne bi na mojem mjestu znali kako bi se ispleli, a ja sam se eto izmotao i bančim opet, a sve zato što sam »obrazovan i civiliziran čovjek našeg vremena«. — A možda se sve to jučer zaista izleglo iz pića. Hm!... ali ne, nije iz pića. Votke nisam uopće pio od pet do šest sati dok sam ih čekao. Slagao sam Simonovu; slagati je besavjesno; a i sada nije savjesno.

Ali šta marim! Glavno je da se toga otresem.

Gurnem u pismo šest rubalja, zapečatim i namolim Apolona da odnese Simonovu. Kad je Apolon doznao da su u pismu novci, postao je smjerniji i pristao da odnese. Predveče iziđem da prošetam. Još me je boljela glava i vrtjelo mi se od jučer. Ali što se dalje spuštalo veče i što se jače mračilo, više su mi se mijenjali i miješali dojmovi, a za njima i misli. Nešto se nije smirivalo u mojoj nutrini, na dnu srca i savjesti, nije htjelo da se umiri, nego se ispoljavalo teškim jadom.

Tumarao sam najviše po napučenim, poslovnim ulicama, po Mještanskim, po Sadovoj, kraj Jusupova parka. Uvijek sam volio šetati osobito tim ulicama po sumraku, baš kad se tamo zgrće mnoštvo svakakvih prolaznika, poslovnih ljudi, obrtnika, što se do pakosti zabrinuta lica razilaze s danjih poslova svojim kućama. Sviđala mi se baš ta tričava žurba, ta bezobrazna prozaičnost. Sada me ta ulična gužva još više ljutila. Nikako se nisam mogao snaći, uhvatiti konce. Nešto mi se neprestano, s bolom, dizalo u duši i nije

htjelo da se smiri. Sasvim ozlovoljen vratim se kući. Kao da mi je na duši bio neki zločin.

Neprestano me mučila misao da će doći Liza. Čudno mi je bilo to što me od svih tih jučerašnjih uspomena nekako osobito, nekako posve odijeljeno muči uspomena na nju. Sve sam drugo bio već pozaboravljao do večeri, otresao i još sam bio sasvim zadovoljan sa svojim pismom Simonovu. Ali tu već nekako nisam bio zadovoljan. Baš kao da me muči samo Liza. »Šta ću ako dođe? — mislio sam neprestano. — Pa ništa, neka dođe! Hm! Ružno je već i to što će vidjeti, na primjer, kako živim. Jučer sam se pokazao pred njom takvim junakom... a sada, hm! Uostalom, loše je što sam se tako zapustio. Naprosto je siromaština u stanu. A jučer sam se odvažio da u takvoj odjeći odem na objed! A moj divan od voštana platna, iz kojega strši liko! A moj haljetak koji me ne pokriva! Sami dronjci... I ona će sve to vidjeti; i Apolona će vidjeti. Taj će je gad sigurno uvrijediti. Zadrijet će se o nju da bi mene povrijedio. A ja ću se dakako, po običaju, uplašiti, počet ću se vrckati pred njom, zakrivat ću se polama svoga haljetka, počet ću se smješkati, počet ću lagati. Uh, gadarije! Ali nije u tome najveća gadarija! Ima nešto gore, gadnije, podlije! Jest, podlije! I opet, i opet da nadijevam tu nepoštenu, lažnu krinku!«...

Kad sam došao do te misli, odmah sam planuo:

— Zašto nepoštenu? Kakvu nepoštenu? Jučer sam govorio iskreno. Sjećam se, u meni je bilo također pravo čuvstvo. Želio sam baš da razbudim u njoj plemenita čuvstva... Ako je zaplakala, to je dobro, to će blagotvorno djelovati...

Ipak se nisam nikako mogao umiriti.

Cijele te večeri, kad sam se već bio vratio kući, poslije devet sati, kad po mojem mišljenju Liza nije nikako mogla doći, ipak mi se ona priviđala, a što je glavno, sjećao sam je se uvijek u jednom istom položaju. Osobito mi je jasno od svega jučerašnjega izlazio pred oči jedan moment; i to, kad sam žigicom osvijetlio sobu i ugledao njeno blijedo, nacereno lice mučenička pogleda. Kako se u taj čas jadno, neprirodno, nacereno smiješila! Ali tada još nisam znao da će mi se i nakon petnaest godina Liza prikazivati upravo s tim jadnim, nacerenim, nepotrebnim smiješkom.

Sutradan sam već opet bio pripravan da sve to držim za besmislicu, za razigrane živce, a što je glavno — za pretjerivanje. Uvijek sam otkrivao tu svoju slabu stranu i pokadšto je se veoma bojao: »Sve pretjerujem, to i jest moja mana«, ponavljao sam sebi iz sata u sat. Ali, uostalom, »uostalom Liza će možda ipak doći« — tim se pripjevom svršavalo svako moje tadašnje razmišljanje. Toliko sam se uznemirivao da sam gdjekad zapadao u bjesnilo: »Doći će! Svakako će doći! — uzvikivao sam trčeći po sobi — ako ne dođe danas, doći će sutra, a naći će me već! Takva je prokleta romantičnost svih tih čistih srdaca! O odurnosti, o gluposti, o ograničenosti tih "poganih sentimentalnih duša"! Pa kako da se to ne shvati, kako da se čini se, ne shvati?«... Ali tu sam i sam zastajao, čak posve zbunjen.

»A kako je malo — mislio sam uzgred — kako je malo trebalo riječi, kako malo idile (i još tobožnje idile, knjiške, skovane) da odmah navrneš cijelu čovječju dušu po svojoj volji. To ti je djevičanstvo! To ti je svježina rođene grude!«

Gdjekad mi je padala na pamet misao da sam odem do nje, »da joj sve ispripovijedam« i da je namolim neka mi ne dolazi. Ali od te me je misli obuzimala takva pakost da bih, čini mi se, i zagnjavio tu »prokletu« Lizu kad bi se odjednom našla uz mene, uvrijedio je, popljuvao, otjerao, udario!

Ali prošao jedan dan, drugi, treći — ona ne dolazi, i počeh se smirivati. Osobito sam se hrabrio i vedrio poslije devet sati, pa sam gdjekad započinjao maštati prilično slatko: »Spašavam, na primjer, Lizu baš time što ona meni dolazi, a ja njoj govorim... Civiliziram je, naobražavam. Napokon opažam da me ljubi, strastveno ljubi. Pretvaram se da to ne vidim. (Ne znam, uostalom, zašto se pretvaram, valjda tako, da bude ljepše.) Najzad se ona, posve zbunjena, divna, dršćući i ridajući, baca meni pred noge i kaže da sam ja njen spasitelj i da me ljubi više nego išta na svijetu. Ja se čudim, ali... — Lizo, kažem joj, zar misliš da nisam opazio tvoju ljubav? Vidio sam sve, dosjetio sam se, ali nisam smio da težim za tvojim srcem ja prvi, jer sam imao utjecaja na tebe pa sam se bojao da ti ne bi od zahvalnosti namjerno sebe prisilila da uzvratiš moju ljubav, da ne bi silom izazvala u sebi čuvstvo kojega možda nema, a to nisam želio, jer to je... despotizam... To nije tankoćutno. (Jednom

riječju, zaletio sam se tu u neku evropsku žorž-sandovsku plemenitu profinjenost...) »Ali sada, sada si ti moja, ti si moja tvorevina, ti si čista, divna, ti si divna moja žena.«

I u dom smjelo i slobodno
Domaćicom mi pravom uđi![179]

Onda počinjemo živjeti, putujemo u inozemstvo itd., itd. Jednom riječju, i samome mi je postajalo odvratno, pa sam najzad sam sebi plazio jezik.

— A neće je ni pustiti, »gaduru«! — mislio sam. Ta njih ne puštaju mnogo da obilaze, pogotovo uveče. (Meni se nekako činilo sigurnim da ona mora doći naveče, i baš u sedam sati.) Uostalom, rekla je da se još nije dala sasvim zarobiti ondje, uz osobite je pogodbe; dakle, hm! Do vraga, doći će, svakako će doći!

Sva je sreća što me ja za to vrijeme Apolon zabavljao svojim prostaštvima. Dovodio me na rub strpljivosti! To je bila moja kuga, bič koji mi je poslala Providnost. S njim sam se neprestano kavžio nekoliko godina redom i mrzio ga. Bože moj, kako sam ga mrzio! Nikoga u životu nisam još, čini mi se, tako mrzio kao njega, osobito u nekim časovima. Bio je vremešan, ozbiljan čovjek, bavio se ponešto krojačkim poslom. Ali me je, ne znam zašto, prezirao, čak preko svake mjere, i gledao me nepodnosivo bahato. Uostalom, on je svakoga gledao bahato. Kad samo pogledaš tu bijelotrepavu, glatko začešljanu glavu, tu čupu što je uščešljavao na čelu i mazao biljnim uljem, ta ozbiljna usta, uvijek stisnuta — prepoznaješ već pred sobom biće koje nikad ne sumnja o sebi. Bio je pedantan do krajnosti, najveći pedant od svih koje sam ikada sreo u životu i uz to sa samoljubljem kakvo bi dolikovalo jedino Aleksandru Makedonskom. Bio je zaljubljen u svako svoje dugme, u svaki svoj nokat — svakako zaljubljen, tako se držao! Vladao se prema meni potpuno despotski, neobično malo razgovarao sa mnom, a kad bi me slučajno i pogledao, gledao je krutim, veličanstveno samosvjesnim i uvijek podrugljivim pogledom koji me gdjekada dovodio do bjesnila. Svoju službu obavljao je tako kao da meni čini najveću milost. Uostalom, nije mi gotovo ništa ni radio, a nije ni

smatrao za svoju dužnost da išta radi. Nije bilo sumnje da je mene držao za najvećega glupana na svijetu, a što je »mene držao kod sebe«, to je bilo jedino zato što je od mene mogao svaki mjesec dobiti plaću. Pristajao je »da ništa ne radi« kod mene za sedam rubalja na mjesec. Meni će se zbog njega oprostiti mnogi grijesi. Gdjekad je dolazilo do takve mržnje da su me od samoga njegova hoda gotovo spopadali grčevi. Ali osobito mi je bilo gadno njegovo šaptanje. Jezik mu je bio dulji nego što treba, ili nešto slično, pa je uvijek šikao i šušketao i time se, čini se, silno ponosio, jer je mislio da mu to daje vrlo veliku vrijednost. Govorio je tiho, odmjereno, ruku gurnutih za leđa i očiju oborenih prema zemlji. Osobito bi me razbjesnio kad bi u svojoj sobi za pregradom počeo čitati psaltir. Mnogo sam bitaka bio zbog toga čitanja. Ali on je neobično volio naveče čitati, tihim, jednoličnim glasom, pjevuckajući, kao za mrtvacem. Zanimljivo je da je s tim i završio: sada se on naima da za pokojnicima čita psaltir, a ujedno tamani štakore i pravi laštilo za cipele. Ali onda nisam mogao da ga otjeram, kao da se kemijski spojio s mojim opstankom. Uz to on i sâm ne bi bio ni za što pristao da ode od mene. Nisam mogao živjeti u chambre garnie:[180] stan je bio moj dvorac, moja ljuska, moja kutija, u koju sam se sakrivao od cijelog čovječanstva, a Apolon, vrag bi znao zašto, činilo mi se da pripada tom stanu, i punih sedam godina nisam mogao da ga otjeram...

Zadržati, na primjer, njegovu plaću makar dva, makar tri dana, bilo je nemoguće. On bi me doveo u takav položaj, da ja ne bih znao kamo bih se djeo. Ali tih sam se dana tako bio raspakostio na sve, te sam odlučio zbog nečega i za nešto da kaznim Apolona i da mu još dvije sedmice ne dajem plaću. Odavno sam se već, neke dvije godine, spremao da to učinim — samo da mu dokažem da se ne smije više preda mnom tako razmetati, pa ako ushtjednem, mogu uvijek da mu uskratim plaću. Odlučio sam da mu ne govorim o tome i čak da namjerno šutim, kako bih svladao njegov ponos i prisilio ga da sâm, prvi, progovori o plaći. Onda ću izvaditi iz ladice svih sedam rubalja, pokazat ću mu da su kod mene i da su za njega pripravljeni, ali »neću, neću, naprosto neću da mu dam plaću, neću, jer tako hoću«, jer je takva »moja gospodska volja«, jer on nije smjeran, jer

je prostak; ali ako smjerno zamoli, možda ću se ublažiti i dati; inače će počekati još dvije sedmice, tri sedmice, počekat će cijeli mjesec...

Ali kako god se ja srdio, ipak je on pobijedio. Nisam istrajao ni četiri dana. Započeo je onim, čime je uvijek započinjao u takvim zgodama, jer takvih je zgoda već bilo (a napominjem, sve sam to znao unaprijed, znao sam napamet cijelu njegovu podlu taktiku), i to: započinjao je time da bi u mene uperio izvanredno oštar pogled i ne bi ga micao nekoliko časaka uzastopce, osobito kad bi me sreo ili ispraćao iz kuće. Ako, na primjer, istrajem pa se gradim da ne opažam tih pogleda, prelazi, kao i prije šuteći, na daljnje mučenje. Odjednom on, iznebuha, tiho i lagano ulazi u moju sobu, kad ja hodam ili čitam, staje na vratima, gura ruku za leđa, iskoračuje se jednom nogom i uperuje u mene pogled, i to ne naprosto oštar, nego već sasvim preziran. Ako ga odjednom upitam šta želi — neće odgovoriti ništa, nego me još nekoliko časaka uporno gleda, onda nekako osobito stišće usne, pa se na način koji mnogo govori polako okreće na mjestu i polako odlazi u svoju sobu. Za koja dva sata opet dolazi i opet se isto tako pojavljuje preda mnom. Događalo se da ga u bjesnilu i nisam pitao šta želi nego sam naprosto i sâm, oštro i zapovjedno, dizao glavu pa i ja počinjao uporno gledati njega. Tako smo se znali gledati dva-tri časka; najzad bi se on okrenuo, polagano i ozbiljno, i opet odlazio na dva sata.

Ako se i od toga svega još ne bih opametio, nego bih se i dalje bunio, započeo bi on odjednom, gledajući me, dugo, duboko uzdisati, kao da tim jednim uzdahom mjeri svu dubinu moga moralnog pada, i svršavalo se, dakako, najzad tako da me sasvim svladao: bjesnio sam, vikao, ali ono što je bilo posrijedi ipak sam morao učiniti.

Sada su se upravo započeli obični manevri »oštrih pogleda«. Odmah sam buknuo i u bjesnilu ga saletio. I bez toga sam bio odviše rasrđen.

— Stoj! — doviknuo sam sav izbezumljen kad se polako i šuteći okretao, s jednom rukom za leđima, da ode u svoju sobu — stoj! Vrati se, vrati se, kažem ti. — I valjda sam se tako neprirodno izderao da se okrenuo i čak me nekako začuđeno počeo promatrati. Ali i dalje nije izustio ni riječi, a zato sam i bjesnio.

— Kako ti smiješ bez pitanja ulaziti u moju sobu i tako me gledati, odgovaraj!

Ali on me spokojno gledao časdva i opet se okrenuo.

— Stoj! — zariknem poletjevši prema njemu — ne miči se! Tako! Odgovaraj sada: šta si ulazio da gledaš?

— Ako sada želite da mi što zapovjedite, moje je da izvršim — odgovori on, pošto je opet pošutio, tiho i odmjereno šuškećući, a obrve je uzvio i mirno nagnuo glavu od jednoga ramenima prema drugom — i sve to strahovito mirno.

— Ne pitam te to, ne pitam te to, krvniče! — zaviknem tresući se od pakosti. — Reći ću ti sam, krvniče, zašto dolaziš ovamo: vidiš da ti ne dajem plaću, od ponosa nećeš da se sam pokloniš, da zamoliš, i zato dolaziš sa svojim glupim pogledima, da me kažnjavaš, mučiš, a ti, kr-r-vniče, i ne slutiš kako je to glupo, glupo, glupo, glupo, glupo.

On se šuteći opet počeo okretati, ali ga uhvatih.

— Slušaj! — vičem mu. — Evo novaca, vidiš, evo ih! (izvadio sam ih iz stola), svih sedam rubalja, ali ih nećeš dobiti, nećeš do-obiti, sve dok ne dođeš smjerno, pokorne glave, da me zamoliš za oproštenje. Jesi li čuo!

— To ne može biti! — odgovara on nekako neprirodno samosvjesno.

— Bit će! — vičem — dajem ti časnu riječ, bit će!

— I ne znam zašto da vas molim za oproštenje — nastavlja on kao da nikako i ne primjećuje mojih uzvika — jer ste me sami okrstili »krvnikom«, a za to vas mogu tužiti policiji za uvredu.

— Idi! Tuži! — zariknuo sam — idi odmah, ovoga časa, ovoga trenutka! A ti si ipak krvnik! Krvnik! Krvnik! — Ali me samo pogledao, zatim se okrenuo i ne slušajući više moje dozivanje, lagano otišao u svoju sobu ne obazirući se.

»Da nema Lize, ne bi bilo svega toga!« zaključim. Onda, pošto sam časak stajao, pođem sam k njemu za pregradu, ozbiljno i svečano, ali polako, a srce mi je snažno kucalo.

— Apolone! — reći ću tiho i na mahove, ali mi je dah zastajao — otiđi odmah i nimalo ne oklijevajući po policijskoga komesara.

Bio je međutim već sjeo za svoj stol, nataknuo naočari i počeo nešto šiti. Ali kad je čuo moj nalog, naglo prasnu u smijeh.

— Odmah, ovoga časa idi! Idi, jer ti i ne sanjaš šta će biti.

— Zaista niste pri pameti — napomenuo je ne dižući glavu, sve onako polako šuškećući i dalje udijevajući konac. — I gdje to ima da čovjek sâm protiv sebe ide po starješine? A što se tiče straha, nemojte se pretrgnuti, jer neće ništa biti.

— Idi! — vriskao sam i hvatao ga za rame. Osjećao sam da ću ga odmah udariti.

Ali nisam ni čuo kako su se odjednom, u taj tren, tiho i polako otvorila vrata iz predsoblja i kako je ušla neka spodoba, zastala i u nedoumici nas počela promatrati. Pogledam, obamrem od stida i poletim u svoju sobu. Ondje se obadvjema rukama uhvatim za kosu, naslonim glavu na zid i obamrem u tom položaju.

Za čas-dva začuli se polagani koraci Apolonovi.

— Tamo nekakva pita za vas — reče on, gledajući me osobito oštro, a onda se ukloni i propusti Lizu. Nije htio otići nego nas podrugljivo promatrao.

— Odlazi! Odlazi! — zapovjedim mu zbunjen.

U taj se čas moj sat napeo, zapištao i izbio sedam sati.

IX

I u dom smjelo i slobodno
Domaćicom mi pravom uđi.
(Iz one iste pjesme)

Stajao sam pred njom utučen, pogrđen, odurno zbunjen i — čini mi se — smješkao se i iz sve snage nastojao da se omotan polama moga dlakavog, vatenog haljetka — baš onako kako sam tek nedavno zamišljao kad sam klonuo duhom. Apolon je stajao uz nas čas-dva i otišao, ali meni nije odlanulo. Najgore je bilo što se i ona odjednom zbunila, toliko da se tome nisam ni nadao. Gledajući mene, razumije se.

— Sjedni — reći ću nesvjesno, pa joj primaknem stolicu stolu, a ja sjednem na divan. Ona odmah i poslušno sjedne, gledajući me razrogačenim očima i očevidno očekujući nešto od mene toga časa. Ta me naivnost očekivanja razbjesnila, ali sam se suzdržao.

Morala bi nastojati da ništa ne opaža, kao da je sve obično, a ona... — I nejasno osjetih da će mi ona skupo platiti sve to.

— Ti si me, Lizo, zatekla u neobičnu stanju — započeh mucajući, a znam da baš tako ne valja počinjati.

— Ne, ne, nemoj misliti — uzviknuh kad sam vidio da je pocrvenjela — ne stidim se svoje siromaštine... Naprotiv, ponosno gledam svoje siromaštvo. Siromašan sam, ali plemenit... Može čovjek biti siromašan i plemenit — mrmljao sam. — Uostalom... Hoćeš li čaja?

— Neću... — započe ona.

— Počekaj!

Skočim i otrčim Apolonu. Ta morao sam nekamo uteći.

— Apolone — zašapćem grozničavom brzorječicom bacajući pred njega onih sedam rubalja što sam ih neprestano držao u šaci — evo ti tvoje plaće, vidiš, dajem ti je; ali me zato moraš spasiti: donesi mi odmah iz gostionice čaja i deset komada dvopeka. Ti ne znaš kakva je to žena... To je sve! Ti možda misliš štogod... Ali ti ne znaš kakva je to žena!...

Apolon, koji je već bio sjeo za posao i opet nataknuo naočari, najprije šuteći i ne ostavljajući iglu, pogleda ispod oka novce; onda, nimalo se ne obazirući na me i ne odgovarajući mi ništa, nastavi da se bavi koncem, i dalje ga udijevajući. Počekam čas-dva stojeći pred njim skrštenih ruku à la Napoléon. Sljepoočice mi se okvasile od znoja; bio sam blijed, osjećao sam to. Ipak, hvala bogu, valjda mu se ražalilo kad me je gledao. Kad je svršio sa svojim koncem, polako se pridignuo s mjesta, polako odmaknuo stolicu, polako skinuo naočari, polako prebrojio novce, pa pošto me zapitao najzad preko ramena: bi li uzeo cijelu porciju, polako iziđe iz sobe. Kad sam se vraćao Lizi, putem mi pade na pamet: ne bih li pobjegao ovakav kakv sam, u haljetku kamo me oči vode, pa bilo šta mu drago.

Sjednem opet. Gledala me uznemirena. Nekoliko smo časaka šutjeli.

— Ubit ću ga! — zaviknem odjednom i snažno udarim pesnicom o stol, tako da je tinta prsnula iz tintarnice.

— Ah, šta to radite! — zaviknu ona i zadrhta.

— Ubit ću ga, ubit ću ga! — vriskao sam i lupao po stolu, sav izvan sebe, a dobro sam znao kako je glupo biti ovako izvan sebe.

— Ti ne znaš, Lizo, šta je meni taj krvnik. On je moj krvnik... On je sad otišao po dvopek; on...

I odjednom briznuh u plač. To je bio nastup. Silno sam se stidio između jecaja; ali nisam više mogao da ih suzdržim.

Ona se uplašila.

— Šta je vama? Što je to vama? — uzvikala je i vrzla se oko mene.

— Vode, daj mi vode, eno ondje! — gunđao sam slabim glasom, svjestan da bih vrlo lako mogao biti bez vode i ne gunđati slabim glasom. Ali sam se, kako se to kaže, prenemagao da očuvam pristojnost, premda je nastup zapravo bio zbiljski.

Ona mi dade vode gledajući me zbunjena. U taj čas Apolon donese čaj. Odjednom mi se učinilo da je taj obični i prozaični čaj strahovito nepristojan i jadan nakon svega što je bilo, i ja pocrvenjeh. Liza je gledala Apolona čak nekako uplašena. On iziđe a da nas nije ni pogledao.

— Lizo, prezireš li me? — rekoh gledajući je uporno i dršćući od nestrpljivosti da doznam šta misli.

Zbunila se i nije znala šta da odgovori.

— Pij čaja! — rekoh pakosno. Ljutio sam se na sebe, ali, dabome, ona mora da plati. Strašna pakost na nju buknula mi odjednom u srcu; ubio bih je, čini mi se. Da joj se osvetim, zakleh se u mislima da cijelo vrijeme neću s njom progovoriti ni riječi. »Ta ona je svemu uzrok«, mislio sam.

Šutjeli smo već možda pet časaka. Čaj je stajao na stolu; nismo ga dirali: išao sam dotle da namjerno nisam htio započinjati da pijem, da bih njoj još više otežao položaj; a njoj je samoj bilo nepriličho da počinje. Nekoliko me puta pogledala u tužnoj nedoumici. Tvrdokorno sam šutio. Najviše sam mučio, dabome, sam sebe, jer sam bio potpuno svjestan odurne podlosti svoje zlobne gluposti, a ipak se nikako nisam mogao suzdržati.

— Odande... želim... zauvijek otići — započe ona da kako bilo prekine šutnju, ali jadnica! Baš o tome i nije trebalo da govori u takvom ionako glupom času, takvom ionako glupom čovjeku kao što sam ja. Čak je i mene srce zaboljelo kako sam se ražalio na njenu nevještinu i nepotrebnu iskrenost. Ali nešto nezgrapno ugušilo je odmah u meni sve žaljenje, čak me još jače podbolo; neka sve na svijetu propadne! Prošlo je još pet casaka.

— Smetam li vam? — poče ona plašljivo, jedva čujno.

Ali čim sam spazio tu prvu iskru povrijeđenog dostojanstva, sav sam zadrhtao od pakosti i odmah planuo.

— Zašto si došla, kaži, molim te? — započeh zadihavajuči se i ne pazeći na logični red u riječima. Želio sam da sve iskažem jedanput, u jedan mah; nisam se brinuo ni kako da započnem.

— Zašto si došla? Odgovaraj! Odgovaraj! — zaviknem, gotovo izvan sebe. — Ja ću ti reći, majčice, zašto si došla. Došla si zato što sam ti govorio milosrdne riječi. Razmazila si se, eto, i opet ti se prohtjelo »milosrdnih riječi«. Znaj, dakle, znaj da sam ti se onda podsmjehivao. I sada ti se podsmjehujem. Zašto dršćeš? Jest, podsmjehivao sam se! Mene su prije toga uvrijedili, za objedom, oni što su tada bili došli prije mene. Vama sam bio došao s namjerom da istučem jednoga od njih, časnika; ali mi nije pošlo za rukom, nisam ga zatekao; morao sam dakle da se na kom bilo osvetim, da dođem na svoj račun, a ti si se namjerila, pa sam na tebe sasuo pakost i tebi se narugao. Mene su ponizili, pa sam i ja htio nekoga poniziti; mene zgazili u dronjak, pa sam i ja zaželio da pokažem vlast... Eto šta je bilo, a ti si već mislila kako sam ja tada došao namjerno da tebe spašavam, je li? To si mislila? To si mislila?

Znao sam da će se ona možda splesti i neće razumjeti potankosti, ali sam znao također, da će izvrsno razumjeti suštinu. Tako se i dogodilo. Problijedjela je kao krpa, htjela je nešto reći, usne joj se bolno isceriše; ali, kao da su je sjekirom podsjekli, sruši se na stolicu. I cijelo vrijeme nakon toga slušala me otvorenih usta, razrogačenih očiju i dršćući od silna straha. Cinizam, cinizam mojih riječi zgnječio ju je...

— Spašavati! — nastavih, a skočio sam sa stolice i trčkaram amo-tamo po sobi — od čega spašavati! Ta ja sam možda i gori od tebe. Zašto mi nisi još onda otkresala u brk, kad sam ti prodikovao: »A ti, da si rekla, zašto si došao nama? Zar da propovijedaš moral?« — Vlasti, vlasti mi je trebalo tada, igre mi je trebalo, suza tvojih trebalo je da se domognem, poniženja, tvoje histerije — eto to je meni trebalo onda! Ta ni sam tada nisam ustrajao, jer sam tričavac, uplašio sam se i vrag bi znao zašto sam ti od ludosti dao svoju adresu. Nakon toga nisam još ni bio došao do kuće, a već sam ti zbog te adrese psovao sve na svijetu. Već sam te mrzio, jer sam ti onda lagao. Jer sam htio samo da se poigram riječima, da u glavi

posanjarim, a zapravo, znaš li šta meni treba: ne bilo vas, eto šta! Meni treba mira. Pa ja bih, da mene ne bi uznemirivali, cijeli svijet prodao odmah za kopjejku. Ili da svijet propadne, ili da ne pijem čaja? Reći ću neka svijet propadne, a ja da uvijek pijem čaja. Jesi li ti to znala ili nisi? Pa, a evo znam da sam gad, nitkov, sebičnjak, lijenčina. Drhtao sam ta tri dana od straha da ćeš doći. A znaš li šta me je za ta tri dana osobito uznemirivalo? Pa to što sam se onda prikazao pred tobom takvim junakom, a tu ćeš me odjednom ugledati u mojem razderanom haljetku, siromašnoga, gadnog. Rekao sam ti maloprije da se ne stidim svoga siromaštva; ali, neka znaš da ga se stidim, nadasve se stidim, gore ga se od ičega bojim, gore nego da kradem, jer sam tako tašt kao da su kožu zderali s mene pa me boli već od samoga zraka. Pa zar se ti još ni sada nisi dosjetila da ti nikad neću oprostiti što si me zatekla u tom gadnom haljetku, kad sam kao pakostan pas saletio Apolona. Uskrisitelj, bivši junak, kao šugav, kudrav psić salijeće svoga lakaja, a lakaj mu se podsmjehuje. I maloprijašnje suze, što ih kao postiđena žena nisam mogao pred tobom suspregnuti, nikad ti neću oprostiti! I to što ti sada priznajem, neću tebi također nikad oprostiti! Jest — ti, jedina ti moraš za sve to da odgovaraš, jer ti si se tako namjerila, jer sam gad, jer sam najgadniji, najsmješniji, najsitničaviji, najgluplji, najzavidniji od svih crva na zemlji, koji nisu nipošto bolji od mene ali se — vrag bi znao zašto — nikad ne zbunjuju; a mene će evo, dokle god živim, svaka gnjida zvrcati zvrčkama, i to je moja crta! Pa zar je meni stalo što ti nećeš ništa od toga razumjeti! I šta je, hajde, šta je, šta je meni stalo do tebe i do toga propadaš li ti tamo ili ne propadaš? A razumiješ li ti kako ću te sada, kad sam ti sve to ispričao, mrziti zato što si ovdje bila i slušala? Ta čovjek se samo jedanput u životu tako ispovijeda, a i to u histeriji!... Šta bi još? Zašto nakon svega toga još strčiš preda mnom, mučiš me, ne odlaziš?

Ali sada se odjednom dogodilo nešto čudno.

Toliko sam navikao da sve mislim i smišljam knjiški i zamišljam sve na svijetu onako kako sam sam još prije stvorio u mašti, da onda u prvi mah nisam shvatio taj čudan događaj. A evo šta se dogodilo: Liza, koju sam uvrijedio i zgazio, razumjela je mnogo više nego što sam očekivao. Razumjela je od svega toga ono što če žena uvijek najprije razumjeti ako iskreno ljubi, i to: da sam i sam nesretan.

Uplašeno i uvrijeđeno čuvstvo zamijenilo joj je na licu najprije tužno čuđenje. A kad sam počeo sebe krstiti nitkovom i gadom i kad su mi potekle suze (cijelu sam tu tiradu izgovorio u suzama), lice joj se zatrzalo od nekoga grča. Htjela je ustati, zaustaviti me, a kad sam dovršio, nije se obazirala na moje uzvike: »Zašto si ovdje, zašto ne odlaziš?« — nego na to da je meni samom bilo vjerojatno vrlo teško izgovoriti sve to. A bila je tako utučena, jadna; smatrala je sebe beskrajno nižom od mene; kako bi se dakle ona rasrdila, uvrijedila? Odjednom u nekom nesuzdrživu nagonu skoči sa stolice i, sva težeći k meni, ali još plašljiva i ne usuđujući se da se makne s mjesta, pruži mi ruke... Sada se i meni okrenulo srce. Onda ona naglo poletje meni, zagrli me i zaplaka. Ni ja nisam izdržao, nego sam zaridao kao još nikada...

— Meni ne daju... Ja ne mogu biti... dobar! — jedva sam izgovorio, a onda došao do divana, pao na nj ničice i četvrt sata ridao u pravoj histeriji. Ona se bacila uz mene, ogrlila me i kao obamrla u tom zagrljaju.

Ali, bilo kako bilo, histerija je morala i proći. I tako (pišem odurnu istinu) ležim ničice na divanu, čvrsto zakopane glave u svoj kukavni kožni jastuk, i započinjem pomalo, izdaleka, preko volje ali nesuzdrživo, osjećati da će mi sada biti neprilično da dignem glavu i pogledam Lizi ravno u oči. Čega sam se stidio? — Ne znam, ali sam se stidio. Još mi je palo na uskomešanu pamet da su se sada uloge sasvim promijenile, da je sada junakinja ona, a ja sam baš onakvo isto poniženo i zgaženo stvorenje kao što je ona bila preda mnom one noći — prije četiri dana... I sve mi se to javilo još za onih časova dok sam ničice ležao na divanu!

Bože moj! Ta zar sam joj onda pozavidio?

Ne znam, sve dosad ne mogu još riješiti, a tada sam dabome još manje mogao to shvatiti nego sada. Ta bez vlasti i tiranstva nad kim bilo ne mogu živjeti... Ali... ali raspravljanjem se neće ništa razjasniti, ne vrijedi, dakle, ni raspravljati.

Svladao sam se ipak i pridignuo glavu; ta moram je kad bilo dići... I eto, još sam i sada uvjeren da se, baš zbog toga što sam se stidio da je gledam, u mom srcu odjednom upalilo tada i buknulo drugo čuvstvo... čuvstvo gospodstva i vlasti. Oči su mi sijevnule od strasti i snažno joj stisnuh ruke. Kako sam je mrzio i kako me nešto njoj

privlačilo u taj čas! Jedno je čuvstvo pojačavalo drugo. To je bilo nalik gotovo na osvetu!... Na licu joj se pojavila nedoumica, čak i strah, ali samo na trenutak. Onda me zanosno i žarko zagrli.

X

Za četvrt sata trčkarao sam užasno nestrpljiv amo-tamo po sobi, svaki čas prilazio zaslonu i kroz pukotinu virkao na Lizu. Sjedila je na podu, glavu spustila na krevet i valjda plakala. Ali nije odlazila, i to me je ljutilo. Sad ona sve zna. Uvrijedio sam je smrtno, ali... ne treba pripovijedati. Dokučila je da je moju strast pokrenula osveta, novo poniženje za nju, i da se mojoj maloprijašnjoj, gotovo bezrazložnoj mržnji sada pridružila već osobna mržnja i zavist... Uostalom, ne tvrdim da je ona sve to posve razumjela; ali zato je potpuno shvatila da sam oduran čovjek, a glavno, da nisam kadar da je volim.

Znam, reći ćete, to je nevjerojatno — nevjerojatno je biti tako zao, tako glup, kao što sam ja; možda ćete još dometnuti da je nevjerojatno što je nisam zavolio ili bar cijenio tu ljubav. A zašto bi bilo nevjerojatno? Prvo, nisam više mogao da je zavolim jer ljubiti, ponavljam, značilo je za mene tiranizirati i moralno nadvisivati. Cijelog života nisam mogao zamisliti drugačiju ljubav, pa sada čak gdjekad mislim da se ljubav i sastoji u pravu, koje ti ljubljena osoba dragovoljno poklanja, da je tiraniziraš. I u svojim podzemnim sanjarijama nisam zamišljao ljubav drugačije nego kao borbu, započinjao sam je uvijek s mržnjom i svršavao s moralnim pokorenjem, a zatim nisam više znao šta bih s pokorenom osobom. I šta je tu nevjerojatno, kad sam već toliko sebe moralno upropastio, toliko se odvikao od »živa života«, da sam je maloprije korio i postiđivao prigovorom da je meni došlo da sluša »milosrdne riječi«; a nisam se sam dosjetio da nije nipošto došla zato da sluša milosrdne riječi, nego da me voli, jer za ženu je u ljubavi svako uskrsnuće, svako spasenje od kakve bilo pogibije, i njen preporod, pa i ne može se javiti drugačije nego u tome. Uostalom, nisam je više tako strašno mrzio kad sam trčkarao po sobi i kroz pukotinu virkao za zaslon. Samo mi je bilo nepodnosivo teško, što je ona tu. Htio sam da nestane. Želio sam »mira«, želio da ostanem sam u podzemlju. »Živi

život«, kako nisam navikao, prignjeo me toliko da mi je bilo teško i disati.

Ali prošlo je još nekoliko časaka, a ona se sve još ne diže, kao da je zanesena. Bio sam toliko nesavjestan i tiho sam pokucao na zaslon da je podsjetim. Naglo se prenula, trgla se s mjesta i poletjela da traži svoj rubac, šešir, bundu, kao da se od mene izbavlja nekud... Za čas-dva polako je izišla iza zaslona i teškim me pogledom pogledala. Pakosno se osmjehnula, ali nasilu, radi pristojnosti, i odvratih se od njena pogleda.

— Žbogom — progovori ona kad se uputila vratima.

Odjednom joj pritrčim, zgrabim joj ruku, otvorim je, tutnem u nju... i opet je stisnem. Onda se odmah odvratim i odskočim brže u drugi kut, da bar ne vidim...

Htio sam ovaj čas slagati — napisati da sam to učinio iznenada, ne znajući za sebe, zbunjen od ludosti. Ali neću da lažem, i zato kažem iskreno da sam joj otvorio ruku i tutnuo u nju... iz pakosti. Palo mi je na pamet da to učinim kad sam gore-dolje trčkarao po sobi, a ona sjedila za zaslonom. Ali evo šta mogu sa sigurnošću reći: učinio sam tu okrutnost doduše namjerno, ali ne od srca, nego od svoje zle glave. Ta je okrutnost bila toliko hinjena, toliko iz glave, namjerno skovana, knjiška, da i sâm nisam izdržao ni casak, nego najprije odskočio u kut da ne vidim, a zatim zastiđen i očajan poletio za Lizom, otvorio vrata u predsoblje i stao prisluškivati.

— Lizo! Lizo! — zaviknuh na stepenište, ali ne smiono nego u pol glasa.

Odgovora nema; učinilo mi se da čujem njene korake na donjim stepenicama.

— Lizo! — zaviknuh glasnije.

Nema odgovora. Ali u taj čas začuh odozdo kako su se teško, škripeći, otvorila teška vanjska, staklena vrata na ulicu i teško se zalupila. Lupa je odjeknula uz stepenice.

Otišla je. Vratih se u dvoumici u sobu. Bilo mi je strahovito teško.

Stadoh kod stola uz stolicu na kojoj je ona sjedila, besmisleno gledajući pred sebe. Za koji čas odjednom sav uzdrhtah: upravo pred sobom na stolu spazih… jednom riječju, spazih zgužvanu modru banku od pet rubalja, onu istu koju sam joj čas prije stisnuo u ruku. To je bila ona banka; druga nije mogla biti, druge nije ni bilo u

kući. Dospjela je dakle da je izbaci iz ruke na stol u onaj čas kad sam odskočio u drugi kut.

Pa šta? Mogao sam se nadati da će ona to učiniti. Mogao sam se nadati? Nisam. Toliki sam bio sebičnjak, toliko zaista nisam cijenio ljude, te nisam mogao ni pomisliti da će ona to učiniti. To nisam otrpio. Za čas poletjeh kao mahnit da se odjenem, bacih na sebe što sam uspio da zgrabim, i pojurih navrat-nanos za njom. Nije još bila odmakla ni dvjesta koračaja kad sam istrčao na ulicu.

Tišina je, snijeg zahukao i pada gotovo okomito, razastire jastuk po pločniku i po pustoj ulici. Nema prolaznika, ne čuje se nikakav glas. Tmurno i nekorisno svjetlomrcaju svjetiljke. Pretrčah kojih dvjesta koraka, do raskršća, i stadoh. — Kamo je otišla? I zašto trčim za njom?

Zašto? Da padnem pred nju, da zaridam od kajanja, da joj ljubim noge, da je molim za oproštenje! To sam i htio, sva mi se prsa kidala na komade, i nikad se, nikad neću ravnodušno sjećati toga časa. Ali — zašto? — pomislih. Zar je neću zamrziti možda već sutra, baš zato što sam joj danas ljubio noge? Zar ću njoj dati sreću? Zar nisam danas opet, po stoti put, doznao svoju cijenu? Zar je neću izmučiti?

Stajao sam na snijegu, zagledan u mutnu maglu, i mislio o tome.

— I neće li, neće li biti bolje — maštao sam već kod kuće, kasnije, zaglušujući fantazijama živu bol srca — neće li biti bolje ako ona sada zauvijek odnese uvredu? Uvreda, ta to je očišćenje; to je najoštrija i najbolnija spoznaja! Već bih joj sutra zablatio dušu i izmorio joj srce. A uvreda neće sad u njoj umrijeti nikad, i ma kako gadno bilo blato što je očekuje — uvreda će je uzvisiti i očistiti... mržnjom... hm!... A uostalom, hoće li joj od toga odlanuti?

I zaista: evo sada sam od sebe zadajem jedno isprazno pitanje: šta je bolje — jeftina sreća ili uzvišene patnje? Hajde, dakle, šta je bolje?

Tako sam tlapio kad sam te večeri sjedio kod kuće, jedva još živ od duševne boli. Nikad još nisam pretrpio tolike muke i kajanje; ali kad sam istrčao iz stana, zar je moglo biti ikakve sumnje da ću se s pola puta vratiti kući? Nikad više nisam sreo Lizu i ništa nisam čuo o njoj. Dometnut ću još da sam dugo uživao u frazi o koristi uvrede i mržnje, uza sve to što sam se sam onda gotovo razbolio od jada.

Čak i danas, nakon tolikih godina, užasno mi je neugodno nekako sjećati se svega toga. Mnogoga se sada nerado sjećam, ali... ne bih li već završio Zapise? Čini mi se, pogriješio sam kad sam ih počeo pisati. Stidio sam se bar dokle god sam pisao tu pripovijest, to dakle nije literatura nego kazna koja ispravlja. Ta pripovijedati, na primjer, duge pripovijesti, o tome kako sam promašio svoj život moralnim propadanjem u zakutku, nedostatkom sredine, odvikavanjem od života i ništavnom pakošću u podzemlju — tako mi boga, nije zanimljivo; u romanu treba junak, a tu su namjerno pokupljene sve crte za protujunaka, i što je glavno, sve će to uroditi vrlo neugodnim dojmom, jer svi smo se mi odvikli od života, svi hramamo, netko više netko manje. Odvikli smo se čak toliko da gdjekad osjećamo neko gađenje prema pravom »živom životu«, pa zato i ne podnosimo da nam ga spominju. Došli smo dotle da pravi »živi život« držimo gotovo za rad, gotovo za službu, i svi se u sebi slažemo da je po knjizi bolje. I šta se vrzemo gdjekad, šta ludujemo, šta molimo? I sami ne znamo šta. Nama će samima biti gore ako se naše hirovite molbe ispune. Pokušajte, dajte nam, na primjer, više samostalnosti, razvežite ma kojemu od nas ruke, raširite krug rada, oslabite pasku, i mi ćemo, uvjeravam vas, odmah moliti povratak pod pasku. Znam da ćete se zbog toga možda rasrditi na mene, da ćete za vikati, nogama zatoptati: »Govori ti, kazat ćete, samo o sebi i o svojim nevoljama u podzemlju, a da se nisi usudio govoriti: svi mi.« Dopustite, gospodo, ta ne opravdavam se tim »svimistvom«. A što se tiče napose mene, ta ja sam jedini u svom životu dovodio do krajnosti ono što se vi niste usuđivali dovesti ni do polovice i još ste svoju kukavštinu držali za razumnost i time se tješili, varajući sami sebe. Tako sam ja možda još življi nego vi. Pa pogledajte pomnije!

Mi i ne znamo gdje ono živo živi sada i šta je ono, kako se zove. Ostavite nas same, bez knjige, i mi ćemo se odmah splesti, zbuniti — nećemo znati kamo bismo pristali, čega bismo se držali, šta bismo ljubili šta mrzili, šta bismo cijenili i šta prezirali. Teško nam je čak i da budemo ljudi — ljudi s pravim, svojim tijelom i krvlju; stidimo se toga, držimo to za sramotu i nastojimo biti neki sveljudi, kakvih još nije bilo. Mi smo mrtvorođeni, a odavno se već ne rađamo od živih otaca, i to nam se sve više sviđa. Uživamo u tome. Uskoro ćemo

izmisliti da bi se kakogod rađali od ideje. Ali dosta je — neću više pisati »iz podzemlja«.

Ipak, tu se još ne svršavaju »zapisi« toga paradoksalista. Nije izdržao, nastavio je dalje. Ali nama se također čini da se i ovdje možemo zaustaviti.

NAPOMENE

ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

Kad se potkraj godine 1859. Dostojevski napokon vratio iz progonstva u Petrograd, nakon deset godina provedenih što na robiji, što u vojsci u Sibiru, bio je i te kako željan da potvrdi ugled darovita književnika koji je stekao svojim prvim djelima, napose prvencem Bijednim ljudima. U međuvremenu su mu izišle pripovijesti koje nisu pobudile osobitu pažnju, koje je kritika, štoviše, nepovoljno ocijenila. Neuspjesi Gospodina Proharčina, Gazdarice i Dvojnika, koje je objavio prije nego što je bio uhapšen i osuđen na robiju, veoma su pogodili mladoga pisca. Velike nade koje je polagao u Netočku Nezvanovu, započeti roman koji mu je zaista obećavao izvanredan uspjeh, upropastili su hapšenje i robija zbog kojih nije mogao dovršiti taj svoj veliki naum. Potkraj zatočeništva napisao je Ujakov san i Selo Stepančikovo koji su opet prošli prilično nezapaženo. Roman Poniženi i uvrijeđeni, koji je izlazio u podlisku novoosnovanog časopisa piščeva brata, Mihaila, godine 1861, bio je tipičan feljtonistički roman, pisan na brzinu, pa nije ni čudo što ga je kritika hladno dočekala. Tek su Zapisi iz Mrtvog doma (1861—1862) izazvali senzaciju i pribavili autoru dugo priželjkivanu zadovoljštinu. O tome je napisao u jednom pismu iz toga doba: »Moj Mrtvi dom izazvao je pravi furor, i njime sam obnovio svoju književnu reputaciju«.

Zanimljivo je da je autor vrlo dobro znao koliko vrijedi njegovo novo djelo, i da je unaprijed bio uvjeren u uspjeh, o čemu svjedoči ovo pismo bratu iz Tvera, 11. listopada 1859: »Nemoj misliti, dragi Miša, da sam digao nos ili da se razmećem svojim Mrtvim domom zato što molim 200 rubalja. Nipošto, nego ja veoma dobro shvaćam zanimljivost i njegovo značenje i neću da budem zakinut«.

Prema nekim svjedočanstvima suvremenika, Dostojevski je počeo pisati ovu knjigu još na robiji: »Zapise iz Mrtvog doma — kako je jednom mladiću pričao I. I. Troicki (glavni liječnik u kažnjeničkoj bolnici) — počeo je Dostojevski pisati u bolnici s njegovim odobrenjem, jer zatvorenici nisu smjeli imati nikakva pribora za pisanje bez dopuštenja uprave, a prva su poglavlja bila dugo na

čuvanju kod glavnog liječničkog pomoćnika.« Piščev prijatelj, pak, barun Vrangelj, tadašnji oblasni javni tužilac u Semipalatinsku, zapisao je u Uspomenama na Dostojevskoga u Sibiru: »Ja sam prvi imao sreću da vidim F. M. u tim trenucima njegova stvaralaštva.«

U prvom opširnom pismu bratu s robije, 22. veljače 1854, Dostojevski je nagovijestio pojedine teme i događaje iz Mrtvog doma, kao, na primjer: »’Vi ste nam, plemići, krv popili. Prije si bio gospodin, narod si mučio, a sad si gori od posljednjeg čovjeka’ — eto teme koju sam slušao četiri godine«. I malo dalje: »Vjeruješ li da ima dubokih, snažnih, divnih karaktera, i da znaš kako je bilo lijepo ispod grube kore naći zlato!«

Zapisi iz Mrtvog doma izlazili su najprije u nastavcima u tjedniku »Ruski svijet«. Uvod i prvo poglavlje bili su objelodanjeni u broju od 1. rujna 1860. Zatim je nastao prekid, pa su u broju od 4. siječnja 1861. ponovo objavljeni uvod i prvo poglavlje, i prvi put drugo poglavlje. U idućem broju izišlo je treće poglavlje, a u broju od 25. siječnja i četvrto. Daljnje je objavljivanje, međutim, bilo prekinuto u tom tjedniku, iako je na kraju četvrtog poglavlja stajalo kao i obično: »Nastavak slijedi«.

Paradoksalno je, ali istinito da je cenzurni odbor u Petrogradu najprije zabranio da se objavi drugo poglavlje u »Ruskom svijetu« zato što je, po njegovu mišljenju, pisac suviše blago prikazao strahote robijaškog života, tako da su čitaoci tobože mogli steći pogrešan dojam da zločinci nisu dovoljno oštro kažnjeni za svoja nedjela. Zbog toga je autor morao napisati dopunu tom poglavlju, koja, po njegovim riječima, »potpuno poništava dojam koji je djelo izazvalo u svom prijašnjem obliku, a da, uostalom, ni najmanje ne krnji istinitost predmeta«. Pisac je dalje ovako razjasnio svoju misao: »Ako je kao razlog zabrani da se poglavlje tiska mogla poslužiti bojazan za dojam, koji bi u narodu izazivao krivo shvaćanje robijaškog života, sada je tom poglavlju cilj da pobudi dojam da, usprkos svemu što vlast čini da olakša sudbinu robijaša — robija neće nikad prestati da bude duševna muka koja nehotice i neizbježno kažnjava zločinca.« Ipak ta dopuna nije bila objavljena, jer je tadašnja Vrhovna uprava za štampu odobrila tiskanje poglavlja u izvornom obliku.

Zapisi iz Mrtvog doma objavljeni su u cijelosti tek u časopisu »Vrijeme« koji je izdavao Mihail Dostojevski, a uređivao sam pisac. U travanjskom broju godine 1861. izišla su prva četiri poglavlja uz ovu napomenu: »Preštampavamo iz ‚Ruskog svijeta' ova četiri poglavlja, koja su zapravo uvod u Zapise iz Mrtvog doma, radi onih naših čitalaca koji još ne poznaju to djelo. Ove ćemo zapise nastaviti objavljivati neposredno nakon svršetka romana Poniženi i uvrijeđeni. «

Ostatak Zapisa objavljen je u istom časopisu u rujnu, listopadu i studenom 1861. te u siječnju, veljači, ožujku, svibnju i prosincu 1862. Jedino je cenzura zabranila da se objavi osmo poglavlje drugoga dijela, pa su u svibanjskom broju časopisa 1862. g. ispod broja poglavlja stajala samo tri reda točaka, iza čega je slijedilo deveto poglavlje. Pisac je ipak poslije dobio odobrenje od cenzure da objavi to poglavlje, pa je ono izišlo u posljednjem, prosinačkom broju te godine.

Godine 1862. tiskani su Zapisi iz Mrtvog doma u zasebnoj knjizi. Za piščeva života izišla su još tri izdanja.

Čitaoci i kritičari dočekali su novo djelo Dostojevskoga sa zadovoljstvom, pa čak i s oduševljenjem. Nema sumnje da je tu odigrala značajnu ulogu činjenica što je knjiga, htio to pisac ili ne htio, bila posredna optužba nepravednog društvenog uređenja koje je nemilosrdno upropaštavalo u »Mrtvom domu« ponajbolje ljude svog naroda. Sam je autor napisao u jednom pismu 1863: »Mrtvi dom je svratio pažnju na sebe kao prikaz robijaša koje nitko nije zorno prikazao prije Mrtvog doma,« a napredni kritičar Pisarev odao je piscu godine 1866. priznanje na građanskoj hrabrosti ovim riječima: »Teško da čitaocu koji misli treba dokazivati da zločinac koji je izgubio sva staleška prava, ipak ne prestaje misliti i osjećati kao čovjek. Ali se ne može za sve čitaoce reći da misle, pa stoga ne samo što je prijeko potrebno da se govori o ljudskom dostojanstvu robijaša u naše doba, nego je čak donekle i opasno«.

Hercen, koji je u to vrijeme živio u emigraciji u Engleskoj gdje je izdavao »Zvono«, pripomogao je mnogo da se knjiga što više čita u inozemstvu, a poslije zapisao: »Ne smijemo smetnuti s uma, osim toga, da nam je to doba namrlo jednu strašnu knjigu, carmen

horrendum[181] svoje vrsti, koja će uvijek blistati nad izlazom iz mračne vladavine Nikolajeve, a to je Mrtvi dom Dostojevskoga, strašna priča o kojoj zacijelo ni sam autor nije slutio da je, ocrtavajući rukom u okovima likove svojih drugova robijaša, stvarao od života jedne sibirske tamnice freske à la Buonarotti«.

Turgenjev je u prosincu 1861. pisao Dostojevskomu iz Pariza: »Veoma sam Vam zahvalan što ste mi poslali dva broja ‚Vremena', koje čitam s velikim užitkom. Navlastito — Vaše Zapise iz Mrtvog doma. Slika banje upravo je danteovska — a u Vašim karakterizacijama pojedinih osoba (npr. Petrova) ima mnogo istančane i istinite psihologije. Iskreno se radujem uspjehu Vašeg časopisa i ponavljam da sam spreman da u njemu surađujem koliko god budem mogao...«

Spomenimo na kraju što je Tolstoj napisao svom prijatelju Strahovu 26. rujna 1880: »Nedavno sam nešto pobolijevao pa sam čitao Mrtvi dom. Mnogo sam što zaboravio, ponovo pročitao, ali ne znam ni za jednu bolju knjigu u cjelokupnoj novijoj književnosti, uključujući tu i Puškina. Nije začudan ton, nego gledište: iskreno, prirodno i kršćansko. Dobra, poučna knjiga. Uživao sam jučer cijeli dan kao što nisam već odavno uživao. Ako vidite Dostojevskoga, recite mu da ga volim.«

ZIMSKE NAPOMENE O LJETNIM DOJMOVIMA

Tu je Dostojevski iznio dojmove sa svog prvog putovanja u inozemstvo, od lipnja do rujna 1862, kad je obišao Njemačku, Francusku, Italiju, Švicarsku i Englesku. Prvi put je objavio ove bilješke pod naslovom Zimske napomene o ljetnim dojmovima. Feljton za cijelo ljeto u časopisu »Vrijeme«, u veljači i ožujku 1863.

Proučavaoci književnog djela Dostojevskoga utvrdili su da je autor tu parodirao francusku građansku dramu toga doba, a napose nekolicinu tadašnjih popularnih francuskih dramskih pisaca — Ponsarda, Ogéa i Sardoua. Osobito je velika sličnost između ove parodije i Ogéove komedije Bilježnik Guerin, čiji junak, časnik i nosilac Legije časti, voli neku djevojku, ali neće da se oženi njome

zato što je bogata. Najposlije se ipak sve sretno svršava kao i u parodiji.

ZAPISI IZ PODZEMLJA

Prvi dio Zapisa iz podzemlja pisao je Dostojevski u siječnju i veljači 1864. u Moskvi, gdje se nalazio uz svoju teško bolesnu ženu Marju Dmitrijevnu. Drugi dio, U povodu mokroga snijega, pisao je od ožujka do svibnja iste godine u još težim prilikama, jer mu je žena bila na samrti, a 15. travnja je i umrla.

Tako je 20. ožujka pisao bratu Mihailu: »Sjeo sam da radim, da pišem pripovijest. Trudim se da je se što prije oslobodim, a u isti mah i da bude što bolja. Mnogo ju je teže pisati nego što sam mislio. A bezuvjetno je potrebno da bude dobra, meni samom je potrebno. Po tonu je odviše čudna, ton joj je oštar i grub; možda se neće svidjeti; prema tome, potrebno je da poezija sve ublaži i iznese.« Petnaest dana kasnije pisao je opet: »Pripovijest bih, samo kad bih imao snage i slobodnog vremena i kad ne bih morao prekidati pisanje, mogao završiti još ovoga mjeseca, ali nikako u prvoj polovici... U svakom slučaju, uzmi u obzir moguće okolnosti koje će me omesti i koje ne ovise o meni... Priznajem, brate, da sam Ti sad slab pomoćnik. Ali sam u tako teškom položaju u kakvu nisam još nikad bio. Život je neveseo, zdravlje još slabo, žena mi uistinu umire...« Nakon sedmice dana, uoči same ženine smrti, pisao je: »Pripovijest se razvlači; po svoj će prilici biti efektna; radim punom parom, ali sporo napredujem, jer mi je sve vrijeme, htio ne htio, zauzeto nečim drugim. Pripovijest se dijeli na 3 poglavlja od kojih ni jedno nije manje od 1 1/2 tiskarskog arka. Drugo je poglavlje zbrkano, treće još nisam ni počeo, a prvo dotjerujem. Prvo bi poglavlje moglo imati 1 1/2 arak, a mogao bih cijelo poglavlje dotjerati za 5—6 dana. A da se zbilja štampa zasebno? Smijali bi mu se, pogotovo zato što bez ostala 2 poglavlja (glavna) gubi posve svoj sok. Ti znaš šta je pasaža u glazbi. Tu je isto tako. U prvom je poglavlju, kako vidiš, brbljarija; ali se najednom ta brbljarija u posljednja dva poglavlja završava katastrofom.«

Pisac je morao prekinuti pisanje zbog ženine smrti, a nastavio ga je, vjerojatno, tek kad se vratio u Petrograd, na početku svibnja.

U Zapisima iz podzemlja Dostojevski se okomio ponajviše na Černiševskoga, autora romana Šta da se radi, napose na teoriju razumnog egoizma koju je zastupao Černiševski, na njegovu vjeru u budućnost i nadu u pobjedu demokracije. Iako ga ni na jednom mjestu ne spominje izrijekom, očito je da zapravo polemizira s njim.

Razvijajući misli svoga junaka, pisac je napokon došao do zaključka da se ljudska priroda može promijeniti samo pod utjecajem neposredne, nagonske vjere, ali mu je cenzura, začudo, zabranila da iznese taj zaključak. O tome je opet pisao bratu: »Bilo bi čak bolje da se uopće nije štampalo pretposljednje poglavlje (najvažnije, u kojemu se i iznosi sama misao), nego što se štampalo onako kako jest, tj. napabirčenim frazama i proturječnostima. Ali, što se može! Svinje cenzori, ondje gdje sam se svemu rugao i kadikad tobože bogohulio — to su propustili, a gdje sam iz svega toga izveo da je potrebna vjera u Krista — to su zabranili...«

Zapisi iz podzemlja objelodanjeni su bili u časopisu »Epoha«, i to Podzemlje u siječnu i veljači, a Pripovijest u povodu mokroga snijega u travnju 1864. Uz prvi je dio bila objavljena i autorova napomena da su sve osobe i događaji u pripovijesti izmišljeni.

Većina je tadašnjih ruskih kritičara, osobito naprednih, osudilo Zapise iz podzemlja kao tendenciozni, reakcionarno-religiozni spis. Jedino je piščev prijatelj, kritičar Apolon Grigorjev, navodno, rekao Dostojevskomu: »Tako i dalje piši!«

Satiričar Saltikov-Ščedrin objavio je u svibnju 1864. u »Suvremeniku« članak »Književne sitnice« u koju je smjestio i »dramsku priču« »Zidarske lastavice«, uperenu protiv suradnika »Epohe«, među kojima je prikazan i Fjodor Mihajlovič kao »Zidarska lastavica četvrta, beletrist turobni«, koji tobože izlaže sadržaj svoga novog djela — prvog dijela Zapisa iz podzemlja ovako: »Novo djelo koje sam napisao nosi naslov Zapisi o besmrtnosti duše... Zapise vodi bolesna i opaka zidarska lastavica. Iz početka govori o različitim besmislicama: o tome kako je bolesna i opaka, o tome kako je sve na svijetu prolazno, kako je križa bole, kako nitko ne može odrediti hoće li ovog ljeta biti u izobilju gljiva, o tome, napokon, kako je svaki čovjek đubre i neće postati dobar čovjek sve dotle dok se ne uvjeri da je đubre, i na kraju, razumije se, prelazi na pravi predmet svojih

razmišljanja. Svoje dokaze crpe ponajviše iz Tome Akvinca, ali kako to prešućuje, čitaocu se čini da su te misli zapravo pripovjedačeve«.

Z. C.

NAKLADNI ZAVOD ZNANJE, ZAGREB
ZA IZDAVAČA: ING. BRUNO PEKOTA
LEKTOR: ZLATA DUJMIĆ
KOREKTOR: ŠTEFICA KONJEVOD
TEHNIČKI UREDNIK: SREĆKO JOLIĆ
TISAK: GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE
ZAGREB, 1975

---

[1] »Čistjak« — kruh od čistog brašna bez primjesa. (Autor.)

[2] Kantonist — vojni obveznik; nekada u Rusiji u nekim oblastima prikupljeni vojnički sinovi.

[3] Poljski revolucionar Aleksandar Mirecki bio je 1846. osuđen na deset godina robije. On se spominje i u pripovijeci Dostojevskoga »Seljak Marej«.

[4] Misli se na naselje starovjeraca u Starodubju kamo su se u XVIII stoljeću sklanjali pred progonima vlasti starovjerci s otoka Vetka na rijeci Sož.

[5] Isa je kod muslimana Isus.

[6] Dvije kopjejke; ruska je funta 40 dkg.

[7] U Petrogradu se, u Meščanskim ulicama, nalazilo mnogo razbojničkih jazbina i krčama.

[8] Dostojevski je u Tobolsku, na putu u Omsk, sreo žene dekabrista: Muravjovu, Anenkovu i Fonvizinovu, koje su dobrovoljno pošle u progonstvo sa svojim muževima.

[9] Nepuna 2 metra.

[10] Misli se na »petraševca« (pripadnika buntovničkog kola koje je vodio u Petrogradu Petraševski) S. F. Durova koji je bio osuđen kad i Dostojevski.

[11] Riječ je o Napoleonu III (1803 — 1873), sinovcu Napoleona I, koji je nakon revolucije godine 1848. postao predsjednik Druge republike, a 1851. proglasio se carem.

[12] Veršok, šesnaestina aršina, dakle četiri i pol cm.

[13] Između šiba.

[14] Hladetina od bijelog mesa.

[15] Zgrtati.

[16] Don Juanov sluga.

[17] U stranu.

[18] Narodni ples.

[19] Vrsta — mjera za dužinu: 1066,781 m.

[20] Kataralna groznica.

[21] Zdrav je.

[22] Nozdrjov, lice u Gogoljevim »Mrtvim dušama«.

[23] Manilov, lice u Gogoljevim »Mrtvim dušama«.

[24] Sve što ovdje pišem o kaznama i batinanju bilo je u moje vrijeme. Sada se, čuo sam, sve to promijenilo i mijenja se. (Autor.)

[25] Markiz de Sade, autor erotskih romana, po kome je sadizam dobio ime.

[26] Francuska markiza Brenvilliers otrovala je oca, dva brata i nekoliko drugih rođaka ne bi li se dokopala nasljedstva. Smaknuta je 1676.

[27] Misli se šiba!

[28] Putnica. (Autor.)

[29] To jest u šumi gdje pjeva kukavica, ruski: kukuška; i oni su dakle skitnice. (Autor.)

[30] Mjera za rakiju (1,54 l).

[31] Najamnik, onaj koji bi se najmio da mjesto drugoga služi u vojsci.

[32] Pokvareno od Kammerdiener, sobar.

[33] Vršak: šesnaesti dio ruskog aršina.

[34] Loptica, kuglica.

[35] Vjeverica.

[36] Kusonja.

[37] Hladetina s bijelim mesom.

[38] Simon Tokarževski (1823 — 1900), član poljske seljačke organizacije koja se borila protiv kmetstva a za nacionalnu nezavisnost Poljske. Autor knjige »Sedam godina robije«.

[39] Mrzim te razbojnike.

[40] Poljski revolucionar Josif Boguslavski.

[41] Josif Žohovski (1800 — 1851), poljski revolucionar koji je god. 1848. bio osuđen na smrt, a zatim pomilovan i osuđen na deset godina robije.

[42] Doslovni izraz koji, uostalom, u moje vrijeme nije upotrebljavao jedini naš major, nego i mnogi sitni zapovjednici, ponajviše oni koji su izišli iz nižih činova. (Autorova napomena.)

[43] To jest, ubili muškarca ili ženu, sumnjajući da oni vjetrom šalju čarolije od kojih skapava stoka. Kod nas je bio jedan takav ubojica. (Autorova primjedba.)

[44] Dobro.

[45] Ann Radcliffe (1764—1823), autorica popularnih »romana tajni i užasa«. Dostojevski je 31. srpnja 1861. pisao svom prijatelju Polonskomu: »Koliko sam puta, još u djetinjstvu, sanjario da obiđem Italiju. Još od romana Radcliffove, koje sam čitao već od svoje osme godine, zametnuli su mi se u glavi kojekakvi Alfonsi, Katarine i Lucije. A Don Pedrima i Donnama Clarama još se i dan-danas zanosim.«

[46] Riječi iz pjesme »Mašta« A. S. Homjakova:

O teško mi je, teško! Pada tama gusta
Na daleki Zapad, zemlju svetih čudesa...

[47] Autor cilja na jednu od glavnih ulica u Berlinu »Unter den Linden« (»Pod lipama«) u kojoj se nalazi drvored lipa.

[48] Freske historijskog i alegorijskog sadržaja u zgradi Novog muzeja u Berlinu. Radio ih je 20 godina Wilhelm Kaulbach (1805 — 1874), njemački slikar.

[49] V. V. Krestovski, ruski pjesnik i beletrist (1840 — 1895), poznat po svojim ljubavnim i erotskim pjesmama.

[50] Karamzin je ovako opisao svoj drugi posjet Rajninu slapu: »Uživao sarn i bio spreman da se na koljenima ispričam Rajni što sam jučer govorio onako bezobzirno o njenu padu«.

[51] Giovanni Maria Farina (1686 — 1766) — osnivač talijanske parfumerijske tvrtke u Kolnu.

[52] Kolonjska voda ili život.

[53] Heinrich Reichard (1751 — 1828), njemački pisac, autor popularnog vodiča po Njemačkoj.

[54] Notre Dame de Paris — pariška katedrala.

[55] Bal Mabille — pariško zabavište.

[56] Pentonville — ulica u Londonu.

[57] D. I. Fonvizin (1745 — 1792), ruski komediograf. Ova je fraza netočan citat iz njegova pisma prijatelju Paninu 18. rujna 1778.

[58] Cilja se na tadašnje veliko zanimanje u Rusiji za francuski utopijski socijalizam.

[59] Louis Blanc (1811 — 1882), predstavnik francuskog utopijskog socijalizma, sudionik u revoluciji godine 1848.

[60] Alexandre Lendru-Rollin (1808—1874), francuski političar koji je bio na čelu republikanske opozicije u četrdesetim godinama.

[61] Misli se na »Filozofiisko pismo« P. J. Čadajeva, objavljeno 1836. u »Teleskopu«.
[62] Stih iz Njekrasovljeve pjesme »Brbljavac«.
[63] Svjetska izložba u Londonu od 1. svibnja do 1. studenoga god. 1862.
[64] Fonvizinovo djelo iz 1769. g.
[65] Netočno navedeni stihovi G. R. Deržavina iz »Pjesme Katarini II u povodu pobjede grofa Suvorova Rimnikskoga 1794«, ovi stihovi, zapravo, glase ovako:

Stupi l' na goru — gora puca,
Lupi l' po vodi — voda ključa.

[66] U »Suvremeniku« bijahu 1854. objavljeni »Izvaci iz zapisa moga djeda« K. Prutkova, koji je u njima parodirao svečani stil uvodnih članaka povijesne građe, koje je objavljivao Pogodinov reakcionarni časopis »Moskovljanin«.
[67] Nozdrjovljeve riječi iz »Mrtvih duša« koje Gogolj ovako komentira: »Taj je izričaj kod njega zacijelo označavao vrhunac savršenstva.«
[68] Riječi Čackoga iz Gribojedovljeve komedije »Teško pametnome!«.
[69] U to se vrijeme vodio u Americi građanski rat.
[70] Riječi Brigadirke iz Fonvizionove komedije »Brigadir«.
[71] Netočan citat iz Gogoljevih »Mrtvih duša« (»Pripovijest o kapetanu Kopejkinu«).
[72] Homunkulus je izraz koji je potekao iz srednjovjekovne alkemije, a označuje čovjeka stvorena umjetnim, kemijskim putem (pojavljuje se i u Goetheovu »Faustu«).
[73] Cilja se na članak »Zloduh našega doba« (»Suvremenik«, 1862.) u kojemu je M. A. Antonovič optužio Turgenjeva da kleveće mlado pokoljenje.
[74] Kukšina je lik iz Turgenjevljeva romana »Očevi i djeca«.
[75] Pour paraître: radi vanjštine.
[76] Čacki — lice iz komedije Gribojedova.
[77] Citat iz Gribojedovljeve komedije »Teško pametnome«.
[78] Tj. heroji. — Regulus — rimski konzul, pogubljen u Kartagi.
[79] Cilja na to da bi Čackoga mogli, isto kao i dekabriste, prognati u Sibir.
[80] Ali što se tiče mene, to je nešto drugo.
[81] Famusov, Repetilov, Skalozubov, Hestor, Molčalin — ličnosti iz komedije Gribojedova.
[82] Riječi N. A. Poljevoja iz predgovora romanu »Zakletva na grobu Gospodnjem«: »Ja... Rusiju poznajem, Rusiju volim i... Rusija mene poznaje i voli.«
[83] Gradska vijećnica.

[84] Oficiri koji su ostali vjerni Napoleonu i primali pola plaće.

[85] Važe zanimanje?

[86] Književnik.

[87] Posjednik.

[88] Da vidite Pariz.

[89] Glavno božanstvo starih Feničana, tj. trgovaca, dakle buržuja.

[90] Prva podzemna željeznica gradila se u Londonu od 1860. do 1863.

[91] Whitechapel je četvrt u istočnom dijelu Londona, u kojoj je, uglavnom, stanovala židovska sirotinja.

[92] Zgrada od stakla i željeza, sagrađena za Svjetsku izložbu u Londonu, a poslije pretvorena u umjetničku galeriju.

[93] Misli se na riječi iz Evanđelja po Ivanu: »… I bit će jedino stado i jedini pastir.«

[94] Mormoni — religiozna sekta, nastala tridesetih godina u Americi a zatim se proširila među gradskom sirotinjom u Engleskoj. Propovijedali su tisućugodišnje carstvo u kome neće biti ugnjetenih i siromašnih.

[95] Riječi iz Apokalipse (Otkrivenja svetoga Ivana): »Dokle, gospodaru sveti i istiniti, ne sudiš i ne kaješ krvi naše na onima što žive na zemlji?«

[96] Kipsek su zvali album crteža koji su obično prikazivali idealne ženske glave (vjerojatno riječ potječe od engleske riječi »keepsake«, što znači suvenir, uspomena).

[97] Vjeruješ li u to?

[98] Treći stalež je glavni.

[99] Poslije mene (neka bude i) potop! Rekao, navodno, franc, kralj Luis XV.

[100] God. 1861. Engleska, Francuska i Španjolska poslale su svoje vojske u Meksiko da prisile tamošnju vladu na isplatu inozemnih zajmova. Ta ekspedicija je zbog velikih troškova bila vrlo nepopularna u Francuskoj.

[101] Udate žene, supruge.

[102] Goveđa juha s mrkvom.

[103] Roman Paula de Kocka koji je prvi put štampan u Rusiji 1833.

[104] Vojnička slava.

[105] Seljak; tako od šale zovu francuske seljake.

[106] Kazalište u Petrogradu u kome je gostovala francuska kazališna trupa.

[107] Grandison — junak istoimenog romana engl. pisca Richardsona (1689 — 1761). Alkibijad — atenski državnik (451 — 404. pr. n. e.). Montmorency — vojskovođa francuski

(1492 — 1567).

[108] U Francuskoj su sve do revolucije 1789. kažnjenici morali veslati na galijama.

[109] Obogatiti se.

[110] Od četrdesetih do šezdesetih godina prošlog stoljeća filozofi-pozitivisti. su oštro kritizirali Kantovo idealističko učenje izloženo u »Kritici zdrava razuma«.

[111] Opat Sieyès (1748 — 1836) objavio je uoči revolucije 1789. pamflet pod naslovom »Šta je treći stalež?«

[112] Ideju »bratstva« kao osnovnog načela društvenog uređenja propovijedao je utopijski socijalist Étienne Cabet (1788 — 1856).

[113] Na naslovnoj strani Cabetova utopijskog romana »Putovanja u Ikariju« (1840) stajale su riječi: »Svi za jednoga, jedan za sve!«

[114] Cabet je god. 1847. organizirao u Texasu komunističku općinu »Ikariju«. Francuska vlada ga je oklevetala zbog prijevare, ali je povukla tužbu.

[115] Riječ je o sudbini furijerističke komune koju je osnovao Victor Consideraut god. 1853. u Texasu. Raspala se za građanskog rata 1861— 1864.

[116] Sloboda, jednakost, bratstvo ili smrt.

[117] Ustanak pariškog proletarijata od 23. do 26. lipnja 1848. krvavo je ugušio ministar vojske Cavaignac.

[118] Dopis.

[119] Table d'hôte — objed u gostionicama u određeno vrijeme, za određenu cijenu.

[120] Bitka pod Aspromontom 28. kolovoza 1862. kad je Garibaldi bio ranjen, zarobljen i prognan na otok Capreru.

[121] Na dan 7. rujna 1860. Garibaldi je pobjedonosno ušao u Napulj i bio sve do 2. studenoga te godine na čelu revolucionarne vlasti u gradu.

[122] Poslije mene (neka bude) potop.

[123] Država — to sam ja.

[124] Riječ je o francuskoj revoluciji 1789.

[125] Francuski buržoaski govornici, državnici i političari polovicom prošlog stoljeća.

[126] Za Napolena III izbori su se obavljali pod snažnim pritiskom vlasti, pa je do 1863. bilo svega pet opozicionih republikanskih zastupnika u zakonodavnom tijelu.

[127] Opće pravo glasa.

[128] Joséph Bonaparte (1822 — 1891), sinovac Napoleona I, bio je senator za vladavine Napoleona III i držao ponekad liberalne govore.

[129] Velika dvorana, čekaonica u sudnici ili si.

[130] Djevičansko čelo.

[131] Jules Favre (1809 — 1880), francuski političar koji je od god. 1858. bio jedan od spomenute petorice opozicionih zastupnika u zakonodavnom tijelu.

[132] Ovdje počiva Voltaire.

[133] Čovjek prirode i istine. Iskrivljene riječi iz Rousseauovih »Ispovijesti« koje u originalu glase: »Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature; et cet homme — ce sera moi.« (Želim pokazati svojima bližnjima čovjeka u svoj njegovoj pravoj prirodi; a taj ću čovjek biti ja).

[134] Voltaire je ismijao Rousseaua u svojoj satiričkoj poemi »Građanski rat u Genevi«, a Rousseau je napao Voltairea u »Pismima s gore«.

[135] Jean Lannes (1769 — 1809), jedan od najsposobnijih Napoleonovih maršala.

[136] Gotovo je, gospodine.

[137] Neki senatori.

[138] Košuta; draga.

[139] Ptica.

[140] Na djelu.

[141] Rus je skeptičan i podrugljiv.

[142] Velikih vodoskoka.

[143] Vojnička slava.

[144] U romanu francuskoga pisca Lesagea »Hromi đavao«, đavao odiže krovove kuća da bi junak romana mogao vidjeti kako žive ljudi u Madridu.

[145] Moj muž još nije vidio more.

[146] Valjati se po travi.

[147] S prirodom.

[148] Moje stablo, moj zid.

[149] Literat.

[150] Mali kazališni komad, najčešće u jednom činu, lakog i šaljivog sadržaja.

[151] Pamučna kapa.

[152] Skraćeno od: conditio sine qua non — uvjet bez kojega se ne može nešto učiniti; bezuvjetno.

[153] I autor zapisa, i sami zapisi izmišljeni su, razumije se. Uza sve to ne samo da može, nego i mora biti u našem društvu takvih osoba kao što je pisac takvih zapisa, kad se sjetimo svih prilika u kojima se uopće stvaralo naše društvo. Htio sam da iznesem općinstvu

pred oči, nešto zornije nego obično, jedan karakter iz nedavne prošlosti. To je jedan od predstavnika naraštaja koji izumire. U tom odlomku, pod naslovom »Podzemlje «, prikazuje to lice sebe, svoje mišljenje, i kao da bi htjelo objasniti one uzroke zbog kojih se pojavilo i moralo pojaviti u našoj sredini. U narednom odlomku doći će već pravi »Zapisi« te osobe o nekim zgodama njegova života.

Fjodor Dostojevski.

[154] U staroj Rusiji titula nižeg državnog činovnika.

[155] Odnosi se na Kantovu raspravu »O uzvišenom i lijepom«; taj je izraz bio popularan 1830 — 1840. kod ruskih kritičara.

[156] Čovjek prirode i istine.

[157] Porodica zubnih liječnika, čije su se reklame često pojavljivale u petrogradskim novinama 1864.

[158] Ruski slikar N. N. Ge (1831 — 1894), prijatelj Lava Tolstoja, začetnik realizma u religioznom slikarstvu u Rusiji. — Odnosi se na njegovu sliku »Posljednja večera«, izloženu u Akademiji umjetnosti na izložbi 1863.

[159] Odnosi se na Ščedrinov članak »Kako vam drago« objavljen u »Suvremeniku « br. 7 od 1863.

[160] Dostojevski tu polemizira s Černiševskim koji je u članku »Antropološki princip u filozofiji« (1860) ustvrdio: »Probitačni su samo dobri postupci; razborit je samo onaj tko je dobar, i to taman onoliko koliko je dobar.«

[161] Tu je misao izložio engleski povjesničar Buckle (1321 — 1862) u knjizi »Povijest civilizacije u Engleskoj«.

[162] Misli se na građanski rat u Americi.

[163] Riječ je o ratu koji se vodio 1863. i 1864. između Danske s jedne strane, i Austrije i Prusije s druge, oko vojvodstva Schleswig-Holstein.

[164] U romanu Černiševskoga »Šta da se radi«, u »Četvrtom snu Vere Pavlovne«, opisan je grandiozan dvorac od čelika i kristala i dočaran život budućega socijalističkog društva.

[165] A. E. Anajevski (1788 — 1886) napisao je niz loših knjiga kojima su se neprestano izrugivali u novinama pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća u Rusiji.

[166] Domaćim životinjama.

[167] Ruska je kritika u četrdesetim godinama tvrdila da je u pripovijestima pisaca »naturalne škole« (realista) mokri snijeg bio karakteristična crta petrogradskog pejzaža. Ova je Njekrasovljeva pjesma (objavljena 1846), prožeta dubokom samilošću prema propaloj ženi, bila veoma omiljena u kolu Belinskoga, među »petraševcima« i kasnije među demokratima šezdesetih godina.

[168] Lik iz Gogoljevih »Mrtvih duša«.

[169] Lik iz »Obične priče« Gončarova.

[170] Paprišćin, lik iz Gogoljevih »Luđakovih zapisa« (1835), uobrazio je da je španjolski kralj.

[171] Poručnik Pirogov u Gogoljevoj pripovijesti »Nevski prospekt« htio se žaliti vlastima što su ga istukli.

[172] Dostojevski misli na karakterne osobine Byronovog junaka »Manfreda«.

[173] Vlastelinovo pravo na prvu bračnu noć kmetica.

[174] Lafitte i xeres — vrste šampanjca.

[175] Tišina!

[176] Naziv za kočijaša.

[177] Misli se na Puškinovnu pripovijetku »Hitac«.

[178] Ove riječi i razgovor o groblju pobudila je zacijelo Njekrasovljeva poema »O vremenu«.

[179] Posljednji stihovi Njekrasovljeve pjesme »Kad iz mraka zabluda«.

[180] Namještena soba.

[181] Pjesma koja izaziva užas.